

महानिर्वाणतन्त्रम् ।

कुलावधूत श्रीमद्भरिहरानन्दनाथभारती-
विरचितया टौक्या सहितम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य

द्विगुणा ।

संस्कृतम् ॥ १ ॥

पदम् ।

कायितम् ।

मामति ॥

इतिगुणः

तिनिन्दितानन्तपापः

॥ १४ ॥

सुरक्तानां

ना

कलिका

भविष्यतीति

मिथि

स्ति अपितु न

सदागि प्रति ते

मिति सप्र-

गिष्यर

म्यादिभि

विधीयते इति

राजस्य कैलासस्य

मत्स्यकूपेति पाठे च

विष्णोश्च कोकानां

इति च विदुषो एव ॥ १५ ॥

देवी विनयावसता

कालाङ्गायामाह—आद्योवाच

इत्ययः । मौनधरमिच्छते

इति च विदुषो एव ॥ १६ ॥

समस्तानि लब्धोदय

इति च विदुषो एव ॥ १७ ॥

पराधरजवदुगुहमित

इति च विदुषो एव ॥ १८ ॥

महानिर्वाणतन्त्रम् ।

प्रथमोक्तासः ।

गिरीन्द्रशिखरे रम्ये नानारत्नोपशोभिते ।
नानावृत्तलताकोणे नानापत्रिरवेर्युते ॥ १ ॥

इत्थं यद्वाभ्यासमयगतिः सदागिधः प्रेरित आदिगङ्गा ।

जगद् सेतुं कृत्वापरिरामेर्निर्वाणतन्त्रं मङ्गता समस्तम् ॥

कारं कारं परम्भु नामं नामं सुरोः पटम् ।

निरपेक्षं वचः शम्भोर्विष्टपोमि यथासति ॥

वेदादिबोधितममकपण्यकर्मोक्तेनकातिनिन्दितान्नपापम्

कविबुधागमने सति परमात्मचित्ताद्यानुरक्तानां माना ॥ १४ ॥

प्रसक्तानां नराणां कथं निखारो भविष्यतीति मन्त्रि- ^{सि व्यपित न}

कैनामशिखरे तितलं काङ्क्षन्तं सदागिधं प्रति दे- ^{निसति सम-}

मपातीदेतत्तद्देशम् — गिरीन्द्रशिखरे दद्यादिति

गिरीन्द्रशिखरे पर्वताधिराजस्य कैवासस्य क- ^{दा विधीयते इति}

मोदितं शिवं धीमन् विबोध्य कोकानां ^{मत्स्यरूपेति पाठे तु}

हितेऽस्मादायती देवो विनयावता ^{उभे कविद्वये इव १५॥१७}

कोकस्त्रिभूः प्रदेरन्वयः । मौनधरमिच्छते ^{उकाङ्क्षायाभावात्} — आद्योवाच

दद्यादीनि समस्तानि लवीरु- ^{द्विवाचिषु ! कोभूतेय ! सर्वेषां}

विशेषानि परावरजन्तुदुष्टवि- ^{निर्वाणतन्त्रं पदेन समस्तं तादौ}

सर्वर्तुकुसुमामोदमोदिते सुमनोहरे ।

शैत्यसौगन्धमान्धाव्ये मरुद्भिरुपवीजिते ॥ २ ॥

अप्सरोगणसङ्गीतकलध्वनिनिनादिते ।

स्थिरच्छाद्यद्रुमच्छायाच्छादिते स्निग्धमञ्जुते ॥ ३ ॥

मत्तकोकिलसन्दोसहृद्घुष्टविपिनान्तरे ।

सर्वदा स्वगणैः सार्धं मृतराजनिषेविते ॥ ४ ॥

सिद्धचारणगन्धर्वगाणपत्यगणैर्वृत ।

तत्र मौनधरं देवं चराचरजगद्गुरुम् ॥ ५ ॥

शिवमित्यस्येति बोद्धव्यम् । रम्यते कोद्यते सिद्धचारणादिभिर्यत्
तद्रम्यं तस्मिन् पोरदुपवादित्यधिकरणे यत् । नानारत्नोपशोभित
अनेकैः पद्मरागमरकतादिभीरुवैरिजिते नानाप्रकृतताम्रगणैः
अनेकैश्चैरनेकाभिर्नृताभिश्च व्याप्ते नानापक्षिरयैर्युते नानाविधानां
सन्निधौ शब्दैर्युक्ते ॥ १ ॥

सर्वर्तुकुसुमामोदमोदिते सकलयमनाद्युत्तमस्वस्विपुष्पमन्त्रिभिरतिम-
रिभिर्गन्धैः सुरभीकृते अत्रापि सुमनोहरे अतिमनोहारके
सौगन्धेन मान्धेन वाद्यैः युक्ते मरुद्भिरुपवीजिते-
॥

येत्यादि । अप्सरसां गणैः समूहैः सङ्गीतो यः कलध्वनि-
न निनादिते शब्दिते स्थिरा कचकुक्का काया वधा
प्राभिश्चादिते लक्ष्णे स्निग्धं चिह्नमश्नु तन्मञ्जु-
तं तस्मिन् ॥ २ ॥

कोकिलानां सन्दोहेन मृगैश्च मरुद्भिरु-
पवीजितं यस्मिन् तस्मिन् । सर्वदा सर्वत्र
मृतराजेन वसन्तेन निषेविते ॥ ४ ॥

सिद्धैः चारणैर्गन्धर्वैः नाचपत्य-
गणैः देवैः सौमित्रैः चराचरजगद्गुरु-

सदाशिवं सदानन्दं करुणामृतसागरम् ।

कर्पूरकुन्दधवलं शुद्धसत्त्वमयं विभुम् ॥ ६ ॥

दिग्गम्बरं दीननाथं योगीन्द्रं योगिवल्लभम् ।

गङ्गाशीकरसंसिक्तजटामण्डलमण्डितम् ॥ ७ ॥

विभूतिभूषितं शान्तं व्यालमालं कपालिनम् ।

त्रिलोचनं त्रिलोकेशं त्रिशूलवरधारिणम् ॥ ८ ॥

आशुतोषं ज्ञानमयं कैवल्यफलदायकम् ।

गुरुं चराणां जङ्गमानामचराणां स्थावराणाञ्च जगतां पित-
रम् ॥ ५ ॥

सदेत्यादि । सदा सर्वदा शिवं कल्याणं यस्य यस्माद्वा तं, सदा
आनन्दः सत् सर्वदास्थायी वा आनन्दो यस्य तं, सतः साधून् वा
आनन्दयति यः तं, करुणामृतसागरं दयारूपस्य पीयूषस्य समुद्रं
कर्पूरकुन्दधवलं कर्पूरकुन्दवत् शुभ्रं, शुद्धसत्त्वमयं विमलसत्त्वगुण-
प्रधानं, विभुं व्यापकम् ॥ ६ ॥

दिगित्यादि । दिगेवाम्बरं वस्त्रं यस्य तं वस्त्ररहितमित्यर्थः ^{१६८}
दीननाथं दरिद्राणां जनानां भर्तारं योगीन्द्रं योगः परमात्मनि व्या-
तद्धत्तु अथ कोनिवल्लभं योगिनान्दयितं योगिने वल्लभाः ^{१६९} इतिगुण-
वस्येति वा तं गङ्गायाः शीकरैरितस्तनो विक्षिप्तैरम्बुकणैः ॥ १४ ॥
जटामण्डलेन जटामूलेन मण्डितम् ॥ ७ ॥

विभूतीत्यादि । विभूतिभूषितं भक्तभिरलङ्कृतं वा ^{१७०} निमित्ति सप्त-
करणं व्याख्याः सर्पा एव साक्षा यस्य तं कपालिनं ^{१७१} विधीयते इति
लोच्यते दृश्यते यैस्तानि लोचनानि नेत्राणि ताणि ^{१७२} सत्स्वरूपेति पाठे तु
त्रिलोकेशं त्र्यम्बाकां लोकानामधिष्ठातारं त्रि- ^{१७३} शैव अविदुषी इव ॥ १५ ॥
वरं त्रिशूलश्च वरश्च वा धनुः शीलं यस्येति ^{१७४} त्रिकाङ्गायामाह, — आद्योवाच

आश्विन्यादि । आशुतोषं शीघ्रं तोषय- ^{१७५} दिशालिङ्गं शीघ्रं तोषय । सर्वेषां
तत्पतः समस्तपदार्थोपलक्षणं ^{१७६} तिस्रस्तद्व्यापदेशेन सत्त्वमेतादौ

निर्विकल्पं निरातङ्गं निर्विशेषं निरञ्जनम् ॥ ८ ॥

सर्वेषां हितकर्तारं देवदेवं निरामयम् ।

प्रसन्नवदनं वीक्ष्य लोकानां हितकाम्यया ।

विनयावनता देवी पार्वती शिवमब्रवीत् ॥ १० ॥

श्रीपार्वत्युवाच ।

देवदेव ! जगन्नाथ ! मन्नाथ ! करुणानिधि ! ।

त्वदधीनास्मि देवेश ! तवाज्ञाकारिणी सदा ॥ ११ ॥

विनाज्ञया मया किञ्चिद्भाषितं नैव शक्यते ।

कृपावलेखो मयि चेत् स्नेहोऽस्ति यदि मां प्रति ॥ १२ ॥

तदा निवेद्यते किञ्चिन्ननसा यद्विचारितम् ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य कस्त्रिलोक्यां महेश्वर ! ।

हेत्ता भवितुमर्हो वा सर्वज्ञः सर्वशास्त्रवित् ॥ १३ ॥

दातारं निर्विकल्पं निर्गतो विकल्पो विविधा कल्पना यस्मात्तं

निर्गते आतङ्गे तापशङ्के यस्मात्तं निर्विशेषं नानाविध-

निरञ्जनं अविदुषामप्रत्यक्षम् ॥ ८ ॥

यादि । निरामयं निर्गत आसद्यो व्याधिर्यस्यात्तम् ॥ १० ॥

प्रति किमब्रवीदित्यपेक्षायामाह, — श्रीपार्वत्युवाच ।

देवेश ! देवानां भिन्दादीनामपि नियन्तः ! यतोऽहं

ता सदा सर्वस्मिन् काले तवाज्ञाकारिणी चास्मि

किञ्चिदपि भाषितं कथयितुं नैव मया

पुनस्तदन्य इति पञ्चमीतत्पुरुषः त्वदिति

श्रीसदाशिव उवाच ।

किमुच्यते महाप्राज्ञे ! कथ्यतां प्राणवल्लभे ! ।

यदकथं गणेशेऽपि स्कन्दे सेनापतावपि ॥ १४ ॥

तवाग्रे कथयिष्यामि सुगोप्यमपि यद्वदेत् ।

किमस्ति त्रिषु लोकेषु गोपनीयं तवाग्रतः ॥ १५ ॥

मम रूपासि देवि ! त्वं न भेदोऽस्ति त्वया मम ।

सर्वज्ञा किं न जानासि त्वनभिज्ञेव पृच्छसि ॥ १६ ॥

इति देववचः श्रुत्वा पर्वती हृष्टमानसा ।

विनयावनता साध्वी परिपप्रच्छ शङ्करम् ॥ १७ ॥

श्रीश्राव्योवाच ।

भगवन् ! सर्वभूतेश ! सर्वधर्मविदां वर ! ।

कृपावता भगवता ब्रह्मान्तर्यामिना पुरा ॥ १८ ॥

पार्वत्या प्रष्टव्यमर्थमभिजिज्ञासुः श्रीसदाशिव उवाच । किमुच्यते इत्यादि । स्कन्दे कार्तिकेये गणेशेऽपि सेनापतावपीति व्याहरता भगवता महादेवेन तयोर्महावीरत्वेन सद्तिप्रियत्वादतिगुह्यं स्थाप्यार्थस्य बलात्कारेणाप्यभिधायने योग्यत्वमस्तीति सूचितम् ॥ १४ ॥

तवाग्रतस्त्वदपि गोपनीयं त्विष्यपि लोकेषु किं वस्तुस्ति अपि तु न किञ्चिदित्यर्थः । अपि इत्यग्रतः आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति सप्तम्यन्तात् स्वार्थे तसिः ॥ १५ ॥

मम रूपेत्यादि । रूप्यते रूपक्रिया विगिष्टा विधीयते इति । रूपा कर्मण्यव मम रूपा मद्रूपशक्तिनीत्यर्थः । मत्स्यरूपेति पाठे तु मया सह समानमेकं रूपं यस्याः सा अभिज्ञेव अविदुषी इव ॥ १६ ॥

पार्वती शङ्करं किं परिपप्रच्छे याकाङ्क्षावासाह, — आद्योवाच भगवन्नित्यादि । हे भगवन् ! व्यव्यादिशक्ति ! सर्वभूतेश ! सर्वधर्मभूतानां निबन्तः ! यथा सतिस्त्वतिसंहिताद्युपदेशेन सत्त्वतादौ

प्रकाशितास्तुर्वेदाः सवधर्मीषष्टंहिताः ।

वर्णाश्रमादिनियमा यत्र चैव प्रतिष्ठिताः ॥ १९ ॥

तदुक्तयोगयज्ञाद्यैः कर्मभिर्भुवि मानवाः ।

देवान् पितृन् प्रीणयन्तः पुण्यशीलाः कृते युगे ॥ २० ॥

स्वाध्यायध्यानतपसा दयादानैर्जितेन्द्रियाः ।

महाबला महावीर्या महासत्यपराक्रमाः ॥ २१ ॥

देवायतनगा मर्त्या देवकल्पा दृढव्रताः ।

सत्यधर्मपराः सर्वे साधवः सत्यवादिनः ॥ २२ ॥

भवता लोका निस्तारिता एवं दुष्टकर्मप्रवर्तके पापिनि कलावपि केनाप्युपायेन दयावता भवतैव मनुष्या उद्धर्तव्या इत्याशयेनाह,—
कृपावतेत्यादि ॥ १८ ॥

प्रकाशिता इत्यादि । सर्वे धर्मा उपष्टंहिता वर्द्धिता येषु ते ॥ १९ ॥

तदुक्तेत्यादि । कृते युगे सत्ययुगे भुवि पृथिव्यां पुण्यशीला मानवाः तदुक्तयोगयज्ञाद्यैर्वेदभाषितैर्निस्तारोपायभूतैर्यज्ञादिभिः न कर्मभिर्देवान् पितृन् प्रीणयन्तस्तर्पयन्त व्यासञ्चिति पञ्चमश्लोक-स्थितेन पदेनान्वयः ॥ २० ॥

स्वाध्यायेत्यादि । स्वाध्यायो वेदाध्ययनं ध्यानं परमात्मचिन्तनं तपः कच्छचान्द्रायणादि दया निष्कारणपरदुःखनाशेच्छा दानं न्यायार्जितस्य धनादेः पालेऽर्पणं तैः सर्वैर्विशिष्टा मानवा व्यासन् । जितेन्द्रिया इत्यादीनां सर्वेषां जसन्तानां पदामासन्नित्वान्वयो विधा-तव्यः । जितेन्द्रिया वशीकृतचक्षुरादयः महाबला महासामर्थ्याः, स्थौल्यसामर्थ्यैः सैन्येषु बलमित्यमरः । महावीर्या महाप्रभावाः महातेजसो वा, वीर्यं प्रभावे शुक्रे च तेजःसामर्थ्ययोरपीति मेदिनी । महाज्ञौ सत्त्वपराक्रमौ व्यवसायौर्ये येषान्ते महासत्त्वपराक्रमाः ॥ २१ ॥

देवायतनगा इत्यादि । देवायतनगा देवतासन्दिरगाग्निनः सन्त्या मरण-शीला अपि देवकल्पा ईशद्वारा देवाः देवतत्वा इत्यर्थः । दृढं व्रतं

राजानः सत्यसङ्कल्पाः प्रजापालनतत्पराः ।
 मातृवत् परयोषितु पुत्रवत् परसूनुषु ॥ २३ ॥
 लोष्टवत् परवित्तेषु पश्यन्तो मानवास्तदा ।
 आसन् स्वधर्मनिरताः सदा सन्मार्गवर्त्तिनः ॥ २४ ॥
 न मिथ्याभाषिणः केचित् न प्रमादरताः क्वचित् ।
 न चौरा न परद्रोहकारका न दुराशयाः ॥ २५ ॥
 न मत्सरा नातिरुष्टा नातिलुब्धा न कामुकाः ।
 सद्गन्तः करुणाः सर्वे सर्वदानन्दमानसाः ॥ २६ ॥
 भूमयः सर्वशस्याढ्याः पर्जन्याः कालवर्षिणः ।
 गावीऽपि दुग्धसम्पन्नाः पादपाः फलशालिनः ॥ २७ ॥
 नाकालमृत्युस्तत्रासीत् न दुर्भिक्षं न वा रुजः ।
 हृष्टाः पुष्टाः सदारीग्यास्तेजोरूपगुणान्विताः * ॥ २८ ॥

नियमो येषाम्नां साधवः स्वस्वधर्मवर्त्तिनः सत्यवादिनः सत्यं
 यथार्थाभिधानं तस्य वक्तारः ॥ २२ ॥

राजान इत्यादि । सत्यः सङ्कल्पो मानसं कर्म येषाम्नां परयो-
 षितुषु परसूनुषु अन्यपुत्रेषु ॥ २३ ॥ २४ ॥

नेत्यादि । न प्रमादरताः सावधाना इत्यर्थः न दुराशया न
 दुष्टाभिप्रायाः ॥ २५ ॥

नेत्यादि । न मत्सरा नान्यशुभद्वेषिणः नातिरुष्टा न बहुक्रोध-
 शास्त्रिनः सर्वदा आनन्दो यत्र एवम्भूतं मानसं हृदयं येषाम्नां ॥ २६ ॥

पर्जन्या मेघाः ॥ २७ ॥

* तेजोरूपसमन्विता इति वा पाठः ।

स्त्रियो न व्यभिवारिण्यः पतिभक्तिपरायणाः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः स्वावारवर्तिनः ॥२८॥

स्वैः स्वैर्धर्मैर्यजन्तस्ते निस्तारपदवीं गताः ।

कृते व्यतीते त्वेतायां दृष्ट्वा धर्मव्यतिक्रमम् ॥ ३० ॥

वेदोक्तकर्मभिर्मर्त्या न शक्ताः स्वेष्टसाधने ।

बहुक्लेशकरं कर्म वैदिकं भूरिसाधनम् ॥ ३१ ॥

कर्त्तुं न योग्या मनुजाश्चिन्ताव्याकुलमानसाः ।

त्यक्तुं कर्त्तुं न चाहन्ति सदा कातरचेतसः ॥३२॥

वेदार्थयुक्तशास्त्राणि स्मृतिरूपाणि भूतले ।

तदा त्वं प्रकटीकृत्य तपःस्वाध्यायदुर्बलान् ॥ ३३ ॥

नेत्रादि । तत्र कृतयुगे रुजो रोगाः सदा अरोग्यं
येषान्ते । तेजोरूपगुणान्विताः तेजसा रूपेण अच्यैश्च गुणै-
र्युक्ताः ॥ २८ ॥ २९ ॥

स्वरित्यादि । यजन्तः परमेस्वरमर्चयन्तः । कृते इत्यादि । कृते
सत्त्वयुगे व्यतीते विगते सति त्वेतायां चायातायां सत्त्वं यथा वेदोक्त-
कर्मभिर्मर्त्या मनुष्याः स्वेष्टसाधने आत्मनोऽभीष्टसम्पादने शक्ताः
समर्था न बभूवुः । यदा च भूरीणि बहूनि साधनानि यस्य तद् भूरि-
साधनम् । अथवा बहुक्लेशकरं बहूनां क्लेशानां जनकम् । अथवा
बहुक्लेशैः क्लेशैः क्रियते निष्पाद्यते यत्तद् बहुक्लेशकरम् । बाहुल्यकात्
कर्म्मण्यच् । अतएवेष्टं वैदिकं कर्म्म कर्त्तुं चिन्ताव्याकुलमानसा
मनुजा मनुष्या योग्या न बभूवुः । यदा च सदा कातरचेतसः सर्वदा
अधीरत्वान्ता मनुजा वैदिककर्म्मत्यागे नानादोषश्रवणात् तत् कर्म्म त्यक्तुं
बहुक्लेशसाध्यत्वात् कर्त्तुं न चाहन्ति अतदा धर्मव्यतिक्रमं धर्मोच्छङ्खनं
धर्मविपर्ययं वा दृष्ट्वा स्मृतिरूपाणि वेदार्थयुक्तशास्त्राणि भूतले

प्रथमोक्तासः ।

लीकानतारयः पापात् दुःखशोकामयप्रदात् ।
 त्वां विना कोऽस्ति जिवानां घोरसंसारसागरे ॥ ३४ ॥
 भर्त्ता पाता समुद्धर्त्ता पिबवत् प्रियकृत् प्रभुः ।
 ततोऽपि ह्यपरे प्राप्ते स्मृत्युक्तसुकृतोज्झिते ॥ ३५ ॥
 धर्माङ्गलोपे मनुजे आधिव्याधिसमाकुले ।
 संहितायुपटेशेन त्वयैवोद्धारिता नराः ॥ ३६ ॥
 आयाते पापिनि कलौ सर्वधर्मविलोपिनि ।
 दुराचारे दुष्प्रपञ्चे दुष्टकर्मप्रवर्त्तके ॥ ३७ ॥
 न वेदाः प्रभवस्तत्र * स्मृतीनां स्मरणं कुतः ।
 नानेतिहासयुक्तानां नानामार्गप्रदर्शिनाम् ॥ ३८ ॥

प्रकटीकृत्य तपःस्वाध्यायदुर्बलान् लोकान् जनान् पापात् त्वमतारयः
 तारितवानित्यन्वयः ॥ ३० । ३१ । ३२ । ३३ ॥

त्वामिति । यतस्त्वमेवम्भूतोऽतस्त्वां विनेत्येवं योजनीयम् ।
 घोरसंसारसागरे भयानकसंसारसमुद्धे प्रसुर्जगत्पतिः ॥ ३४ ॥

तत इत्यादि । स्मृत्युक्तसुकृतोज्झिते स्मृतिभिरुक्तानि यानि
 सुकृतानि पुण्यानि तैरुज्झिते त्यक्ते धर्माङ्गलोपे धर्मस्याङ्गं लुम्पतीति
 धर्माङ्गलोपस्तस्मिन् स्मृत्युक्तसुकृतोज्झिते इति धर्माङ्गलोपे इति च
 ह्यपरे इत्यस्य विशेषणे मनुजे इत्यस्य वेति बोध्यम् । आधिर्मानसी
 व्यथा ॥ ३५ । ३६ ॥

आयाते इत्यादि । दुराचारे दुष्ट आचारो यत्र तस्मिन् ॥ ३७ ॥

बहुलानां पुराणानां विनाशो भविता विभो ! ।
 तदा लोका भविष्यन्ति धर्मकर्मवह्निर्मुखाः ॥ ३९ ॥
 उच्छृङ्खला मदीक्षताः पापकर्मरताः सदा ।
 कामुका लोलुपाः क्रूरा निष्ठुरा दुर्मुखाः शठाः ॥ ४० ॥
 स्वत्यायुर्मन्दमतयो रोगभीकसमाकुलाः ।
 निःश्रीका निर्बला नीचा नीचाचारपरायणाः ॥ ४१ ॥
 नीचसंसर्गनिरताः परवित्तापहारकाः ।
 परनिन्दापरद्रोहपरिवादपराः खलाः ॥ ४२ ॥
 परस्त्रीहरणे पापशङ्काभयविवर्जिताः ।
 निर्धना मलिना दीना दरिद्राश्चिररोगिणः ॥ ४३ ॥
 विप्राः शूद्रसमाचाराः सम्भ्यावन्दनवर्जिताः ।
 अयाज्ययाजका लुब्धा दुर्वृत्ताः पापकारिणः ॥ ४४ ॥

नेत्यादि । प्रभवः समर्थाः ॥ ३८ । ३९ ॥

उच्छृङ्खला इत्यादि । उद्धतं दृङ्खलं वेदादिरूपनिगडो येषां ते
 उच्छृङ्खलाः बन्धनरहिता इत्यर्थः । लोलुपाः व्यतिलुब्धाः क्रूराः
 निर्दयाः निष्ठुराः परद्रोहवादिनः दुर्मुखाः अशुभसंस्थाः शठाः अन्ध-
 जवः ॥ ४० ॥

स्वत्याद्यादि । स्वत्यायुषश्च ते मन्दमतयश्चेति कर्मभारयः ॥ ४१ ॥
 खला दुर्जनाः ॥ ४२ ॥

परस्त्रीत्यादि । परस्त्रीहरणे पापशङ्काभयविवर्जिताः परस्त्रीहरण-
 निमित्तकपापउद्बोगसाध्वसरहिताः मलिनाः मलदूषिताः दीनाः स्नेह-
 वन्तः दरिद्राः दुर्गतिमन्तः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

असत्यभाषिणो मूर्खा दाम्बिका दुष्प्रपञ्चकाः ।
 कन्याविक्रयिणो ब्राह्मणस्तपोव्रतपराङ्मुखाः ॥ ४५ ॥
 लोकप्रतारणार्थाय जपपूजापरायणाः ।
 पाषण्डाः पण्डितमन्याः श्रद्धाभक्तिविवर्जिताः ॥ ४६ ॥
 कदाहाराः कदाचारा धृतकाः शूद्रसेवकाः ।
 शूद्रान्नभोजिनः क्रूरा वृषलो रतिकामुकाः ॥ ४७ ॥
 दास्यन्ति धनलोभेन स्वदारान्नौचजातिषु ।
 ब्राह्मण्यचिह्नमेतावत् केवलं सूत्रधारणम् ॥ ४८ ॥
 नैव पानादिनियमो भक्ष्याभक्ष्यविवेचनम् ।
 धर्मशास्त्रे सदा निन्दा साधुद्रोहा निरन्तरम् ॥ ४९ ॥
 सत्कथालापमात्रञ्च न तेषां मनसि क्वचित् ।
 त्वया कृतानि तन्त्राणि जीवोद्धारणहेतवे ॥ ५० ॥

असत्येत्यादि । दाम्बिकाः दम्भो धर्मध्वजित्वं तद्वन्तः ब्राह्मणः
 षोडशवर्षपर्यन्तसम्यक्संस्कृता भट्टगायत्रीका विप्रा भविष्यन्तीति पूर्व-
 णान्वयः ॥ ४५ ॥

लोकेत्यादि । पाषण्डाः वेदेवाह्यरूपमौञ्जादिव्रतचर्याशास्त्रिनः
 श्रद्धाभक्तिविवर्जिताः श्रद्धा वेदादौ दृढप्रत्ययः भक्तिः प्रीतिजनक-
 व्यापारः ताभ्यां हीनाः ॥ ४६ ॥

कदाहारा इत्यादि । धृतकाः भरणायत्तजीवनाः अतएव शूद्रा-
 णामपि सेवकाः क्रूराः कठिनाः वृषलो रतिकामुकाः शूद्रभक्षितिका-
 मयितारः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

सत्कथालापमात्रं केवलं च शब्दः ॥ ५० ॥

निगमागमजातानि भुक्तिमुक्तिकराणि च ।

देवीनां यत्र देवानां मन्त्रयन्त्रादिसाधनम् ॥ ५१ ॥

कथिता बहवो न्यासाः सृष्टिस्थित्यादिलक्षणाः ।

ब्रह्मपद्मासनादीनि गदितान्यपि भूरिशः ॥ ५२ ॥

पशुवीरदिव्यभावा देवता मन्त्रसिद्धिदाः ।

शवासनं चितारोहो मुण्डसाधनमेव च ॥ ५३ ॥

लतासाधनकर्माणि त्वयोक्तानि सहस्रशः ।

पशुभावदिव्यभावौ स्वयमेव निवारितौ ॥ ५४ ॥

कलौ न पशुभावोऽस्ति दिव्यभावः कुतो भवेत् ।

पचं पुष्पं फलं तोयं स्रयमेवाहरेत् पशुः ॥ ५५ ॥

न शूद्रदर्शनं कुर्यात् मनसा न स्त्रियं स्मरेत् ।

निगमेत्यादि । यत्र तन्त्रादिषु सृष्टिस्थित्यादिलक्षणाः सृष्टि-
स्थित्यादिस्वरूपाः ॥ ५१ ॥

ब्रह्मपद्मेत्यादि । यत्रेत्यनुव्रज्यते आदिना सप्तपद्मासनादेः
संयुतः ॥ ५२ ॥

शवासनमिति । अत्रापि यत्रेत्यस्यानुव्रज्यते शवासनं मृतशरीरा-
सनम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

कलौ युगे पशुभावदिव्यभावयोरसत्त्वं हेतुं दर्शयितुं प्रथमतः
पशुदिव्ययोर्विधेयानि यानि कर्माणि तानि दर्शयति द्वाभ्याम् । पत्न-
मित्यादि । आकुरेत् आनयेत् ॥ ५५ ॥

दिव्यश्च देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा ॥ ५६ ॥
 इन्द्रातीतो वीतरागः सर्वभूतसमः क्षमी ।
 कलिकल्पयुक्तानां सर्वदास्थिरचेतसाम् ॥ ५७ ॥
 निद्रालसप्रसक्तानां भावशुद्धिः कथं भवेत् ।
 वीरसाधनकर्माणि पञ्चतत्त्वादितानि च ॥ ५८ ॥
 मद्यं मांसं तथा मत्स्यमुद्रामैथुनमेव च ।
 एतानि पञ्चतत्त्वानि त्वया प्रोक्तानि शङ्कर ! ॥ ५९ ॥
 कलिजा मानवा लुब्धाः शिखीदरपरायणाः ।
 लोभात्तत्र पतिष्यन्ति न करिष्यन्ति साधनम् ॥ ६० ॥
 इन्द्रियाणां सुखार्थाय पीत्वा च बहुलं मधु ।

नेत्यादि । भवेदित्यध्याहार्यम् । देवताप्रायः देवतुल्यः इन्द्रातीतः
 सुखदुःखशीतोष्णादियुगलानि हृन्वानि तान्यतोतोऽतिक्रान्तः तत्सहन-
 शील इत्यर्थः वीतरागः वीतो विशेषेण गतो रागः प्रीतिर्मात्सर्यं
 वा यस्य यस्माद्वा सः रागोऽनुरागे मात्सर्यं इति कोशः । सर्वभूतसमः
 सर्वेषु भूतेषु समः रागद्वेषादिभ्यः क्षमी परेषापकारे कृते तत्र
 प्रत्यपकाराभावरणं क्षमा तद्वान् ॥ ५६ ॥

एवं पशुदिव्ययोर्विधेयानि कर्माणि प्रदर्शयित्वा सर्वदा चञ्चल-
 चित्तानां निद्रालसप्रसक्तानां नानाविधदुष्कृतशालिनां पशुदिव्यविधेय-
 कर्मसाधनावोग्यानां कलिजन्तूनां मनुष्याणां पशुभावदिव्यभावौ न
 विध्यत इति प्रतिपादयितुमाह । कलीत्यादि ॥ ५७ ॥

वीरेत्यादि । हे शङ्कर ! लोककल्याणकर्तुः पञ्चमद्यादीनि तत्त्वानि
 उदितान्युक्तानि येषु एवभूतानि वीरसाधनकर्माणि मद्यमांसादीनि
 पञ्चतत्त्वानि च त्वया प्रोक्तानि त्वत्त्वयः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

तत्र मद्यादिपञ्चतत्त्वेषु ॥ ६० ॥

इन्द्रियाणामिति । मधु मद्यम् ॥ ६१ ॥

भविष्यन्ति मदोन्मत्ता हिताहितविवर्जिताः ॥ ६१ ॥
 परस्त्रीधर्षकाः केचिदस्यवो बहवो भुवि ।
 न करिष्यन्ति ते मत्ताः पापयोनिविचारणम् ॥ ६२ ॥
 अतिपानादिदोषेण रोगिणो बहवः क्षितौ ।
 शक्तिहीना बुद्धिहीना भूत्वा च विकलेन्द्रियाः ॥ ६३ ॥
 क्रुदे गर्ते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्वतादपि ।
 मतिथ्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविह्वलाः ॥ ६४ ॥
 केचिद्विवादयिष्यन्ति गुरुभिः स्वजनैरपि ।
 केचिन्मौना मृतप्राया अपरे बहुजल्पकाः ॥ ६५ ॥
 अकार्यकारिणः क्रूरा धर्ममार्गविलोपकाः ।
 हिताय यानि कर्माणि कथितानि त्वया प्रभो ! ॥ ६६ ॥
 मन्ये तानि महादेव ! विपरीतानि मानवे ।
 के वा योगं करिष्यन्ति न्यासजातानि केऽपि वा ॥ ६७ ॥
 स्तोत्रपाठं यन्त्रलिपिं पुरश्चर्यां जगत्पते ! ।
 युगधर्मप्रभावेण स्वभावेन कलौ नराः ॥ ६८ ॥
 भविष्यन्त्यतिदुर्वृत्ताः सर्वथा पापकारिणः ।
 तेषामुपायं दीनेश ! कृपया कथय प्रभो ! ॥ ६९ ॥

परस्त्रीत्यादि । परस्त्रीधर्षकाः परस्त्राभिभवकर्तारः । दस्यव-
 क्षौराः ॥ ६२ ॥

शक्तीत्यादि । क्रुदे अगाधक्रोधाधारे प्रान्तरे व्यासस्य दूरे वृक्षजता-
 दिभ्योन्योऽध्वनिः ॥ ६३ । ६४ ॥

गुरुभिः पित्रादिभिः ॥ ६५ ॥

मौनाः न किञ्चिदपि व्याहरन्तः योगं तन्त्रादिप्रयुक्ततत्त्ववृत्त-
 र्मरूपसङ्गारोपायम् । पुरश्चर्यां पुरश्चरणम् ॥ ६६ । ६७ । ६८ ॥

आयुरारोग्यवर्चस्यं बलवीर्यविवर्द्धनम् ।
 विद्याबुद्धिप्रदं नृणामप्रयत्नशुभङ्करम् ॥ ७० ॥
 येन लोका भविष्यन्ति महाबलपराक्रमाः ।
 शुद्धचित्ताः परहिता मातापित्रोः प्रियङ्कराः ॥ ७१ ॥
 स्वदारनिष्ठाः पुरुषाः परस्त्रीषु पराङ्मुखाः ।
 देवतागुरुभक्ताश्च पुत्रस्वजनपोषकाः ॥ ७२ ॥
 ब्रह्मज्ञा ब्रह्मविद्याश्च ब्रह्मचिन्तनमानसाः ।
 सिद्धयर्थं लोकयात्रायाः कथयस्व हिताय यत् ॥ ७३ ॥
 कर्त्तव्यं यदकर्त्तव्यं वर्णाश्रमविभेदतः ।
 विना त्वां सर्वलोकानां कस्ताता भुवनत्रये ॥ ७४ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे सर्वधर्म-
 निर्णयसारे श्रीमदाद्यासदाशिवसंवादे जीव-
 निस्तारोपायप्रश्नोः नाम प्रथमोक्तासः ॥ १ ॥

तेषामित्यादि । तेषां नराणाम् । आयुरारोग्यवर्चस्यम् आयुर्वे-
 आरोग्याय वर्चसे तेजसे च हितम् ॥ ६९ । ७० ॥
 विद्योत्थादि । तेन उपायेन ॥ ७१ ॥
 ब्रह्मविद्याः सर्वं ब्रह्मैवेति प्रज्ञावन्तः लोकयात्रायाः लोक-
 निर्वाहस्य ॥ ७२ । ७३ । ७४ ।

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रटीकायां प्रथमोक्तासः ॥

द्वितीयोल्लासः ।

इति देव्या वचः श्रुत्वा शङ्करो लोकशङ्करः ।

कथयामास तत्त्वेन महाकारुण्यवारिधिः ॥ १ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

साधु पृष्टं महाभागे ! जगतां हितकारिणि ! ।

यथादृशः शुभः प्रश्नो न केनापि कृतः पुरा ॥ २ ॥

धन्यासि सुकृतज्ञासि हितासि कलिजन्मनाम् ।

यद् यदुक्तं त्वया भद्रे ! सत्यं सत्यं यथार्थतः ॥ ३ ॥

सर्वज्ञा त्वं त्रिकालज्ञा धर्मज्ञा परमेश्वरि ! ।

भूतं भवद्भविष्यच्च धर्मयुक्तं त्वया प्रिये ! ॥ ४ ॥

यथातत्त्वं यथान्यायं यथायोग्यं न संग्रहः ।

कलिकल्मषदीनानां द्विजादीनां सुरेश्वरि ! ॥ ५ ॥

मेध्यामेध्याविचाराणां न शुद्धिः श्रौतकर्मणा ।

न संहितायैः स्मृतिभिरिष्टसिद्धिर्नृणां भवेत् ॥ ६ ॥

शङ्कर इदानीं कृतजीवनिकारोपावप्रश्नां पार्वतीं तत्प्रश्नञ्च स्तुवंतां
प्रत्युत्तरं दातुमुपक्रमते । इतीत्यादि । लोकशङ्करः जाननां कल्याण-
स्रोत्पादकः महाकारुण्यवारिधिः महादयासमृद्धः ॥ १ । २ । ३ ॥

सर्वज्ञेत्यादि । भवत् वर्त्तमानम् ॥ ४ ॥

कलिकल्मषदीनानां कलियुगसम्बन्धिदुष्कृतहेतुकदुर्गतिशालिनां
मेध्यामेध्याविचाराणां पवित्रापवित्रविचारभूत्यानाम् अतएव द्विजा-
दीनां ब्राह्मणप्रभृतीनां श्रौतकर्मणा वेदोक्तेन कर्मणा शुद्धिर्न
भवेत् ॥ ५ । ६ ॥

सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं मयोच्यते ।
 विना ह्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये ॥ ७ ॥
 श्रुतिस्मृतिपुराणादौ मयैवोक्तं पुरा शिवे ! ।
 आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः ॥ ८ ॥
 कलावागममुल्लङ्घ्य योऽन्यमार्गे प्रवर्तते ।
 न तस्य गतिरस्त्योति सत्यं सत्यं न संशयः ॥ ९ ॥
 सर्वैर्वेदैः पुराणैश्च स्मृतिभिः संहितादिभिः ।
 प्रतिपाद्योऽस्मि नान्योऽस्ति प्रभुर्जगति मां विना ॥ १० ॥
 आभनन्ति च ते सर्वे मत्पदं लोकपावनम् ।
 मन्मार्गविमुखा लोकाः पाषण्डा ब्रह्मघातिनः ॥ ११ ॥
 अतो मन्मतमुत्सृज्य यो यत् कर्म सभाचरेत् ।
 निष्फलं तद्ववेद्देवि ! कर्त्तापि नारको भवेत् ॥ १२ ॥
 मूढो मन्मतमुत्सृज्य योऽन्यन्मतमुपाययेत् ।
 ब्रह्महा पितृहा स्त्रोघ्नः स भवेन्नात्र संशयः ॥ १३ ॥
 कलौ तन्त्रोदिता मन्त्राः सिद्धास्तूर्णफलप्रदाः ।

हीत्युपधारणे ॥ ७ ॥

श्रुतीत्यादि । हे शिवे ! सुधीर्विचक्षणः आगमोक्तविधानेन देवान्
 यजेत् पूजयेत् इति पुरा पूर्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादौ मयैवोक्त-
 मित्यन्वयः ॥ ८ । ९ ॥

स्वमतप्रामाण्याय प्रथमत आत्मन एव सर्वोत्तमतं व्याहर्तुमाह ।
 सर्वैरित्यादि । यत इत्यध्याहार्यम् प्रतिपाद्यः बोधयितव्यः ॥ १० ॥

आभनन्तीति । सर्वे ते वेदादयो मत्पदं मदीयं स्थानं लोकपावनं
 लोकानां पूतत्वजनकमाभनन्ति बोधयन्ति । ब्रह्मघातिनो भवेयुरिति
 श्लोकः ॥ ११ ॥

अतो इत्यादि । उत्सृज्य यत्किञ्च । तत् कर्म ॥ १२ । १३ ॥

शक्ताः कर्मसु सर्वेषु जपयज्ञक्रियादिषु ॥ १४ ॥
 निर्वीर्याः श्रौतजातीया विषहीनोरगा इव ।
 सत्यादौ सफला आसन् कलौ ते मृतका इव ॥ १५ ॥
 पाञ्चालिका यथा भिक्षौ सर्वेन्द्रियसमन्विताः ।
 अभूरशक्ताः कार्येषु तथान्ये मन्त्रराशयः ॥ १६ ॥
 अन्यमन्त्रैः कृतं कर्म बन्ध्यास्त्रीसङ्गमो यथा ।
 न तत्र फलसिद्धिः स्यात् अथ एव हि केवलम् ॥ १७ ॥
 कलावन्योदितैर्मार्गैः सिद्धिभिच्छति यो नरः ।
 दूषितो जाङ्गवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः ॥ १८ ॥
 मदह्लादुदितं धर्मं हित्वान्यदुधर्ममौहते ।

यद्य वेदोक्तानां मन्त्राणां कलौ निष्प्रभावत्वं तत्तत्फलानिष्पाद-
 कत्वञ्च प्रतिपादयन्तन्त्रोदितानामेव मन्त्राणां सिद्धत्वात् भटिति तत्तत्-
 फलप्रदादत्वाच्चातिप्राशस्त्यमाह, कलावित्यादिभिः ॥ १४ ॥

निर्वीर्या इत्यादि । ये श्रौतजातीया वेदोदिता मन्त्राः सयादौ
 युगे सफलान्तत्फलतोत्पादका आसन् ते सर्वे मन्त्राः कलौ युगे विष-
 हीना उरगाः सर्पा इव निर्वीर्या निष्प्रभा वा मृतका इव तत्तत्फला-
 निष्पादकाश्च बोद्धव्या इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

पाञ्चालिका इत्यादि । भिक्षौ स्थिताः सर्वेन्द्रियैः समन्विता
 युगा असूः पाञ्चालिका वस्तुतन्त्रादिभिर्निर्मिताः पुत्त्रिका यथा कार्ये-
 ष्वशक्ता असमर्था भवन्ति तथैवान्ये तन्त्रोक्तभिश्चा मन्त्रराशयो मन्त्र-
 मण्डाः कलौ तत्तत्कार्यानिष्पादका श्रेयाः । पाञ्चालिका पुत्त्रिका
 स्वादन्तदन्तादिभिः कृतैर्यमरः ॥ १६ ॥

अन्येत्यादि । यथा बन्ध्यास्त्रीसङ्गमोऽपत्यरूपफलसाधको न भवति
 एतन्मन्त्रैः कृतं यत् कर्म तत्र तस्मिन् कर्मणि कृते सति फल-
 सिद्धिः फलनिष्पत्तिर्न स्यात् केवलं अथ एव स्यात् । इति निश्चित-
 मेव ॥ १७ । १८ ॥

अमृतं स्वर्गहे त्यक्त्वा क्षीरमार्कं स वाञ्छति ॥ १८ ॥
 नान्यः पन्था मुक्तिहेतुरिहामुत्र सुखामये ।
 यथा तन्त्रोदितो मार्गो मोक्षाय च सुखाय च ॥ २० ॥
 तन्त्राणि बहुधोक्तानि नानाख्यानान्वितानि च ।
 सिद्धानां साधकानाञ्च विधानानि च भूरिशः ॥ २१ ॥
 अधिकारिविभेदेन पशुवाहुल्यतः प्रिये ! ।
 कुलाचारोदितं धर्मं मुख्यर्थं कथितं क्वचित् ॥ २२ ॥
 जीवप्रवृत्तिकारीणि कानिचित् कथितान्यपि ।
 देवा नानाविधाः प्रोक्ता देव्योऽपि बहुधाः प्रिये ! ॥ २३ ॥
 भैरवाश्चैव वेताला वटुका नायिका गणाः ।
 शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरगाणपतादयः ॥ २४ ॥
 नानामन्त्राश्च यन्त्राणि सिद्धोपायान्यनेकयः ।
 भूरिप्रयाससाध्यानि यद्योक्तफलदानि च ॥ २५ ॥
 यथा यथा कृताः प्रश्ना येन येन यदा यदा ।

मद्वक्तात् सम सुखान् उदितं कथितम् । ईदृते वाञ्छति । आर्कम्
 अर्कद्वयोद्भवम् ॥ १८ ॥

अमृतं परोलोके ॥ २० ॥ २१ ॥

अधिकारीत्यादि । हे प्रिये ! अधिकारिविभेदेनाधिकारिणां
 विशेषेण पशूनां बाहुल्यतश्चेतोः क्वचित् कुलाचारोदितं कुलाचारोक्तं
 धर्मं मुख्यर्थं कथितम् ॥ २२ ॥

जीवेत्यादि । अधिकारिविभेदेनेत्यनुपपद्यते । कानिचित् तन्त्राणि ।
 अपीत्यस्य जीवप्रवृत्तिकारीणीत्यन्वयः कर्तव्यः ॥ २३ ॥ २४ ॥

नानेत्यादि । सिद्धोपायानि सिद्धाः सिद्धिपन्था उपाया जेह
 तानि ॥ २५ ॥

तदा तस्योपकाराय तथैवोक्तं मया प्रिये ! ॥ २६ ॥
 सर्वलोकोपकाराय सर्वप्राणिहिताय च ।
 युगधर्मानुसारेण याथातथ्येन पार्वति ! ॥ २७ ॥
 त्वया यादृक्कृताः प्रश्ना न केनापि पुरा कृताः ।
 तव स्नेहेन वक्ष्यामि सारात्सारं परात्परम् ॥ २८ ॥
 वेदानामागमानाञ्च तन्त्राणाञ्च विशेषतः ।
 सारमुद्धृत्य देवेभिः ! तवाग्रे कथ्यते मया ॥ २९ ॥
 यथा नरेषु तन्त्रज्ञाः सरितां जाह्नवी यथा ।
 यथाहं त्रिविशाखास्मागमानाभिर्दं तथा ॥ ३० ॥
 किं वेदैः किं पुराणैश्च किं शास्त्रैर्बहुभिः शिवे ! ।
 विज्ञातेऽस्मिन् महातन्त्रे सर्वमिद्वीश्वरो भवेत् ॥ ३१ ॥
 यतो जगन्मङ्गलाय त्वयाहं विनियोजितः ।
 अतस्ते कथयिष्यामि यद्विश्वहितकृत् भवेत् ॥ ३२ ॥
 कृते विश्वहिते देवि ! विश्वेशः परमेश्वरि ! ।

यथेत्यादि । यथा यथा यादृशा यादृशाः प्रश्नाः तथैव तदुत्तर-
मेवोत्तरम् ॥ २६ ॥

सर्वलोकोपकारायेत्यस्य त्वया यादृक्कृतः प्रश्न इत्यनेनादिः
करणीयः ॥ २७ । २८ ॥

वेदानामित्यादि । सारं स्थिरांशम् ॥ २९ ॥

अथ सर्वतन्त्रेभ्यो महानिर्वाणतन्त्रस्य सदृष्टान्तं व्युत्पन्नम् ।
यथेत्यादिना । तन्त्रज्ञा उत्तमा इति शेषः इदं महानिर्वाण-
तन्त्रम् ॥ ३० । ३१ ॥

यत इत्यादि । विनियोजितः प्रवर्तितः ॥ ३२ ॥

ननु विश्वहितोत्पादकोपायकथनाद्भवतः को लाभोऽस्त्युक्तम् ।
कृत इत्यादि । हे देवि ! विश्वहिते कृते सति विश्वेशो विश्वेष्टासकृदा-

प्रीतो भवति विश्वात्मा यतो विश्वं तदाश्रितम् ॥ ३३ ॥

स एक एव सद्रूपः सत्योऽद्वैतः परात्परः ।

स्वप्रकाशः सदापूर्णः सच्चिदानन्दलक्षणः ॥ ३४ ॥

निर्विकारो निराधारो निर्विशेषो निराकुलः ।

गुणातीतः सर्वसाक्षी सर्वात्मा सर्वदृग्विभुः ॥ ३५ ॥

दीनां सर्वेषां नियन्ता परमेश्वरः प्रीतो भवति ननु । विश्वद्वितीत्-
पादनात् परमेश्वरे कथं प्रीतिरुत्पद्यते तत्राह विश्वात्मेति । यतः
परमेश्वरो विश्वमात्मनि यद्य तथाभूतो भवति अतो विश्वद्वितीत्पाद-
नेन तत्र प्रीतिर्जायते इति भावः । ननु तस्य विश्वात्मत्वमेव कथं
स्यात्तत्राह यतो विश्वमित्यादि । यतो विश्वं तदाश्रितं तं परमेश्वर-
माश्रितं वर्त्ततेऽतो विश्वात्मा स भवति ॥ ३३ ॥

यद्य परमात्मन एवैकस्य सत्यत्वं तदन्यस्याखिन्नपदार्थस्य निश्चा-
त्वमस्तीति प्रतिपादयति । स एक एवेत्यादि । अथ सत्यत्वात्तज्ज्ञानादेः
सर्वेषां प्रीतिजनकत्वाच्चिर्वाणहेतुत्वाच्च परमात्मैवैको ध्येयः पञ्चः
सुखाराध्यश्चेत्यभिधातुं प्रथमतः सद्रूपः सत्स्वभावः स परमेश्वर
एवैकः सत्यः तदन्यस्तु सर्वः पदार्थोऽसत्यो ज्ञेयः । तत्सत्यत्वे हेतुत्वं
दृश्येच्चाह अद्वैत इत्यादि । यतोऽद्वैतः सजातीयविजातीयमून्यः
अनन्य परात् ब्रह्मादेरपि परः अष्टः स्वनात्मनैव प्रकाशते इति
स्वप्रकाशः सन्दर्भार्थादिप्रकाशनिरपेक्ष इत्यर्थः । सदापूर्णः सर्वदा
असंगः सच्चिदानन्दलक्षणः सन्तो सर्वदा स्थायिनो यो विदानन्दो
ज्ञानानन्दो तत्स्वरूपः ॥ ३४ ॥

निर्विकारः प्रकृतेरन्यथाभावो विकारः तद्द्विहितः निराधारः
आन्त्रयमून्यः निर्विशेषः स्वगतभेदरहितः निराकुलः आकुलतामून्यः
गुणातीतः गुणाः प्रीतोऽणाः सुखदुःखादयः सत्वादयो वा तान्प्रीतोऽ-
तिक्रान्तः सर्वसाक्षी सर्वेषां शुभाशुभकर्मेणां साक्षात् दृष्ट्वा सर्वात्मा सर्व-
स्वरूपः सर्वदृक् अखिलस्य पदार्थस्यावलोकयितः विभुः प्राप्तमस्ती-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

गूढः सर्वेषु भूतेषु सर्वव्यापी सनातनः ।

सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ॥ ३६ ॥

लोकातीतो लोकहेतुरवाङ्मनसगोचरः ।

स वेत्ति विश्वं सर्वज्ञस्तं न जानाति कश्चन ॥ ३७ ॥

तदधीनं जगत् सर्वं चैलोक्यं सचराचरम् ।

तदालम्बनतस्तिष्ठेदवितर्क्यमिदं जगत् ॥ ३८ ॥

तत्सत्यतामुपाश्रित्य सद्वद्वाति * पृथक् पृथक् ।

तेनैव हेतुभूतेन वयं जाता महेश्वरि ! ॥ ३९ ॥

कारणं सर्वभूतानां स एकः परमेश्वरः ।

लोकिषु सृष्टिकरणात् स्रष्टा ब्रह्मेति गीयते ॥ ४० ॥

सर्वेषु चराचरेषु भूतेषु गूढः संवृतः सर्वव्यापी सकलपदार्थव्या-
पनशीलः सनातनः आद्यनष्टन्यः सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वाण्येन्द्रियाणि
गुणाञ्च तद्विषयानाभासयति सः तथाभूतः सर्वेन्द्रियविवर्जितः
चक्षुरादिसकलेन्द्रियन्यः ॥ ३६ ॥

लोकातीतोऽतिक्रान्तलोकः लोकहेतुः भुवनबीजम् अवाङ्मनस-
गोचरः वाचो मनसश्चाविप्रयः सर्वज्ञः स परमात्मा विश्वं सर्वं जग-
द्वेत्ति जानाति तं परमात्मानन्तु कश्चन अपि न जानाति अतः परमा-
त्मैवैकः सत्यः तद्विज्ञस्त्वखितः पदार्थोऽनेवन्तत्वादसत्य इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदधीनमित्यादि । सर्वं जगत्तदधीनं परमात्मवशवर्त्ति सचराचरं
जङ्गमस्यावरसङ्घितं त्वैलोक्यं तदालम्बनतः परमात्मवलम्बनतस्तिष्ठेत् ।
इदमवितर्क्यमनूहनीयं जगत् तत्सत्यतां परमात्मसत्यत्वमुपाश्रित्य इदं
पृथ्वी इमा आपः अयं वायुरित्यादिरूपेण पृथक् पृथक् सद्वत्
सत्यवद्वाति प्रकाशते इत्यन्वयः वयं शङ्करादयः ॥ ३८ । ३९ ॥

कारणमित्यादि । एकः कैवलः तदिच्छया परमेश्वरेच्छया सृष्टि-

* सद्वद्वातीति वा पाठः ।

विष्णुः पालयिता देवि ! संहर्त्ताहं तदिच्छया ।
 इन्द्रादयो लोकपालाः सर्वे तद्गवर्त्तिनः ॥ ४१ ॥
 स्वे स्वेऽधिकारे निरतास्ते शासन्ति * तदाज्ञया ।
 त्वं परा प्रकृतिस्तस्य पूज्यासि भुवनत्रये ॥ ४२ ॥
 तेनान्तर्यामिरूपेण तत्तद्विषययोजिताः ।
 स्वस्वकर्म प्रकुर्वन्ति न स्वतन्त्राः कदाचन ॥ ४३ ॥
 यद्गयाहाति वातोऽपि सूर्यस्तपति यद्गयात् ।
 वर्षन्ति तोयदाः काले पुष्पन्ति तरवो वने ॥ ४४ ॥
 कालं कालयते काले मृत्योर्मृत्युर्भियो भयम् ।
 विद्वान्तवेद्यो भगवान् यत्तच्छ्रद्दोपलब्धितः ॥ ४५ ॥
 सर्वे देवाश्च देव्यश्च तन्मयाः सुरवन्दिते ।
 आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं तन्मयं सकलं जगत् ॥ ४६ ॥

करणाङ्गोकेषु ब्रह्मा स्रष्टेति गीयते शब्दगते । तदिच्छयैव सृष्टजगत्-
 पालनात् विष्णुः पालयितेति गीयते । तत्संहरणाद्वाहं संहर्त्तेति
 गीयते । इन्द्रादय इत्यादि । तद्गवर्त्तिनः परमेश्वराधीना ये इन्द्रा-
 दयो लोकपालास्ते सर्वे स्वे स्वेऽधिकारे निरताः सन्तस्तदाज्ञया
 लोकान् शासन्तीत्यन्वयः ॥ ४०-४२ ॥

तेनेत्यादि । तेन परमात्मना तत्तद्विषययोजिताः तस्मिन् तस्मिन्
 विषये प्रवर्त्तिताः न स्वतन्त्राः न स्वाधीनाः ॥ ४३ । ४४ ॥

कालमित्यादि । काले प्रलयसमये कालमपि कालयते नार्थं
 गमयति । भियो भयस्य । यत्तच्छ्रद्दोपलब्धितः यत्तच्छ्रद्दाभ्यां
 बोधितः ॥ ४५ ॥

सर्वे इत्यादि । तन्मयाः परमात्मस्वरूपाः आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं

तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणितं प्रीणितं जगत् ।
 तद्वाराधनतो देवि ! सर्वेषां प्रीणनं भवेत् ॥ ४७ ॥
 तरोर्मूलाभिषेकेण यथा तद्गुजपल्लवाः ।
 दृष्यन्ति तदनुष्ठानात् तथा सर्वेऽमरादयः ॥ ४८ ॥
 यथा तवार्चनाद्वानात् पूजनाज्जपनात् प्रिये ! ।
 भवन्ति तुष्टाः सुन्दर्यस्तथा जानीहि सुव्रते ! ॥ ४९ ॥
 यथा गच्छन्ति सरितोऽवशेनापि सरित्पतिम् ।
 तथार्चादीनि कर्माणि तदुद्देश्यानि पार्व्वति ! ॥ ५० ॥
 यो यो यान् यान् यजेद्देवान् यद्देवा यद्वयदांसये ।
 तत्तद्दाति सोऽध्यक्षस्ते स्तैर्होवगणैः शिवे ! ॥ ५१ ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन तवाग्रे कथ्यते प्रिये ! ।
 ध्येयः पूज्यः सुखाराध्यस्तं विना नास्ति मुक्तये ॥ ५२ ॥
 नायासो नोपवासश्च कायक्लेशो न विद्यते ।

ब्रह्माद्यभारभ्य दृष्टादियुक्त्वाप्यन्तं सत्त्वं सम्पूर्णं जगत्तन्त्रयं परब्रह्म-
 स्वरूपं भवति ॥ ४६ ॥

तस्मिन्नित्यादि । अत इति शेषः तस्मिन् परमात्मनि ॥ ४७ ॥

परब्रह्माराधनतः सर्वेषां प्रीणने दृष्टान्तमाह, तरोरित्यादि ।
 तद्गुजपल्लवाः तरोः शाखाः क्षिप्रलयानि च । तदनुष्ठानात् परमेश्वरा-
 राधनात् ॥ ४८ ॥

यथेत्यादि । पूजनात् मानसाद्वर्चनात् ॥ ४९ ॥

यथेत्यादि । तदुद्देश्यानि च परमात्मा उद्देश्यो येषामर्चादिक-
 र्मेषां तानि ॥ ५० ॥

यो य इत्यादि । यदादाप्रये यस्य यस्य फलस्य ताभाय कथ्यतेः
 सर्वेषां प्राप्तिनां तत्तत्क्रियास्तु प्रवर्तकः ॥ ५१ ॥

बहुनेत्यादि । सुखेनाराध्य उपास्यः सुखाराध्यः ॥ ५२ ॥

नैवाचारादिनियमो नोपचाराश्च भूरिशः ॥ ५३ ॥

न दिक्कालविचारोऽस्ति न मुद्रास्त्रसंहतिः ।

यत्साधने कुलेशानि ! तं विना कोऽन्यमाश्रयेत् ॥ ५४ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे सर्वधर्मनिर्णयसारे

श्रीमदाद्यासदाशिवसंवादे जीवनिस्तारोपाय-

ग्रन्थो नाम द्वितीयोक्तासः ॥ २ ॥

सुखाराध्यत्वमेव दर्शयन्नाह । नायास इत्यादि । आयासः परि-
श्रमः ॥ ५३ ॥

तं परमात्मानम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रटीकायां द्वितीयोक्तासः ।

तृतीयोक्तासः ।

श्रीदेव्युवाच ।

देवदेव महादेव ! देवतानां गुरोर्गुरो ! ।

वक्ता त्वं सर्वशास्त्राणां मन्त्राणां साधनस्य च ॥ १ ॥

कार्थितं यत् परं ब्रह्म परमेशं परात्परम् ।

यस्योपासनतो मर्त्यो भुक्तिं मुक्तिञ्च विन्दति ॥ २ ॥

केनोपायेन भगवन् ! परमात्मा प्रसीदति ।

किं तस्य साधनं देव ! मन्त्रः को वा प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

किं ध्यानं किं विधानञ्च परेशस्य महात्मनः ।

तत्त्वेन श्रोतुमिच्छामि कृपया कथय प्रभो ! ॥ ४ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

अतिगुह्यं परं तत्त्वं शृणु मत्प्राणवल्लभे ! ।

कैवल्यार्थं परमात्मैव ध्येयः पूज्यः सुखाराध्यश्चेत्याकुर्यं तज्ज्ञा-
नादिकं जिज्ञासुः सदाशिवं प्रशंसन्ती देव्युवाच । देवदेवेत्यादि ।
देवतानां गुरोर्ब्रह्मस्तेरपि गुरो ॥ १ ॥

विन्दति लभते ॥ २ ॥

तस्य परमात्मनः ॥ ३ ॥

तत्त्वेन वाचाय्येन ॥ ४ ॥

अथोत्तरयन् सदाशिव उवाच । अतिगुह्यमित्यादि । अतिगुह्य-

परतस्य परात्मनः इति वा पाठः ।

रहस्यमेतत् कल्याणि ! न कुत्रापि प्रकाशितम् ॥ ५ ॥

तव स्नेहेन वक्ष्यामि मम प्राणाधिकं परम् ।

ज्ञेयं भवति तद्ब्रह्म सच्चिद्विष्वमयं परम् ॥ ६ ॥

यथा तत्त्वस्वरूपेण लक्षणैर्वा महेश्वरि ! ।

सत्तामात्रं निर्विशेषमवाङ्मनसगोचरम् ॥ ७ ॥

असत्तिलोकीसद्भानं स्वरूपं ब्रह्मणः स्मृतम् ।

समाधियोगैस्तद्देयं सर्व्वं त्वं समदृष्टिभिः ।

दृष्ट्वातीतैर्निर्व्विकल्पैर्देहात्माध्यासवर्जितैः ॥ ८ ॥

मतिरहस्यं परं तत्त्वं परं ब्रह्म तत्त्वं ब्रह्मणि याधार्थ्यं इति कोशः ।
रहस्यं गुह्यम् ॥ ५ ॥

ज्ञेयमित्यादि । हे महेश्वरि ! सच्चिद्विष्वमयं सत् सदा स्यायि चित्
चैतन्यं विश्वमशेषं जगत् एतत् स्वरूपं यदतिगुह्यं तत् परं ब्रह्म तत्-
स्वरूपेण ब्रह्मणः स्वरूपेण लक्षणेन तदस्यैर्वा लक्षणैर्यथावेत् ज्ञेयं
भवति । जल्पते ज्ञायते पदार्थो यैः तानि लक्षणानि तैः करणे
न्युट् ।

ननु किं तत्तत्त्वस्वरूपं येन परं ब्रह्म ज्ञेयं भवेदित्यपेक्षायां
ब्रह्मणः स्वरूपं निरूपयति सत्तामात्रमित्यादि । यत् सत्तामात्रं केवल-
परमार्थस्वरूपं निर्विशेषं स्वगतभेदरहितम् अवाङ्मनसगोचरं
वचो मनसश्चाग्राह्यम् असत्तिलोकीसद्भानम् असत्या मिथ्याभूताया-
स्तिलोक्याः सद्भानं सद्वृद्धानं यस्मात् तद्ब्रह्मणः स्वरूपं स्मृतम् ।

तच्च ब्रह्मस्वरूपं परमहंसैरेव वेदितव्यमित्याह । समाधी-
त्यादिना । सर्व्वं समदृष्टिभिः सर्व्ववारिमित्वाद्यौ समा दृष्ट्वा दृष्टि-
र्येषां तैः दृष्ट्वातीतैः अतिक्रान्तसुखदुःखशीतोष्णादिभिः निर्व्विक-
ल्पैर्नानाविधकल्पनामून्यैः देहात्माध्यासवर्जितैः शरीरनिहात्मत्वबु-
द्धिरहितैर्योगिभिः समाधियोगैः समाधिश्चित्तकायप्रप्नोति योगाः पर-
मेश्वरैकपरतासम्यग्दर्शनादयः तैः करणैः तद्ब्रह्म वेद्यं भवति ।

यतो विश्वं समुद्भूतं येन जातञ्च तिष्ठति ।

यस्मिन् सर्वाणि लीयन्ते ज्ञेयं तद्ब्रह्म लक्षणैः ॥ ८ ॥

स्वरूपबुद्ध्या यद्देयं तदेव लक्षणैः शिवे ! ।

लक्षणैरामुमिच्छूनां विहितं तत्र साधनम् ॥ १० ॥

तत् साधनं प्रवक्ष्यामि शृणुष्ववहिता प्रिये ! ।

तवादौ कथयाम्याद्ये ! मन्त्रोद्धारं महेशितुः ॥ ११ ॥

प्रणवं पूर्वमुद्धृत्य सच्चित्पदमुदाहरेत् ।

अथवा समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरः उपसर्गे धोः
किरित्यधिकरणे किः । तत्र योगाः सम्यग्दर्शनादयो येषां तैः समाधि-
योगैर्जनैः ॥ ६-८ ॥

तटस्थलक्षणानि दर्शयन्नाह । यतो विश्वमित्यादि । यतो हेतुभूतात्
विश्वमग्रेण जगत् समुद्भूतं जातम् जातञ्च सद्विश्वं येनावलम्बनभूतेन
तिष्ठति । प्रलयकाले सर्वाणि चराण्यवराणि च भूतानि यस्मिन् लीय-
न्ते लीनानि भवन्ति तद्ब्रह्म तटस्थैरेतैर्लक्षणैर्ज्ञेयं वेदितव्यम् ॥ ८ ॥

स्वरूपलक्षणेन तटस्थलक्षणेन च वेदितव्यस्य ब्रह्मणो भेदो ना-
स्तीति प्रतिपादयितुमाह स्वरूपबुद्धेत्यादि । हे शिवे ! स्वरूपबुद्ध्या
यद्ब्रह्म वेद्यं ज्ञेयं भवति तदेव ब्रह्म तटस्थैरपि लक्षणैर्वेद्यं
भवेत् । स्वरूपलक्षणेन ब्रह्माधिगन्तुमिच्छतां जनानां साधनानामेकमेवा-
तटस्थैरेव लक्षणैस्तदधिगन्तुमिच्छतां साधनमभिधातुमाह लक्षणैरि-
त्यादि । तत्र स्वरूपलक्षणतटस्थलक्षणेषु मध्ये तटस्थैर्लक्षणैर्ब्रह्माप्नु-
मधिगन्तुमिच्छूनां जनानां साधनं विहितम् ॥ १० ॥

तदित्यादि । हे प्रिये ! तत्साधनं तटस्थलक्षणैर्वेदास्य ब्रह्मणः
साधनमहं प्रवक्ष्यामि अवहिता सावधाना सती त्वं शृणुष्व तत्र
साधने वक्तव्ये आदौ प्रथमतो महेशितुर्भैरवश्चरस्य मन्त्रोद्धारं कथ-
यामि ॥ ११ ॥

मन्त्रोद्धारमेव कथयति - प्रणवमित्यादिना । पूर्वप्रथमं प्रणव-

एकं पदान्ते ब्रह्मेति मन्त्रोद्धारः प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥

सन्धिक्रमेण मिलितः समार्णोऽयं मनुर्मतः ।

तारहीनेन देवेशि ! षड्वर्णोऽयं मनुर्भवेत् ॥ १३ ॥

सर्वमन्त्रोत्तमः साक्षाद्वैश्वार्थकाममोक्षदः ।

नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति नारिभित्तादिदूषणम् ॥ १४ ॥

न तिथिर्न च नक्षत्रं न राशिगणनन्तथा ।

कुलाकुलादिनियमो न संस्कारोऽत्र विद्यते ।

सर्वथा सिद्धमन्त्रोऽयं नात्र कार्या विचारणा ॥ १५ ॥

बहुजन्मार्जितैः पुण्यैः सद्गुरुर्यदि लभ्यते ।

तदा तद्वक्तो ज्ञात्वा जन्मसाफल्यमाप्नुयात् ॥ १६ ॥

चतुर्वर्गं करे हत्वा परत्रेह च मोदते ॥ १७ ॥

स धन्यः स ह्यतार्थश्च स ह्यतो स च धार्मिकः ।

मोक्षारब्धब्रुव्य ततोऽनन्तरं सञ्चित्पदस्रदाहरेत् वदेत् सञ्चित्पदान्ते
च एकं ब्रह्मेत्युदाहरेत् । ततश्च ओं सञ्चिदेकं ब्रह्मेत्याकारको मन्त्रो
निष्पन्नः मन्त्रोद्धारोऽयमेव प्रकीर्तितः कथितः ॥ १२ ॥

मन्त्रीति । हे देवेशि ! सन्धिक्रमेण मिलितः सङ्गतोऽयं मनुर्मन्त्रः
सप्तार्णः सप्तवर्णको मतः तारहीनेन प्रणवत्यागेनायं पूर्वोक्त एव मनुः
षड्वर्णो भवेत् ॥ १३ ॥

अथेमं मन्त्रं स्तौति सर्वेत्यादिना । अयं मन्त्रः सर्वेषु मन्त्रे-
षूत्तमः श्रेष्ठः । सर्वमन्त्रोत्तमत्वमेवाह साक्षादित्यादिना ॥ १४ ॥

न तिथिरिति । तिथिर्न गणनीयेति शेषः ॥ १५ ॥

अथैतस्य मन्त्रस्य यच्चीतः पुरुषस्य सर्वोत्तमत्वं प्रतिपादयितुः
मात्रं ब्रह्मेत्यादि । तद्वक्त्रातः स पुरुषखात् मन्त्रमिमं ज्ञात्वा ॥ १६ ॥

चतुर्वर्गेति । धर्मार्थकाममोक्षैरुपलब्धितो वर्गः समूहश्चतु-
र्वर्गस्तस्मै । त्रिवर्गे धर्मकामाद्यैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैरित्येवम् । परत्र
परलोके ॥ १७ ॥

स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ १८ ॥
 सर्वशास्त्रेषु निष्णातः सर्वलोकप्रतिष्ठितः ।
 यस्य कर्णपथोपान्तप्राप्तो मन्त्रमहामणिः ॥ १९ ॥
 धन्या माता पिता तस्य पवित्रं तत्कुलं शिवे ! ।
 पितरस्तस्य सन्तुष्टा मोदन्ते विदग्धैः सह ।
 गायन्ति गायनीं गाथां पुलकाञ्चितविग्रहाः ॥ २० ॥
 अस्मत्कुले कुलश्रेष्ठो जातो ब्रह्मोपदेशिकः ।
 किमस्माकं गयापिण्डैः किं तीर्थैः श्राद्धतर्पणैः ॥ २१ ॥
 किं दानैः किं जपैर्होमैः किमन्यैर्बहुसाधनैः ।
 वयमचयत्प्रताः स्म सत्पुत्रस्यास्य साधनात् ॥ २२ ॥
 शृणु देवि ! जगद्वन्द्ये ! सत्यं सत्यं मयोच्यते ।
 परब्रह्मोपासकानां किमन्यैः साधनान्तरैः ॥ २३ ॥
 मन्त्रग्रहणमात्रेण देही ब्रह्ममयो भवेत् ।
 ब्रह्मभूतस्य देवेशि ! किमवाप्यं जगत्तये ॥ २४ ॥

निष्णातो निष्ठाणः कर्णपथोपान्तं प्राप्तः कर्णपथोपान्तप्राप्तः
 मन्त्र एव महामणिः ॥ १८ । १९ ॥

गीयते इति गायनी ताम् ल्युट् चेति बाहुल्यकात् कर्मणि
 ल्युट् । पुलकैः रोमहर्षणैरञ्चिता अधिगता विग्रहा देहा येषां
 तथाभूताः सन्तः । पुलकाञ्चितविग्रहा इति पाठेऽप्यङ्कितं विहितं
 मित्यर्थः ॥ २० ॥

तां गाथामेवाह अस्मत्कुल इत्यादिभ्यां द्वाभ्याम् । ब्रह्मोपदे-
 शिकः परब्रह्मोपदेशयान् अचयत्प्रताः अविनश्वरत्वमिमन्तः ॥ २१ । २२ ॥

शृणु इत्यादि । साधनान्तरैः साधनविशेषैः ॥ २३ ॥

मन्त्रेत्यादि । किमवाप्यं किं लब्धव्यमस्ति अपि तु सर्वं यस्तु
 लब्धमेवास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

किं कुर्वन्ति यद्वा रुष्टा वेतालाश्चेतकादयः ।
 पिशाचा गुह्यका भूता डाकिन्यो मातृकादयः ।
 तस्य दर्शनमात्रेण पलायन्ते पराङ्मुखाः ॥ २५ ॥
 रक्षितो ब्रह्ममन्त्रेण प्राप्नोती ब्रह्मर्तजसा ।
 किं विभेति यद्वादिभ्यो मार्त्तण्ड इव चापरः ॥ २६ ॥
 तं दृष्ट्वा ते भयापन्नाः सिंहं दृष्ट्वा यथा गजाः ।
 विद्रवन्ति च नश्यन्ति पतङ्गा इव पावके ॥ २७ ॥
 न तस्य दुरितं किञ्चिद्ब्रह्मनिष्ठस्य देहिनः ।
 सत्यपूतस्य शुद्धस्य सर्वप्राणिहितस्य च ।
 को वोपद्रवमन्विच्छेदात्मावघातकं विना ॥ २८ ॥
 ये दृष्ट्वान्ति खलाः पापाः परब्रह्मोपदेशिने ।
 स्वद्रोहं ते प्रकुर्वन्ति नातिरिक्ता यतः सतः ॥ २९ ॥

तस्य ब्रह्मभूतस्य दर्शनमात्रेण पराङ्मुखाः सन्तो यद्वादयः
 पलायन्ते ॥ २५ ॥

रक्षित इत्यादि । ब्रह्मभूतो जनो यद्वादिभ्यो विभेति भीतो
 भवति किम् । किन्तु न विभेतीत्यर्थः मार्त्तण्ड इव सूर्य इव ॥ २६ ॥

तमित्यादि । तं परब्रह्मोपासकम् । ते यद्वादयः विद्रवन्ति
 पलायन्ते । पतङ्गा इव शलभा इव ॥ २७ ॥

शुद्धस्य निर्मलान्करणस्य ॥ २८ ॥

ये पापाः पापशालिनः खला दुर्जनाः परब्रह्मोपदेशिने जनाय
 दृष्ट्वान्ति तस्यापकारं विदधति ते पापाः स्वद्रोहमेव प्रकुर्वन्ति ।
 परब्रह्मोपदेशिने इति क्रुचद्रुहेष्वीस्त्रयार्थानां यं प्रति कोप
 इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी सम्प्रदाने इति चतुर्थी । परब्रह्मोप-
 देशिजनद्रोहकरणात् स्वस्वैकपकारस्योत्पादने दृश्यन्नाह
 नातिरिक्ता इत्यादि । यतो हेतोः सतः साधोर्ब्रह्मभूतादुपब्रह्मोप-

स तु सर्वहितः साधुः सर्वेषां प्रियकारकः ।
 तस्यानिष्टे कृते देवि ! को वा स्यान्निरूपद्रवः ॥ ३० ॥
 मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं यो न जानाति साधकः ।
 शतलक्षप्रजप्तोऽपि तस्य मन्त्रो न सिद्धति ॥ ३१ ॥
 अतोऽस्यार्थञ्च चैतन्यं कथयामि शृणु प्रिये ! ।
 अकारेण जगत्पाता संहर्त्ता स्यादुकारतः ।
 मकारेण जगत्स्रष्टा प्रणवार्थ उदाहृतः ॥ ३२ ॥
 मच्छब्देन सदा स्थायि चिच्चैतन्यं प्रकीर्तितम् ॥ ३३ ॥
 एकमहैतमौशानि ! ब्रह्मत्वादब्रह्म गीयते ।
 मन्त्रार्थः कथितो देवि ! साधकाभौष्टमिद्धिदः ॥ ३४ ॥
 मन्त्रचैतन्यमेतत् तदधिष्ठातृदेवता ।
 तज्ज्ञानं परमेशानि ! भक्तानां सिद्धिदायकम् ॥ ३५ ॥
 अस्याधिष्ठातृ देवेशि ! सर्वव्यापि सनातनम् ।
 अवितर्क्यं निरातङ्गं वाचातीतं निरञ्जनम् ॥ ३६ ॥

देशिनो जनात् तेऽतिरिक्ता भिक्षा न भवन्ति अतः स्वद्वौहमेव
 प्रकर्षन्तीति भावः ॥ २८ ॥

स तु ब्रह्मनिष्ठस्तु ॥ ३० ॥

तस्य साधकस्य यतो न सिद्धति ॥ ३१ ॥

अत इति प्रथमतः प्रणवार्थं निरूपयति । अकारेणेत्यादिना ॥ ३२ ॥

अथ सिद्धिदादिपदार्थमाह मच्छब्देनेत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अथ मन्त्रचैतन्यमभिवक्षे मन्त्रेत्यादिना । हे परमेशानि ! या तस्य
 मन्त्रस्याधिष्ठात्री देवता तस्या यत् ज्ञानमेतदेव मन्त्रचैतन्यं जानीही-
 त्वन्वयः तच्चाधिष्ठातृदेवताज्ञानं भक्तानां सिद्धिदायकं भवेत् ॥ ३५ ॥

मन्त्रस्य मन्त्रस्य काधिष्ठात्री देवतेत्यपेक्षायामाह अस्याेत्यादि । हे
 देवेशि ! सर्वव्यापि सकलपदार्थव्यापनशीलं सनातनं प्रागभावध्वंस-

वाङ्मायाकमलाद्येन तारहीनेन पार्वति ! ।

दीयते विविधा विद्या माया श्रीः सर्वतोमुखी ॥ ३७ ॥

तारेण तारहीनेन प्रत्येकं सकलं पदम् ।

युग्मयुग्मक्रमेणापि मन्त्रोऽयं विविधो भवेत् ॥ ३८ ॥

ऋषिः सदाशिवो ह्यस्य छन्दोऽनुष्टुपुदाहृतम् ।

रहितम् अवितर्क्यमनूहनीयं निराकारमाकृतिसून्यं वाचातीतमतिक्रा-
न्तवाक् निरञ्जनं मनश्चक्षुराद्यविषयभूतं यदब्रह्म तदस्य मन्त्रस्याधिष्ठा-
त भवेत् ॥ ३६ ॥

वागित्यादि । हे पार्वति ! वाङ्माया कमलाद्येन ऐमिति हीमिति
श्रीमिति वीजमाद्यं यस्य तथाभूतेन तारहीनेन प्रणवरहितेन
पूर्वोक्तेन मन्त्रेण क्रमतो विविधानेकप्रकारा विद्या दीयते विविधा
माया दीयते सर्वतो मुखं यस्या एवम्भूता श्रीर्लक्ष्मीर्दीयते । यथा
ऐं सच्चिदेकं ब्रह्मेत्यनेन मन्त्रेण विद्या दीयते । ह्रीं सच्चिदेकं
ब्रह्मेत्यनेन माया दीयते । श्रीं सच्चिदेकं ब्रह्मेत्यनेन तु लक्ष्मी
रिति ॥ ३७ ॥

अथैतस्यैव मन्त्रस्य नानाविधत्वं सम्पादयति तारेणेत्यादिना ।
पूर्वोक्तमन्त्रस्य प्रत्येकं पदं सकलं वा पदं तारेण प्रणवेन सहितं कर्त्तव्यं
तारहीनेन प्रणवत्यागेनोपलक्षितं वा शिष्येयम् । ततश्चायं मन्त्रो
विविधो भवेत् युग्मयुग्मक्रमेणापि प्रणवसहितस्तद्गृहीतो वाचं प्रव्योक्तो
मन्त्रो विविधोऽनेकप्रकारको भवेत् । तारसहितं तद्गृहीतं प्रत्येकं पदं
यथा ओं तत् ओं चित् ओं एकम् ओं ब्रह्म सत् चित् एकम् ब्रह्म
इति । प्रणवसम्बद्धं तदसम्बद्धं समस्तं पदम् यथा ओं सच्चिदेकं ब्रह्म
सच्चिदेकं ब्रह्मेति । युग्मयुग्मक्रमतो यथा ओं सद्ब्रह्म ओं चिद्ब्रह्म
ओं एकब्रह्म ओं सच्चिन् ओं चिदेकम् सद्ब्रह्म चिद्ब्रह्म एकं ब्रह्म
सच्चित् चिदेकमिति ॥ ३८ ॥

अथास्य मन्त्रस्य ऋष्यादिकमाह ऋषिरित्यादिना साङ्गेन । अस्य

देवता परमं ब्रह्म सर्वान्तर्यामि निगुणम् ॥ ३६ ॥

चतुर्वर्गफलावाप्त्यै विनियोगः प्रकीर्तितः ।

अङ्गन्यासकरन्यासौ कथयामि शृणु प्रिये ! ॥ ४० ॥

तारं सच्चिदेकमिति ब्रह्मेति सकलं ततः ।

अङ्गुष्ठतर्जनौमध्यानामिकासु महेश्वरि ! ॥ ४१ ॥

कनिष्ठयोः करतलपृष्ठयोः सुरवन्दिते ! ।

नमः स्वाहा वषट् हुँ वौषट् फड़न्तै यथाक्रमम् ॥ ४२ ॥

न्यसेत्यासोक्तविधिना साधकः सुसमाहितः ।

हृदादिकारपर्यन्तमेवमेव विधीयते ॥ ४३ ॥

मन्त्रस्य सर्वान्तर्यामि सर्वान्तरिन्यन्तृ अस्स मन्त्रस्य सदाशिव ऋषिरनुष्टु-
प्छन्दः सर्वान्तर्यामि निर्गुणं परमं ब्रह्म देवता धर्म्मार्थकाममोक्षावाप्तये
विनियोगः शिरसि सदाशिवाय ऋषये नमः मुखेऽनुष्टुप्छन्दसे नमः
हृदि सर्वान्तर्यामिनिर्गुणपरमब्रह्मणे देवतायै नमः धर्म्मार्थकाममोक्षा-
वाप्तये विनियोग इति ऋषिन्यासं विधायाङ्गन्यासकरन्यासौ विधा-
तव्यौ अतस्तावभिधातुमाह । अङ्गन्यासेत्यादि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

तयोन्मथ्ये प्रथमतः करन्यासमाह तारमित्रादिभ्यां सार्द्धाभ्यां
हाभ्याम् । हे सहेश्वरि ! हे सुरवन्दिते ! नमः स्वाहावषट्कुं वौषट्फट्-
त्तरैरन्तर्भूतैर्नमः स्वाहावषट्कुं वौषट्फट् रूपैः पदैर्विंशितं तारं प्रणयं
मदिति चिदिदि एकमिति ब्रह्मोति ततोऽनन्तरम् ओं सच्चिदेकं ब्रह्मोति
सकलञ्च पदम् अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्यानामिकासु कनिष्ठयोः करतलपृष्ठयोश्च
न्यासोक्तविधिना सुसमाहितोऽतिसाधधानः सन् साधको यथाक्रमं न्यसेत्
यथा ओं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः सत्तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा विन्मध्यमाभ्यां वषट्
एकमनामिकाभ्यां कुम् ब्रह्म कनिष्ठाभ्यां वौषट् ओं सच्चिदेकं ब्रह्म कर-
तलपृष्ठाभ्यां फट् इति करन्यासः । अथाङ्गन्यासमाहाङ्गेन हृदित्यादि ।
हृदादिकरपर्यन्तं प्रत्येवमेव न्यासो विधीयते । यथा ओं हृदयाय नमः

प्राणायामं ततः कुर्यान्मूलेन प्रणवेन वा ।
 मध्यमानामिकाभ्याञ्च दक्षहस्तस्य पार्वति ! ॥ ४४ ॥
 वामनासापुटं धृत्वा दक्षनासापुटेन च ।
 पूरयेत् पवनं मन्त्री मूलमष्टमितं जपन् ॥ ४५ ॥
 अङ्गुष्ठेन दक्षनासां धृत्वा कुम्भकयोगतः ।
 जपेद्वात्रिंशता वृत्त्या ततो दक्षिणनासया ॥ ४६ ॥
 शनैःशनैस्त्यजेद्वायुं जपन् षोडशधा मनुम् ।
 वामनासापुटेऽप्येवं पूरकुम्भकरेचकम् ॥ ४७ ॥
 पुनर्दक्षिणतः कुर्यात् पूर्ववत् सुरपूजिते ! ।
 प्राणायामविधिः प्रोक्तो ब्रह्ममन्त्रस्य साधने ॥ ४८ ॥

सन्धिरसे स्वाहा विच्छिखायै वषट् एकं कवचाय ह्रस्व ब्रह्म नेत्रत्रयाय
 वौषट् ओं सच्चिदेकं ब्रह्म करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् इति ॥ ४१-४३ ॥

एवमङ्गन्यासकरन्यासौ विधाय प्राणायामो विधेय इत्याह ।
 प्राणायाममित्यादिना । ततोऽनन्तरम् ओं सच्चिदेकं ब्रह्मेत्यादिमूल-
 मन्त्रेण प्रणवेन ओङ्कारेण वा प्राणायामं कुर्यात् । ननु प्राणायामः
 कथं विधातव्य इत्यपेक्षायां तद्विधानमाह मध्यमेत्यादिभिः साङ्ख्यत-
 र्भिः । हे पार्वति ! दक्षिणहस्तस्य मध्यमानामिकाभ्यामङ्गुलिभ्यां
 वामनासापुटं धृत्वा मन्त्री साधकोऽष्टमितं मूलमन्त्रं जपन् सन् दक्षि-
 णनासापुटेन पवनं वायुं पूरयेत् । ततो दक्षहस्तस्यैवाङ्गुष्ठेन दक्षनासा-
 पुटं धृत्वा कुम्भकयोगतो द्वात्रिंशता व्यावृत्त्या मूलमन्त्रं जपेत् । ततः
 षोडशधा मनु मूलमन्त्रं जपन् सन् दक्षिणनासयैव शनैः शनैर्वायुं
 त्यजेत् ततो वामनासापुटेऽप्येवमेव पूरकुम्भकरेचकं कुर्यात् क्रमेणैवाकटं
 निचलं विस्तृतं मूलं निदध्यादित्यङ्गः । पूर्ववत् पुनर्दक्षिणतोऽपि
 पूरकुम्भकरेचकं कुर्यात् ब्रह्ममन्त्रस्य साधनेऽपि प्राणायामविधिः प्रोक्तः
 पूरकादिस्वरूपमाह योगियाज्ञवल्करः नासिकोत्सृष्ट उच्छ्वासो ध्यातः

ततो ध्यानं प्रकुर्व्वीत साधकाभीष्टसाधनम् ॥ ४९ ॥
 हृदयकमलमध्ये निर्व्विशेषं निरीहम्
 हरिहरविधिवेद्यं योगिभिर्ध्यानगम्यम् ।
 जननमरणभीतिभ्रंसि सञ्चित् स्वरूपम् ।
 सकलभुवनबीजं ब्रह्म चैतन्यमीडे ॥ ५० ॥
 ध्यात्वेवं परमं ब्रह्म मानसैरुपचारकैः ।
 पूजयेत् परया भक्त्या ब्रह्मसायुज्यहेतवे ॥ ५१ ॥
 गन्धं दद्यान्महीतत्त्वं पुष्पमाकाशमेव च ।
 धूपं दद्याद्वायुतत्त्वं दीपं तेजः समर्पयेत् ।
 नैवेद्यं तीयतत्त्वेन प्रदद्यात् परमात्मने ॥ ५२ ॥

पूरक उच्यते । कुम्भको निखलश्चावो उच्यमानस्तु रेवक इति
 ॥ ४४-४८ ॥

इत्थं प्राणायामं कृत्वा परब्रह्मध्यानं कर्त्तव्यमित्याह तत इत्या-
 दिना ॥ ४९ ॥

अथ तद्व्याख्यानमेवाह हृदयेत्यादि । हृदयकमलस्य मध्ये स्थितं चैत-
 न्यं चेतनं ब्रह्माहमीडे ध्यायामीत्यन्वयः । धातुनामनेकार्थत्वादीदृश-
 तोर्ध्यानेऽर्थेऽपि वृत्तिः । निर्व्विशेषमित्यादीनि ब्रह्मणो विशेषणानि
 निर्व्विशेषं नानाविधभेदसून्यम् निरीहं निराकाङ्क्षम् प्राप्समस्तैश्चर्य-
 मित्यर्थः । ध्यानगम्यं ध्यानेनावगन्तव्यम् जननमरणभीतिभ्रंसि जन्म-
 मृत्युनिमित्तकभयापहन्तु सञ्चित् स्वरूपं सदास्थायिस्वरूपं ज्ञानस्वरूपश्चे-
 त्यर्थः । सकलभुवनबीजं समस्तस्य भुवनस्य कारणम् ॥ ५० ॥

एवं ब्रह्म ध्यात्वा तस्य पूजनं विज्ञेयमित्याह ध्यात्वेत्यादिना ।
 मानसैर्मनः कल्पितैः ब्रह्मसायुज्यहेतवे ब्रह्मत्वनिमित्ताय सादृशब्रह्मभूय
 ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपीत्यमरः ॥ ५१ ॥

मानसस्तुपचारानेवाह गन्धमित्यादिना ॥ ५२ ॥

ततो जप्त्वा महामन्त्रं मनसा साधकोत्तमः ।
 समर्प्य ब्रह्मणे पञ्चाहहिः पूजां समारभेत् ॥ ५३ ॥
 उपस्थितानि द्रव्याणि गन्धपुष्पादिकानि च ।
 वस्त्रालङ्कारादीनि भक्ष्यपेयानि यानि च ॥ ५४ ॥
 मन्त्रेणानेन संगोध्य ध्यात्वा ब्रह्म सनातनम् ।
 निमोक्ष्य नेत्रे मतिमानर्पयेत् परमात्मने ॥ ५५ ॥
 ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्म्मसमाधिना ॥ ५६ ॥
 ततो नेत्रे समुन्मील्य जप्त्वा मूलं स्वशक्तिः ।
 तज्जपं ब्रह्मसात् कृत्वा स्तोत्रञ्च कवचं पठेत् ॥ ५७ ॥
 स्तोत्रं शृणु महेशानि ! ब्रह्मणः परमात्मनः ।
 यत् श्रुत्वा साधको देवि ! ब्रह्मसायुज्यमश्नुते ॥ ५८ ॥

महामन्त्रम् ओं सच्चिदेकं ब्रह्मेत्याद्यात्मकम् समर्प्य महामन्त्र-
 जपहेतुकं फलं दत्वा वह्निःपूजामेवाह उपस्थितानीत्यादिना । उप-
 स्थितानि समीपे स्थितानि ॥ ५३ ॥

अनेन इतोऽनन्तरमेव यत्प्रसाधेन मन्त्रेण ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अथ गन्धपुष्पाद्यर्पणमन्त्रमेवाह ब्रह्मार्पणमिति । अर्प्यते दीयतेऽने-
 नेत्यर्पणं श्रुत्वादि यज्ञपात्रम् तदपि ब्रह्मैव दीयमानं हविर्घृतादिकमपि
 ब्रह्मैव ब्रह्मैवाग्निस्तस्मिन् ब्रह्मणा कर्त्ता हुतं हवनमपि ब्रह्म
 अग्निश्च कर्त्ता च हवनक्रिया चापि ब्रह्मैवेत्यर्थः । परं ब्रह्मण्येव
 कर्म्मसमाधिना साधयित्तैकार्पणं यस्य तेन पुंसां ब्रह्मैव गन्तव्यं प्राप्तव्यं
 न तु फलान्तरमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

तत इत्यादि । समुन्मील्य उद्वाह्य मूलं मूलमन्त्रम् ब्रह्मसात्
 ब्रह्माधीनम् ॥ ५७ ॥

ब्रह्मसायुज्यमश्नुते ब्रह्मत्वं प्राप्नोति ॥ ५८ ॥

नमस्ते सते सर्वलोकाश्रयाय
 नमस्ते चिते विश्वरूपात्मकाय ।
 नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय
 नमो ब्रह्मणे व्यापिने निर्गुणाय ॥ ५८ ॥
 त्वमेकं शरणं त्वमेकं वरेण्यं
 त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् ।
 त्वमेकं जगत्कर्तृपालप्रहर्तृ
 त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥ ६० ॥
 भयानां भयं भीषणं भीषणानां
 गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ।
 महोच्चैःपदानां नियन्तृ त्वमेकं
 परेषां परं रक्षकं रक्षकाणाम् ॥ ६१ ॥

अथ तत्त्वोत्पत्तिरिति नमस्ते इत्यादि । सते सदा स्थायिने सर्व-
 लोकाश्रयाय सकललोकाधारभूताय चिते चैतन्याय विश्वरूप आत्मा
 यस्य तस्मै अद्वैततत्त्वाय सजातीयविजातीयात्मगतभेदरहितत्वाय
 ब्रह्मणे अतिवृहते अतएव व्यापिने सकलवस्तुव्यापनशीलाय निर्गुणाय
 सत्त्वादिगुणरहिताय ॥ ५८ ॥

त्वमित्यादि । एकं मुख्यं केवलं वा शरणे रक्षणे साधु इति
 शरण्यम् तत्र साधुरिति यत् । वरेण्यं वरणीयम् । जगत्कर्तृदृष्टा
 वादिभोक्तृभिरुपासनीयमित्यर्थः । परं श्रेष्ठम् निर्विकल्पं नानाविध
 कल्पनामृत्यम् ॥ ६० ॥

भयानामित्यादि । भीषणानां भयानकानामपि भीषणं भयानकम्
 पावनानां पूतत्वजनकानामपि पावनं पावित्वाजनकम् पदानां
 स्थानानां मध्ये महोच्चैरत्युच्चितं पदम् अथवा महोच्चैरत्युच्चितं पदं
 मेषां तेषां ब्रह्मादीनामपि नियन्तृ नियामकम् परेषां श्रेष्ठाना-

परेश प्रभो ! सर्वरूपाप्रकाशिन् !

अनिर्द्देश्य ! सर्वेन्द्रियागम्य ! सत्य ! ।

अचिन्त्याक्षर ! व्यापकाव्यक्ततत्त्व !

जगद्भासकाधीश ! पायादपायात् ॥ ६२ ॥

तदेकं स्मरामस्तदेकं जपामः

तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः ।

सदेकं निधानं निरालम्बमीशं

भवाभ्योधिपोतं शरण्यं व्रजामः ॥ ६३ ॥

पञ्चरत्नमिदं स्तोत्रं ब्रह्मणः परमात्मनः ।

यः पठेत् प्रयतो भूत्वा ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥

प्रदोषेऽदः पठेन्नित्यं सोमवारे विशेषतः ।

श्रावयेद्बोधयेत् प्राज्ञो ब्रह्मनिष्ठान् स्वबान्धवान् ॥ ६५ ॥

नमि ॥ ६१ ॥

परेशेत्यादि । परेश ! परेशं ब्रह्मादीनामप्यधिप ! प्रभो !
नियन्तः ! अनिर्द्देश्य ! शब्देन निर्द्देशुमशक्य ! सर्वेन्द्रियागम्य !
सर्वैर्नैवादिभिरिन्द्रियैरप्राप्य ! सत्य ! परमार्थसत्त्वशाशिन् ! अचिन्त्य !
मनसोऽप्यविप्रयभूत ! न क्षरात् चलतीत्यक्षरम् तत्सम्बोधने अक्षर !
अव्यक्त ! रूपादिरहित ! जगद्भासकाधीश ! जगद्भासकानां चन्द्र-
स्वर्यादीनामपोश्वर ! अथवा जगद्भासकेति अधीशेति च भिन्नमेव
पदम् पायात् रक्षेत् अपायात् भक्तिबुद्ध्यादिविलेपेत् ॥ ६२ ॥

तदित्यादि । तत् ब्रह्म निधीयते जगद् यस्मिन् तन्निधानं जगदा-
श्रयभूतम् निरालम्बम् आश्रयशून्यम् ॥ ६३ ॥

पञ्चरत्नाख्यैतत्स्तोत्रपाठहेतुकं फलमाह पञ्चरत्नमित्यादिना ।
प्रयतः पवित्रः ॥ ६४ ॥

अदः स्तोत्रम् ॥ ६५ ॥

इति ते कथितं देवि ! पञ्चरत्नं महेशितुः ।
 कवचं शृणु चार्वङ्गि ! जगन्मङ्गलनामकम् ।
 पठनाद्वारणाद् यस्य ब्रह्मज्ञो जायते ध्रुवम् ॥ ६६ ॥
 परमात्मा शिरः पातु हृदयं परमेश्वरः ।
 कण्ठं पातु जगत्पाता वदनं सर्वदृग्विभुः ॥ ६७ ॥
 करौ मे पातु विश्वात्मा पादौ रक्षतु चिन्मयः ।
 सर्वार्ङ्गं सर्वदा पातु परं ब्रह्म सनातनम् ॥ ६८ ॥
 श्रीजगन्मङ्गलस्यास्य कवचस्य सदाशिवः ।
 ऋषिश्छन्दोऽनुष्टुप्तिरिति परमब्रह्म देवता ।
 चतुर्वर्गफलावाप्त्यै विनियोगः प्रकौर्तितः ॥ ६९ ॥
 यः पठेद् ब्रह्मकवचं ऋषिन्यासपुनःसरम् ।
 स ब्रह्मज्ञानमामाय साक्षाद्ब्रह्मसंयोगो भवेत् ॥ ७० ॥
 भूर्जं विलिख्य गुटिकां स्वर्णस्थां धारयेत् यदि ।
 कण्ठे वा दक्षिणे वाहौ सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ॥ ७१ ॥
 इत्येतत् परमब्रह्मकवचन्ते प्रकाशितम् ।

स्तोत्रं पठित्वा कवचं पठितव्यमतस्तदभिधातुमुपक्रमते ॥ ६६ ॥

तद् ब्रह्मकवचमेवाह परमात्मोत्पादि ॥ ६७ ॥

चिन्मयः चैतन्यरूपः ॥ ६८ ॥

अथान्य कवचस्य ऋष्यादिकमाह श्रीजगदित्यादिना । अथ ब्रह्मक-
 वचपठनजन्यं फलमाह य इत्यादिना । ऋषिन्यासः पुनःसरो यत्न-
 तत् । ऋषिन्यासश्च अस्य श्रीजगन्मङ्गलनामकवचस्य सदाशिव ऋषिरनुष्टु-
 प् छन्दः परमब्रह्मदेवता धर्म्मार्थकाममोक्षावाप्त्यै श्रीजगन्मङ्गलाख्यकव-
 चपाठे विनियोगः । शिरसि सदाशिवाय ऋषये नमः सखेऽनुष्टुप्छन्दसे
 नमः हृदये परब्रह्मणे देवतायै नमः धर्म्मार्थकाममोक्षावाप्त्यै श्रीजग-

दद्यात् प्रियाय शिष्याय गुरुभक्ताय धीमते ॥ ७२ ॥
 पठित्वा स्तोत्रकवचं प्रणमेत् साधकाग्रणीः ॥ ७३ ॥
 नमस्ते परमं ब्रह्म नमस्ते परमात्मने ।
 निर्गुणाय नमस्तुभ्यं सद्गुणाय नमो नमः ॥ ७४ ॥
 वाचिकं कायिकं वापि मानसं वा यथामति ।
 आराधने परेशस्य भावशुद्धिर्विधीयते ॥ ७५ ॥
 एवं संपूज्य मतिमान् खजनेर्वाग्वयैः सह ।
 महाप्रसादं स्वीकुर्याद् ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ७६ ॥
 पूजने परमेशस्य नावाहनविसर्जने ।
 सर्वत्र सर्वकालेषु साधयेद् ब्रह्मसाधनम् ॥ ७७ ॥
 अस्नाता वा कृतस्नानो भुक्ता वापि बुभुक्षितः ।
 पूजयेत् परमात्मानं सदा निर्मलमानसः ॥ ७८ ॥
 अनेन ब्रह्ममन्त्रेण भव्यपियादिकञ्च यत् ।

नमस्तुलाख्यकवचपाठे विनियोग इति । आसाद्य प्राप्य ब्रह्ममयः ब्रह्म-
 स्वरूपः ॥ ६६ । ७० । ७१ ॥

इतीति । ते तुभ्यं तवाग्रे वा प्रणमेत् परमात्मानमिति शेषः ।
 साधकाग्रणीः साधकोत्तमः ॥ ७२ । ७३ ॥

तत्प्रणमनमेवाह नम इत्यादिना ॥ ७४ ॥

ननु परमात्मानं प्रति कायिकवाचिकमानसास्त्रयोऽपि प्रणामा
 विधातव्यास्तर्पणं मध्ये कृतमो वा तत्राह वाचिकमित्यादि । यथामति
 परब्रह्मणे कायिकं वाचिकं मानसं वा प्रणमनं विदध्यात् । ननु
 परब्रह्मणे कायिकस्यैव प्रणामस्यौचित्यं नतु वाचिकमानसयोरत आह
 आराधन इत्यादि । भावशुद्धिरन्तःकरण शुद्धत्वम् ॥ ७५ ॥

एवमित्यादि । संपूज्य परमात्मानमिति शेषः ॥ ७६ ॥

साधयेत् निष्पादयेत् ॥ ७७ । ७८ ॥

दीयते परमेशाय तदेव पावनं महत् ॥ ७६ ॥
 गङ्गातीये शिलादौ च स्पृष्टदोषोऽपि वर्जते ।
 परब्रह्मार्पिते द्रव्ये स्पृष्टास्पृष्टं न विद्यते ॥ ८० ॥
 पक्वं वापि न पक्वं वा मन्त्रेणानेन मन्वितम् ।
 साधको ब्रह्मसात् कृत्वा भुञ्जीयात् स्वजनैः सह ॥ ८१ ॥
 नात्र वर्णविचारोऽस्ति नोच्छिष्टादिविवेचनम् ।
 न कालनियमोऽप्यत्र शीचाशीचं तथैव च ॥ ८२ ॥
 यथाकाले यथादेशे यथायोगेन लभ्यते ।
 ब्रह्मसात् कृतनैवेद्यमश्रीयादविचारयन् ॥ ८३ ॥
 आनीतं श्वपचेनापि श्वमुखादपि निःसृतम् ।
 तदन्नं पावनं देवि ! देवानामपि दुर्लभम् ॥ ८४ ॥
 किं पुनश्मनुजादौनां वक्तव्यं देववन्दिते ! ।
 परमेशस्य नैवेद्यसेवनाद् यत् फलं भवेत् ॥ ८५ ॥
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वाप्यन्यपातकैः ।
 सकृत् प्रसादग्रहणात् मुच्यते नात्र संशयः ॥ ८६ ॥
 सार्धैर्विकोटितीर्थेषु स्नानदानेन यत्फलम् ।
 तत् फलं लभते मर्त्यो ब्रह्मार्पितनिषेवणात् ॥ ८७ ॥

अथ परब्रह्मणो महाप्रसादस्य महात्म्यं वर्णयितुमुपक्रमते
 अनेनेत्यादि । ब्रह्ममन्त्रेण ओं सच्चिदित्याद्यात्मकेन ब्रह्मार्पणमित्या-
 द्यात्मकेन वा शिलादौ शालग्रामशिलादौ ॥ ७६ । ८० ॥

पक्रमिति । मन्त्रेण ओं सच्चिदित्याद्यात्मकेन ॥ ८१ ॥

नात्रेति । अत्र ब्रह्मणे महाप्रसादे ॥ ८२ । ८३ ॥

आनीतमिति श्वपचेन वाण्डालेनाप्यानीतं यदन्नं तद् ब्रह्ममात्मनः
 सत् पावनं भवेत् ॥ ८४ । ८५ । ८६ । ८७ ॥

अश्वमेधादिभिर्यज्ञैरिष्टा यत् फलमश्नुते ।

भक्षितं ब्रह्मनैवेद्ये तस्मात् कोटिशुभं लभेत् ॥ ८८ ॥

जिह्वाकोटिगन्धस्त्रैस्तु वक्त्रकोटिगतैरपि ।

महाप्रसात्माहात्म्यं वर्णितुं नैव शक्यते ॥ ८९ ॥

यत्र कुत्र स्थितो वापि प्राप्य ब्रह्मार्पितामृतम् ।

गृहीत्वा कीकशो वापि ब्रह्मसायज्यमाप्नुयात् ॥ ९० ॥

यदि स्यान्नीचजातीयमन्नं ब्रह्मणि भावितम् ।

तदन्नं ब्राह्मणैर्याह्नमपि वेदान्तपारगैः ॥ ९१ ॥

जातिभेदो न कर्तव्यः प्रसादे परमात्मनः ।

योऽणुबुद्धिं कुरुते स महापातकी भवेत् ॥ ९२ ॥

वरं पापघ्नं कुर्याद्वरं विप्रबधं प्रिये ! ।

परब्रह्मार्पितं ह्यन्ने न कुर्याद्ववहेलनम् ॥ ९३ ॥

ये त्यजन्ति नरा मूढा महामन्त्रेण संस्त्रितम् ।

अन्नतोयादिकं भद्रे ! पितृंस्ते पातयन्त्वधः ॥ ९४ ॥

स्वयमप्यन्वतामिस्त्रे पतन्त्याहृतसंज्ञवम् ।

ब्रह्मसात्कृतनैवेद्यदेष्टृणां नास्ति निष्कृतिः ॥ ९५ ॥

अश्नुते लभते ॥ ८८ । ८९ ॥

यत्नेत्यादि । अमृतम् शीघ्रं कीकशो वापि चाण्डालोऽपि ॥ ९० ॥

यदेति । नीचजातीयं चाण्डालादिसम्बन्धि ब्रह्मणि भावितं
विनितं ब्रह्मणोऽर्पितमित्यर्थः ॥ ९१ । ९२ ॥

वरमित्यादि । वरभीषत् प्रियम् । देवादृते वरः अत्रे त्रिषु क्लीबे
मनाक् प्रिये इत्यमरः । अवहेलनम् तिरस्कारम् ॥ ९३ । ९४ ॥

स्वयमित्यादि । अन्वतामिस्त्रे मरके व्याहृतस्य विश्वस्य संज्ञवः
सलिखे सम्बन्धे अन्नं यत् तत्कालपर्यन्तम् प्रसिद्धकालपर्यन्तमित्यर्थः
निष्कृतिर्निश्चारः ॥ ९५ ॥

पुण्यायन्ते क्रियाः सर्वाः सुप्रसिः सुकृतायते ।
 स्वेच्छाचारोऽत्र विहितो महामन्त्रस्य साधने ॥ ८६ ॥
 किं तस्य वैदिकाचारैस्तान्त्रिकैर्वापि तस्य किम् ।
 ब्रह्मनिष्ठस्य विदुषः स्वेच्छाचारो विधिः स्मृतः ॥ ८७ ॥
 कृतेनास्य फलं नास्ति नाकृतेनापि किल्बिषम् ।
 न विघ्नः प्रत्यवायीऽस्य ब्रह्ममन्त्रस्य साधनात् ॥ ८८ ॥
 अस्मिन् धर्मे महेशि ! स्यात् सत्त्वसादो जितेन्द्रियः ।
 परोपकारनिरतो निर्विकारः सदाशयः ॥ ८९ ॥
 मात्सर्यहीनोऽदम्भो च उग्रः स्यात् सत्त्वमानसः ।
 मातापित्रोः प्रीतिकारो तयोः सेवनतत्परः ॥ ९० ॥
 ब्रह्मयोता ब्रह्ममन्ता ब्रह्मान्धे पणमानसः ।
 यतात्मा दृढबुद्धिः स्यात् साक्षाद्ब्रह्मेति भावयन् ॥ ९१ ॥
 न मिथ्याभाषणं कुर्यान्न परानिष्टचिन्तनम् ।
 परस्त्रोगमनञ्चैव ब्रह्ममन्त्रो विवर्जयेत् ॥ ९२ ॥
 तत्सदिति वदेद्देवि ! प्रारम्भे सर्वकर्मणाम् ।

पुण्येत्यादि । सर्वा अपुण्या अपि क्रियाः पुण्यायन्ते पुण्या
 इवाचरन्तीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

किमित्यादि । विदुषः सर्वं ब्रह्मैवेति ज्ञातः स्वेच्छाचार एव
 विधिः ॥ ८७ ॥

अथ ब्रह्मनिष्ठस्य ॥ ८८ ॥

अस्मित्यादि । सदाशयः साध्वभिप्रायः ॥ ८९ ॥

मात्सर्यहीनः अन्यशुभहे परहितः । अदम्भो कपटशून्यः । तयोः
 मातापितरौ ॥ ९० ॥

ब्रह्मेत्यादि यतात्मा संयतचित्तः ब्रह्म साक्षाद्ब्रह्मेति भावयन्
 चिन्तयन् ब्रह्मार्पणमस्मिन्ति वाक्यम् ॥ ९१ । ९२ । ९३ ॥

ब्रह्मार्पणमस्तु वाक्य पानभोजनकर्माणिः ॥ १०३ ॥
येनापायेन मर्त्यानां लोकयात्रा प्रसिद्धयति ।
तदेव कार्यं ब्रह्मज्ञैरिदं धर्मं सनातनम् * ॥ १०४ ॥
अथ सन्ध्याविधिं वक्ष्ये ब्रह्ममन्त्रस्य शाम्भवि ! ।
यां कृत्वा ब्रह्मसम्पत्तिं लभन्ते भुवि मानवाः ॥ १०५ ॥
प्रातर्मध्याह्नमायाह्ने यथादेशे यथासने ।
पूर्ववत् परम ब्रह्म ध्यात्वा साधकसत्तमः ॥ १०६ ॥
अष्टोत्तरशतं देवि ! गायत्रीजपमाचरेत् ।
जपं समर्प्य विधिवत् पूर्ववत् प्रणमेत् सुधीः ॥ १०७ ॥
एषा सन्ध्या मया प्रोक्ता सर्वथा ब्रह्म साधने ।
यदनुष्ठानतो मन्त्री शुद्धान्तःकरणा भवेत् ॥ १०८ ॥
गायत्रीं शृणु चार्वाङ्गि ! सर्वपापप्रणाशिनौम् ।
परमेश्वरं छेऽन्तमृक्त्वा विद्महे तदनन्तरम् ॥ १०९ ॥
परतत्त्वाय पदतो धीमहीति वदेत् प्रिये ! ।
तदनन्तरमीशानि ! तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात् ॥ ११० ॥

लोकयात्रा लोकनिर्वाहः ॥ १०४ ॥

अथेति । यां सन्ध्याम् ब्रह्मसम्पत्तिम् ब्रह्मरूपं सत्पदम् ॥ १०५ ॥

तत्सन्ध्याविधिमेवाह प्रातरित्यादिना ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

यदनुष्ठानतः यदाचरणतः ॥ १०८ ॥

तं ब्रह्मगायत्रीमेवाह परमेश्वरमित्यादिना साङ्गेन । हे प्रिये !
इशानि ! छेऽन्तं छेविभक्तान्तं परमेश्वरं पदसङ्गा विद्महे इति पदं
वदेत् । तदनन्तरं विद्महे इति पदानन्तरं परतत्त्वायेति पदं वदेत् ।
परतत्त्वायेति पदतः परं धीमहीति पदं वदेत् । तदनन्तरं धीमहीति

* इदं कार्यं समापनम् इति वा पाठः ।

द्वयं श्रोत्रब्रह्मगायत्री चतुर्वर्गप्रदायिनो ।

पूजनं यजनञ्चैव स्नानं पानञ्च भोजनम् ॥ १११ ॥

यद्यत्कर्म प्रकुर्वीत ब्रह्ममन्त्रेण साधयेत् ।

ब्राह्मणे मूहर्त्तं चोत्थाय प्रणम्य ब्रह्मदं गुरुम् ॥ ११२ ॥

ध्यात्वा च परमं ब्रह्म यथाशक्ति मनुं स्मरेत् ।

पूर्ववत् प्रणमेद् ब्रह्म प्रातःकृत्यमिदं स्मृतम् ॥ ११३ ॥

द्वाविंशता सहस्रेण जपेनास्य पुरस्क्रिया ।

तद्दशांशेन हवनं तर्पणं तद्दशांशतः ॥ ११४ ॥

सेचनं तद्दशांशेन तद्दशांशेन सुन्दरि ! ।

ब्राह्मणान् भोजयेन्मन्त्रो पुरस्करणकर्मणि ॥ ११५ ॥

भक्ष्याभक्ष्यविचारोऽत्र त्यज्यं ग्राह्यं न विद्यते ।

न कालशुद्धिनियमो न वा स्थाननिरूपणम् ॥ ११६ ॥

पदानन्तरं तन्नो ब्रह्म प्रचोदयादिति वदेत् । ततश्च परमेश्वराय
विद्महे प तत्त्वाय धीमहि तन्नो ब्रह्म प्रचोदयादित्याकारिका
ब्रह्मगायत्री सम्पन्नासीत् । ब्रह्मगायत्र्यर्थस्तु परतत्त्वाय परमेश्वराय
परतत्वं परमेश्वरभाषं यद्ब्रह्म वयं विद्महे मन्यामहे धीमहि विन्नया-
मश्च तद्ब्रह्म नोऽस्मान् प्रचोदयात् प्रेरयेत् धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियो-
जयेदित्यर्थ इति ॥ १०८ । ११० । १११ ॥

साधयेत् तत्तत्कर्मैति शेषः ।

अथ प्रातःकृत्यमाह ब्राह्मणि इत्यादिना । ननु श्रो' सङ्क्षेपेन
ब्रह्मेति मन्त्रम् ॥ ११२ ॥

अथ ब्रह्ममन्त्रस्य पुरस्करणविधिमाह द्वाविंशतेत्यादिना । अथ
ब्रह्ममन्त्रस्य पुरस्क्रिया पु' स्वरूपम् । तद्दशांशेन जपदशभांशेन
हवनं ह्रीम् तद्दशांशतः ह्रीमदशांशतः ॥ ११४ ॥

तद्दशांशेन तर्पणदशांशेन सेचनं मार्जनम् । तद्दशांशेन

अभुक्त्वा वापि भुक्त्वा वा स्नातो वास्नात एव वा ।
 साधयेत् परमं मन्त्रं स्वेच्छाचारेण साधकः ॥ ११७ ॥
 विनायासं विनाल्लेशं स्तोत्रञ्च कवचं विना ।
 विना न्यासं विना मुद्रां विना सेतुं वरानने ! ॥ ११८ ॥
 विना चौरगणेशादिजपञ्च कुल्लुकां विना ।
 अकस्मात् परमब्रह्मसाक्षात्कारो भवेत् ध्रुवम् ॥ ११९ ॥
 संकल्पोऽस्मिन् महाहन्ते मानसः परिकीर्तितः ।
 साधने ब्रह्ममन्त्रस्य भावशुद्धिर्विधीयते ॥ १२० ॥
 सर्वं ब्रह्ममयं देवि ! भावयेत् ब्रह्मसाधकः ।
 न चास्य प्रत्यवायोऽस्ति नाङ्गवैगुण्यमेव च ।
 महामनोः साधने तु व्यङ्गं साङ्गायते ध्रुवम् ॥ १२१ ॥
 कलौ पापयुगे घोरि तपोहीनेऽतिदुस्तरे ।
 निस्तारबीजमेतावत् ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् ॥ १२२ ॥
 साधनानि वङ्गत्तानि नानातन्त्रागमादिषु ।
 कलौ दुर्बलजीवानामसाध्यानि महेश्वरि ! ॥ १२३ ॥

सार्जनदृशंशेन । भक्ष्येत्यादि अत्र ब्रह्ममन्त्रस्य पुरस्सरणकर्माणि
 ॥ ११५ । ११६ ॥

अभुक्त इत्यादि न भुक्तमस्यास्तीति अभुक्तः । अशे आदिभ्योऽ-
 जित्यच् ॥ ११७ ॥

सेतुम् जपविशेषम् ॥ ११८ ॥

कुल्लुकापि जपविशेष एव तामपि विना भावयेत् चित्तयेत्
 ॥ ११९ । १२० ॥

न वेत्यादि । अस्य महामनोरङ्गवैगुण्यद्वितः प्रत्यवायो न
 भवेत् । व्यङ्गम् अङ्गहीनमपि ॥ १२१ । १२२ ॥

अल्पायुषः स्वल्पवृत्ता अन्नाधीनासवः प्रिये ! ।

लुब्धा धनार्जने व्यग्राः सदा वच्चलमानसाः ॥ १२४ ॥

सामाधावस्थिरधियो योगक्षेपासहिष्णवः ।

तेषां हिताय मोक्षाय ब्रह्ममार्गोऽयमौरितः ॥ १२५ ॥

कलौ नास्त्येव नास्त्येव सत्यं सत्यं मयोच्यते ।

ब्रह्मदीक्षां विना देवि ! कैवल्याय सुखाय च ॥ १२६ ॥

प्रातःकृत्यं प्रातरेव सन्ध्यां कुर्यात् त्रिकालतः ।

मध्याह्ने पूजनं कुर्यात् सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः ।

परब्रह्मोपासने तु साधकेच्छाविधिः शिवे ! ॥ १२७ ॥

विधयः किङ्करा यत्र निषेधाः प्रभवोऽपि न ।

स्वेच्छाचारेणैष्टसिद्धिस्तद्धिना कोऽन्यमाश्रयेत् ॥ १२८ ॥

ब्रह्मज्ञानिगुरुं प्राप्य शान्तं निश्चलमानसम् ।

धृत्वा तच्चरणाम्भोजं प्रार्थयेद् भक्तिभावतः ॥ १२९ ॥

नन्वेनेकेषु तन्त्रागमादिषु निस्तारवीजानि वङ्गानि साधनानि भवतैवोक्तानि तत् कथमुच्यते कलौ ब्रह्मसन्तस्य साधनमेव निस्तारवीजमित्यत आह साधनानीत्यादि । अत्र यद्यपि तथापि हयमध्यध्याहार्यम् ॥ १२९ ॥

असाध्यत्वे हेतुं दर्शयन्नाह अल्पायुष इत्यादि । यत्र इति शेषः । अन्नाधीनासवः अन्नवशीभूतप्राणाः ॥ १२४ ॥

समाधिवित्यादि । समाधिस्तद्वृत्तिनिरोधः तत्र योगक्षेपासहिष्णवः निस्तारोपायभूततत्तत्कर्मसाधनहेतुकक्षेपसङ्गनाशीलाः ॥ १२५ ॥

कलौ युगे ब्रह्मदीक्षाया अन्या काचिदपि दीक्षा मोक्षाय सुखाय च भवतीति प्रतिसां कुर्वन्नाह कलाविशादि ॥ १२६ ॥

साधकेच्छैव विधिः ॥ १२७ ॥

यत्र परब्रह्मोपासने ॥ १२८ ॥

करुणामय ! दीनेश ! तवाहं शरणागतः ।
 त्वत्पदाभोरुहच्छायां देहि मूर्द्ध्नि यशोधन ! ॥ १२० ॥
 इति प्रार्थ्य गुरुं पश्चात् पूजयित्वा स्वशक्तितः ।
 कृताञ्जलिप्लुटो भूत्वा तूष्णीं तिष्ठेत् गुरोः पुरः ॥ १२१ ॥
 गुरुर्विचार्य विधिवत् यथोक्तं शिष्यलक्षणम् ।
 आह्वय कृपया दद्यात् सत्शिष्याय महामनुम् ॥ १२२ ॥
 उपविश्यासने ज्ञानी प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।
 स्ववामे शिष्यमानीय कारुण्येनावलोकयेत् ॥ १२३ ॥
 ततः शिष्यस्य शिरसि ऋषित्यासपुरःसरम् ।
 जपेदष्टशतं मन्त्रं साधकस्येष्टमिदमेव ॥ १२४ ॥
 दक्षकर्णे ब्राह्मणानामितरेषाञ्च वामतः ।
 सप्तधा श्रावयेत् मन्त्रं सद्गुरुः करुणानिधिः ॥ १२५ ॥
 उपदेशविधिः प्रोक्तो ब्रह्ममन्त्रस्य कालिके ! ।
 नात्र पूजाद्यपेक्षास्ति संकल्पं मानसञ्चरेत् ॥ १२६ ॥
 ततः श्रीगुरुपादाब्जे दण्डवत् पतितं शिशुम् ।

अथ ब्रह्ममन्त्रोपदेशविधिसभिधातुमुपक्रमते ब्रह्मज्ञानीत्यादि ।
 शान्तम् रागद्वेषादिशून्यम् भक्तिभावतः भक्तियोगेन ॥ १२८ ॥
 किं प्रार्थयेदित्यपेक्षायामाह करुणामयेत्यादि ॥ १२० ॥ १२१ ॥
 गुरुरित्यादि । यथोक्तं शिष्यलक्षणम् शान्तो दान्तो विनीतश्चैत्या-
 दिकम् ॥ १२२ ॥

उपविश्येत्यादि । ज्ञानी ब्रह्मज्ञानवान् गुरुः कारुण्येन कृपा-
 युक्तया दृष्ट्या ॥ १२३ ॥

तत इत्यादि । मन्त्रम् ओं सच्चिदेकं ब्रह्मेत्याद्यात्मकम् ॥ १२४ ॥
 दक्षेत्यादि । वामतः वामे कर्णे मन्त्रम् पूर्वोक्तमेव ॥ १२५ ॥
 उपदेशेति । अत्र ब्रह्ममन्त्रोपदेशविधौ चरेत् कुर्यात् ॥ १२६ ॥

उत्थापयेद् गुरुः स्नेहादिमं मन्त्रमुदीरयन् ॥ १३७ ॥
 उत्तिष्ठ वत्स ! मुक्तोऽसि ब्रह्मज्ञानपरो भव ।
 जितेन्द्रियः सत्यवादी वलारोग्यं सदास्तु ते ॥ १३८ ॥
 तत उत्थाय गुरवे यथाशक्त्यनुसारतः ।
 दक्षिणां स्वं फलं वापि दद्यात् साधकसत्तमः ।
 गुरोराज्ञावशीभूत्वा विहरेद्देववद् भुवि ॥ १३९ ॥
 मन्त्रग्रहणमात्रेण तदात्मा तन्मयो भवेत् ।
 ब्रह्मभूतस्य देवेभिः किमन्यैर्बहुसाधनैः ।
 इति संक्षेपतो ब्रह्मदीक्षा ते कथिता प्रिये ! ॥ १४० ॥
 गुरुकारुण्यमात्रेण ब्रह्मदीक्षां समाचरेत् ॥ १४१ ॥
 शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गाणपतास्तथा ।
 विप्रा विप्रेतराश्चैव सर्वेऽप्यत्राधिकारिणः ॥ १४२ ॥
 अहं मृत्युञ्जयो देवि ! देवदेवो जगद्गुरुः ।
 स्नेच्छाचारो निर्विकल्पो मन्त्रस्यास्य प्रसादतः ॥ १४३ ॥

तत इत्यादि । ततः मन्त्रश्रवणात् परतः शिशुस्मृतिप्राप्त्यस्तु ॥ १३७ ॥

तं मन्त्रजेषाङ्गं उत्तिष्ठ वत्सेति ॥ १३८ ॥

तत इति । स्वं धनम् आत्मानं वा ॥ १३९ ॥

मन्त्रेत्यादि । तदात्मा ब्रह्मनिष्ठान्तःकरणः तन्मयः ब्रह्मभू-

रूपः ॥ १४० ॥

ब्रह्ममन्त्रग्रहणे कालादिनियमो नास्तीति प्रतिपादयन्नाङ्गं शुद्धि-
 त्यादि ॥ १४१ ॥

उपदिष्टानामनुपदिष्टानाञ्च ब्राह्मणादीनां सर्वेषामप्यस्मिन् ब्रह्म-
 मन्त्रेऽधिकारोऽस्तीत्याङ्गं शाक्ता इत्यादिना । अत्र ब्रह्ममन्त्रे ॥ १४२ ॥

एतद्ब्रह्मप्रसादादेव मयि मृत्युञ्जयित्वादिक्रमासीदित्याङ्गं अङ्ग-
 मित्यादिना । अहं मृत्युञ्जयोऽभूवमिति शेषः ॥ १४३ ॥

अमुमेव ब्रह्ममन्त्रं मत्तः पूर्वमुपासिताः ।

ब्रह्मा ब्रह्मर्षयश्चापि देवा देवर्षयस्तथा ॥ १४४ ॥

देवर्षिवक्त्रान्मनयस्तेभ्यो राजर्षयः प्रिये ! ।

उपासिता ब्रह्मभूताः परमात्मप्रसादतः ॥ १४५ ॥

ब्राह्मेण मनौ महेशानि विचारो नास्ति कुत्रचित् ।

स्वीयमन्त्रं गुरुर्दद्यात् शिष्येभ्यो ह्यविचारयन् ॥ १४६ ॥

पितापि दीक्षयेत् पुत्रान् भ्राता भ्रातृन् पतिः स्त्रियम् ।

मातुलो भागिनेयांश्च नमृन् मातामहोऽपि च ॥ १४७ ॥

स्वमन्त्रदाने यो दोषस्तथा पित्रादिदीक्षया ।

मिद्धे ब्रह्ममहामन्त्रं तद्दोषो नैव विद्यते ॥ १४८ ॥

ब्रह्मज्ञानिसुखात् श्रुत्वा येन केन विधानतः ।

ब्रह्मभूतो नरः पूतः पुण्यपापैर्न लिप्यते ॥ १४९ ॥

एतन्मन्त्रोपासनादेव विरिञ्चयादिषु ब्रह्मभूतत्वं जातमित्याह
अमुमिद्यादिना । मन्त्रं गृहीत्वोति शेषः उपासिताः अङ्गया अमु-
श्रितयन्तः गत्यर्थकर्मकल्लिषशीडित्यादिना कर्त्तरि क्तः । ब्रह्मर्षयो
भृगवादयः । देवा इन्द्रादयः । देवर्षयो नारदादयः ॥ १४४ ॥

देवर्षिवक्त्रात् नारदसुखात् मुनयो व्यासादयः राजर्षयोः जनका-
दयः ॥ १४५ ॥

आत्मनापहीतोऽप्ययं ब्रह्ममन्त्रो गुरुणा शिष्येभ्यो देयः पित्रा-
दिभिरपि पुत्रादिभ्यो देय इत्याह ब्राह्मे इत्यादिभ्यां द्वाभ्याम् ।
अविचारयन् स्वकीयमन्त्रदाननिमित्तकं दोषमगणयन् ॥ १४६ ॥ १४७ ॥

ननु पितृमन्त्रं न गृह्णीयात्तथा मातामहस्य चेत्यादिनिषेधवा-
क्यसङ्गच्छा पित्रादिभ्यो ब्राह्मं मन्त्रं गृह्णीतां पुत्रादीनामास्वीयमन्त्र-
दाने तत्तन्निषेधवाक्यमनाहत्य शिष्येभ्यः स्वयं ब्रह्ममन्त्रं ददतो
गुरोश्च प्रत्यवायभागित्वं स्यात्तत्राह स्वमन्त्रदाने इत्यादि । यो दोषः
उक्त इति शेषः ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

ब्रह्ममन्त्रोपासिता ये गृहस्था ब्राह्मणादयः ।
 स्वस्व वर्णोत्तमास्ते तु पूज्या मान्या विशेषतः ॥ १५० ॥
 ब्राह्मणा यतयः साक्षादितरे ब्राह्मणैः समाः ।
 तस्मात् सर्वे पूजयेयुर्ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मदीक्षितान् ॥ १५१ ॥
 ये च तानवमन्यन्ते ते नरा ब्रह्मघातिनः ।
 पतन्ति घोरनरके यावद्भास्करतारकम् ॥ १५२ ॥
 यत् पापं स्त्रीवधे प्रोक्तं यत्पापं भ्रूणघातने ।
 तस्मात् कोटिगुणं पापं ब्रह्मोपासकनिन्दनात् ॥ १५३ ॥
 यथा ब्रह्मोपदेशेन विमुक्तः सर्वपातकैः ।
 गच्छन्ति ब्रह्मसायुज्यं तथैव तव साधनात् ॥ १५४ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे सर्वधर्मनिर्णय-
 सारे श्रीमहाद्यासदाशिवसंवादे जीवनिस्तारोपाय-
 प्रश्ने परब्रह्मोपदेशकथनं नाम तृतीयो-

क्तासः ॥ ३ ॥

ब्रह्ममन्त्रेत्यादि । यत इति शेषः ब्रह्ममन्त्रोपासिताः ब्रह्म-
 मन्त्रोपासिता गम्यादीनामुपसंख्यानमिति द्वितीयातत्पुरुषः ॥ १५० ॥

ब्राह्मणाः साक्षात् यतयः पवित्राजिका भवेयुः इतरे क्षत्रिया-
 दयः ॥ १५१ ॥

अथ ब्रह्मोपासकान् जनान्निन्दतां जनानामखिलपातकाश्रयत्व-
 मित्याह ये च तानित्यादिभ्यां द्वाभ्याम् । तान् ब्रह्मदीक्षितान् अथ
 मन्यन्ते क्षमाद्रियन्ते भास्करतारकं यावन्तिष्ठेत्तावत् भ्रूणघातने
 गर्भघातने ॥ १५२ । १५३ ॥

ब्रह्मसायुज्यम् ब्रह्मत्वम् ॥ १५४ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रटीकायां तृतीयोक्तासः

चतुर्थोऽङ्काः ।

—००००००—

श्रीदेव्युवाच ।

श्रुत्वा सम्यक् परब्रह्मोपासनं परमेश्वरी ।
परमानन्दसम्पन्ना शङ्करं परिपृच्छति ॥ १ ॥
कथितं यत्त्वया नाथ ! ब्रह्मोपासनमुत्तमम् ।
सर्वलोकप्रियकरं साक्षाद्ब्रह्मपदप्रदम् ॥ २ ॥
तेजोवृद्धिवलैश्वर्यदायकं सुखसाधनम् ।
तस्मास्मि जगदीशान ! तववाक्यामृतप्लुता ॥ ३ ॥
यदुक्तं करुणासिन्धो ! यथा ब्रह्मनिषेवणात् ।
गच्छन्ति ब्रह्मसायुज्यं तथैव मम साधनात् ॥ ४ ॥
एतदेदितुमिच्छामि मदीयसाधनं परम् ।

परमेश्वरी शङ्करं किं परिपृच्छतीत्यपेक्षावामाह । कथितं यदि-
त्यादि ॥ १ । २ ॥

तेज इत्यादि । तस्मास्मि तद् ब्रह्मोपासनं श्रुत्वेति शेषः । तव
वागमृतप्लुता तावकीनवाग्द्रुपपीयूषे निमग्ना ॥ ३ ॥

यदुक्तमित्यादि । हे करुणासिन्धो ! उपासकस्य ब्रह्मनिषेवणात्
परब्रह्मण उपासनाद्यथा जना ब्रह्मसायुज्यं ब्रह्मत्वं गच्छन्ति प्राप्नु-
वन्ति तथैव मम साधनादपि ब्रह्मत्वं प्राप्नुवन्तीति यत्त्वयोक्तं तत् किं
कारणमस्तीत्येतद्देदितुं चातुमहमिच्छामीति । द्वितीयश्लोकगतैः
पदैरन्वयः ॥ ४ ॥

ब्रह्मसायुज्यजननं यत्त्वया कथितं प्रभो ! ॥ ५ ॥
 विधानं कौटुशं तस्य साधनं केन वर्त्मना ।
 मन्त्रः को वात्र विहितो ध्यानपूजादिकञ्च किम् ॥ ६ ॥
 सविशेषं सावशेषमामूलाहकुमर्हसि ।
 मम प्रोतिकरं देव ! लोकानां हितकारकम् ।
 को ह्यन्यस्त्वागते शम्भो ! भवव्याधिभिषगुगुरुः ॥ ७ ॥
 इति देव्या वचः श्रुत्वा देवदेवो महेश्वरः ।
 उवाच परया प्रीत्या पार्वतीं पार्वतीपतिः ॥ ८ ॥
 श्रीसदाशिव उवाच ।
 शृणु देवि ! महाभागे तवाराधनकारणम् ।
 तव साधनतो येन ब्रह्मसायुज्यमश्नुते ॥ ९ ॥
 त्वं परा प्रकृतिः साक्षाद् ब्रह्मणः परमात्मनः ।

एतदित्यादि । हे प्रभो ! ब्रह्मसायुज्यजननं ब्रह्माप्नोतिपादक-
 मतएव परं श्रेष्ठं यन्मदीयं साधनं त्वया कथितं तच्च कौटुशं
 वर्त्तते एतदपि वेदितुमिच्छामि ॥ ५ ॥

तस्य मदीयसाधनस्य । अत्र मम साधने ॥ ६ ॥

सविशेषमित्यादि । सावशेषम् अवशेषपर्यन्तस्य आगुभात
 मूलसारस्य त्वागते त्वां विना भवव्याधिभिषगुगुरुः जन्मरूपस्य व्याधि-
 श्चिकित्सकराजः ॥ ७ ॥

इतीत्यादि । उवाच उत्तरमिति शेषः ॥ ८ ॥

पार्वतीपतिः पार्वतीं किञ्चत्तरसुखावेत्यपेक्षायामाह शृणु, देवी-
 त्यादि । हे देवि ! हे महाभागे ! महाभाग्यशालिनि ! येन कामयेन
 तव साधनतो जनो ब्रह्मसायुज्यं ब्रह्मत्वमश्नुते नभो तन्मया कथ्यमानं
 तवाराधनकारणं त्वं शृणुष्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ परमेश्वरीसाधनस्य ब्रह्मसायुज्यजनकत्वे तद्वृत्तं ब्रह्मसा-

चतुर्थोल्लासः ।

त्वत्तो जातं जगत् सर्वं त्वं जगज्जननी शिवे ! ॥ १० ॥
 महदाद्यणुपर्यन्तं यदेतत् सचराचरम् ।
 त्वयैवोत्पादितं भद्रे ! त्वद्धीनमिदं जगत् ॥ ११ ॥
 त्वमाद्या सर्वविद्यानामस्माकमपि जन्मभूः ।
 त्वं जानासि जगत् सर्वं न त्वां जानाति कश्चन ॥ १२ ॥
 त्वं काली तारिणी दुर्गा प्रोढ़शी भुवनेश्वरी ।
 धूमावती त्वं वगला भैरवी छिन्नमस्तका ॥ १३ ॥
 त्वमन्नपूर्णा वाग्देवी त्वं देवि ! कमलालया ।
 सर्वशक्तिस्वरूपा त्वं सर्वदेवमयी तनुः ॥ १४ ॥
 त्वमेव सूक्ष्मा स्थूला त्वं व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
 निराकारापि साकारा कस्त्वां वेदितुमर्हति ॥ १५ ॥

रूप्यमेव कारणमस्तीत्यभिधातुमुपक्रमते त्वं परा प्रकृतिरित्यादि ।
 यत इति शेषः । परमा साया शक्तिर्वा यस्य स परमः अतति सर्वं
 व्याप्नोतीत्यात्मा परमश्चासावात्मा वेति परमात्मा तस्य परमा-
 त्मनो ब्रह्मणो यतस्त्वं साक्षात् परात्युत्कृष्टा प्रकृतिरसीत्येवमन्वयः
 कार्यः ॥ १० ॥

महत्तत्त्वमादिर्यस्य तन्महदादि ॥ ११ ॥

किञ्च त्वमाद्येत्यादि । आद्या आदिभूता न त्वन्येषामेव जगतं
 जननी त्वमसि किन्त्वस्माकं शङ्करादीनामपि जन्मभूत्पत्तिस्थानं
 त्वम् । जगज्जननीत्वात् सर्वं जगत् त्वं जानासि त्वत्तो जातत्वात्
 कश्चन अपि त्वां तु न जानाति ॥ १२ ॥

किञ्च त्वं कालीत्यादि ॥ १३ ॥

वाग्देवी सरस्वती कमलालया लक्ष्मीः । तनुः तवेति शेषः ॥ १४ ॥

त्वमित्यादि । सूक्ष्मा परमाणुरूपा स्थूलरूपत्वात् व्यक्तम् पर-
 माणुरूपत्वाच्चाव्यक्तं स्वं स्वरूपं विद्यते यस्याः सा त्वम् । वस्तुतो

उपासकानां कार्थार्थं त्रियसे जगतामपि ।
 दानवानां विनाशाय धत्से नानाविधास्तनूः ॥ १६ ॥
 चतुर्भुजा त्वं द्विभुजा षड्भुजाष्टभुजा तथा ।
 त्वमेव विश्वरक्षार्थं नानाशस्त्रास्त्रधारिणी ॥ १७ ॥
 तत्तद्रूपविभेदेन मन्त्रयन्त्रादिसाधनम् ।
 कथितं सर्वतन्त्रेषु भावाश्च कथितास्तयः ॥ १८ ॥
 पशुभावः कलौ नास्ति दिव्यभावोऽपि दुर्लभः ।
 वीरसाधनकर्माणि प्रत्यक्षाणि कलौ युगे ॥ १९ ॥
 कुलाचारं विना देवि ! बलौ मिद्धिर्न जायते ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साधयेत् कुलसाधनम् ॥ २० ॥
 कुलाचारिण देवेशि ! ब्रह्मज्ञानं प्रजायते ।
 ब्रह्मज्ञानयतो मर्त्यो जीवन्मृतो न संशयः ॥ २१ ॥
 ज्ञानेन मेध्यमखिलमसेध्यं ज्ञानतो भवेत् ।
 ब्रह्मज्ञाने समुत्पन्ने मेध्यामेध्यं न विद्यते ॥ २२ ॥
 यो जानाति परं ब्रह्म सर्वव्यापि सनातनम् ।

निराकारापि अत्यतिशून्याऽपि त्वं साक्षारा व्याकारविशिष्टा भवसि ।
 अतः त्वां वेदितुं चातुं कोऽर्हेति योग्यो भवति न कोऽपीत्यर्थः ॥ १४ ॥
 ननु वस्तुतो यदि निराकारैवाहं तर्हि किमर्थं नानाविधमा-
 कारं दधामि तत्वाह उपासकानामित्यादि ॥ १५ ॥
 ता नानाविधास्तनूरेव दर्शयन्नाह चतुर्भुजेत्यादि ॥ १७ । १८ ॥
 अथ पशुभावाद्विप्रसङ्गात् कलौ युगे वीरभावस्यैव विद्यमानत्वेन
 प्रत्यक्षफलदायकानि वीरसाधनकर्माण्येव साधनीयानीत्येवाह पशु-
 भाव इत्यादिभिः ॥ १९-२१ ॥
 मेध्यम् पवित्रम् ॥ २२ ॥

किमस्त्यमिधं तस्याग्रे सर्वं ब्रह्मेति जानतः ॥ २३ ॥

त्वं सर्वरूपिणी देवी सर्वेषां जननी परा ।

तृष्टायां त्वयि देवेशि ! सर्वेषां तोषणं भवेत् ॥ २४ ॥

सृष्टेरादौ त्वमेकासीत् तमीरूपमगोचरम् ।

त्वत्तो जातं जगत् सर्वं परब्रह्ममिसृक्षया ॥ २५ ॥

महत्तत्त्वादिभूतान्तं त्वया सृष्टमिदं जगत् ।

निमित्तमात्रं तदुब्रह्म सर्वकारणकारणम् ॥ २६ ॥

सद्रूपं सर्वतोव्यापि सर्वमावृत्य तिष्ठति ।

सदैकरूपं चिन्मात्रं निर्लिप्तं सर्ववस्तुषु ॥ २७ ॥

न करोति न चाश्नाति न गच्छति न तिष्ठति ।

सत्यं ज्ञानमनाद्यन्तमवाङ्मनसगोचरम् ॥ २८ ॥

तस्येच्छामात्रमालम्ब्य त्वं महायोगिनी परा ।

करोषि पासि हंस्यन्ते जगदेतच्चराचरम् ॥ २९ ॥

तव रूपं महाकालो जगत्संहारकारकः ।

महासंहारसमये कालः सर्वं ग्रसिष्यति ॥ ३० ॥

सनातनम् सर्वदैकरूपम् ॥ २३ । २४ ॥

अगोचरम् आकृतिशून्यत्वात् बाह्यनसयोरप्यविषयभूतम् ॥ २५ ॥

महदित्यादि भूतान्तं पृथिवीपर्यन्तम् सर्वकारणकारणम्
सर्वेषां महादादीनां कारणानामपि कारणं निमित्तभूतम् ॥ २६ ॥

सद्रूपमित्यादि । सद्रूपं सर्वदा स्थायिरूपम् सर्वमावृत्य निः-
शेषं पदार्थमावेष्ट्य सर्ववस्तुषु स्थितमपि निर्लिप्तमसम्बद्धम् ॥ २७ ॥

नेत्यादि । न चाश्नाति न च भुङ्क्ते सत्यम् यथार्थस्वरूपम् ज्ञानं
ममस्तपदार्थावबोधः तत्स्वरूपम् अनाद्यन्तम् न विद्यते आदिः कार-
णम् अन्तो नाशश्च यस्य तथाभूतम् ॥ २८ ॥

तदिच्छामात्रम् परब्रह्मण इच्छाभेव अन्ते प्रलयकाले ॥ २९ । ३० ॥

कलनात् सर्वभूतानां महाकालः प्रकीर्तितः ।
 महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिका परा ॥ ३१ ॥
 कालसंग्रसनात् कालौ सर्वेषामादिरूपिणी ।
 कालत्वादादिभूतत्वादाद्या कालौति गीयते ॥ ३२ ॥
 पुनः स्वरूपमासाद्य तमोरूपं निराकृतिः ।
 वाचातीतं मनोगम्यं त्वमेकैवावशिष्यसे ॥ ३३ ॥
 साकारापि निराकारा मायया बहुरूपिणी ।
 त्वं सर्वादिरनादिस्त्वं कर्त्री हर्त्री च पालिका ॥ ३४ ॥
 अतस्ते कथितं भद्रे ! ब्रह्ममन्त्रेण दीक्षितः ।
 यत् फलं समवाप्नोति तत् फलं तव साधनात् ॥ ३५ ॥
 नानाचारेण भावेन देशकालाधिकारिणाम् ।
 विभेदात् कथितं देवि ! कुत्रचिद्गुप्तसाधनम् ॥ ३६ ॥

कलनात् असनात् ॥ ३१ ॥

आदिरूपिणी कारणस्वरूपा ॥ ३२ ॥

पुनरित्यादि । निराकृति आकारशून्यम् वाचातीतम् अतिज्ज्ञान-
 वाक् मनोऽगम्यम् मनसोऽप्यप्राप्यम् ॥ ३३ ॥

साकारेत्यादि । सर्वादिः सर्वेषां कारणभूता सर्वकारणत्वादेव न
 विद्यते आदिः कारणं यस्यास्तथाभूता त्वमसि ॥ ३४ ॥

तव साधनतो ब्रह्मत्वलाभे इदमेव कारणमस्तीत्याह अथ इत्या-
 दिना ॥ ३५ ॥

अथ साधनं केन वक्ष्येति मदीयं साधनं परं कीदृशं वर्त्तते
 इति च यत् परमेष्ठ्यां घृष्टं तत्र सत्कथितेनैव मार्गेण सर्वं कर्म
 साधनीयं मदुक्तवर्त्मना नित्यनैमित्तिककर्मणां यत् साधनं तदेव
 तावकीनं साधनमित्युत्तरं दातुं प्रक्रमते नानाचारेणेत्यादि । नाना-
 भावेन च विभेदात् विशेषात् कुत्रचित् तन्त्रादिषु ॥ ३६ ॥

ये यत्नाधिकता मर्त्यास्ते तत्र फलभागिनः ।
 भविष्यन्ति तरिष्यन्ति मानुषा गतकिल्बिषाः ॥ ३७ ॥
 बहुजन्मार्जितैः पुण्यैः कुलाचारे मतिर्लभेत् ।
 कुलाचारेण पूतात्मा साक्षाच्छिवमयो भवेत् ॥ ३८ ॥
 यत्नास्ति भोगवाहुल्यं तत्र योगस्य का कथा ।
 योगेऽपि भोगविरहः कौलस्तूभयमश्रुते ॥ ३९ ॥
 एकश्चेत् कुलतत्त्वज्ञः पूजितो येन सुव्रते ! ।
 सर्वे देवाश्च देव्यश्च पूजिता नात्र संशयः ॥ ४० ॥
 पृथिवीं हेमसम्पूर्णं दत्त्वा यत् फलमाप्नुयात् ।
 तस्मात् कोटिगुणं पुण्यं लभते कौलिकाच्च नात् ॥ ४१ ॥
 श्वपचोऽपि कुलज्ञानी ब्राह्मणादतिरिच्यते ।
 कुलाचारविहीनस्तु ब्राह्मणः श्वपचाधमः ॥ ४२ ॥
 कौलधर्मात् परो धर्मी नास्ति ज्ञाने तु मामके ।
 यस्यानुष्ठानमालेण ब्रह्मज्ञानी नरो भवेत् ॥ ४३ ॥
 सत्यं ब्रवीमि ते देवि ! हृदि कृत्वावधारय ।
 सर्वधर्मात्तमात् कौलात् परो धर्मी न विद्यते ॥ ४४ ॥

यत् शुभसाधने व्यक्तसाधने वा ॥ ३७ ॥

अथ प्रवले कलौ युगे कुलमार्गेणैव सर्वं कर्म साधनोपमिति
 प्रतिपादनाय तमेव मार्गं स्तोत्रमना सहादेवः पूर्वं तन्मार्गवर्तिनं
 जनं प्रशंसति । बहुजन्मोत्पादिभिः साक्षाच्छिवमयः साक्षाच्छिव-
 स्वरूपः ॥ ३८ ॥

यत्नेति । यत् साधने भोगविरहः भोगाभावः उभयमश्रुते
 योगं भोगञ्च लभते ॥ ३९ ॥

पूजिताः तेनेति शेषः ॥ ४० । ४१ ॥

श्वपच इत्यादि । अतिरिच्यते उत्तमतावत्त्वाद्विशिष्यते ॥ ४२ ॥

अयन्तु परमो मार्गो गुप्तोऽस्ति पशुसङ्कटे ।
 व्यक्तीभविष्यत्यचिरात् संवृत्ते प्रवले कलौ ॥ ४५ ॥
 कलिकाले प्रवृद्धे तु सत्यं सत्यं मयोच्यते ।
 न स्थास्यति विना कौलान् पशवो मानवा भुवि ॥ ४७ ॥
 यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा ।
 न स्थास्यति वरारोहे । तदैव प्रवलः कलिः ॥ ४७ ॥
 यदा तु पुण्यपापानां परीक्षा वेदसम्भवा ।
 न स्थास्यति शिवे ! शान्ते ! तदैव प्रवलः कलिः ॥ ४८ ॥
 क्वचिच्छिन्ना क्वचिद्धिन्ना यदा सुरतरङ्गिणी ।
 भविष्यति कुलेशानि ! तदैव प्रवलः कलिः ॥ ४९ ॥
 यदा तु स्नेच्छजातीया राजानो धनलोलुपाः ।
 भविष्यन्ति महाप्राज्ञे ! तदैव प्रवलः कलिः ॥ ५० ॥
 यदा स्त्रियोऽतिदुर्हान्ताः कर्कशाः कलहे रताः ।
 गर्हिष्यन्ति च भर्तारं तदैव प्रवलः कलिः ॥ ५१ ॥
 यदा तु मानवा भूमौ स्त्रीजिताः कामकिङ्कराः ।
 द्रुह्यन्ति गुरुमित्रादीन् तदैव प्रवलः कलिः ॥ ५२ ॥

कौलधर्मस्य सर्वधर्मोत्तमत्वे हेतुं दर्शयन्नाह यस्यानुष्ठानमात्रेण
 त्यादि ॥ ४२ । ४४ ॥

पशुसङ्कटे पशुसमूहे । सम्बृत्ते सम्यक् प्रवृत्ते ॥ ४५ । ४६ ॥

अथ तत्तद्वृत्तिगविधेयाचारप्रसङ्गेन संक्षेपतः कलियुगप्र-
 लतालक्षणाणि कथयति यदा त्वित्यादिभिः । हे वरारोहे !
 उत्तमे ! ॥ ४७ ॥

शान्ते ! हे संयतचित्ते ! ॥ ४८ ॥

सुरतरङ्गिणी गङ्गा ॥ ४९ ॥

यदा त्वित्यादि । अतिदुर्हान्ताः अतिदुःखेन दस्यन्ते याः तथा-

यदा चौणी स्वल्पफला तीयदाः स्तोत्रवर्षिणः ।
 असम्यक्फलिनो वृक्षास्तदैव प्रवलः कलिः ॥ ५३ ॥
 आतरः स्वजनामात्या यदा धनकण्ठेहया ।
 मिथः सम्प्रहरिष्यन्ति तदैव प्रवलः कलिः ॥ ५४ ॥
 प्रकटे मद्यमांसादौ निन्दादण्डविवर्जिते ।
 गूढपानं चरिष्यन्ति तदैव प्रवलः कलिः ॥ ५५ ॥
 सत्यत्रेतादापरेषु यथा मद्यादिसेवनम् ।
 कलावपि तथा कुर्यात् कुलधर्मानुसारतः ॥ ५६ ॥
 ये कुर्वन्ति कुलाचारं सत्यपूता जितेन्द्रियाः ।
 व्यक्ताचारा दयाशीला न हि तान् बाधते कलिः ॥ ५७ ॥
 गुरुशुश्रूषणे युक्ता भक्ता मातृपदाम्बुजि ।
 अनुरक्ताः स्वदारेषु न हि तान् बाधते कलिः ॥ ५८ ॥
 सत्यव्रताः सत्यनिष्ठाः सत्यधर्म परायणाः ।
 कुलसाधनसत्या ये न हि तान् बाधते कलिः ॥ ५९ ॥

भूताः अतिदुःखेन दमनीया इत्यर्थः । कर्कशाः कठोराः । गर्हिष्यन्ति
 निन्दिष्यन्ति ॥ ५०-५२ ॥

स्तोत्रवर्षिणः स्वल्पवर्षणशीलाः ॥ ५३ ॥

धनकण्ठेहया वित्तलेशाकाङ्क्षया ॥ ५४ ॥

प्रकटे इत्यादि । प्रकटे प्रव्यक्ते मद्यमांसादौ निन्दादण्ड-
 विवर्जितेऽपि सति यदा गूढपानं जनाश्चरिष्यन्ति तदैव प्रवलः
 कलिर्जातव्यः ॥ ५५ ॥

सत्यत्रेतेत्यादि । यथा मद्यादिसेवनम् प्रकाशतः कृतवानिति
 शेषः ॥ ५६ ॥

नहि तान् बाधते तान् प्रीडयति ॥ ५७ ॥

शुर्वित्यादि । युक्ताः सज्जताः । अनुरक्ताः अनुरागवन्तः ॥ ५८ ॥

कुलमार्गेण तत्त्वानि शोधितानि च योगिने ।

ये दद्युः सत्यवचसे न हि तान् बाधते कलिः ॥ ६० ॥

हिंसामात्सर्ग्यरहिता दम्भद्वेषविवर्जिताः ।

कुलधर्म्मेषु निष्ठा ये न हि तान् बाधते कलिः ॥ ६१ ॥

कौलिकैः सह संसर्गं वसतिं कुलसाधुषु ।

कुर्वन्ति कौलसेवां ये न हि तान् बाधते कलिः ॥ ६२ ॥

नानावेशधराः कौलाः कुलाचारेषु निश्चलाः ।

सेवन्ते त्वां कुलाचारैर्न हि तान् बाधते कलिः ॥ ६३ ॥

स्नानं दानं तपस्तीर्थं व्रतं तर्पणमेव च ।

ये कुर्वन्ति कुलाचारैर्न हि तान् बाधते कलिः ॥ ६४ ॥

जीवसेकादिसंस्काराः पितृश्राद्धादिकाः क्रियाः ।

ये कुर्वन्ति कुलाचारैर्न हि तान् बाधते कलिः ॥ ६५ ॥

कुलतत्त्वं कुलद्रव्यं कुलयोगिनमेव च ।

नमस्कुर्वन्ति ये भक्त्या न हि तान् बाधते कलिः ॥ ६६ ॥

कोटिल्यावृतहीनानां स्वच्छानां कुलमार्गिणाम् ।

परोपकारव्रतिनां साधूनां किङ्करः कलिः ॥ ६७ ॥

कुलसाधनसत्त्वाः कुलसाधने यथार्थाभिधायिनः ॥ ५६ ॥

तत्त्वानि मद्यमांसादीनि ॥ ६० ॥

हिंसामात्सर्ग्यरहिताः प्राणवियोगास्तु कुलव्यापारो हिंसा अन्य-
गुभद्वेषो मात्सर्ग्यम् ताभ्यां हीनाः ॥ ६१ ॥

वसतिं निवासम् ॥ ६२-६५ ॥

कुलतत्त्वम् स्त्रीकुलमादि कुलद्रव्यम् मद्यमांसादि ॥ ६६ ॥

परोपकारव्रतिनाम् परोपकाररूपं व्रतनख्येयमिति परोपकार-
व्रतिनः तेषाम् ॥ ६७ ॥

कलेर्दोषसमूहस्य महानेकी गुणः प्रिये ! । •
 सत्यप्रतिज्ञकीलानां श्रेयः सङ्कल्पमात्रतः ॥ ६८ ॥
 अपरे तु युगे देवि ! पुण्यं पापञ्च मानसम् ।
 नृणामासीत् कलौ पुण्यं केवलं न तु दुष्कृतम् ॥ ६९ ॥
 कुलाचारैर्विहीना ये सततासत्यभाषिणः ।
 परद्रोहपरा ये च ते नराः कलिकिङ्कराः ॥ ७० ॥
 कुलवर्त्मस्वभक्ता ये परयोषित्सु कामुकाः ।
 वेशारः कुलनिष्ठानां ते ज्ञेयाः कलिकिङ्कराः ॥ ७१ ॥
 युगाचारप्रसङ्गे न कलेः प्रावर्त्यलक्षणम् ।
 संचेपात् कथितं भद्रे ! प्रीतये तव पार्व्वति ! ॥ ७२ ॥
 प्रकटेऽत्र कलौ देवि ! सर्वे धर्माश्च दुर्वलाः ।
 स्थास्यत्येकं सत्यमात्रं तस्मात् सत्यमयो भवेत् ॥ ७३ ॥
 सत्यधर्मं समाश्रित्य यत् कर्म कुरुते नरः ।
 तदेव सफलं कर्म सत्यं जानीहि सुव्रते ! ॥ ७४ ॥
 न हि सत्यात् परो धर्मो न पापमनृतात् परम् ।
 तस्मात् सर्व्वात्मना मर्त्यः सत्यमेकं समाश्रयेत् ॥ ७५ ॥

कलेरिति । दोषसमूहस्य दोषसमूहवतः ॥ ६८ ॥

अपरे सत्यलोतादौ ॥ ६९ । ७० । ७१ । ७२ ॥

कलेर्दुःखस्य प्रावर्त्ये सति सत्येनैव प्रव्यक्तः कुलाचारो विधा-
 तव्य इत्याभिधातुकाभो सहादेवः सत्यं प्रशंसिष्यन्नाह । प्रकटेऽ-
 त्रेत्यादि ॥ ७३ । ७४ ॥

नहीत्यादि । कष्टतात् असत्यात् सर्व्वात्मना सर्वप्रसङ्गेन । यात्मा
 यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म धर्मो वेत्तारः । समाश्रयेत् सत्यम्
 सेवेत ॥ ७५ ॥

सत्यहीना वृथा पूजा सत्यहीनो वृथा जपः ।
 सत्यहीनं तपो व्यर्थमूपरे वपनं यथा ॥ ७६ ॥
 सत्यरूपं परं ब्रह्म सत्यं हि परमं तपः ।
 सत्यमूलाः क्रियाः सर्वाः सत्यात् परतरो न हि ॥ ७७ ॥
 अतएव मया प्रोक्तं दुष्कृते प्रवले कलौ ।
 कुलाचारोऽपि सत्येन कर्तव्यो व्यक्तभावतः ॥ ७८ ॥
 गोपनाद्भीयते सत्यं न गुप्तिरनृतं विना ।
 तस्मात् प्रकाशतः कुर्यात् कौलिकः कुलसाधनम् ॥ ७९ ॥
 कुलधर्मस्य गुप्त्यर्थं नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ।
 यदुक्तं कुलतन्त्रेषु न शस्तं प्रवले कलौ ॥ ८० ॥
 कृते धर्मस्तुष्ट्यादः त्रेतायां पादहीनकः ।
 द्विपादो ह्यपरे देवि ! पादमात्रं कलौ युगे ॥ ८१ ॥
 तत्रापि सत्यं वलवत् तपः खञ्जं दयापि च ।
 सत्यपादे कृते लोपे धर्मलोपः प्रजायते ॥ ८२ ॥

जपरे चारुस्तिकायुक्तदेशे ॥ ७६ । ७७ ॥

अतएव सर्वेषां कर्मणां सत्यमूलत्वादेवेत्यर्थः । दुष्कृते पा-
पिनि ॥ ७८ ॥

हीयते हीनं भवति त्वक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

ननु कुलधर्मस्य गुप्त्यर्थं नानृतं स्याज्जुगुप्सितमिति कुलतन्त्रेषु
भवतैवोक्तं तत्कथमिदानीमुच्यते तस्मात् प्रकाशतः कुर्यात् कौलिकः
कुलसाधनमित्यत आह । कुलधर्मस्तुष्ट्यादि ॥ ८० ॥

कृत इत्यादि । कृते सत्ययुगे चतुष्पादो धर्मः आसीदिति शेषः ।
समासान्विधेरनित्यत्वाच्च पादशब्दस्यान्तस्य लोपः । पादमात्रम् धर्म-
स्यावशिष्टते इति शेषः ॥ ८१ ॥

तत्रापि पादमात्रेऽपि दयापि च खञ्जा लुप्यते इति लोपः ।

तस्मात् सत्यं सनाश्रित्य सर्वकर्माणि साधयेत् ।
 कुलाचारं विना यत्र नास्त्युपायः कुलेश्वरि ! ॥ ८३ ॥
 तत्रानृतप्रवेशश्चेत् कुतो निःश्रेयसं भवेत् ।
 सर्वथा सत्यपूतात्मा मन्मूखेरितवर्त्मना ॥ ८४ ॥
 सर्वं कर्म नरः कुर्यात् स्वस्ववर्णाश्रमोदितम् ।
 दीक्षां पूजां जपं होमं पुरश्चरणतर्पणम् ॥ ८५ ॥
 ब्रतोद्वाहौ पुंसवनं सीमन्तोन्नयनन्तथा ।
 जातकर्म तथा नामचूडाकरणमेव च ॥ ८६ ॥
 गृहक्रियां पितृश्राद्धं कुर्यादागमसम्मतम् ।
 तीर्थयात्रां वृषोत्सर्गं शारदोत्सवमेव च ॥ ८७ ॥
 यात्रां गृहप्रवेशञ्च नववस्त्रादिधारणम् ।
 वापीक्षपतङ्गागानां संस्कारं तिथिकर्म च ॥ ८८ ॥
 गृहहारश्मप्रतिष्ठाञ्च देवानां स्थापनन्तथा ।
 दिवाकृत्यं निशाकृत्यं पर्वकृत्यं तथैव च ॥ ८९ ॥
 ऋतुमासवर्षकृत्यं नित्यं नैमित्तिकञ्च यत् ।
 कर्त्तव्यं यदकर्त्तव्यं त्याज्यं ग्राह्यञ्च यद्विवेत् ॥ ९० ॥
 भयोक्तेन विधानेन तत् सर्वं साधयेन्नरः ।
 न कुर्याद् यदि मोहेन दुर्मत्याश्रयवापि वा ॥ ९१ ॥

तस्मिन् कर्माणि षड् ॥ ८२ ॥

यत्र प्रवसे कलौ निःश्रेयसं संतिः ॥ ८३ । ८४ ॥

तच्च किं सर्वं कर्म तत्राह दीक्षामित्यादि । पुरश्चरणमिति
 समाहारद्वन्द्वः ॥ ८५ ॥

नामचूडाकरणमेव च नामकरणं चूडाकरणञ्चैतदर्थः ॥ ८६ ॥

नववस्त्रादीत्यादिना नवीनभूषणादेः श्रंपहः ॥ ८७ ॥

विनष्टः सर्वकर्म्मभ्यो विष्ठात्रां स भवेत् क्षमिः ।
 यदि मन्मतमुत्सृज्य महेभि ! प्रवले कलौ ॥ ८१ ॥
 यदा यत् क्रियते कर्म विपरीताय तद्ववेत् ।
 मन्मतासम्भता दीक्षा साधकप्राणघातिनी ॥ ८२ ॥
 पूजापि विफला देवि ! हुतं भस्मार्पणं यथा ।
 देवता कुपिता तस्य विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥ ८३ ॥
 कलिकाले प्रवृद्धे तु ज्ञात्वा मच्छास्त्रमम्बिके ! ।
 योऽन्यमार्गेः क्रियां कुर्यात् स महापातकी भवेत् ॥ ८४ ॥
 व्रतोदाही प्रकुर्वाणो योऽन्यमार्गेण मानवः ।
 स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ८५ ॥
 व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः ब्राह्मो माणवको भवेत् ।
 केवलं सूत्रवाहीऽसौ चण्डालादधमोऽपि सः ॥ ८६ ॥
 उद्वाहितापि या नारी जानीयात् सा तु गर्हिता ।
 उद्बोढापि भवेत् पापी संसर्गात् कुलनायिके ! ॥ ८७ ॥
 वेश्यागमनजं पापं तस्य पुंसो दिने दिने ।

गृह्यारम्भप्रतिष्ठाञ्च गृह्यारम्भं गृह्यप्रतिष्ठाञ्चैत्यर्थः ॥ ८८-९० ॥

प्रवले कलौ युगे सदाशिवमतसङ्गच्छ्य कर्म्मणि कुर्यातो जनस्य
 महापातकित्वं क्रियमाणानां कर्म्मणाञ्च नैष्कल्यमित्याह न कुर्याद्वि-
 त्वादिभिः । मोहेन अविवेकेन अश्रद्धया विद्यासाभावेन ॥ ८९ । ९० ॥

भस्मार्पणम् अर्प्यते यत् तदर्पणम् कर्म्मणि लुप्तं भस्मान्यर्पण-
 मिति सप्रसीतत्पुरुषः भस्मार्पितमित्यर्थः भस्मार्पितमित्येव वा पाठः
 ॥ ८९ । ९० । ९१ ॥

व्रतेत्यादि । अन्यमार्गेण जातसंस्कारोऽपि माणवको ब्राह्मो
 भवेत् संस्कारहीनो भवेदित्यर्थः ॥ ९२ ॥

उद्वाहितेत्यादि । अन्यमार्गेणोद्वाहिता या नारी सा तु गर्हिता

तद्वस्तुदत्ततोयादि नैव गृह्णन्ति देवताः ॥ ९७ ॥

पितरोऽपि न चाश्रन्ति यतस्तन्मूलपूयवत् ।

तथोरपत्यं कानानः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥ ९८ ॥

दैवे पैत्रे कुलाचारं नाधिकारोऽस्य जायते ।

अशान्मवेन मार्गेण देवतास्थापनञ्चरेत् ॥ ९९ ॥

न सान्निध्यं भवेत्तत्र देवतायाः कथञ्चन ।

इहामुलं फलं नास्ति कायक्लेशो धनक्षयः ॥ १०० ॥

आगमोक्तविधिं हित्वा यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

श्राद्धं तद्विफलं सोऽपि पितृभिर्नरकं व्रजेत् ॥ १०१ ॥

तत्तोयं शोणितसमं पिण्डो मलमयो भवेत् ।

तस्मान्मर्त्यः प्रयत्नेन श्राद्धं मतमाश्रयेत् ॥ १०२ ॥

बहुनात्र किमुक्तेन सत्यं सत्यं मयोच्यते ।

अशान्मवं कृतं कर्म सर्वं देवि ! निरर्थकम् ॥ १०३ ॥

अस्तु तावत् परो धर्मः पूर्वधर्मोऽपि नश्यति ।

शान्मवाचारहीनस्य नरकान्नैव निष्कृतिः ॥ १०४ ॥

मदुदीरितमार्गेण नित्यनैमित्तिकमणाम् ।

साधनं यन्महेशानि ! तदेव तव साधनम् ॥ १०५ ॥

निन्दिता भवेदिति जानीयात् । तान्मु गर्हितामिति वा पाठः । संस-
र्गात् अन्यमार्गेणोद्वाहितायाः नार्याः सङ्गमात् तस्य कृतान्यविध्य-
द्वाहितनारीसंसर्गस्य तद्वस्तुदत्ततोयाद्यप्यहणे कारणमाह यत
इत्यादि । तत् अन्यतोयादि तयोः अन्यमार्गेणोद्वाहिद्वनारीतदुद्बोद्धृष्ट-
प्रयोः ॥ ९७ ॥

अस्य कानोनस्य ॥ ९८ ॥

तत्र अशान्मवसागस्यापितदेवताप्रतिमायाम् ॥ १००—१०३ ॥

विशेषाराधनं तत्र मन्त्रयन्त्रादिसंयुतम् ।

भेषजं कलिरीगाणां श्रूयताङ्गदत्तौ मम ॥ १०६ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमं सर्वभर्त्ता निर्वाणसारे

श्रीषडाद्यासदाशिवसंवादे जीवनिस्तारोपायप्रश्ने परा-

प्रकृतिसाधनोपक्रमो नाम चतुर्थोऽङ्कावः ॥ ४ ॥

निष्कृतिर्निस्तारः ॥ १०४ । १०५ ॥

भेषजम् औषधम् गदतो मम वाणयतो मत्तः समेत्यनादानम्

ऐषत्वेन विविक्ष्यतत्वात् शेषे भवतीति भवती ॥ १०६ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रटीकायां चतुर्थोऽङ्कावः ।

पञ्चमोऽङ्काः ।

श्रीसदाशिव उवाच

त्वमाद्या परमा शक्तिः सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
तव शक्त्या वयं शक्ताः सृष्टिस्थितिलयादिषु ॥ १ ॥
तव रूपाख्यनन्तानि नानावर्णाकृतोनि च ।
नानाप्रयाससाध्यानि वर्णितुं केन शक्यते ॥ २ ॥
तव कारुण्यलेशेन कुलतन्त्रागमादिषु ।
तेषामर्चासाधनानि कथितानि यथामति ॥ ३ ॥
गुप्तसाधनमेतत्तु न कुत्रापि प्रकाशितम् ।
अस्य प्रसादात् कल्याणि ! मयि ते करुणदृष्टी ॥ ४ ॥
त्वया पृष्टमिदानीं तन्नाहं गोपयितुं क्षमः ।
कथयामि तव प्रीत्यै मम प्राणाधिकं प्रिये ! ॥ ५ ॥
सर्वदुःखप्रशमनं सर्वपापहनिवारकम् ।
त्वत्प्राप्तिसूलमचिरात्तव सन्तोषकारणम् ॥ ६ ॥

मन्त्रयन्त्रादिसंयुक्तस्य विशेषाराधनस्यैवाभिधाने प्रवृत्तः श्रीसदा-
शिव उवाच त्वमाद्या परमेत्यादि ॥ १ ॥

नानावर्णाकृतोनि नाना अनेके वर्णा आकृतय आकाराश्च वेषां
रूपाण्यन्तानि ॥ २ ॥

कारुण्यलेशेन दयाया लवके । तेषां तव रूपाणाम् ॥ ३ ॥

एतत्तु अतःपरसुखमानन्द । अस्य गुप्तसाधनस्य ॥ ४ ॥

तत् गुप्तसाधनम् ॥ ५ । ६ ॥

कलिकल्मषदीनानां नृणां स्वल्पायुषां प्रिये ! ।

बहुप्रयासासक्तानामेतदेव परं धनम् ॥ ७ ॥

न चात्र न्यासबाहुल्यं नोपवासादिसंयमः ।

सुखसाध्यमबाहुल्यं भक्तानां फलदं महत् ॥ ८ ॥

तत्रादौ शृणु देवेभि ! मन्त्रोद्धारक्रमं शिवे ! ।

यस्य श्रवणमात्रेण जीवन्मुक्तः प्रजायते ॥ ९ ॥

प्राणेशस्तैजसारूढो भेरुण्डाव्योमविन्दुमान् ।

बीजमेतत् समुद्धृत्य द्वितीयमुद्धरेत् प्रिये ! ॥ १० ॥

मन्त्र्या रक्तसमारूढा वामनेत्रेन्दुसंयुता ।

तृतीयं शृणु कल्याणि ! दीपसंस्थः प्रजापतिः ॥ ११ ॥

गोविन्दविन्दुसंयुक्तः साधकानां सुखावहः ।

बीजत्रयन्ते परमेश्वरि ! सम्बोधनं पदम् ॥ १२ ॥

एतद्देवातः परमुच्यमानं गुप्तासाधनमेव ॥ ७ ॥

अत्र अतःपरमुच्यमाने साधने । अबाहुल्यं बाहुल्यमन्यम् ॥ ८ ॥

तत्र साधने ॥ ९ ॥

तमेव मन्त्रोद्धारक्रममाह प्राणेश इत्यादिभिः । तैजसारूढः तै-
जसो रेफस्तमारूढः प्राणेशो हकारो भेरुण्डाव्योमविन्दुमान् भेरुण्डा
ङ्कारः व्योमविन्दुरनुस्वारः ताभ्यां विशिष्टो विधातव्यः एवं ह्रीमित्ये-
तद्बीजं समुद्धृत्य द्वितीयं बीजमुद्धरेत् ॥ १० ॥

तच्च किं बीजमत आह मन्त्रेत्यादि । रक्तसमारूढा रेफं ससा-
रूढा मन्त्र्या तालव्यः शकारो वामनेत्रेन्दुसंयुता वामनेत्रमीकारः
इन्दुरनुस्वारः ताभ्यां संयुक्ता कर्त्तव्या एवञ्च त्रीमति द्वितीयं बीजमु-
द्धृत्यमासीत् । हे कल्याणि ! तृतीयं बीजं शृणु तच्च किं बीजमत-
आह । दीपसंस्थः इत्यादि । दीपसंस्थ दीपो रेफः तत्र स्थितः प्रजा-
पतिः ककारो गोविन्दविन्दुसंयुक्तः गोविन्द ईकारः विन्दुरनुस्वारः

वज्रिकान्तावधिः प्रोक्तो दशार्णोऽयं मनुः शिवे ! ।
 सर्वविद्यामयी देवो विद्येयं परमेश्वरी ॥ १३ ॥
 आद्यत्रयाणां बीजानां प्रत्येकं त्रयमेव वा ।
 प्रजपेत् साधकाधीशः सर्वकामार्थसिद्धये ॥ १४ ॥
 बीजमाद्यत्रयं हित्वा सप्तार्णापि दशाक्षरी ।
 कामवाग्भवताराद्या सप्तार्णाष्टाक्षरी त्रिधा ॥ १५ ॥

ताभ्यां संयुक्तः करणोऽयः एतादृशश्च ककारः साधकानां सुखावहः
 सुखप्रायको भवति एवञ्च क्रीमिति तृतीयं बीजमूढृत्यमासीत् । बीजत्र-
 यस्यान्ते वज्रिकान्ता स्वाहा अवधिरन्तभूता यस्य एतादृशं परमेश्वरि-
 इति संबोधनं पदं वदेत् । सकृत्पदयोजनया ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि
 स्वाहेति मन्त्रो जातः । हे शिवे ! अयं मनुर्मन्त्रो दशार्णो दशवर्णकः
 प्रोक्तः वज्रिकान्तावधिरिति पाठे तु मन्त्रो विशेष्यः तस्मैवेदं विशेषण-
 मिति ज्ञातव्यं सर्वविद्यामयी सर्वविद्यास्वरूपेयं मन्त्रात्मिका देवी
 परमेश्वरी विद्या नाम ॥ ११ । १२ । १३ ॥

आद्योत्पादि । आद्यत्रयाणामेतस्मैव सन्वष्टादिभूतानां ह्रीं प्रष्ट-
 तीनां त्रयाणां बीजानां सध्यं प्रत्येकं ह्रीमिति श्रीमिति क्रीमिति वा
 बीजं ह्रींश्रीक्रीमिति बीजत्रयमपि वा धर्मकामार्थसिद्धये साधकाधीशः
 साधकोत्तमः प्रजपेत् एवन्तु पञ्चमन्त्रा आसन् ॥ १४ ॥

बीजमित्यादि ह्रीं प्रष्टत्याद्यत्रयं बीजं हित्वा त्यक्त्वा दशाक्षरी
 मन्त्रात्मिका परमेश्वरी विद्या सप्तार्णापि परमेश्वरि स्वाहेत्याकारा
 सप्ताक्षर्यपि भवेत् अनेन सहिताः षड् मन्त्रा अभूवन् । कामवाग्भवता-
 राद्या क्रीमिति ऐमिति ओमिति वा बीजमाद्यं यस्यास्तथाभूता वेत्
 सप्तार्णा मन्त्ररूपा परमेश्वरी विद्या स्यात्तदा क्लीं परमेश्वरि स्वाहेत्या-
 कारा ऐं परमेश्वरि स्वाहेत्याकारा ओं परमेश्वरि स्वाहेत्याकारा चाष्टा-
 क्षर्यपि भवति एवञ्चैषाष्टाक्षरी त्रिधा जाता एतैस्त्रिभिः सहिता नव-
 मन्त्रा बभूवुः ॥ १५ ॥

दशार्णामन्त्रणपदात् कालिके ! पदमुच्चरेत् ।
 पुनरात्यत्रयं बीजं वह्निजायां ततो वदेत् ॥ १६ ॥
 षोडशीयं समाख्याता सर्वतन्त्रेषु गोपिता ।
 वध्वाद्या प्रणवाद्या चेदेषा सप्तदशी द्विधा ॥ १७ ॥
 तव मन्त्रा ह्यसंख्याताः कोटिकोऽथर्वुदास्तथा ।
 संक्षेपादत्र कथिता मन्त्राणां द्वादश प्रिये ! ॥ १८ ॥
 येषु येषु च तन्त्रेषु ये ये मन्त्राः प्रकीर्त्तिताः ।
 ते सर्वे तव मन्त्राः स्युस्त्वमाद्या प्रकृतिर्यतः ॥ १९ ॥
 एतेषां सर्वं मन्त्राणां एकमेव हि साधनम् ।
 कथयामि तव प्रीत्यै तथा लोकहिताय च ॥ २० ॥
 कुलाचारं विना देवि ! शक्तिमन्त्रो न सिद्धिदः ।

दशार्णेत्यादि । दशार्णस्य अनोराधमन्त्रणपदात् परं कालिके इति
 पदमुच्चरेत् वदेत् ततः परं ह्रीं प्रष्टव्याद्यत्रयं बीजं पुनर्वदेत् ततोऽ-
 नन्तरं वह्निजायां स्वाहेति पदं वदेत् सकलपदयोजनया ह्रीं श्रीं क्रीं
 परमेश्वरि कालिके ह्रीं श्रीं क्रीं स्वाहेति मन्त्रो जातः । इयं षोडशी
 षोडशवर्णा मन्त्रात्मिका परमेश्वरी विद्या सर्वतन्त्रेषु गोपितापि तव
 प्रीत्यै मया समाख्याता सम्यक् कथिता । एतेन सह ता दश मन्त्रा
 अभवन् । वेद्यद्येषा षोडशी वध्वाद्या स्त्रीमिति-बीजाद्या प्रणवाद्या
 ओङ्काराद्या वा स्यात् तदा स्त्रीं ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि कालिके ह्रीं
 श्रीं क्रीं स्वाहेत्याकारा ओं ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि कालिके ह्रीं श्रीं
 क्रीं स्वाहेत्याकारा च सप्तदशी सप्तदशाक्षर्यपि भवेत् एवञ्चैषा सप्तदशी
 द्विधा जाता एताभ्यां मिलिता द्वादशमन्त्रा व्यासन् ॥ १६-१८ ॥

सकलतन्त्रोक्तानां सर्वेषां मन्त्राणां पार्वतीसम्बन्धित्वे हेतु-
 माह । त्वमाद्या प्रकृतिर्यत इति ॥ १९ । २० ॥

तस्मात् कुलाचाररतः साधयेच्छक्तिसाधनम् ॥ २१ ॥
 मयं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रा मैथुनमेव च ।
 शक्तिपूजाविधावाद्ये पञ्चतत्त्वं प्रकीर्तितम् ॥ २२ ॥
 पञ्चतत्त्वं विना पूजा अभिचाराय कल्पते ।
 शिलायां शस्यवापै च यथा नैवाङ्कुरो भवेत् ॥ २३ ॥
 पञ्चतत्त्वविहीनायां पूजायां न फलोद्भवः ।
 प्रातःकृत्यं विना देवि ! नाधिकारी तु कर्मसु ॥ २४ ॥
 तस्मादादौ प्रवक्ष्यामि प्रातःकृत्यं यथोचितम् ।
 रजनौशेषयामस्य शेषार्द्धमरुणोदयः ॥ २५ ॥
 तदा साधक उल्याय मुक्तस्वापः कृतासनः ।
 ध्यायेच्छिरसि शुक्लाब्जे दिनेत्रं द्विभुजं गुरुम् ॥ २६ ॥
 श्वेताम्बरपरीधानं श्वेतमाल्यानुलेपनम् ।
 वराभयकरं शान्तं करुणामयविग्रहम् ॥ २७ ॥

तदेव साधनमाह कुलाचारमित्यादिभिः ॥ २१ ॥
 पञ्चतत्त्वं विना शक्तिपूजाया निष्फलत्वादयमेष पञ्चतत्त्वेन शक्तेः
 पूजा विधातव्येत्याह मयमित्यादिभिः ॥ २२ ॥
 अभिचाराय हिंसाकर्मणे । हिंसाकर्माभिचारः स्यादित्य-
 मरः ॥ २३ । २४ । २५ ॥
 प्रातःकृत्यमेवाह रजनौशेषयामेत्यादिभिः । रजनौशेषयामस्य
 रात्रेरन्तिमस्य प्रहरस्य शेषार्द्धमन्तिमं दण्डचतुष्टयमरुणोदयः स्यात् तदा
 तस्मिन्नेवाङ्कुरोदये काले मुक्तस्वापस्य कृतासनः साधक उल्याय कृतमानसं
 येन तथाभूत आसनोपविष्टश्च सन् शिरसि शुक्लाब्जे श्वेतपद्मे स्थितं गुरुं
 ध्यायेदित्यन्वयः । दिनेत्रमित्यादीनि द्वितीयान्तानि गुरुविग्रह-
 णानि ॥ २६ ॥

श्वेतेत्यादि । श्वेताम्बरपरीधानं परिधीयते यत्तत् परीधानं

वामेनीत्पलधारिण्या शक्त्यालिङ्गितविग्रहम् ।

स्मिराननं सुप्रसन्नं साधकाभीष्टदायकम् ॥ २८ ॥

एवं ध्यात्वा कुलेशानि ! मानसैरुपचारकैः ।

पूजयित्वा जपेन्मन्त्री वाग्भवं बीजमुत्तमम् ॥ २९ ॥

यद्याशक्तिं जपं कृत्वा समर्प्य दक्षिणे करे ।

ततस्तु प्रणमेद्दीमान् मन्त्रेणानेन सदगुरुम् ॥ ३० ॥

भवपाशविनाशाय ज्ञानदृष्टिप्रदर्शिने ।

नमः सदगुरवे तुभ्यं भुक्तिमुक्तिप्रदायिने ॥ ३१ ॥

नराकृतिपरब्रह्मरूपायाज्ञानहारिणे ।

कुलधर्मप्रकाशाय तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३२ ॥

प्रणम्यैवं गुरुं तत्र चिन्तयेन्निजदेवताम् ।

कर्मणि ल्युट् परीत्यस्य दीर्घस्वार्थः । श्रुते अम्बरे वस्ते परीधाने यस्य तथाभूतं श्रुतेभाल्यानुलेपनम् अनुलिप्यते यत्तदनुलेपनं चन्दनादि श्रुते माल्यानुलेपने यस्य तम् । वरेत्यादि । वराभयकरं वरोऽभयं च करयो-
र्यस्य तं शान्तं रागद्वेषादिभूत्यं करुणामयविग्रहं करुणामयः कृपा-
प्राप्तुर्यवान् विग्रहो देहो यस्य तम् । वामेनीत्पलधारिण्या वाम-
हस्तेन कमलं दधत्या शक्त्या स्त्रिया आलिङ्गित विग्रहमाङ्घ्रिद्वयो-
रसु ॥ २७ । २८ ॥

एवमित्यादि । हे कुलेशानि ! मन्त्री साधकः एवं गुरुं ध्यात्वा
मानसेर्भनःप्रकल्पितैः पाद्यार्घ्याचमनादिभिरुपचारकैः पूजयित्वा
द्योत्तमं अष्टं वाग्भवम् ऐमिति बीजं जपेत् ॥ २९ ॥

जपम् ऐमिति बीजस्येति शेषः ॥ ३० ॥

अनेन केन मन्त्रेणोत्प्रेक्षायां तमेव मन्त्रमाहुः भवपाशविनाशा-
येति । भवपाशविनाशाय संसाररूपस्य पाशस्य विनाशकाय ज्ञानदृष्टि-
प्रदर्शिने ज्ञानरूपां दृष्टिं प्रदर्शयितुं शीलं यस्य स तस्मै ॥ ३१ । ३२ ॥

पूर्ववत् पूजयित्वा तां मूलमन्त्रजपञ्चरेत् ॥ ३३ ॥
 यथाशक्ति जपं कृत्वा देव्या वामकरेऽर्पयेत् ।
 मन्त्रेणानेन मतिमान् प्रणमेद्दिष्टदेवताम् ॥ ३४ ॥
 नमः सर्वस्वरूपिण्यै जगद्धात्र्यै नमोनमः ।
 आद्यायै कालिकायै ते कर्त्र्यै हर्त्र्यै नमोनमः ॥ ३५ ॥
 नमस्कृत्य वह्निर्गच्छेद्दामपादपुरःसरम् ।
 त्यक्त्वा मूलपुरीषञ्च दन्तधावनमाचरेत् ॥ ३६ ॥
 ततो गत्वा जलाभ्यासे स्नानं कृत्वा यथाविधि ।
 आदावप उपसृश्य प्रविशेत् सलिले ततः ॥ ३७ ॥
 नाभिमात्रजले स्थित्वा मलानामपनुत्तये ।
 सकृत् स्नात्वा तथोन्मज्ज्य मान्त्रमाचमनञ्चरेत् ॥ ३८ ॥
 आत्मविद्याशिवैस्तत्त्वैः स्वाहान्तैः साधकाग्रणीः ।
 तिस्रांश्चापो द्विरुन्मज्ज्य त्वाचमेत् कुलसाधकः ॥ ३९ ॥

प्रणम्येत्यादि । एवमुक्तप्रकारेण गुरुं प्रणम्य प्रकर्षेण भक्तिचङ्गा-
 तिशयेन नत्वा तत्र शिरसि शुक्लाञ्जो आसीनां निजदेवतां साधकश्चिन्त-
 येज्जायेत् ततः पूर्ववत् गुरुवन्दनसैरुपचारकैस्तान्निजदेवतां पूजयित्वा
 ह्रीं श्रीं क्रीमित्यादिकस्य मूलमन्त्रस्य जपञ्चरेत् कुर्यात् ॥ ३३ । ३४ ॥

तं मन्त्रमेवाह । नमः सर्वेति ॥ ३५ । ३६ ॥

तत इत्यादि । जलाभ्यासे वारिनिःकटे स्नानविधिमेवाह । आदा-
 वप इत्यादिभिः अपो जलानि । सलिले जले ॥ ३७ ॥

मन्त्रैः कार्यं मान्त्रम् ॥ ३८ ॥

आचमनमन्त्रानेव दर्शयन्नाह । आत्मोत्थादि । स्वाहा अन्तो येषां
 तथाभूतैः आत्मविद्याशिवतत्त्वैः आत्मतत्त्वाय स्वाहा विद्यातत्त्वाय
 स्वाहा शिवतत्त्वाय स्वाहेति मन्त्रैरित्यर्थः साधकाग्रणीः साधकश्रेष्ठः
 कुलसाधकोऽपो जलानि त्रिवारित्यं प्राश्य प्रपीय द्विवारद्वयसंमृज्य

कुलयन्त्रं मन्त्रगर्भं विलिख्य सलिले सुधीः ।

मूलमन्त्रं द्वादशधा तस्योपरि जपेत् प्रिये । ॥ ४० ॥

तेजोरूपं जलं ध्यात्वा सूर्यमुद्दिश्य देशिकः ।

तत्तोयैस्त्यञ्जलीन् दत्त्वा तेनैव पाथसा त्रिधा ।

अभिषिच्य स्वमूर्द्धानं सप्तच्छिद्राणि रोधयेत् ॥ ४१ ॥

ततस्तु देवताप्रीत्यै त्रिर्निमज्ज्य जलान्तरं ।

उत्थाय गात्रं सम्भार्ज्य पिदध्याच्छुद्धवाससी ॥ ४२ ॥

मृत्स्रया भस्मना वापि त्रिपुण्ड्रं विन्दुसंयुतम् ।

ललाटे तिलकं कुर्याद्गायत्र्या वदकुन्तलः ॥ ४३ ॥

वैदिकीं तान्त्रिकीञ्चैव यथानुक्रमयोगतः ।

दत्त्येवमाचम्य ह्रीं प्रष्टतीनां मन्त्राणां मध्ये कश्चिदपि मन्त्रो गर्भे यस्यै-
वभूत् त्रिकोणात्मकं कुलं यन्त्रं सलिले जले विलिख्य सुधीर्धार्मिकः
साधकस्तस्य कुलयन्त्रस्योपरि ह्रीं श्रीं क्रोमित्वाद्यात्मकं मूलमन्त्रं
द्वादशधा द्वादशवारज्जपेदिति द्वितीयेनान्वयः ॥ ३९ । ४० ॥

तेजोरूपमिति । देशिकः साधकः कुलयन्त्रसम्बन्धि जलं तेजोरूपं
ध्यात्वा तत्तोयैः कुलयन्त्रसम्बन्धिभिर्जलैस्त्रिज्जलीन् सूर्यमुद्दिश्य दत्त्वा
तेनैव कुलयन्त्रसम्बन्धिनैव पाथसा जलेन स्वमूर्द्धानं त्रिधा त्रिवारमभि-
षिच्य सप्तच्छिद्राणि कर्णनेत्रनासासुखविवराणि चस्तद्व्याङ्गनिभी-
रोधयेत् ॥ ४१ ॥

ततस्त्विति । ततस्तु सप्तच्छिद्रोधनादनन्तरं तु देवताप्रीत्यै
सङ्कल्प्य जलान्तरं त्रिवारित्वयं निमज्ज्य तत उत्थाय गात्रं सम्भार्ज्य
वस्त्रेण प्रोक्ष्य च शुद्धवाससी धौतवस्त्रे पिदध्यात् व्याख्यादेशे परित-
ध्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

मृत्स्रयेति । ततो गायत्र्या वदकुन्तलो निवद्वक्त्रेण सन् मृत्स्र-
या प्रशस्तया मृत्तिकया तादृशेनैव भस्मना वापि विन्दुसंयुतं त्रिपुण्ड्रं
तिलकं ललाटे कुर्यात् ॥ ४३ ॥

सन्ध्यां समाचरेन्नन्वी तान्त्रिकीं शृणु कथ्यते ॥ ४४ ॥
 आचम्य पूर्ववत्तोयै स्तीर्थान्यावाहयेच्छिवे ! ॥ ४५ ॥
 गङ्गे ! च यमुने ! चैव गोदावरि ! सरस्वति ! ।
 नर्मदे ! सिन्धु ! कावेरि ! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ४६
 मन्त्रेणानेन मतिमान् सुद्रयाङ्कुशसंज्ञया ।
 आवाह्य तीर्थं सलिले मूलं द्वादशधा जपेत् ॥ ४७ ॥
 ततस्तत्तोयतो विन्दुंस्त्रिधा भूमौ विनिक्षिपेत् ।
 मध्यमानामिकायोगान्मूलोच्चारणपूर्वकम् ॥ ४८ ॥
 सप्तवारं स्वमूर्ध्नि नमभिषिच्य ततो जलम् ।
 वामहस्ते समादाय क्वाटयेद्दक्षपाणिना ॥ ४९ ॥

वैदिकीमिति । ततो सन्धौ साधको यथातुक्रमयोगतोऽनुक्रमेणैव
 वैदिकीं तान्त्रिकीञ्च सन्ध्यां समाचरेत् कुर्यात् । तयोर्मध्ये तान्त्रिकीं
 सन्ध्यां त्वं शृणु नया कथ्यते ॥ ४४ ॥

तान्त्रिकीं सन्ध्यामेवाह । आचम्येत्यादिभिः हे शिवे ! पूर्ववदाचम्य
 तोये जले तीर्थान्यावाहयेत् ॥ ४५ ॥

ननु केन मन्त्रेण कानि वा तीर्थान्यावाहयेदित्यपेक्षायामाह ।
 गङ्गेचेत्यादि । सन्निधिं कुरु ॥ ४६ ॥

मन्त्रेणेति । मतिमान् साधकोऽनेन अनन्तरमेवोक्तेन मन्त्रेणा-
 ङ्कुशसंज्ञया सुद्रया सलिले जले तीर्थमावाह्य मूलं मन्त्रं सलिले णव
 द्वादशधा जपेत् अङ्कुशसुद्रा यथा ज्ञानार्थवे । दक्षमुष्टिं विधायाद्य
 तर्ज्जन्यङ्कुशदक्षिणी । अङ्कुशाख्या महासुद्रा त्रैलोक्याकर्षणक्ष-
 मेति ॥ ४७ ॥

तत इत्यादि । ततः परं मूलमन्त्रोच्चारणं पूर्वं यत्नं कर्माणि
 यत् मूलोच्चारणपूर्वकं मध्यमानामिकायोगात्तत्तोयतो विन्दुं त्रिधा
 त्रिवारं भूमौ विनिक्षिपेत् ॥ ४८ ॥

सप्तवारमिति । मूलोच्चारणपूर्वकं मध्यमानामिकायोगात् तैर्नैव

ईशानवायुवरुणवक्त्रोन्द्रवीजपञ्चकम् ।

प्रजप्य वेदधा तोयं दक्षहस्ते समानयेत् ॥ ५० ॥

वीक्ष्य तेजोमयं ध्यात्वा चेडयाक्षय्य साधकः ।

देहान्तःकलुषं तेन रेचयेत् पिङ्गलाख्यया ॥ ५१ ॥

निष्कृष्य पुरतो वज्रशिलायामस्तमुच्चरन् ।

त्रिवारं ताडयन् मन्त्री हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥ ५२ ॥

आचम्योक्तेन मन्त्रेण सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ॥ ५३ ॥

तारभायाहंस इति ष्टणिसूर्य्य ! ततः परम् ।

इदमर्थं तुभ्यमुक्त्वा दद्यात् स्वाहित्युद्धारयन् ॥ ५४ ॥

ततो ध्यायेन्महादेवीं गायत्रीं परदेवताम् ।

जलेन सप्तवारं स्मरन्मूर्ध्निमात्मीयं मस्तकमभिषिच्य ततः परं वासहस्ते
जवं समादाय गृहीत्वा दक्षपाणिनाच्छादयेत् ॥ ४९ ॥

ईशानेत्यादि । दक्षपाणिनाच्छाद्य च ईशानं वायुवरुणवक्त्रोन्द्र-
स्वामिकं हं यं वं रं लमित्येतद्वीजपञ्चकं वेदधा चतुर्वारं प्रजप्य तत्तोयं
दक्षहस्ते समानयेत् ॥ ५० ॥

वीक्ष्येति । साधको जनो दक्षहस्ते समानीतं तज्जलं वीक्ष्य
विलोक्य तेजोमयं तेजोरूपं ध्यात्वा चेडया नाद्या आक्षय्य च पिङ्गला-
ख्यया नाद्या तेन जलेन देहान्तःकलुषं शरीरान्तःपापं रेचये-
न्निष्कर्षेत् ॥ ५१ ॥

निष्कृष्येति । मन्त्री साधक एवं देहान्तःकलुषं निष्कृष्य पुरतोऽ-
ये ननःकल्पितार्था वज्रशिलायामस्तं फट्टिति मन्त्रमुच्चरन् जपन् सन् त्रि-
वारं ताडयेत् आह्वय्यात् ततोऽनन्तरं हस्तौ प्रक्षालयेद्भावेत् ॥ ५२ ॥

आचम्येति । तंत उक्तेन मन्त्रेणाचम्य सूर्यायार्घ्यं निवेदये-
द्दद्यात् ॥ ५३ ॥

ननु तैत्रेय मन्त्रेण सूर्यायार्घ्यं निवेदनीयमत आह । तारेत्यादि ।

प्रातर्मध्याह्नसायाह्ने त्रिरूपां गुणभेदतः ॥ ५५ ॥

प्रातर्ब्राह्मीं रक्तवर्णां द्विभूजाञ्च कुमारिकाम् ।

कमण्डलुं तीर्थपूर्णमच्छमालाञ्च विभ्रतीम् ।

कृष्णाजिनाम्बरधरां हंसारूढां शुचिस्त्रिताम् ॥ ५६ ॥

मध्याह्ने तां श्यामवर्णां वैष्णवोच्च चतुर्भुजाम् ।

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणीं गरुडासनाम् ॥ ५७ ॥

पीनोत्तुङ्गकूचदन्तां वनमालाविभूषिताम् ।

युवतीं सततं ध्यायेन्मध्ये मार्त्तण्डमण्डले ॥ ५८ ॥

सायाह्ने वरदां देवीं गायत्रीं संस्मरेद् यतिः ।

शुक्लां शुक्लाम्बरधरां वृषासनलताश्रयाम् ॥ ५९ ॥

पविं तारमायाहंस इत्युक्त्वा ततः परं दृष्टिस्तथैत्युक्त्वा ततश्च परमिदमर्घ्यं
तुभ्यमित्युक्त्वा ततोऽननरं स्वाहे युदीरयन् कीर्त्तयन् साधकः स्वर्यायाध्वं
दद्यात् ओं ह्रीं हंसदृष्टिस्तथैव इदमर्घ्यं तुभ्यं स्वाहेति मन्त्रेणाध्वं
निवेदयेदित्यर्थः ॥ ५४ । ५५ ॥

रज आदिगुणभेदात् प्रातर्मध्याह्नसायाह्ने त्रिरूपत्वं प्रदर्शयन्
गायत्र्या ध्यानमेवाह । प्रातर्ब्राह्मीमित्यादिभिः प्रातरिति । रक्तव-
र्णाम् रक्तो लोहितो वर्णो यस्यास्तां द्विभुजां द्वौ भुजौ वाह्य वस्यास्त-
थाभूतां तीर्थपूर्णं गङ्गादितीर्थजलैः पूरितं कमण्डलुम् अच्छमालां
श्वच्छमालाञ्च पाणिभ्यां विभ्रतीं दधतीं कृष्णाजिनाम्बरधरां नील-
वस्त्ररूपं वस्त्रं परिदधतीं हंसारूढां हंसः पक्षिविशेषस्तमारूढां
शुचिस्त्रितां शुचिं पवित् शुभं वा स्त्रितमीषद्वासो यस्यास्ताम् ।
कुमारिकां कन्यकां ब्राह्मीं ब्रह्मणः शक्तिम् एवम्भूतां गायत्रीं देवीं
प्रातःकाले ध्यायेत् । अत्रोऽप्येवमेवान्वयः कर्त्तव्यः ॥ ५६ ॥

तां गायत्रीम् ॥ ५७ ॥

पीनेति । पीनं वृहत्तुङ्गकुचदन्तं कुचदन्तं यस्याः तथाभूताम् ॥ ५८ ॥

त्रिनेत्रां वरदां पाशं शूलञ्च नृकरोटिकाम् ।
 विभ्रतीं करपद्मैश्च वृद्धां गलितयौवनाम् ॥ ६० ॥
 एवं ध्यात्वा महादेव्यै जलानामञ्जलित्रयम् ।
 दत्त्वा जपेत्तु गायत्रीं दशधा शतधापि वा ॥ ६१ ॥
 गायत्रीं शृणु देवेशि ! वदामि तव भावतः ।
 आद्यायै पदमुच्चार्य विद्महे तदनन्तरम् ॥ ६२ ॥
 परमेश्वर्यै धीमहि तन्नः काली प्रचोदयात् ।
 एषा तु तव गायत्री महापापप्रणाशिनी ॥ ६३ ॥

सायाङ्गे इत्यादि । यतिः निर्जितेन्द्रियव्यूहः' ये निर्जितेन्द्रिया-
 मा यतिनो यतयश्च ते इत्यमरः । वृषासनकृताश्रयास् वृषरूपमासनं यस्य
 स वृषासनः शिवः स एव कृत आश्रयो निजाधारो यया तथाभूताम् ।
 अथवा वृषरूपं यत् नकररदासनं तदात्मकः कृत आश्रयो यया
 तथाभूताम् ॥ ५६ ॥

नृकरोटिकाम् नरकपालम् । गलितयौवनां ध्वस्ततरुण्याम् ॥ ६० ॥

एवमित्यादि । महादेव्यै गायत्र्यै दशधा शतधापि वा दशवारं
 शतवारं वेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

भावतः प्रीतितः ॥ ६२ ॥

तां गायत्रीमेवाह आद्यायै इत्यादिना । पूर्वसाद्यायै इति
 पदमुच्चार्य तदनन्तरं विद्महे इति पदमुच्चरेत् । तदनन्तरं परमेश्वर्यै
 धीमहि तन्नः काली प्रचोदयादित्युच्चरेत् । योजनया आद्यायै विद्महे
 परमेश्वर्यै धीमहि तन्नः काली प्रचोदयादित्याकारा गायत्र्यासीत् ।
 एतद्वायव्यार्थस्तु आद्यायै परमेश्वर्यै आद्यां परमेश्वरीं प्राप्नुं यं
 वयं विद्महे मन्यामहे धीमहि विन्तयामश्च तत् जगत्कारणत्वेन
 अतिमसिद्धा काली नोऽस्मान् प्रचोदयात् प्रेरयेत् धर्म्मार्थकाममोक्षेषु
 विनिश्चोजयेदित्यर्थ इति ॥ ६३ ॥

त्रिसन्ध्यसेतां प्रजपन् सन्ध्यायाः फलमाप्नुयात् ।

ततस्तु तर्पयेद्भट्टे ! देवर्षिपितृदेवताः ॥ ६४ ॥

प्रणवं सहितीयाख्यां तर्पयामि नमः पठम् ।

शक्तौ तु प्रणवे मायां नमःस्थाने द्विठं वदेत् ॥ ६५ ॥

मूलान्ते सर्वभूतान्ते निवासिन्यै पदं वदेत् ।

सर्वस्वरूपां ङेयुक्तां सायुधापि तथा पठेत् ॥ ६६ ॥

सावरणां सचतुर्थीं तद्वदेव परात्पराम् ।

आद्यायै कालिकायै च इदमर्घ्यं ततो द्विठः ॥ ६७ ॥

एताम् केवलां तव गायत्रीम् । ततस्तु गायत्रीजपादन-
न्तरं तु ॥ ६४ ॥

ननु केन केन सन्त्वेण देवर्षिपितृदेवतास्तर्पयितव्या इत्याकाङ्क्षायां
तर्पणसन्त्वसाह । प्रणवसित्यादिना । पूर्वं प्रणवभोङ्कारं वदेत् । ततः
सहितीयाख्यां द्वितीयया विभक्त्या सहितामाख्यां नामधेयं वदेत् ।
ततश्च परं तर्पयामीति नम इति च पदं वदेत् । शक्तौ तु शक्तिविषये तु
प्रणवे प्रणवस्थाने मायां ह्यनिति बीजं वदेत् । नमःस्थाने द्विठं स्वाहे-
ति पदं वदेत् । एतेन ओं देवांस्तर्पयामि नम इति सन्त्वेण देवान् ।
ओम्भृष्टींस्तर्पयामि नम इत्यनेन ऋषीन् । ओं पितॄंस्तर्पयामि नम
इति सन्त्वेण पितॄन् । ह्रींकाद्यां कालीं तर्पयामि स्वाहेत्यनेनाद्यां
कालीं तर्पयेदिति ज्ञापितम् ॥ ६५ ॥

मूलान्त इत्यादि । मूलस्य ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि स्वाहेति
सन्त्वस्थान्ते यत् सर्वभूतेति पदं तस्यान्ते निवासिन्यै इति पदं
वदेत् ततो ङेयुक्तां सर्वस्वरूपां वदेत् । ततः तथा ङेयुक्ता सा-
युधेत्यपि पदं वदेत् । ततः सचतुर्थीं सावरणां वदेत् । ततः
तद्वदेव सचतुर्थीमेव परात्परा वदेत् । ततः आद्यायै कालि-
कायै ते इदमर्घ्यमिति वदेत् । ततो द्विठः स्वाहेति पदं
वदेत् । सकलपदयोजनया ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि स्वाहा स-

अनेनार्घ्यं महादेव्यै दत्त्वा मूलं जपेत् सुधीः ।

यथाशक्ति जपं कृत्वा देव्या वामकरेऽर्पयेत् ॥ ६८ ॥

प्रणम्य देवीं पूजार्थं जलमादाय साधकः ।

नत्वा तीर्थं पठन् स्तोत्रं देवताध्यानतत्परः ॥ ६९ ॥

यागमण्डपमागत्य पाणिपादौ विशोधयेत् ।

ततो द्वारस्य पुरतः सामान्यार्घ्यं प्रकल्पयेत् ॥ ७० ॥

त्रिकोणवृत्तभूविम्बं मण्डलं रचयेत् सुधीः ।

आधारशक्तिं सम्पूज्य तत्राधारं नियोजयेत् ॥ ७१ ॥

अस्त्रेण पात्रं प्रक्षाल्य हृन्मन्त्रेण प्रपूज्य च ।

वर्त्मनिवासिन्यै सर्वस्वरूपायै सायुधायै सावरणायै परावृ-
षायै आद्यायै कालिकायै ते इदमघर्षं स्वाहेति मन्त्र आसीत्
॥ ६६ । ६७ ॥

अनेनेति । अनेनानन्तरमेवोक्तेन मन्त्रेण महादेव्यै अघर्षं
दत्त्वा सुधीर्भीरः साधको मूलं मन्त्रं जपेत् । यथाशक्ति जपं कृत्वा
च जपजन्यं फलं देव्या वामकरेऽर्पयेत् दद्यात् ॥ ६८ ॥

प्रणम्येति । ततः साधको देवीं प्रणम्य पूजार्थं जलमा-
दाय गृहीत्वा तीर्थं नत्वा च स्तोत्रं पठन् देवताध्यानतत्परः
सन् यागमण्डपं यजनमण्डपमागत्य पाणिपादौ विशोधयेत् धावेत् ।
ततो द्वारस्य पुरतोऽग्रे सामान्यार्घ्यं प्रकल्पयेत् रचयेत् ॥ ६९ । ७० ॥

ननु सामान्यार्घ्यं किं नामेत्यत आह । त्रिकोणेत्यादि ।
सुधीर्जिचक्षुषः त्रिकोणञ्च वृत्तञ्च भूविम्बं चैतेषां समाहारः त्रिकोण-
वृत्तभूविम्बं मण्डलं रचयेत् पूर्वं त्रिकोणं ततस्तद्वह्निरभितो वृत्तं
वर्तुलं ततस्तद्वह्निर्भूविम्बं चतुष्कोणञ्च मण्डलं कुर्यादित्यर्थः तत्र
रचिते मण्डले चो आधारशक्तये नम इति मन्त्रेण गन्धपुष्पादि-
भिराधारशक्तिं सम्पूज्य सामान्यार्घ्यं पात्रस्थापनाय तस्मिन्नेव रचिते
मण्डले कमण्डपाधारं नियोजयेत् स्थापयेत् ॥ ७१ ॥

निक्षिप्य गन्धं पुष्पञ्च तीर्थान्यावाहयेत्ततः ॥ ७२ ॥

आधारपात्रतोयेषु वङ्गप्रकर्शशिमण्डलम् ।

पूजयित्वा तद्दशधा भायावीजेन मन्त्रयेत् ॥ ७३ ॥

प्रदर्शयेद्भेनुयोनिं सामान्यार्घ्यमिदं स्मृतम् ।

ततस्तज्जलपुष्पैश्च पूजयेद् द्वारदेवताः ॥ ७४ ॥

गणेशं क्षेत्रपालञ्च वटुकं योगिनीं तथा ।

गङ्गाञ्च यमुनाञ्चैव लक्ष्मीं वाणीं ततो यजेत् ॥ ७५ ॥

अस्त्रेणेति । अस्त्रेण फडिति मन्त्रेण पात्रं प्रक्षाल्याधारे संस्थाप्य च हृन्मन्त्रेण नमोमन्त्रेण जलैः प्रपूर्य्य च तत्र गन्धं चन्दनादिकं पुष्पञ्च निक्षिप्य ततः परं तत्र तीर्थान्यावाहयेत् ॥ ७२ ॥

आधारेति । ततः आधारे च पात्रञ्च तोयञ्च तान्याधारपात्रतोयानि तेषु वङ्गप्रकर्शशिमण्डलं पूजयित्वा आधारे वङ्गमण्डलं पात्रैर्कमण्डलं तोये च शशिमण्डलं वक्ष्यमाणमन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिरर्चयित्वेत्यर्थः दशधा दशवारं भायावीजेन स्त्रीमिति शीघ्रेण तज्जलं मन्त्रयेत् ॥ ७३ ॥

प्रदर्शयेदिति । ततः तस्योपरि भेनुयोनीं सुद्रे प्रदर्शयेत् इदमेव सामान्यार्घ्यं स्मृतम् । ततः परं तज्जलपुष्पैः सामान्यार्घ्यसम्बन्धितोयकुसुमैर्द्वारदेवताः पूजयेत् । भेनुसुदा यथा । अन्योन्याभिमुखान्निष्ठा कनिष्ठानामिका पुनः । तथा च तर्जनीमध्या भेनुसुदाऽऽहृतप्रदेति ॥ ७४ ॥

या द्वारदेवताः पूजयेत्ता एव दर्शयन्नाह । गणेशमित्यादि । गं गणेशाय नम इति मन्त्रेण गणेशम् । जं क्षेत्रपालाय नम इति मन्त्रेण क्षेत्रपालम् । वं वटुकाय नम इत्यनेन वटुकम् । यां योगिन्यै नम इत्यनेन योगिनीम् । गां गङ्गायै नम इत्यनेन गङ्गाम् । यां यमुनायै नम इति मन्त्रेण यमुनाम् । श्रीं लक्ष्म्यै नम इत्यनेन लक्ष्मीम् । ऐं सरस्वत्यै नम इति मन्त्रेण वाणीं गन्धपुष्पादिभिर्यजेत् पूजयेत् ॥ ७५ ॥

किञ्चित् स्मृशन् वामशाखां वामपादपुरःसरम् ।
 स्मरन् देव्याः पदाम्भोजं मण्डपं प्रविशेत् सुधीः ॥ ७६ ॥
 नैऋत्यां दिशि वास्त्वोशं ब्रह्माणञ्च समर्चयन् ।
 सामान्यार्घ्यस्य तोयेन प्रोक्षयेद्युगमन्दिरम् ॥ ७७ ॥
 अनन्तरं साधकेन्द्रो दिव्यदृष्ट्यवलोकनेः ।
 दिव्यानुत्सारयेद्विघ्नान्स्त्राङ्घ्रिघ्नान्तरीक्षगान् ॥ ७८ ॥
 पाष्णिघातत्रिभिर्भौमानिति विघ्नान्निवारयेत् ।
 चन्दनागुरुकस्तूरीकपूरैर्यागमण्डपम् ॥ ७९ ॥
 धूपयेत् स्तोपवेशार्थं चतुरस्रं त्रिकोणकम् ।
 विलिख्य पूजयेत्तत्र कामरूपाय हृस्मनुः ॥ ८० ॥

किञ्चिदिति । ततो वामशाखां द्वारस्थितचतुष्काष्ठानां मध्ये
 वामं काष्ठं किञ्चित् स्मृशन् देव्याः पदाम्भोजञ्च स्मरन् सुधीः साधको
 वामपादपुरःसरं यथा स्यात् तथा मण्डपं देवीयजनमण्डपं देवीयजन-
 मन्दिरं प्रविशेत् ॥ ७६ ॥

नैऋत्यामित्यादि । मण्डपं प्रविश्य च तत्रैव नैऋत्यां दिशि
 प्रणवादिनमोऽन्तेन मन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिर्वास्त्वोशं ब्रह्माणं च सम-
 र्चयन् पूजयन् सन् सामान्यार्घ्यस्य तोयेन यागमन्दिरं प्रोक्षयेत्
 प्रसिञ्चेत् ॥ ७७ ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं ततः परमेव साधकेन्द्रो दिव्य-
 दृष्ट्यवलोकनेः निष्पन्न्या दृष्टिर्दिव्यदृष्टस्तथावलोकनेर्निरीक्षणै-
 र्दिवि भवा दिव्यास्तान् विघ्नानुत्सारयेच्चिदारयेत् अन्तरीक्षगान्
 गगनगतान् विघ्नांस्तु अस्त्राङ्घ्रिः फडिति मन्त्रेण जलैश्चोत्सार-
 येत् । भौमान् भूमिभवान् विघ्नांस्तु पाष्णिघातत्रिभिः त्रिभिः
 पादतन्त्रावातैर्निवारयेत् । ततो यागमण्डपं चन्दनागुरुकस्तूरीकपूरै-
 र्धूपयेत् वासयेत् ततः स्तोपदेशार्थं त्रिकोणकं तद्विचित्रचतुरस्रं चतु-
 ष्कोणञ्च मण्डपं विलिख्य तत्र लिखिते मण्डपे तदधिष्ठातृदेवतं

तत्रासनं समास्तौर्था काममाधारशक्तिः ।
 कमलासनाय नमो मन्त्रेणैवासनं यजेत् ॥ ८१ ॥
 उपविश्यासने विद्वान् प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।
 वद्ववीरासनो मन्त्रो विजयां परिशोधयेत् ॥ ८२ ॥
 तारं मायां समुच्चार्य अमृते ! अमृतोद्भवे ! ।
 अमृतवर्षिणि ! ततोऽमृतमाकर्षय द्विधा ॥ ८३ ॥
 सिद्धिं देहि ततो ब्रूयात् कालिकां मे ततः परम् ।
 वशमानय ठह्नुहं सखिदाशोधने मनुः ॥ ८४ ॥
 मूलमन्त्रं सप्तवारं प्रजप्य विजयोपरि ।

कामरूपं कामरूपाय हृत् कामरूपाय नम इति यो मनुर्मन्त्रस्तेन
 गन्धपुष्पादिभिः पूजयेत् ॥ ७८=८० ॥

तत्रेति । ततस्तत्र मण्डले आसनमास्तौर्थांश्चाद्य पूर्वं कामं
 क्लीमिति वीजमुच्चार्य ततः आधारशक्तीति वदेत् आधारशक्तितश्च
 परं कमलासनाय नम इति वदेत् । योजनया क्लीमाधारशक्तिकम-
 लासनाय नम इति मन्त्रो जातः अनेनैव मन्त्रेणासनं तदधिष्ठातृ-
 दैवतं यजेत् ॥ ८१ ॥

विजयां भङ्गाय ॥ ८२ ॥

मनु केन मन्त्रेण विजयां परिशोधयेदित्यपेक्षायां तच्छोधन-
 मन्त्रमेवाह । तारमित्यादिद्वाभ्याम् । पूर्वं तारं प्रणवं मायां क्ली-
 मिति वीजञ्च समुच्चार्य ततः परम् अमृते अमृतोद्भवे अमृतवर्षिणि
 इति ब्रूयात् ततोऽमृतमिति ब्रूयात् ततो द्विधा द्विवारमाकर्षयेति
 ब्रूयात् । ततश्च सिद्धिं देहीति ब्रूयात् । ततः परं कालिकां मे इति
 ब्रूयात् । ततश्च वशमानयेति ठह्नुहं स्वाहेति ब्रूयात् । सकलपदयो-
 जनया यो क्लीममृते अमृतोद्भवे अमृतवर्षिणि अमृतमाकर्षयाकर्षय
 सिद्धिं देहि कालिकां मे वशमानय स्वाहेति मन्त्रो जातः सखिदा-
 शोधने भङ्गायाः शोधनेऽयमेव मनुः प्रोक्तः ॥ ८३ । ८४ ॥

आवाहन्यादिसुद्राञ्च धेनुयोनिं प्रदर्शयेत् ॥ ८५ ॥

गुरुं पद्मे सहस्रारे यथा सङ्केतमुद्रया ।

त्रिधैव तर्पयेद्देवीं हृदि मूलं समुच्चरन् ॥ ८६ ॥

वाग्भवं वदयुग्मञ्च वाग्वादिनि ! पदं ततः ।

मम जिह्वायै स्थिरीभव सर्वसत्त्ववशङ्करि ।

स्वाहान्ते नैव मनुना जुहुयात् कुण्डलीमुखे ॥ ८७ ॥

स्वीकृत्य सम्बिदां वामकर्णोर्ध्वं श्रीगुरुं नमेत् ।

मूलमन्त्रमिति । विजयोपरि मूलमन्त्रं सप्तवारं प्रजप्य आवाह्यते यथा सा आवाहनी सुद्रा सा सुद्रा आदिर्यस्याः सा आवाहन्यादिः सा चासौ सुद्रा वेद्यावाहन्यादिसुद्रा ताम् । धेनुयोनी च सुद्रे विजयोपरि प्रदर्शयेत् आवाहन्यादिसुद्रा यथा दक्षिणामूर्तिं संहितायाम् । पुटान्जलिमधः कुर्यादियमावाहनी भवेत् । इत्यन्तु विपरीतेन तदा वै स्थापनी भवेत् । ऊर्ध्वाङ्कुडकमुष्टिभ्यां तदेयं सन्निधायनी । अन्ताङ्कुष्ठकमुष्टिभ्यां तदेयं सन्निरोधिनीति ॥ ८५ ॥

गुरुमिति । ऐम् व्यसृक्तानन्दनार्थं श्रीगुरुं तर्पयामि नमः इति मन्त्रेण सङ्केतमुद्रया गुरुपदिष्टया तत्त्वमुद्रया सहस्रारे सहस्रदले पद्मे गुरुं यथावन्निधा विजयया तर्पयेत् मूलं मन्त्रं समुच्चरन् मन्त्रं ह्रीमाद्यां कालीं तर्पयामि स्वाहेति मन्त्रेण तत्त्वमुद्रयैव हृदये देवीं विजयया त्रिधैव तर्पयेत् ॥ ८६ ॥

वाग्भवमिति । पूर्वं वाग्भवम् ऐमिति बीजं वदेत् ततो वदयुग्मं वदेत् ततो वाग्वादिनि इति पदं वदेत् ततो मम जिह्वायै स्थिरीभव सर्वसत्त्ववशङ्करि इति वदेत् । योजनया ऐं वद वद वाग्वादिनि मम जिह्वायै स्थिरीभव सर्वसत्त्ववशङ्करि मन्त्रो जातः स्वाहान्तेनैवाप्तना मनुना कुण्डलीमुखे विजयां जुहुयात् दद्यात् ॥ ८७ ॥

स्वीकृत्येति । एवं सम्बिदां सङ्गां स्वीकृत्य गृहीत्वा वामकर्ण-

दक्षिणे च गणेशानमाद्यां मध्ये सनातनीम् ॥ ८८ ॥
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा देवीध्यानपरायणः ।
 पूजाद्रव्याणि सर्वाणि दक्षिणे स्थापयेत् सुधीः ।
 वामे सुवासितं तोयं कुलद्रव्याणि यानि च ॥ ८९ ॥
 अस्त्रान्तमूलमन्त्रेण सामान्यार्घ्योदकेन च ।
 सम्प्रोच्य सर्ववस्तूनि वेष्टयेज्जलधारया ।
 वङ्गिवीजेन देवेशि ! वङ्गेः प्राकारमाचरेत् ॥ ९० ॥
 पुष्पं चन्दनसंयुक्तमादाय करयोद्वयोः ।
 अस्त्रेण वर्षयित्वा तत् प्रक्षिपेत् करशुद्धये ॥ ९१ ॥
 तर्जनीमध्यमाभ्याञ्च वामपाणितले शिवे ! ।
 ऊर्ध्वोर्ध्वतालत्रितयं दत्त्वा दिग्बन्धनं ततः ।
 अस्त्रेण छोटिकाभिश्च भूतशुद्धिमयाचरेत् ॥ ९२ ॥

सोर्ध्वदेशे श्रीं श्रीगुरुभ्यो नम इति मन्त्रेण श्रीगुरुभ्यो नमः । दक्षिणे
 दक्षकर्णसोर्ध्वदेशे श्रीं गणेशाय नम इति मन्त्रेण गणेशाय नमः ।
 श्रीं सनातन्यै आद्यायै काल्यै नम इत्यनेन मध्ये ललाटदेशे सनातनी-
 माद्यां कालिकां नमः ॥ ८८ ॥

पूजाद्रव्याणि पुष्पादीनि । कुलद्रव्याणि सद्यादीनि ॥ ८९ ॥

अस्त्रान्तेति । ततः अस्त्रान्तमूलमन्त्रेण फड्गतेन मूलमन्त्रेण
 सामान्यार्घ्योदकेन च सर्ववस्तूनि सम्प्रोच्य अभिषिञ्च्य जलधारया वेष्ट-
 येत् । हे देवेशि ! ततो वङ्गिवीजेन रमिति-वीजेन वङ्गेः प्राकारमाच-
 रणमाचरेत् कुर्यात् ॥ ९० ॥

पुष्पमिति । ततः करशुद्धये चन्दनसंयुक्तं पुष्पं द्वयोः करयो-
 रादाय गृहीत्वा अस्त्रेण फड्गिति मन्त्रेण तत् पुष्पं वर्षयित्वा प्र-
 क्षिपेत् ॥ ९१ ॥

तर्जनीर्निति । हे शिवे ! ततः तर्जनीमध्यमाभ्यामङ्गुलिभ्यां वाम-

स्वाङ्गे निधाय च करावुत्तानी साधकोत्तमः ।

मनो निवेश्य मूले च हृद्गारेणैव कुण्डलीम् ॥ ८३ ॥

उत्थाप्य हंसमन्त्रेण पृथिव्या सहितान्तु ताम् ।

स्वाधिष्ठानं समानीय तत्त्वं तत्त्वे नियोजयेत् ॥ ८४ ॥

गन्धादिघ्राणसंयुक्तां पृथिवीमप्सु संहरेत् ।

रसादिजिह्वया सार्द्धं जलमग्नी विलापयेत् ॥ ८५ ॥

रूपादिचक्षुषा सार्द्धमग्निं वायौ विलाप्य च ।

स्पर्शादि त्वग्युतं वायुमाकाशे प्रविलापयेत् ॥ ८६ ॥

अहङ्कारे हरेद्योम सशब्दं तन्महत्त्वपि ।

पाणिपते जङ्घीर्हो तालव्रितयं दत्त्वा ततोऽस्त्रेण फडिति मन्त्रेण
छोटिकाभिरङ्गुलिध्वनिभिश्च दिग्बन्धनमाचरेत् । अथ दिग्बन्धनादमन्तरं
भूतशुद्धिमाचरेत् ॥ ८२ ॥

भूतशुद्ध्याचरणप्रकारमेवाह स्वाङ्गे इत्यादिभिः । साधकोत्तमः
स्वाङ्गे स्वक्रीडे उत्तानी करौ निधाय संस्थाप्य मूले मूलाधारचक्रे च
मनो निवेश्य हृद्गारेणैव कुण्डलीमुत्थाप्य हंसमन्त्रेण हंसः इत्या-
त्मकेनैव मन्त्रेण पृथिव्या सहितां तां कुण्डलीं शक्तिं स्वाधिष्ठानं
स्वाधिष्ठानचक्रं समानीय तत्त्वं पृथिव्यादिकं तत्त्वे जलादौ नियो-
जयेत् विलापयेत् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

पृथिव्यादेस्तत्त्वस्य जलादितत्त्वे विलापनप्रकारमेव दर्शयन्नाह
गन्धादीत्यादि । गन्ध आदिर्यस्य तद्वन्वादि एवम्भूतस्य तदुद्घ्राणं नासा
चेति गन्धादिघ्राणं तेन संयुक्तां पृथिवीम् अप्सु जलेषु संहरेत्
विलापयेत् । घ्राणादीति पाठे तु घ्रायते नासिकया गन्धयते
यः स घ्राणो गन्ध एव जलादिकमप्यग्न्यादानेवमेव विलापयेत्
॥ ८५ ॥ ८६ ॥

अहङ्कार इति । अहङ्कारे सशब्दं शब्दसहितं व्योम आकाशं

महत्तत्त्वञ्च प्रकृतौ तां ब्रह्मणि विलापयेत् ॥ ८७ ॥
 इत्थं विलाप्य सतिमान् वामकुक्षौ विचिन्तयेत् ।
 पुरुषं कृष्णवर्णञ्च रक्तश्मश्रुविलोचनम् ॥ ८८ ॥
 तत्तच्च शोधयन् क्रुद्धमङ्गुष्ठपरिमाणकम् ।
 सर्वपापस्वरूपञ्च सर्वदाधोमुखस्थितम् ॥ ८९ ॥
 ततस्तु वामनासायां यं बीजं धूस्रवर्णकम् ।
 सञ्चिन्त्य पूरयेत्तेन वायुं षोडशमात्रया ।
 तेन पापात्मकं देहं शोधयेत् साधकाग्रणीः ॥ ९० ॥
 नाभौ रं रक्तवर्णञ्च ध्यात्वा तज्जातवह्निना ।
 चतुःषष्ट्या कुम्भकेन दहेत् पापपरतान्तनम् ॥ ९१ ॥
 ललाटे वारुणं बीजं शुक्लवर्णं विचिन्त्य च ।

हरेत् विलापयेत् । तत् अहङ्कारतत्त्वं सहति महत्तत्त्वे हरेत् । मह-
 त्तत्त्वञ्च प्रकृतौ विलापयेत् । तां प्रकृतिं ब्रह्मणि विलापयेत् ॥ ८७ ॥

इत्थमिति । सतिमान् साधक इत्यमरानां प्रकारेण पृथिव्यादि-
 तत्त्वं विलाप्य वामकुक्षौ वामे उदरे कृष्णवर्णं सर्वपापस्वरूपं पुरुषं
 विचिन्तयेत् । रक्तश्मश्रुविलोचनमित्यादीनि द्वितीयान्तपदानि सर्वपाप-
 स्वरूपस्य पुरुषस्यैव विशेषणानि । रक्तश्मश्रुविलोचनम् रक्ते लोहित-
 वर्णे श्मश्रुविलोचने यस्य तथाभूतम् ॥ ८८ । ८९ ॥

ततस्त्विति । ततोऽनन्तरन्तु वामनासायां धूस्रवर्णकं यं बीजं
 सञ्चिन्त्य तदेव बीजं जपन् साधकस्तेन वामनासारम्भेण षोडशमात्रया
 वायुं पूरयेदाकर्षेत् । साधकाग्रणीः साधकोत्तमस्तेन पूरितेन वायुना
 पापात्मकं पापमात्मनि स्मृत्वा यत् एवम्भूतदेहं शोधयेत् ॥ ९० ॥

नाभाविति । ततो नाभौ रक्तवर्णं रमिति बीजं ध्यात्वा तदेव
 बीजं जपन्नापि तज्जातवह्निना ततो रमिति बीजादुत्पन्नेनाग्निना
 चतुःषष्ट्या कुम्भकेन पापपरतां निजां तनू दहेत् ॥ ९१ ॥

द्वात्रिंशता रेचकेन प्लावयेदमृताम्भसा ॥ १०२ ॥
 आपादशीर्षपर्यन्तमाप्लाव्य तदनन्तरम् ।
 उत्पन्नं भावयेद्देहं नवीनं देवतामयम् ॥ १०३ ॥
 पृथ्वीबीजं पीतवर्णं मूलाधारे विचिन्तयन् ।
 तेन दिव्यावलोकितं दृढीकुर्यान्निजान्तनूम् ॥ १०४ ॥
 हृदये हस्तमादाय आं ह्रीं क्रीं हंसमुच्चरन् ।
 सोऽहंमन्त्रेण तद्देहे देव्याः प्राणान् निधापयेत् ॥ १०५ ॥
 भूतशुद्धिं विधायित्वं देवीभावपरायणः ।
 समाहितमनाः कुर्यात् मातृकान्यासमभ्यस्यते ॥ १०६ ॥
 मातृकाया ऋषिर्ब्रह्मा गायत्रीकृन्द ईरितम् ।
 देवता मातृका देवी बीजं व्यञ्जनसंज्ञकम् ॥ १०७ ॥

ललाटे इति । ततो ललाटे शुक्लवर्णं वारुणं वनिति बीजं सञ्चिन्त्य
 तदेव बीजं जपन्नपि द्वात्रिंशता रेचकेनामृताम्भसा वारुणबीजञ्च्युते-
 नामृतरूपेण जलेन दग्धं तनूँ प्लावयेत् ॥ १०२ ॥

आपादेति । एवमापादशीर्षपर्यन्तं देहमाप्लाव्य तदनन्तरं देवतामयं
 देवतादेहस्वरूपं नवीनसत्पन्नं देहं भावयेत् चिन्तयेत् ॥ १०३ ॥

पृथ्वीति । ततो मूलाधारे पीतवर्णं लभित्वाकारकं पृथ्वीबीजं
 विचिन्तयन् सन्तानं लभिति-बीजेन दिव्यावलोकितं च निजां तनूँ
 दृढीकुर्यात् ॥ १०४ ॥

हृदये इति । ततो हृदये हस्तमादाय निधाय आं ह्रीं क्रीं हंसं
 वत्युच्चरन् साधकः सोऽहंमन्त्रेण तद्देहे तस्मिन्नबीजे देहे देव्याः
 प्राणान् प्रतिष्ठयेत् आं ह्रीं क्रीं हंसः सोऽहमिति मन्त्रेण तत्र देहे
 देव्याः प्राणानां प्रतिष्ठां कुर्यादित्यर्थः ॥ १०५ ॥

देवीभावपरायणः देवीस्वरूपोऽहमिति चिन्तनं तत्परः ॥ १०६ ॥

अथ मातृकान्यासक्रममेव दिदृशं विधायन् मातृकाया ऋष्यादिकमाह

स्वराश्च शक्तयः सर्गः कीलकं परिकीर्तितम् ।
लिपिन्यासे महादेवि ! विनियोगप्रयोगिता ।
ऋषिन्यासं विधायैवं कराङ्गन्यासमाचरेत् ॥ १०८ ॥
अं आं-मध्ये कवर्गञ्च इं ईं-मध्ये चवर्गकम् ।
उं जं मध्ये टवर्गन्तु एं ऐं-मध्ये तवर्गकम् ॥ १०९ ॥
ओं औं-मध्ये पवर्गन्तु यादिच्चान्तं वरानने ! ।
विन्दुसर्गान्तराले च षडङ्गे मन्त्र ईरितः ॥ ११० ॥
विन्यस्य न्यासविधिना ध्यायेन्नाटसरस्वतीम् ॥ १११ ॥

भाटकाया इत्यादिना । सर्गः विसर्गः विनियोगप्रयोगिता । विनियो-
गस्य प्रयोगित्वम् विनियोगः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । अस्या भाटकाया
ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दो । भाटका सरस्वती देवी देवता । ह्रस्वो बीजम् ।
स्वराः शक्तयः । विसर्गः कीलकम् । धर्मार्थकाममोक्षावाप्तये लिपिन्यासे
विनियोगः । शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे गायत्रौ छन्दसे नमः ।
हृदये भाटकायै सरस्वत्यै देव्यै देवतायै नमः । मुखे व्यञ्जनाय
बीजाय नमः । पादयोः स्वरेभ्यः शक्तिभ्यो नमः । सर्वाङ्गेषु विसर्गाय
कीलकाय नमः । धर्मार्थकाममोक्षावाप्तये लिपिन्यासे विनियोगः ।
एवम् ऋषिन्यासं विधाय कृत्वा कराङ्गन्यासमाचरेत् कुर्यात् ॥ १०७ ॥
॥ १०८ ॥

कराङ्गन्यासक्रममेवाह । अं आं-मध्ये इत्यादिना । अं आं-
मध्ये स्थितं कवर्गम् इं ईं-मध्ये स्थितं चवर्गम् उं जं-मध्ये स्थितं
टवर्गम् एं ऐं-मध्ये स्थितं तवर्गम् ओं औं-मध्ये स्थितं पवर्गम्
विन्दुसर्गान्तराले अक्षरविसर्गमध्ये स्थितं यादि चानञ्च वर्णसङ्ख्यादि-
षु हृदयादिषु च षट् षट् षट् षट् न्यासविधिना यथाक्रमं विन्यस्य भाट-
सरस्वतीं ध्यायेदित्यन्वयः । यथा अं कं खं गं घं ङं आं झङ्काभ्यां
नमः । इं चं छं जं झं ञं ईं तर्जनीभ्यां स्वाहा । उं टं ठं डं ढं
णं कं मध्यमाभ्यां वषट् । एं तं थं दं धं नं ऐं अनामिकाभ्यां

पञ्चाशत्त्रिपिभिर्विभक्तसुखदोःपन्धध्यवजःस्थलां
 भास्वन्मौलिनिवद्धचन्द्रशकलामापीनतृप्तनीम् ।
 मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्याञ्च हस्ताम्बुजै-
 र्विभ्राणां विषदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये ॥ ११२ ॥
 ध्यात्वैवं मातृकां देवीं षट्सु चक्रेषु विन्यसेत् ।

ऊम् । ओं पं फं वं मं मं यौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । अं यं रं लं वं
 शं पं सं हं चं अः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् । इति करन्यासः ।
 हृदयादिन्यासो यथा अं कं खं गं घं ङं व्यां हृदयाय नमः । इं चं
 कं जं झं ञं ईं शिरसे स्वाहा । उं टं ठं डं ढं णं कं शिखायै वषट् ।
 एं तं थं दं धं नं ऐं कवचाय ऊम् । ओं पं फं वं मं मं यौं
 नेत्रत्रयाय वौषट् । अं यं रं लं वं शं पं सं हं चं अः अज्वाय
 फट् । इति पङ्क्ते न्यासेऽवभेव मन्त्र ईरितः कथितः ॥ १०६-१११ ॥

मातृसरस्वतीध्यानमेवाह पञ्चाशत्त्रिपिभिरिति । वाग्देवतां सर-
 स्वतीमाश्रये भजे इत्यन्वयः । कथम्भूतां वाग्देवताम् पञ्चाशत्त्रिपि-
 भिर्विभक्तसुखदोःपन्धध्यवजःस्थलाम् पञ्चाशता तर्पणैर्विभक्तानि पृथक्
 पृथक् भूतानि सुखदोःपन्धध्यवजःस्थलानि यस्या तथाभूताम् । तत्र
 दोर्वाहः पद् पादः । पुनः कथम्भूताम् भास्वन्मौलिनिवद्धचन्द्रशकलाम्
 भास्वन्मौलौ दीप्यमाने किरीटे निवद्धं चन्द्रशकलं चन्द्रशखण्डं
 यथा ताम् । चूडा किरीटं केशाञ्च संयता मौल्यस्तय इत्यमरः ।
 पुनः कथम्भूताम् आपीनतृप्तनीम् आपीनी अतिमहानौ तृप्तायुद्धगी
 स्तनौ यस्यास्तथाभूताम् । पुनः कथम्भूताम् हस्ताम्बुजैः पाणिकमलै-
 र्जनिमुद्राम् अक्षगुणमक्षमास्त्रम् । सुधाढ्यकलशमस्तयुक्तं षट्
 विद्याञ्च विभ्राणां दधतीम् । पुनः कीदृशीम् त्रिशदप्रभाम् विशदा
 शुभ्रा प्रभा यस्यास्ताम् । पुनः कीदृशीम् त्रीणि नयनानि नेत्राणि
 यस्यास्तथाभूताम् ॥ ११२ ॥

ध्यात्विति । एवं मातृकां देवीं ध्यात्वा षट्सु चक्रेषु विन्यसेत् ।

हृत्तौ भ्रूमध्यगे पद्मे कण्ठे च षोडश स्वरान् ॥११३॥

हृदस्वजे कादिठान्तान् विन्यस्य कुलसाधकः ।

डादिफान्तान् नाभिदेशे वादिलान्तांश्च लिङ्गके ॥ ११४

मूलाधारे चतुःपत्रे वादिसान्तान् प्रविन्यसेत् ।

इत्यन्तर्मनसा न्यस्य मातृकार्णान् वह्निर्यसेत् ॥११५॥

ललाटमुखवृत्ताक्षिश्रुतिघ्राणेषु गण्डयोः ।

श्रीष्ठदन्तीत्तमाङ्गास्यदोःपत्सन्ध्यग्रगेषु च ॥ ११६ ॥

षट्सु चक्रेषु मातृकाया न्यासस्य क्रममेवाह हस्तावित्यादिना । भ्रूमध्यगे
विशुद्धाख्ये द्विदले पद्मे हृत्तौ वर्णान् विन्यसेत् । कण्ठे कण्ठस्थिते
आज्ञाख्ये षोडशपत्रे पद्मे षोडश स्वरान् न्यसेत् । हृदस्वजे अना-
हताख्ये द्वादशदले हृदयपद्मे कादिठान्तान् द्वादशवर्णान् विन्यस्य
कुलसाधको नाभिदेशस्थिते मणिपूरकाख्ये दशदले पद्मे डादिफान्तान्
दशवर्णान् विन्यसेत् । लिङ्गके लिङ्गदेशस्थे स्वाधिष्ठानाख्ये षड्दले
पद्मे वादिलान्तान् षड्वर्णान् विन्यसेत् । चतुष्पत्रे मूलाधारे वादि-
सान्तांश्चतुरो वर्णान् प्रविन्यसेत् । यथा भ्रूमध्यगे पद्मे हं नमः खं
नमः । कण्ठगे पद्मे अं नमः आं नमः इं नमः ईं नमः उं नमः ऊं
नमः ऋं नमः ॠं नमः एं नमः ऐं नमः ओं नमः औं नमः
अं नमः आं नमः इं नमः ईं नमः उं नमः ऊं नमः ऋं नमः ॠं नमः
एं नमः ऐं नमः ओं नमः औं नमः । हृत्तौ पद्मे कं नमः खं नमः गं नमः घं नमः
ङं नमः चं नमः छं नमः जं नमः झं नमः ञं नमः टं नमः ठं नमः ।
नाभिगते पद्मे ङं नमः णं नमः तं नमः थं नमः दं नमः धं नमः नं नमः पं नमः फं नमः ।
लिङ्गगते पद्मे बं नमः भं नमः सं नमः यं नमः रं नमः लं नमः । मूलाधारे वं नमः शं नमः षं नमः
सं नमः । इति षट्चक्रेषु मातृकान्यासक्रमः । इत्यनेन प्रकारेण
मनसा मातृकार्णान् मातृकावर्णान्तरभ्यन्तरे न्यस्य बहिरपि
न्यसेत् ॥ ११३-११५ ॥

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयांसयोः ।

ककुब्धं च हृत्पूर्वं पाणिपादयुगे ततः ॥ ११७ ॥

जठराननयोर्न्यस्ये साहकार्यान् यथाक्रमम् ।

इत्थं लिपिं प्रविन्यस्य प्राणायामं समाचरेत् ॥ ११८ ॥

मायावीजं षोडशधा जप्त्वा वामेन वायुना ।

पूरयेदात्मनो देहं चतुःषष्ट्या तु कुम्भयेत् ॥ ११९ ॥

साहकार्याणां वह्निर्यासस्य क्रममाह ललाटेत्यादिना । ललाट-
मुखवृत्तादिषु साहकार्यान् यथाक्रमं न्यसेदिति तृतीयेनान्वयः । यथा
ललाटे अं नमः मुखवृत्ते आं नमः दक्षेऽर्क्षे ङं नमः वामेऽर्क्षे
ईं नमः दक्षश्रुतौ उं नमः वामकर्णौ जं नमः दक्षघ्राणे ऋं नमः
वामनासायाम् कृं नमः दक्षगण्डे लृं नमः वामकपोले लृं नमः ओष्ठे
एं नमः अधरे ऐं नमः ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तौ ओं नमः अधरदन्तपङ्क्तौ
औं नमः उत्तमाङ्गे व्यं नमः आस्यविवरे व्यः नमः बाह्वोः ईशानां
सङ्घीनामप्येषु क्रमतः कं नमः खं नमः गं नमः घं नमः ङं नमः चं
नमः छं नमः जं नमः झं नमः ञं नमः पादयोः ईशानां सङ्घीना-
मप्येषु क्रमतः टं नमः ठं नमः डं नमः ढं नमः शं नमः तं नमः
थं नमः दं नमः धं नमः नं नमः दक्षपार्श्वे पं नमः वामपार्श्वे
फं नमः पृष्ठे बं नमः नाभौ भं नमः जठरे मं नमः हृदये यं नमः
दक्षस्कन्धे रं नमः वामस्कन्धे लं नमः ककुब्धं शं नमः हृदयपूर्वं
पाणिपदयोः षं नमः हं नमः हृत्पूर्वं पादयुगे सं नमः हं नमः
जठराननयोः व्यं नमः इति साहकार्याणां वह्निर्यासस्य क्रमः
॥ ११६-११८ ॥

ननु देवीमन्त्रस्य साधने कथं प्राणायामं विदध्यात् तत्राह ।
मायावीजमित्यादि । सुधीर्धीरो मायावीजं ह्रीं-वीजं षोडशधा
षोडशवारं जप्त्वा वामेन नासापुटेन वायुनात्मनो देहं पूरयेत् । ततः
कनिष्ठानामिकाङ्गुलीनामाद्वयं धृत्वा चतुःषष्ट्या आहृत्या ह्रीं वीजं

कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्धृत्वा नासाद्वयं सुधीः ।
 हातिं शता जपन् वीजं वायुं दक्षेण रेचयेत् ॥ १२० ॥
 पुनः पुनस्त्रिराचम्य प्राणायाम इति स्मृतः ।
 प्राणायामं विधायेत्यष्टविन्यासं समाचरेत् ॥ १२१ ॥
 अस्य मन्त्रस्य ऋषयो ब्रह्मा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
 गायत्र्यादीनि छन्दांसि आद्या काली तु देवता ॥ १२२ ॥
 आद्या वीजं वीजमिति शक्तिर्माया प्रकौर्त्तिता ।
 कमला कोलकं प्रोक्तं स्थानेष्वेतेषु विन्यसेत् ।
 शिरो वदनं हृद्गुह्यपादसर्वाङ्गकेषु च ॥ १२३ ॥
 मूलमन्त्रेण हस्ताभ्यामापादमस्तकावधि ।

जपन् सन् वायुं कुम्भयेत् स्थिरं कुर्यात् । ततो हातिं शताद्वयं ह्रीं-
 वीजं जपन् तेनैव वा नासापुटेनैव वायुं रेचयेत् त्वजेत् । पुनः पुनरा-
 दृत्या त्रिवारं त्वयेवं कुर्यात् । देवीमन्त्रस्य साधने इति एष प्राणा-
 यामः स्मृतः प्राणायामविधिः प्रोक्त इत्यर्थः ॥ ११९-१२१ ॥

ऋषिन्यासक्रमं दर्शयन्तस्य मन्त्रस्य ऋष्यादिकमाह । अस्य मन्त्रस्यो-
 त्यादिना । अस्य मन्त्रस्य ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि स्वाहेत्यस्य आद्या-
 वीजं क्रीं-वीजम् । माया ह्रीं-वीजम् । कमला श्रीं-वीजम् । एतेषु
 स्थानेषु ऋष्यादिकं विन्यसेत् । एतेषु केषु स्थानेषु विन्यसेत्
 तत्राह । शिर इत्यादिना । यथा अस्य मन्त्रस्य ब्रह्मा ब्रह्मर्षयश्च ऋषयो
 गायत्र्यादीनि छन्दांसि आद्या काली देवता क्रीं वीजं ह्रीं शक्तिः
 श्रीं कोलकं धर्मार्थकाममोक्षावाप्तये ऋषिन्यासे विनियोगः । शिरसि
 ब्रह्मणे ब्रह्मर्षिभ्यश्चर्षिभ्यो नमः । मुखे गायत्र्यादिभ्यश्छन्दोभ्यो
 नमः । हृदये आद्यायै काल्यै, देवतायै नमः । गुह्ये क्रीं-वीजाय
 नमः पादयोर्ह्रीं-शक्तये नमः । सर्वाङ्गेषु श्रीं-कोलकाय नमः ।
 धर्मार्थकाममोक्षावाप्तये ऋषिन्यासे विनियोगः । इति ऋषिन्यास-

मस्तकात् पादपर्यन्तं सप्तधा वा त्रिधा न्यसेत् ।

अयन्तु व्यापकन्यासो यथोक्तफलसिद्धिदः ॥ १२४ ॥

यद्बीजाद्या भवेद्विद्या तद्बीजेनाङ्गकल्पना ।

अथवा मूलमन्त्रेण षड्दीर्घेण विना प्रिये ! ॥ १२५ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यां तर्जनीभ्यां मध्यमाभ्यां तथैव च ।

अनामिकाभ्यां कनिष्ठाभ्यां करयोस्तलपृष्ठयोः ।

नमःस्वाहावषट् ह्रस्व वौषट् फट् क्रमशः सुधीः ॥ १२६ ॥

हृदयाय नमः पूर्वं मस्तके वक्त्रिवल्लभा ।

क्रमः ॥ १२२ । १२२ ॥

अथ व्यापकन्यासं ब्रूते । मूर्धेत्यादिना । आपादमस्तकावधि-
पादमारभ्य मस्तकपर्यन्तं मस्तकमारभ्य पादपर्यन्तं च प्रतिहस्ताभ्यां
मूलमन्त्रेण सप्तधा सप्तवारं त्रिधा वा न्यसेन्नासं कुर्यात् । मस्तका-
दिति ल्यब्लोपे कर्त्तव्यधिकरणे चेति कर्मणि पञ्चमी ॥ १२४ ॥

अथ कराङ्गन्यासविधिं निरूपयति । यद्बीजाद्येत्यादिना । यद्बी-
जसाद्यं वक्ष्याः सा यद्बीजाद्या मन्त्रात्मिका विद्या भवेत् । पराङ्गे पट्-
दीर्घेण विनेति निषेधात् आकारादि-पट्-दीर्घस्वरभाजा तेन बीजे-
नाङ्गकल्पना अङ्गुष्ठादि-हृदयादि-षडङ्गन्यासकल्पना कर्त्तव्येत्यर्थः ।
अथवा हे प्रिये ! पट् दीर्घेण विना अध्यास्तियमाणाकारादिषड्दीर्घ-
स्वरभूत्येन मूलमन्त्रेणैवाङ्गकल्पना कर्त्तव्या ॥ १२५ ॥

पूर्वमङ्गुष्ठादि-षडङ्गन्यासक्रममाह । अङ्गुष्ठाभ्यामित्यादिना सा-
र्व्वेन । अङ्गुष्ठाभ्यां नमः अङ्गुष्ठाबुद्ध्यै नम इत्युक्तमित्यर्थः । एव-
मप्येवम्यथोविधेयः । सुधीः साधकः क्रमशः क्रमेण ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां
नमः ह्रीं तर्जनीभ्यां स्वाहा ह्रूं मध्यमाभ्यां वषट् ह्रौं अनामिकाभ्यां
नमः ह्रौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् ह्रुः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् ह्रौं श्रीं
श्रीं परमेश्वरि स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः एवम्वा अङ्गुष्ठादिषडङ्गेषु
न्यासं विदध्यादिति शेषः ॥ १२६ ॥

शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय हृमीरितम् ॥ १२७ ॥
 नेत्रत्रयाय वीषट् च अस्त्राय फडिति क्रमात् ।
 षडङ्गानि विधायेत्यं पीठन्यासं समाचरेत् ॥ १२८ ॥
 आधारशक्तिं कूर्मं च शेषं पृथ्वीं तथैव च ।
 स्रधास्त्रुधिं मणिद्वीपं पारिजाततरुं ततः ॥ १२९ ॥
 चित्तान्मणिगृहञ्चैव मणिमाणिक्यवेदिकाम् ।
 तत्र पद्मासनं वीरो विन्यसेत् हृदयास्त्रुजे ॥ १३० ॥
 दक्षवामांशयोर्वामकटौ दक्षकटौ तथा ।
 धर्मं ज्ञानं तथैश्वर्यं वैराग्यं क्रमतो न्यसेत् ॥ १३१ ॥

अथ हृदयादिषडङ्गन्यासमाह । हृदयाय नम इत्यादिना । परं
 हृदयाय नमः हृदयसुद्दिश्य नम इत्युक्तमित्यर्थः । एवमन्तेऽप्यन्वयः ।
 वज्रिवल्लभा स्वाहा । ह्रीं हृदयाय नमः । ह्रीं शिरसे स्वाहा । ह्रूं
 शिखायै वषट् । ह्रौं कवचाय हुम् । ह्रौं नेत्रत्रयाय वीषट् ।
 ह्रः अस्त्राय फट् इति । ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि स्वाहा हृद-
 याय नमः एषं वा क्रमात् सुधीर्हृदयादिषडङ्गेषु न्यासं कुर्यात् ।
 इत्यमेवं विधानेन षडङ्गानि प्रति न्यासं विधाय पीठन्यासं समा-
 चरेत् ॥ १२७ । १२८ ॥

पीठन्यासाचरणक्रममेव दर्शयन्नाह । आधारशक्तिलिखादि । वीरो
 हृदयास्त्रुजे हृत्पद्मे आधारशक्तिं न्यसेत् । तत्रैव कूर्मादिकमपि
 न्यसेत् । तत्र मणिमाणिक्यवेदिकायाम् यथा हृदयास्त्रुजे आधार-
 शक्तये नमः कूर्माय नमः शेषाय नमः पृथ्व्यै नमः सुधास्त्रुधये नमः
 अणिद्वीपाय नमः पारिजाततरवे नमः चित्तान्मणिगृहाय नमः मणि-
 माणिक्यवेदिकायां पद्मासनाय नमः इति ॥ १२९ । १३० ॥

दक्षेत्यादि । दक्षिणांशादिषु क्रमतो धर्मादिकं न्यसेत् । यथा
 दक्षस्त्रुधे धर्माय नमः वामस्त्रुधे ज्ञानाय नमः वामकटौ ऐश्वर्याय
 नमः दक्षकटौ वैराग्याय नमः इति ॥ १३१ ॥

सुखपार्श्वे नाभिदक्षपार्श्वे साधकसत्तमः ।

नष्टपूर्वानि च तान्येव धर्मादीनि यथाक्रमम् ॥१३२॥

आनन्दकन्दं हृदये सूर्यं सोमं हुताशनम् ।

सत्त्वं रजस्तमश्चैव विन्दुयुक्तादिमाक्षरैः ।

केशरान् कर्णिकाञ्चैव पत्रेषु पीठनायिकाः ॥ १३३ ॥

मङ्गला विजया भद्रा जयन्ती चापराजिता ।

नन्दिनी नारसिंही च वैष्णवीत्यष्टनायिकाः ॥ २३४ ॥

असिताङ्गी रुच्यण्डः क्रोधोन्मत्ताख्यकस्तथा ।

कपाली भीषणश्चैव संहारीत्यष्ट भैरवाः ।

दलाग्रेषु न्यसेदितान् प्राणायामं ततश्चरेत् ॥ १३५ ॥

सुखेत्यादि । साधकसत्तमो सुखादिषु नञ् पूर्वाणि तान्येव धर्मादीनि यथाक्रमं क्रमेणैव न्यसेत् । यथा सुखे अधर्माय नमः काम-पार्श्वे क्षत्रानाय नमः नाभौ अन्नैश्वर्याय नमः दक्षपार्श्वे अवैराग्याय नमः इति ॥ १३२ ॥

आनन्देत्यादि । आनन्दकन्दादीन् हृदये न्यसेत् । विन्दुयुक्तादि-माक्षरैः सानुस्वारैरादिमैरक्षरैः सह सत्त्वं रजस्तमश्च तत्रैव न्यसेत् । यथा । हृदये आनन्दकन्दाय नमः सूर्याय नमः सोमाय नमः अग्नये नमः सं सक्त्राय नमः रं रजसे नमः तं तमसे नमः केशरेभ्यो नमः कर्णिकायै नम इति । हृदयाम्बुजस्य पत्रेषु पीठनायिका न्यसेत् ॥ १३३ ॥

पत्रेषु याः पीठनायिका न्यसेत्ता व्याहृ एकेन । मङ्गलेति । यथा हृत्पद्मपत्रेषु क्रमतः मङ्गलायै नमः विजयायै नमः भद्रायै नमः जयन्तयै नमः अपराजितायै नमः नन्दिन्यै नमः नारसिंह्यै नमः वैष्णव्यै नम इति ॥ १३४ ॥

असिताङ्ग इति । असिताङ्गादीनेतानष्ट भैरवान् दलाग्रेषु न्यसेत् । यथा हृत्पद्मपत्राग्रेषु क्रमतः असिताङ्गाय भैरवाय नमः

गन्धपुष्पे समादाय करकच्छपमुद्रया ।

हृदि हस्तौ समाधाय ध्यायेद्देवीं सनातनीम् ॥ १३६ ॥

ध्यानन्तु द्विविधं प्रोक्तं सरूपा रूपभेदतः ।

अरूपं तव यज्ज्ञानमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १३७ ॥

अव्यक्तं सर्वतो व्याप्तमिदमित्यं विवर्जितम् ।

अगम्यं योगिभिर्गम्यं कच्छैर्बहुसमाधिभिः ॥ १३८ ॥

मनसो धारणार्थाय शीघ्रं स्वाभीष्टसिद्धये ।

सूक्ष्मध्यानप्रबोधाय स्थूलध्यानं वदामि ते ॥ १३९ ॥

अरूपायाः कालिकायाः कालमातुर्महाद्युतेः ।

गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पना ॥ १४० ॥

हरवे भैरवाय नमः चण्डाय नमः क्रोधोन्मत्ताय नमः भयङ्कराय भैर-
वाय नमः कपालिने नमः भोषणाय नमः संहारिणे नम इति एवं
भीठन्यासं विधाय ततः प्राणायामञ्चरेत् ॥ १३५ ॥

गन्धेति । ततो गुरुपदिष्टया करकच्छपमुद्रया गन्धपुष्पे समा-
दाय गृहीत्वा हृदि हस्तौ समाधाय संस्थाप्य सनातनीमाद्यन्तःपूर्व्यां
देवीं ध्यायेत् ॥ १३६ ॥

ध्यानन्त्विति । हे देवि ! सरूपारूपभेदतः तव ध्यानन्तु द्विविधं
प्रोक्तम् । तयोर्मध्ये अरूपं रूपरहितं तव यज्ज्ञानं ध्येयं, सरूपं तत्तु
अवाङ्मनसगोचरम् । वाचो मनसश्चाविषयभूतम् । ध्यायते यत्तत्
ध्यानम् । वाङ्मलात् कर्मणि ल्युट् ॥ १३७ ॥

अव्यक्तमित्यादि । इदमित्यं विवर्जितम् । इदमित्यमेवेति
सिद्धान्तरहितम् । अगम्यम् अज्ञेयम् । कच्छैः प्राजापत्यादिभि-
रुतैः शमोऽन्तःकरणसंयमः स आदिर्येषान्ते शमादयः बहवश्च ते
शमादयः तैः ॥ १३८ ॥

शीघ्रमिति पूर्वान्वयि ॥ १३९ ॥

ननु रूपवत एव पदार्थस्य स्थूलध्यानं सम्भवति मम त्वाद्यन्तःपू-

मेवाङ्गीं शशिशेखरां त्रिनयनां रक्ताम्बरं विभ्रतीं
 पाणिभ्यामभयं वरञ्च विलसद्भक्तारविन्दस्थिताम् ।
 नृत्यन्त पुरतो निपीय मधुरं माध्वीकमद्य महा-
 कालं वाच्यं विकसितमाननवरामाद्यां भजे कालिकाम् ॥ १४१ ॥

एवं ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा तु सध्वकः ।
 प्रजयेत् परया भक्त्या मानसैरुपचारकैः ॥ १४२ ॥
 हृतपद्ममासनं दद्यात् सहस्रारच्युतामृतैः ।
 पाद्यं चरणयोर्दद्यात् मनस्वर्ध्नं निवेदयेत् ॥ १४३ ॥

आद्या रूपगङ्गितत्वात् कथं स्थूलध्यानं ब्रवीषीत्यत आह । अरूपाया
 इत्यादि ॥ १४० ॥

स्थूलध्यानमेवाह । मेवाङ्गीमिति । आद्यां कालिकामहं भजे
 इत्यन्वयः । कथम्भूतां कालिकाम् मेवाङ्गीम् मेव इत्यङ्गं यस्यास्तथा-
 भूताम् । एतः कथम्भूताम् शशिशेखराम् शशी शेखरे शिरसि यस्याः
 ताम् । ३३ः कीटशीम् त्रिनयनाम् त्रीणि नयनानि नेत्राणि यस्याः
 ताम् । पुनः कथम्भूताम् पाणिभ्यां हस्ताभ्यामभयं वरञ्च विभ्रतीं
 दधतीम् । पुनः कीटशीम् विकसद्भक्तारविन्दस्थितां विकसत् स्फुटद्भक्ता-
 रविन्दं लोहितं पद्मं तत्र स्थितामुपविष्टाम् । पुनः कथम्भूताम् ।
 मधुरं माध्वीकमद्यं मधूकपुष्पोद्भवं मद्यं निपीय पुरतोऽग्रे नृत्यन्तं
 महाकालं वीक्ष्य दृष्ट्वा विकसितमाननवरं सुखचोष्टं यस्याः तथा-
 भूताम् ॥ १४१ ॥

एवमिति । एवममुना प्रकारेणाद्यां कालीं ध्यात्वा करकच्छप-
 सुद्रया गृहीतं पुष्पं स्वशिरसि दत्त्वा साधकः परया भक्त्या मानसै-
 रुपचारकैर्देवीं पूजयेत् ॥ १४२ ॥

मानसैरुपचारकैर्देव्याः पूजनमेव दर्शयति । हृतपद्ममित्यादिभिः ।
 देव्यै हृतपद्ममासनं दद्यात् । सहस्रारच्युतामृतैः सहस्रदलपद्मा-
 रचितैरमृतैर्देव्याश्चरणयोः पाद्यं दद्यात् । एवमप्येवमन्वयः ॥ १४३ ॥

तेनामृतेन च मन्त्रं स्नानीयमपि कल्पयेत् ।

आकाशतत्त्वं वसनं गन्धन्तु गन्धतत्त्वकम् ॥ १४४ ॥

चित्तं प्रकल्पयेत् पुष्पं धूपं प्राणान् प्रकल्पयेत् ।

तेजस्तत्त्वन्तु दीपार्थं नैवेद्यञ्च सुधाम्बुधिम् ॥ १४५ ॥

अनाहतध्वनिं घण्टां वायुतत्त्वञ्च चामरम् ।

तृत्यमिन्द्रियकर्माणि चाञ्चल्यं मनसस्तथा ॥ १४६ ॥

पुष्पं नानाविधं दद्यादात्मनो भावसिद्धये ।

अमायमनहङ्कारमरागममदन्तथा ॥ १४७ ॥

अमोहकमदम्बञ्च अङ्घ्रिषाक्षोभके तथा ।

अमात्मर्थमलोभञ्च दश पुष्पं प्रकीर्तितम् ॥ १४८ ॥

अहिंसा परमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।

तेनामृतेन । सहस्रारच्युतेन ॥ १४४ ॥

सुधाम्बुधिममृतसमुद्रम् ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

पुष्पमिति । आत्मनो भावसिद्धये स्वाभिप्रेतप्रदार्थनिष्पत्तये ।

काव्यं देयानि नानाविधानि पुष्पाण्यभिधत्ते । अमायमित्यादिना
माङ्गल्येन । मायाया अभावोऽमायं प्रथमं पुष्पम् । अनहङ्कारम्
अहङ्कार आत्मन्यतिपूज्यत्वाभिमानः तदभावोऽनहङ्कारं द्वितीयं
पुष्पम् । रागः क्रोधः तदभावोऽरागं तृतीयं पुष्पम् । मदो घनविद्या-
दिनिमित्तकं चित्तस्रोतसुकलं तदभावोऽमदं चतुर्थं पुष्पम् ॥ १४७ ॥

मोहोऽविवेकः तदभावोऽमोहकं पञ्चमं पुष्पम् । दम्भः कपटः
तदभावोऽदम्भं षष्ठं पुष्पम् । हेषोऽप्रीतिः तदभावोऽहेषं सप्तमं
पुष्पम् । लोभो व्यर्थमितस्ततः सञ्जलनम् तदभावोऽलोभकमष्टमं पुष्पम् ।
मान्सर्यमन्यशुभद्वेषः तदभावोऽमात्सर्यं नवमं पुष्पम् । लोभो घनाद्या-
गमे वल्लभा जाग्रदानेऽपि पुनर्वर्द्धमानोऽभिलाषः तदभावो अलोभं
दशमं पुष्पम् । एवं दश पुष्पं प्रकीर्तितम् ॥ १४८ ॥

दया क्षमा ज्ञानपुष्पं पञ्च पुष्पं ततःपरम् ॥ १४९ ॥
 इति पञ्चदशैः पुष्पैर्भावरूपैः प्रपूजयेत् ।
 सुधासुधिं मांसशैलं भर्जितं मीनपर्वतम् ॥ १५० ॥
 सुद्राराणि सुभक्तञ्च घृताक्तं पायसं तथा ।
 कुलामृतञ्च तत्पुष्पं पीठचालनवारि च ॥ १५१ ॥
 कामक्रोधौ विघ्नकृतौ वलिं दत्त्वा जपं चरेत् ।
 माला वर्णमयी प्रोक्ता कुण्डलीसूत्रयन्त्रिता ॥ १५२ ॥
 सविन्दुं मन्त्रमुच्चार्य मूलमन्त्रं समुच्चरेत् ।
 अकारादिलकारान्तमनुलोम इति स्मृतः ॥ १५३ ॥
 पुनर्लकारमारभ्य श्रीकण्ठान्तं मनुं जपेत् ।
 विलोम इति विख्यातः क्षकारो मेरुरच्यते ॥ १५४ ॥

अहिंसा परपीडानिवृत्तिः । इन्द्रियनिग्रहः विषयेषु चक्षुरादिसं-
 यमनम् । दया निष्कारणपरदुःखविनाशेच्छा । क्षमा परेणापकारे
 कृते तस्य प्रत्यपकारानाचरणम् । ज्ञानं सारासारविवेकनैपुण्यम् ।
 भावरूपैः भाव्यन्ते चिन्त्यन्ते इति भावाः कर्मण्यच् । तद्रूपैः भाव्य-
 भर्जनैरित्यर्थः ॥ १४९ ॥

सुधासुधिं मद्यसमुद्रम् । घृताक्तं घृतमिश्रितम् ॥ १५० ॥

कुलामृतं शक्तिघटितममृतविशेषम् । तत्पुष्पम् कुलपुष्पं स्त्रीपुष्प-
 मित्यर्थः । पीठचालनवारि स्त्राङ्गविशेषधायनाम्नाः ॥ १५१ ॥

नवाभ्यन्तरजपावरणे कीदृशी माला जपविधानञ्च कीदृशं वर्त्तते
 इत्यपेक्षायामाह । मालेत्यादि । कुण्डलीरूपेण सूत्रेण यन्त्रिता
 यथिता वर्णमयी वर्णरूपा मालाभ्यन्तरजपे प्रोक्ता ॥ १५२ ॥

सविन्दुमिति । सविन्दुं सातुस्वारमकारादिलकारान्तं वर्णसङ्ख्या
 मूलमन्त्रं समुच्चरेत् जपेत् । यथा । अं ह्रीं श्रीं क्लीं परमेष्ठरि
 स्तु इति एवमेव जपेत् । जपेऽयमनुलोम इति स्मृतः ॥ १५३ ॥

पुनर्लित्यादि । पुनर्लकारस्यान्तरस्थितं क्षकारमारभ्य श्रीकण्ठा-

अष्टवर्गान्तिमैर्वर्णैः सहस्रमूलमथाष्टकम् ।
 एवमष्टोत्तरशतं जपत्त्वानेन समर्पयेत् ॥ १५५ ॥
 सर्वान्तरात्मनिलये स्वान्तर्ज्योतिःस्वरूपिणि ।
 गृहाणान्तर्जपं मातराद्ये कालि ! नमोऽस्तु ते ॥ १५६ ॥
 समर्प्य जपमेतेन साष्टाङ्गं प्रणमद्विधा ।
 इत्यन्तर्यजनं कृत्वा वह्निःपूजां समारभेत् ॥ १५७ ॥
 विशेषार्घ्यस्य संस्कारस्तत्वादौ कथ्यते शृणु ।
 यस्य स्थापनमात्रेण देवता सुप्रसीदति ॥ १५८ ॥
 दृष्टार्धपात्रं योगिन्यो ब्रह्माद्या देवतागणाः ।
 भैरवा अपि नृत्यन्ति प्रीत्या सिद्धिं ददत्यपि ॥ १५९ ॥
 स्वामे पुरतो भूमौ सामान्यार्घ्यं वाशिना ।
 मायागर्भं त्रिकोणञ्च तत्तच्च चतुरस्रकम् ॥ १६० ॥

नमस्कारान्तं सविन्दुं वर्णसङ्घात्यं मनुं जपेत् । यथा लं ह्रीं श्रीं
 क्रीं परमेश्वरि ! स्वाहा । हं ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि ! स्वाहेति
 एवम् । अथ च विलोम इति विख्यातः । जकारो मालाया मेरु-
 रुच्यते ॥ १५४ ॥

अष्टेत्यादि कथानन्तरमष्टानाम् अकुचुटुतुपुयशानां वर्गाणामन्तिमैः
 सविन्दुभिः अः ओं जपानमवलम्ब्यैर्वर्णैः सहाष्टकमष्टपरिमाणकं
 मूलं सन्तं जपेत् । अनेन इतोऽनन्तरमेव वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण ॥ १५५ ॥

जपसमर्पणमन्त्रमेवाह । सर्वान्तरात्मेति । सर्वान्तरात्मनिलये ।
 सर्वेषामन्तरात्मा हृदयं निलयो गृहं यस्याः तथामूले ॥ १५६ । १५७ ॥

तत्र वह्निःपूजासमारम्भे ॥ १५८ । १५९ ॥

विशेषार्घ्यस्य संस्कारमेवाह । स्वामे इत्यादिभिः । स्वामे
 आत्मनो वामदेये । पुरतो भूमौ अथतः पृथ्व्यां सामान्यार्घ्यं वाशिना
 करणेन सावा ह्रीं वीजं गर्भे यस्येदृशं त्रिकोणं मण्डलं पूर्वं विलिख्य
 तद्वह्निर्भितो वृत्तं यन्तुलं तद्वह्निं चतुरस्रं तत्त्रिकोणं मण्डलं विलिख्य

विलिख्य पूजयेत्तत्र मायावीजपुरःसरम् ।

छेन्तामाधारशक्तिञ्च नमःशब्दावसानिकाम् ॥ १६१ ॥

ततः प्रक्षालिताधारं विन्यस्य मण्डलोपरि ।

मं वङ्गिमण्डलं छेन्तं दशकलात्मने ततः ॥ १६२ ॥

नमोऽन्तेन च सम्पूज्य क्षालयेदर्घ्यपात्रकम् ।

अस्त्रेण स्थापयेत्तत्र आधारीपरि साधकः ॥ १६३ ॥

अमर्कमण्डलाद्योक्ता द्वादशान्तकलात्मने ।

नमोऽन्तेन यजेत् पात्रं मूलेनैव प्रपूरयेत् ॥ १६४ ॥

त्रिभागमलिनापूर्य्य शेषं तोयेन साधकः ।

गन्धपुष्पे तत्र दत्त्वा पूजयेदमुनाम्बिके ॥ १६५ ॥

तत्र मण्डले मायावीजं ह्रींवीजं पुरःसरं यस्या एवम्भूतां छेविभक्तप्रनां
नमःशब्दोऽवसानेऽन्ते यस्यास्तथाभूतामाधारशक्तिं पूजयेत् । ह्रीं
आधारशक्तये नम इति मन्त्रेणाधारशक्तिमर्चयेदित्यर्थः ॥ १६०॥१६१ ॥

तत इति । ततः आधारशक्तिपूजनादनन्तरं तन्मण्डलोपरि
प्रक्षालिताधारं विन्यस्य संस्थाप्य । पूर्वं समित्युक्ता ततः छेन्तं
वङ्गिमण्डलसङ्काततो दशकलात्मने इति वदेत् । योजनया । मं वङ्गि-
मण्डलाय दशकलात्मने इति मन्त्रो जातः । नमोऽन्तेनानेन मन्त्रेण
आधारे वङ्गिमण्डलं सम्पूज्य अस्त्रेण फण्डिति मन्त्रेणार्घ्यपात्रं क्षाल-
येत् । साधकस्तस्मिन्नाधारीपरि क्षालितमर्घ्यपात्रं स्थापयेत् ॥ १६२॥१६३ ॥

अमित्यादि । पूर्वम् अम् अर्कमण्डलायेत्युक्ता ततो द्वादशान्त-
कलात्मने इति वदेत् । योजनया अम् अर्कमण्डलाय द्वादशकलात्मने
इति मन्त्रो जातः । अनेनैव नमोऽन्तेन मन्त्रेण पात्रमर्घ्यपात्राधि-
ष्टात्तदैवतमर्कमण्डलं यजेत् पूजयेत् । मूलेनैव मन्त्रेणार्घ्यपात्रं
प्रपूरयेत् ॥ १६४ ॥

ननु केन वस्तुना पात्रं प्रपूरयेत् तत्राह । त्रिभागमिति ।
अलिना मद्येन पात्रस्य त्रिभागमापूर्य्य शेषं तोयेन साधकः पूरयेत् ।

बहुस्वरं विन्दुयुक्तं वै चन्द्रमण्डलम् ।
 षोडशान्ते कलाशब्दादात्मने नम इत्यपि ॥ १६६ ॥
 ततस्तु श्रैफले पत्रे रक्तचन्दनचर्चितम् ।
 दूर्वापुष्पं साक्षतश्च कृत्वा तत्र निधापयेत् ॥ १६७ ॥
 मूलं त्रीर्धनावाह्यं तत्र देवीं विभाष्य च ।
 पूजयेत् गन्धपुष्पाभ्यां मूलं द्वादशधा जपेत् ॥ १६८ ॥
 धेनुयोनौ दर्शयित्वा धूपदीपौ प्रदर्शयेत् ।
 तदम्बु, प्रोक्षणीपात्रे किञ्चिन्निक्षिप्य साधकः ॥ १६९ ॥
 अङ्गानां देवस्तूनि प्रोक्षयेत्तेन मन्त्रवित् ।
 पूजासमाप्तिपर्यन्तमर्घ्यपात्रं न चालयेत् ॥ १७० ॥
 विशेषार्घ्यस्य संस्कारः कथितोऽयं शुचिस्मृते ! ।
 यन्महाराजं प्रवक्ष्यामि समस्तपुरुषार्थदम् ॥ १७१ ॥

तत्र तौथे गन्धपुष्पे दत्त्वास्तना इतोऽनन्तरमेव दक्ष्यमाणेन मन्त्रेण
 तत्रैव शशिमण्डलं पूजयेत् ॥ १६५ ॥

शशिमण्डलपूजनस्य मन्त्रमाह । षष्ठ्यादिना । पूर्वं विन्दुयुक्त-
 मनुस्वारसहितं षष्ठस्वरम् कथयित्वा कलाशब्दात् परमात्मने नम
 इत्यपि कथयेत् । योजनाया । ऊं चन्द्रमण्डलाय षोडशकलात्मने
 नम इति मन्त्रः शशिमण्डलार्चने जातः ॥ १६६ ॥

ततस्त्विति । ततस्तु परं श्रैफले विलसन्स्वम्भिनि पत्रे रक्तचन्दन-
 चर्चितं रक्तचन्दनेन लिप्तं साक्षतमक्षनैर्विशिष्टं च दूर्वासहितं
 पुष्पं कृत्वा तत्र विशेषार्घ्यप्रस्यान्त्रभागे निधापयेत् स्थापयेत् ॥ १६७ ॥

तत्र विशेषार्घ्यप्रतोये । विभाष्य विचिन्त्य ॥ १६८ ॥

धेनविति । विशेषार्घ्यप्रतोये धेनुयोनौ मुद्गे दर्शयित्वा तत्रैव
 धूपदीपावपि प्रदर्शयेत् । तदम्बु, विशेषार्घ्यप्रजलम् ॥ १६९ ॥

प्रोक्षयेत् सिञ्चेत् । तेन प्रोक्षणीपात्रनिःक्षिप्तजलेन ॥ १७० ॥

मायागर्भे त्रिकोणञ्च तद्वाह्ये वृत्तयुग्मकम् ।

तयोर्मध्ये युग्मयुग्मक्रमात् षोडश केशरान् ॥ १७२ ॥

तद्वाह्येऽष्टदलं पद्मं तद्वह्निर्भूपुरं लिखेत् ।

चतुर्द्वारसमायुक्तं सुरेखं सुमनोहरम् ॥ १७३ ॥

स्वार्थे वा राजते ताम्नि कुण्डगोलविलेपिते ।

स्वयम्भूकुसुमैर्युक्ते चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ॥ १७४ ॥

कुशीदेनायवा लिप्ते स्वर्णमय्या शलाकया ।

मालूरकण्टकेनापि मूलमन्त्रं समुच्चरन् ॥ १७५ ॥

विलिखेत् यन्त्रराजन्तु देवताभावसिद्धये ।

मन्त्रस्तपुरुषार्थदम् धर्मार्थकाममोक्षदायकमित्यर्थः ॥ १७६ ॥

यन्त्रराजलेखनस्य विधानमाह । मायागर्भमित्यादिभिः । माया-
ह्मीबीजं गर्भे यस्मैवम्भूतं त्रिकोणं मण्डलं पूर्वं लिखेत् । ततस्त-
द्वाह्ये तदभितो वृत्तयुग्मकं वृत्तमण्डलद्वयं लिखेत् । तयोर्वृत्त-
मण्डलयोर्मध्ये युग्मयुग्मक्रमात् षोडश केशरान् लिखेत् । तद्वाह्ये
वृत्तमण्डलयोर्वह्निरेष्टदलं पद्मं लिखेत् । तद्वह्निः पद्माद्वह्निस्तदभित-
श्चतुर्द्वारसमायुक्तं सुरेखं शोभनरेखायुतं सुमनोहरमभितमनो-
रमं भूपुरं लिखेत् ॥ १७२ । १७३ ॥

ननु यन्त्रमिदं कस्मिन्नाधारे केन वा करण्येन लेखितव्यं तत्राह ।
स्वार्थे इत्यादि । कुण्डगोलविलेपिते कुण्डगोलैर्वा शक्तिविशेष-
घटितपुष्पविशेषैर्विलेपिते स्वयम्भूकुसुमैः शक्तिघटितैरेव पुष्प-
विशेषैर्युक्ते चन्दनागुरुकुङ्कुमैर्वा लिप्ते केवलेन कुशीदेन रक्तचन्द-
नेन वा लिप्ते स्वार्थे स्ववर्णनिर्मिते राजते रजतनिर्मिते ताम्बूनि-
र्मिते वा पात्रे स्वर्णमय्या सुवर्णविकारभूतया शलाकया मालूरकण्टकेन
विल्वकण्टकेन वा मूलमन्त्रं समुच्चरन् सन् देवताभावसिद्धये देवता-
प्रीतिनिष्पत्तये यन्त्रराजं विलिखेत् ॥ १७४ । १७५ ॥

अथवेति । अथवा* सुशिल्पिना स्वकर्मविषयकारितनैपुण्यशालिना

अथवोत्कीलरेखाभिः स्फाटिके विद्रुमेऽपि वा ॥ १७६ ॥
 वैदुर्यं कारयेत् यन्त्रं कारुकेण सुशिल्पिना ॥ १७७ ॥
 शुभप्रतिष्ठितं कृत्वा स्थापयेद् भवनान्तरे ।
 नश्यन्ति दुष्टभूतानि ग्रहरोगभयानि च ॥
 पुत्रपौत्रसुखैश्वर्यैर्भौदते तस्य मन्दिरम् ।
 दाता भर्ता यशस्वी च भवेत् यन्त्रप्रसादतः ॥ १७८ ॥
 एवं यन्त्रं समालिख्य रत्नसिंहासने पुरः ।
 संस्थाप्य पीठन्यासोक्तविधिना पीठदेवताः ।
 सम्पूज्य कर्णिकामध्ये पूजयेन्मूलदेवताम् ॥ १७९ ॥
 कलसस्थापनं वक्ष्ये चक्रानुष्ठानमेव च ।
 येनानुष्ठानमात्रेण देवता सुप्रसौदति ।
 मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नूनमिच्छासिद्धिः प्रजायते ॥ १८० ॥
 कलां कलां गृहीत्वा तु देवानां विश्वकर्मणा ।
 निर्मितीऽयं स वै यस्मात् कलसस्तेन कथ्यते ॥ १८१ ॥

कारुकेण शिल्पिना उत्कीलरेखाभिरुत्खानिताभी रेखाभिः स्फाटिके
 विद्रुमे वैदुर्ये वा यन्त्रं कारयेत् शुभेत्यादि । शुभप्रतिष्ठितम् शुभा
 प्रतिष्ठा सञ्जातास्तैवभूतं यन्त्रराजं कृत्वा यो भवनान्तरे स्थापयेत् तस्य
 दुष्टभूतानि नश्यन्तीत्येवमन्वयः ॥ १७६-१७८ ॥

एवमित्यादि । एवं विधानेन यन्त्रं समालिख्य पुरोऽपि रत्न-
 सिंहासने संस्थाप्य च पीठन्यासोक्तविधिना पीठदेवताः सम्पूज्य कर्णिकामध्ये
 पद्मवीजकोशमध्ये मूलदेवतां पूजयेत् ॥ १७९ ॥

अथ मद्यादिभिः पञ्चतत्त्वैर्महादेव्याः पूजाया विधानं वक्तुमुप-
 क्रमते । कलसेत्यादि ॥ १८० ॥

कलसं निर्वर्त्ति । कलाभित्यादिना ॥ १८१ ॥

अथ घटनिर्माणविधानमाह । घटविंशदित्यादिना । घटविंश-

षट्त्रिंशदङ्गलायामं षोडशाङ्गुलमुच्चकैः ।
 चतुरङ्गुलकं कण्ठं मुखन्तस्य षडङ्गुलम् ।
 पञ्चाङ्गुलिमितं मूलं विधानं षट्निर्मितौ ॥ १८२ ॥
 सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यजं मृत्तिकोद्वम् ।
 पाषाणं काचजं वापि षट्मल्लतमव्रणम् ।
 कारयेद्देवताप्रीत्यै वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥ १८३ ॥
 सौवर्णं भोगदं प्रीक्तं राजतं मोक्षदायकम् ।
 ताम्रं प्रीतिकरं ज्ञेयं कांस्यजं पुष्टिवर्जनम् ।
 काचं वश्यकरं प्रीक्तं पाषाणं स्तम्भकर्म्मणि ।
 मृत्तमयं सर्वकार्येषु सुदृश्यं सुपरिष्कृतम् ॥ १८४ ॥
 स्वामभागे षट्कोणं तन्मध्ये ब्रह्मरन्ध्रकम् ।
 तद्वहिर्दत्तमालिख्य चतुरस्रन्ततो वहिः ॥ १८५ ॥

षडङ्गुलायामं षट्त्रिंशदङ्गुलयः परिमाणं यस्य न षट्त्रिंशदङ्गुलः
 एवम्भूतः आयाभो विस्तारो यस्य तथाभूतम् षोडशाङ्गुलमुच्चकैः षोडशा-
 ङ्गुलयः परिमाणं यस्यैवम्भूतमुच्चं षट् कारयेदिति शेषः । तस्य षट्स्य
 कण्ठं चतुरङ्गुलकं चतुरङ्गुलिपरिमितं मुखं षडङ्गुलं षडङ्गुलिपरि-
 मितं मूलमधोदेशं तु पञ्चाङ्गुलिमितं कारयेत् । षट्निर्मितौ विधान-
 मितदेव प्रोक्तम् ॥ १८२ ॥

ननु कस्य कस्य वस्तुनः कलशः कारयितव्य इत्यपेक्षायामाह ।
 सौवर्णमित्यादि । अल्लतम् अमग्नम् अद्रव्यम् क्लिष्टशून्यम् ॥ १८३ ॥

सौवर्णं सुवर्णजातं कलशमिति शेषः ॥ १८४ ॥

स्वामेत्यादि । स्वामभागे षट्कोणं मण्डलमालिख्य तन्मध्ये
 षट्कोणमण्डलमध्ये ब्रह्मरन्ध्रं शून्यमेकमालिख्य तद्वहिः षट्कोण-
 मण्डलस्य वहिर्दत्तं मण्डलमालिख्य ततोऽपि वहिः चतुष्कोणं मण्ड-
 लमालिखेत् ॥ १८५ ॥

सिन्दूररजसा वापि रक्तचन्दनकेन वा ।
निर्माय मण्डलं तत्र यजेदाधारदेवताम् ॥ १८६ ॥
मायामाधारशक्तिञ्च छे नमोऽन्तां समुद्धरेत् ॥ १८७ ॥
नमसा चालिताधारं स्थापयेन्मण्डलोपरि ।
अस्त्रेण चालितं कुम्भं तत्राधारे निवेशयेत् ॥ १८८ ॥
क्षकाराद्यैरकारान्तैर्वर्णैर्विन्दुसमायुतैः ।
मूलं समुच्चरन् मन्त्री कारणेन प्रपूरयेत् ॥ १८९ ॥
आधारकुम्भतीर्थेषु वक्त्रार्कशशिमण्डलम् ।
पूर्ववत् पूजयेत् विद्वान् देवीभावपरायणः ॥ १९० ॥
रक्तचन्दनसिन्दूररक्तमाख्यानुलेपनैः ।
भूषयित्वा तु कलसं पञ्चीकरणमाचरेत् ॥ १९१ ॥

नन्दिः मण्डलं केन द्रव्येण लेखनीयं तत्राह । सिन्दूरेत्यादि ।
तत्र मण्डले ॥ १८६ ॥

ननु केन मन्त्रेणाधारदेवतां यजेत्तत्राह । मायानिति । पूर्व-
मायां ह्रीं वीजं समुद्धरेत् ततो छे नमोऽन्तामाधारशक्तिं समुद्धरेत् ।
योजनया । ह्रीमाधारशक्तये नम इति मन्त्रेणाधारदेवतायज्ञो-
जातः ॥ १८७ ॥

नमसा नम इति मनुना अस्त्रेण फड़िति मन्त्रेण ॥ १८८ ॥

क्षकारेत्यादि । क्षकार आद्यो येषाम् अकारश्चान्यो येषान्ते-
र्विन्दुसमायुतैरनुस्वारसहितैर्वर्णैः सह मूलं समुच्चरन् क्ष लं हं सं प
शं वं लं रं यं मं भं वं फं पं नं धं दं थं तं थं ठं डं ङं जं झं ञं
कं चं ङं षं गं खं कं अं औं आं ऐं एं लृं लृं क्लृं ऋं जं ङं ईं
इं आं अं ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि स्वाहेति मन्त्रं प्रजपन्मन्त्री
साधकः कारणेन मध्येन कलसं प्रपूरयेत् ॥ १८९ ॥

तीर्थम् मद्यम् । पूर्ववत् विशेषार्घसंस्कारे इव ॥ १९० ॥ १९१ ॥

फटा दर्भेण सन्ताद्य हुं बीजेनावगुण्ठयेत् ।
 क्लीं दिव्यदृष्ट्या संवीक्ष्य नमसाभ्युक्ष्णं चरेत् ।
 मूलेन गन्धं त्रिर्हृद्यात् पञ्चीकरणमीरितम् ॥ १८२ ॥
 प्रणम्य कलशं रक्तपुष्पं दत्त्वा विशोधयेत् ॥ १८३ ॥
 एकमेव परं ब्रह्म स्थूलसूक्ष्ममयं ध्रुवम् ।
 कचोद्भवां ब्रह्महत्यां तेन ते नाशयाम्यहम् ॥ १८४ ॥
 सूर्यमण्डलसम्भूते ! वरुणालयसम्भवे ! ।
 अमाबीजमये देवि ! शुक्रशापाहिमुच्यताम् ॥ १८५ ॥
 वेदानां प्रणवी बीजं ब्रह्मानन्दमयं यदि ।
 तेन सत्येन ते देवि ! ब्रह्महत्या व्यपोहतु ॥ १८६ ॥
 क्लीं हंसः शुचिसद वसुरन्तरीक्षसङ्गोता ।

ननु पञ्चीकरणं किं नाम तत्राह । फटेत्यादि । फटा मन्त्रेण
 दर्भेण कुशेन कलसं सन्ताद्य छमिति बीजेनावगुण्ठयन्नुदयावगुण्ठये-
 द्ययेत् । क्लीं बीजेन दिव्यदृष्ट्या कलसं संवीक्ष्य दृष्ट्वा नमसा मन्त्रेण
 कलसस्याभ्युक्ष्णमभिषेकं चरेत् कुर्यात् । मूलेन मन्त्रेण कलशे त्रिवि-
 रत्नं गन्धं दद्यात् । इदमेव पञ्चीकरणमीरितं कथितम् ॥ १८२ ॥

विशोधयेत् मद्यमिति शेषः ॥ १८३ ॥

ननु केन केन मन्त्रेण मद्यं शोधयेदित्यपेक्षायान्तश्चोपनमन्त्रानेव-
 क्रमत आह एकमेवेति । हे सधे देवि ! ध्रुवं नित्यं स्थूलसूक्ष्ममयं
 स्थूलसूक्ष्मस्वरूपं एकमेवाद्वैतमेव यत्परं ब्रह्म अस्ति तेन परब्रह्मणा
 ते तव कचोद्भवां ब्रह्महत्यामहं नाशयामीत्यन्वयः ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

सूर्येत्यादि । हे वरुणालयसम्भवे ! । वरुणालयसंभवे गृहं
 वरुणालयः सद्यः तस्मात् सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः तथाभूते । अतएव
 हे सूर्यमण्डलमध्यस्थे ! सूर्यमण्डलाभ्यन्तरस्यायिनि सधे देवि !
 शुक्रशापान्मया विमुच्यतां विमुक्तया भूयताम् ॥ १८६ ॥

वेदिसदतिथिर्दुरीणसत् नृसद्वर्षं दृतसत् ।
 गोजा अवजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं ब्रह्मत् ॥ १८७ ॥
 वारुणेन च वीजेन षड् दीर्घस्वरभाजिना ।
 ब्रह्मशापविशब्दान्ते मोचितायै पदं वदेत् ।
 सुधादेव्यै नमः पश्चात् सप्तधा ब्रह्मशापनुत् ॥ १८८ ॥
 अङ्गुशं दीर्घषट्केन युतं श्रीमायया युतम् ।
 सुधा पश्चाद् ब्रह्मशापं मोचयेति पदन्ततः ।
 अमृतं स्त्रावयेद्वन्द्वं द्विष्ठान्तो मनुरीरितः ॥ १८९ ॥
 एवं शापान्मोचयित्वा यजेत्तत्र समाहितः ।
 आनन्दभैरवं देवमानन्दभैरवीन्तथा ॥ २०० ॥

वेदानामिति । हे देवि सुधे ! आनन्दमयमानन्दस्वरूपं यद्ब्रह्म
 तत्स्वरूपं यत् प्रणवरूपं वेदानां बीजन्तेन सत्येन प्रणवरूपवेदबीजेन ते
 तव ब्रह्महत्या व्यपोहतु नश्यतु ॥ १८७-१८८ ॥

वारुणेनेति । ब्रह्मशापविशब्दान्ते मोचितायै इति पदं वदेत्
 पश्चात् सुधादेव्यै नम इति वदेत् । योजनया ब्रह्मणा परिमोचितायै
 सुधादेव्यै नम इति मन्त्रो जातः । अयं मन्त्रः षड् दीर्घस्वरभाजिना
 वारुणेन बीजेन संयोज्य यथा वां वीं वूँ वै वौ वः ब्रह्मशापविमो-
 चितायै सुधादेव्यै नम इति सप्तधा सप्तवारं पठितोऽयं मन्त्रो ब्रह्मशा-
 पनुत् ब्रह्मशापमोचको भवति ॥ १८८ ॥

अङ्गुशमिति । पूर्वं दीर्घषट्केन युतमङ्गुशं क्रां वदेत् । पश्चात्
 श्रीमायया युतं श्रीं ह्रीं बीजयुक्तं सुधेति पदं वदेत् । पश्चात् कृष्णशाम-
 मिति मोचयेति च पदं वदेत् । ततोऽमृतं वदेत् । ततः स्त्रावयेद्वन्द्वं
 वदेत् । योजनया । क्रां क्रीं कूँ क्रौं क्रौं क्रः श्रीं ह्रीं सुधाकृष्ण-
 शापं मोचयामृतं स्त्रावय स्त्रावयेति मन्त्रो जातः । अयं मनुर्विष्ठान्तः
 स्वाहान्त इरितः कथितः ॥ २०० ॥

सहस्रमलशब्दान्ते वरयूँ मिलितं वदेत् ।
 आनन्दभैरवं छेऽन्तं वषडन्तो मनुजैः ॥ २०१ ॥
 अस्यास्यं विपरीतञ्च श्रवणे वामलोचना ।
 सुधादेय्यै वीषडन्तो मनुजैः प्रपूजने ॥ २०२ ॥
 सामरस्यं तयोस्तत्र ध्यात्वा तदमृतप्लुतम् ।
 द्रव्यं विभाव्य तस्योर्ध्वं मूलं द्वादशधा जपेत् ॥ २०३ ॥
 मूलेन देवताबुद्ध्या दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं ततः ।
 दर्शयेद्दूषदीपौ च घण्टावादनपूर्वकम् ॥ २०४ ॥
 इत्थं तीर्थस्य संस्कारः सर्वदा देवपूजने ।
 व्रते होमे विवाहे च तथैवोत्सवकर्मणि ॥ २०५ ॥

एवमिति । एवमुक्तक्रमेण पूर्वोक्तैः षड् निर्मन्त्रैर्ब्रह्मणापान्त्व-
 दित्वा तत्र मद्ये आनन्दभैरवं देवन्तथानन्दभैरवीन्दैवीं समाहितः
 सावधानः सन् यजेत् ॥ २०१ ॥

उभयोर्यजनस्य मन्त्रमाह । द्वाभ्याम् । महेति । सहस्रमलशब्द-
 शब्दान्ते मिलितं वरयूँमिति पदं वदेत् । ततो छेऽन्तमानन्दभैरवं वदेत् ।
 योजनया । सहस्रमलवरयूँ आनन्दभैरवायैति मनुजातः अयं मनुर्वषड-
 न्तो वषट् शब्दान्तो मतः ॥ २०२ ॥

अस्तेत्यादि । अस्या सहस्रमलवरयूँमित्यस्यास्यं सुखं विपरीतं
 पठनीयम् । श्रवणे उकारस्याने वामलोचनाभीकारः पठनीयः । ततः
 सुधादेय्यै इति पठनीयम् । योजनया सहस्रमलवरयूँ इति मनु-
 जातः अस्या आनन्दभैरव्याः प्रपूजने वीषडन्तो वीषट् शब्दान्तोऽयमेव
 मनुर्मतः ध्यानन्तूभयोरग्रे वक्ष्यति ॥ २०३ ॥

सामरस्यमिति । तत्र मद्ये तयोरानन्दभैरव्यानन्दभैरवयोः
 सामरस्यमैकरस्यन्यात्वा तदमृतप्लुतं तत्सामरस्यरूपास्तत्प्लुतं द्रव्यं
 मद्यं विभाव्य विचिन्त्य तस्य मद्यस्योर्ध्वं द्वादशधा द्वादशवारं मूलं
 मन्त्रं जपेत् ॥ २०४ ॥

मांसमानीय पुरतस्त्रिकोणमण्डलोपरि ।

फटाभुक्ष्य वायुवह्निवीजाभ्यां मन्त्रयेत्त्रिधा ॥ २०६ ॥

कवचेनावगुहग्राथ संरक्षेच्चास्तमन्त्रतः ।

धेन्वावमष्टतीकृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥ २०७ ॥

विष्णोर्वक्षसि या देवी या देवी शङ्करस्य च ।

मांसं मे पवित्रीकुरु कुरु तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २०८ ॥

इत्थं मीनं समानीय प्रोक्तमन्त्रेण संस्कृतम् ।

मन्त्रेणानेन सतिमांस्तं मीनमभिमन्त्रयेत् ॥ २०९ ॥

तत्रस्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुञ्चोय मामृतात् ॥ २१० ॥

मूलेनेति । ततो देवताबुद्ध्या मूलेन मन्त्रेण मन्त्रो पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा
घण्टावादनपूर्वकं तस्योपरि धूपदीपौ च दर्शयेत् ॥ २०५ ॥

तीर्थस्य मद्यस्य ॥ २०६ ॥

अथ मांससंस्कारविधिमाह त्रिभिः । मांसमिति । मांसमानीय
पुरतोऽप्ये त्रिकोणमण्डलोपरि संस्थाप्य फटा मन्त्रेणाभ्युक्ष्यामिषिञ्च
वायुवह्निवीजाभ्यां यं रं वीजाभ्यां त्रिधा त्रिवारं मन्त्रयेत् ॥ २०७ ॥

कवचेनेति । ततः कवचेन ह्यं बीजेन मांसमवगुहग्रावगुह-
नमुद्रया वेष्टयित्वा अस्तमन्त्रतः फट्मन्त्रेण संरक्षेत् । धेन्वा सु-
द्रया वं बीजेन मांसमष्टतीकृत्य एतमितोऽनन्तरमेव वक्ष्यमाणां मन्त्रसु-
दीरयेदुच्चरेत् ॥ २०८ ॥

तमेव मन्त्रमाह । विष्णोरिति । विष्णोर्वक्षसि या देवी तिष्ठति
या देवी शङ्करस्य च वक्षसि तिष्ठति सा त्वं मे मम मांसं पवित्रीकुरु ।
एवं शोधितमांसमग्निंणात् मम तत्प्रधानं विष्णोः पदं कुरु ॥ २०९ ॥

अथ मीनसंस्कारविधिमाह । इत्थमिदमिदं । प्रोक्तमन्त्रेण ।
मांसशोधने कथितेन मन्त्रेण ॥ २१० ॥

तथैव सुद्रामादाय शोधयेदमुना प्रिये ! ।

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवोव चक्षुराततम् ॥ २११ ॥

ओं तद्विप्रासो विपण्यवो जान्मवांसः समिद्धते ।

विष्णोर्वत् परमं पदम् ॥ २११ ॥

अथ वा सर्वतत्त्वानि मूलेनैव विशोधयेत् ।

मूले तु अद्धानो यः किन्तस्य दलशाखया ॥ २१२ ॥

किवलं मूलमन्त्रेण यद्भव्यं शोधितं भवेत् ।

तदेव देवताग्रीत्यै सुप्रशस्तं मर्याच्यते ॥ २१३ ॥

यथा कालस्य संचेपात् साधकानवकाशतः ।

सर्वं मूलेन संशोध्य महादेव्यै निवेदयेत् ॥ २१४ ॥

न चात्र प्रत्ययायोऽस्ति नाङ्गवैगुण्यद्रूपणम् ।

सत्यं सत्यं पुनः सत्यमिति शङ्करशासनम् ॥ २१५ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे सर्वधर्म निर्णयसारे

श्रीमहाद्यासदाशिवसंवादे सन्तोद्धारकलशस्यापम-

तत्त्वसंस्कारो नाम पञ्चमोऽङ्काः ।

तमेव सन्त्रमाह । तत्रन्वकं यजामह इति ॥ २११ ॥

सुद्राशोधनमन्त्रमेवाह । तद्विष्णोरिति । सूरयो विद्वांसः परमव्युत्-
कृष्टं तत् त्रिविधमप्रत्यक्षं विष्णोः पदं सदा पश्यन्ति । अत्र दृष्टान्तमाह ।
दिवीत्यादि । आततं विस्मृतं चक्षुर्दिवि स्थितं सन्धानागोचरं स्वरूप-
मिव ॥ २११ ॥

सर्वतत्त्वानि मद्यादीनि ॥ २१२ । २१३ ॥

अत्र मूलमन्त्रेणैव शोधितानां सर्वतत्त्वानां महादेव्यै सम-
र्पणे ॥ २१४ । २१५ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रटीकायां पञ्चमोऽङ्काः ।

षष्ठोऽङ्कासः ।

श्रीदेव्युवाच ।

यत्स्वया कथितं पञ्चतत्त्वं पूजादिकर्मणि ।
विग्रिष्य कथ्यतां नाग्र ! यदि तेऽस्ति कृपा मयि ॥ १ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

गौड़ी पैष्टी तथा माध्वी त्रिविधा चोत्तमा सुरा ।
सैव नानाविधा प्रोक्ता तालखजूरसम्भवा ।
तथा देशविभेदेन नानाद्रव्यविभेदतः ।
बहुधेयं समाख्याता प्रशस्ता देवतार्चने ॥ २ ॥
येन केन समुत्पन्ना येन केनाहतापि वा ।
नान जातिविभेदोऽस्ति शोधिता सर्वसिद्धिदा ॥ ३ ॥
मांसन्तु त्रिविधं प्रोक्तं जलभूचरखेचरम् ।
यस्मात् तस्मात् समानीतं येन तेन विघातितम् ।
तत् सर्वं देवताप्रीत्यै भवेदेव नसंशयः ॥ ४ ॥

मद्यादि पञ्चतत्त्वं विशेषतः श्रोतमिच्छन्ती श्रीदेव्युवाच यत्स्वये-
त्यादि ॥ १ ॥

देव्यैवं प्रार्थितः सन् श्रीसदाशिव उवाच गौड़ीत्यादि । गोड़ी
शुङ्गोद्भवा । पैष्टी पिष्टोद्भवा । माध्वी मधूकण्डूोद्भवा इति त्रिविधा
त्रिप्रकारा सुरा उत्तमा श्रेष्ठा प्रोक्ता सैव सुरैव । सुराया नानाविध-
त्वेनैव दर्शयन्नाह । तालखजूरेत्यादि इयं सुरा ॥ २ ॥

आहता आनीता अत्र सुराविषये ॥ ७ ॥

माधकेच्छा वलवती देये वस्तुनि दैवते ।

यद् यदात्मप्रियं द्रव्यं तत्तदिष्टाय कल्पयेत् ॥ ५ ॥

वलिदानविधौ देवि ! विहितः पुरुषः पशुः ।

स्त्रीपशुर्न च हन्तव्यस्तत्र शास्त्रवशासनात् ॥ ६ ॥

उत्तमास्त्रिविधा मत्स्याः शालपाठीनरोहिताः ॥ ७ ॥

मध्यमाः कण्टकैर्हीना अधमा बहुकण्टकाः ।

तेऽपि देव्यै प्रदातव्या यदि सुष्ठु विभर्जिताः ॥ ८ ॥

सुद्रापि त्रिविधा प्रोक्ता उत्तमादि विभेदतः ।

चन्द्रविम्बनिभं शुभ्रं शालितण्डुलसम्भवम् ।

यवगोधूमजं वापि घृतपक्वं मनोरमम् ॥ ९ ॥

मुद्गे यमुत्तमा मध्या भ्रष्टधान्यादिसम्भवा ।

भर्जितान्यन्यबीजानि अधमा परिकीर्त्तिता ॥ १० ॥

मांसं मौन्यं सुद्रा च फलमूलानि यानि च ।

सुधादाने देवतायै संज्ञैषां शुद्धिरीरिता ॥ ११ ॥

मांसस्य त्रिविधत्वमेव दर्शयति जलेत्यादिना । जनवरं कृष्णादि-
मांसम् भूचरं जगादिमांसम् खेचरं तित्तिरिहारीतादिमांसजं तत् मांसम्
मांसम् ॥ ४ ॥

कल्पयेत् समर्पयेत् ॥ ५ ॥

पुरुषः पुंस्त्वावच्छिन्नः तत्र वलिदानविधौ ॥ ६ ॥ ७ ॥

तेऽपि बहुकण्टका अपि मत्स्याः ॥ ८ ॥

चन्द्रविम्बनिभम् चन्द्रसण्डलसदृशम् शुभ्रम् श्वेतम् शालितण्डुल-
सम्भवम् शक्नुव्यादि ॥ ९ ॥

भ्रष्टधान्यादिसम्भवा लाजादि ॥ १० ॥

मांसमित्यादि । देवतायै सुधादाने सुरासमर्पणे येषां मांसादीनां
शुद्धिमिति संज्ञा रीरिता कथिता ॥ ११ ॥

विना शुद्धा हेतुदानं पूजनन्तर्पणन्तथा ।
 निष्फलं जायते देवि ! देवता न प्रसोदति ॥ १२ ॥
 शुद्धिं विना मद्यपानं केवलं विषभक्षणम् ।
 चिररोगी भवेन्नस्त्री स्वल्पायुस्त्रियतेऽचिरात् ॥ १३ ॥
 शेषतत्त्वं महेशानि ! निर्वीजं प्रवले कलौ ।
 स्वकीया केवला ज्ञेया सर्वदोषविवर्जिता ॥ १४ ॥
 अथ वात्र स्वयम्भूदि कुसुमं प्राणवल्लभे ! ।
 कथितं तत्प्रतिनिधौ कुषोदं परिकौर्त्तितम् ॥ १५ ॥
 अशोधितानि तत्त्वानि पत्रपुष्पफलानि च ।
 नैव दद्यान्महादेव्यै दत्त्वा वै नारकी भवेत् ॥ १६ ॥
 औपातस्थापनं कुर्यात् स्त्रीयया गुणशीलया ।
 अभिषिञ्चेत् कारणेन सामान्यार्घ्योदकेन वा ॥ १७ ॥
 आदौ वालां समुच्चार्य त्रिपुरायै ततो वदेत् ।
 नमःशब्दावसाने च इमां शक्तिमुदीरयेत् ॥ १८ ॥

सांसादीनां शुद्धिसंज्ञाविधाने प्रयोजनं दर्शयन्नाह विना शुद्धेत्या-
 दि । विना शुद्धा सांसादिकं विना हेतुदानम् सुरासमर्पणम् ॥ १२ ॥
 शुद्धिम् सांसादिकम् । अचिरात् अत्यल्पमेव कालमतीत्य ॥ १३ ॥
 शेषतत्त्वम् मैथुनम् निर्वीजे निस्तेजसि स्वकीया आत्मोद्या शक्तिः
 ॥ १४ ॥

अथवेत्यादि । अत्र शेषतत्त्वविधौ तत्प्रतिनिधौ स्वयम्भूदि कुसु-
 मप्रतिनिधौ । कुसीदम् रक्तचन्दनम् ॥ १५ ॥

अशोधितानि सुरासांसादीनि महादेव्यै ददतः साधकस्य नरकगा-
 मित्वसाच्च अशोधितानीत्यादिना ॥ १६ ॥

स्त्रीयया भक्त्या सह अभिषिञ्चेत् स्त्रीयां शक्तिमिति शेषः । कार-
 णेन सुरया ॥ १७ ॥

पवित्रीकुरुशब्दान्ते मम शक्तिं कुरु द्विष्टः ॥ १९ ॥

अद्वीक्षिता यदा नारी कर्णे मायां समुच्चरेत् ।

शक्तयोऽन्याः पूजनीयाः नार्थास्ताडनकर्मणि ॥ २० ॥

अथात्मयन्त्रयोर्मध्ये मायागर्भं त्रिकोणकम् ।

वृत्तं षट्कोणमालिख्य चतुरस्रं लिखेद्वहिः ॥ २१ ॥

अस्रकोणे पूर्णशैलमुड्डीयानन्तथैव च ।

जालन्धरं कामरूपं सचतुर्थीनमोऽन्तकम् ।

निजनामादिवीजाख्यं पूजयेत् साधकोत्तमः ॥ २२ ॥

ननु केन मन्त्रेण स्त्रीया शक्तिरभिप्रेक्ष्येत्याकाङ्क्षायां तदभिप्रेक्ष-
मन्त्रमाह । आदावित्यादिना साङ्गेन । आदौ बालासु ये क्लीं सौरिति
सुष्ठुच्चार्य ततस्त्रिपुरायै इति वदेत् ततस्तदन्ते पठितस्य नमश्शब्दस्याव-
सानेऽन्ते इमां शक्तिसुदीरयेदुच्चरेत् तदन्ते च पठितस्य पवित्रीकुरुशब्द-
स्थान्ते मम शक्तिं कुरु इति वदेत् । ततो द्विष्टस्वाहेति वदेत् योजनया
एं क्लीं सौः त्रिपुरायै नमः इमां शक्तिं पवित्रीकुरु मम शक्तिं कुरु
स्वाहेति स्त्रीयाभिप्रेक्षे मन्त्रो जातः ॥ १८ । १९ ॥

मायाम् क्लीं बीजम् अन्यः ततोपविष्टः स्त्रीयाभिध्वाः ताडन-
कर्मणि सैष्टुन कर्मणि ॥ २० ॥

अथेत्यादि । अथानन्तरमात्मयन्त्रयोरात्मनो यन्त्रराजस्य च
मध्ये मायागर्भं माया क्लीं बीजं गर्भे यस्यैवम्भूतं त्रिकोणकं तद्वहि-
र्वृत्तं तद्वह्निश्च षट्कोणं मण्डलमालिख्य ततोऽपि बहिश्चतुरस्रं षट्-
कोणं मण्डलं लिखेत् ॥ २१ ॥

अस्रकोणे इति । ततो निजनामादिवीजाख्यमात्मनामसम्बन्ध्या-
दिमञ्जररूपबीजसंयुक्तं सचतुर्थीनमोऽन्तकं सचतुर्थिं चतुर्थीसहितं
नमोऽन्तकं नमोऽन्ते यस्य तथाभूतं पूर्णशैलम् उड्डीयानङ्गालन्धरं काम-
रूपञ्चास्रकोणे चतुष्कोणमण्डलस्य चतुर्षु कोणेषु साधकोत्तमः
पूजयेत् पुं पूर्णशैलाय प्रीठाय नम इत्यनेन प्रथमकोणे पूर्णशैलम्

षट्कोणेषु षडङ्गानि मूलेनैव त्रिकोणकम् ।
 मायामाधारशक्तिञ्च नमोऽन्ते न प्रपूजयेत् ॥ २३ ॥
 नमसा क्षालिताधारं संस्थाप्य तत्र पूर्ववत् ।
 वृत्तोपरि यजेदङ्गेः कलाः स्वस्वादिमाक्षरैः ॥ २४ ॥
 धूम्रार्चिर्ज्वलिनी सूक्ष्मा ज्वालिनी विष्णुलिङ्गिनी ।
 सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहा तथा ॥ २५ ॥
 सचतुर्थीनमोऽन्ते न पूज्या वङ्गेः कला दश ॥ २६ ॥

उम् उड्डीयानाय पीठाय नम इत्यनेन द्वितीयकोणे उड्डीया-
 नम् जां जालम्बराय पीठाय नम इत्यनेन तृतीये जालम्बरम् कां
 कामरूपाय पीठाय नम इत्यनेन चतुर्थे कामरूपं पूजयेदि-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥

षट्कोणेष्विति । ततः षट्कोणमण्डलस्य षट्कोणेषु ह्रौं
 नमः ह्रौं नमः ह्रूं नमः ह्रैं नमः ह्रौं नमः ह्रः नमः इति मन्त्रैः षड-
 ङ्गानि षट्कोणाधिष्ठातृदेवतानि प्रपूजयेत् मूलेनैव मन्त्रेण त्रिकोणकं
 त्रिकोणाधिष्ठातृदेवतं प्रपूजयेत् । मायामित्यादि । पूर्वं मायां ह्रौं
 बीजं ततो नमोऽन्तेन नमसाऽन्तेन महाधारशक्तिञ्च वदेत् योजनया ।
 क्षीमाधारशक्तये नम इति मन्त्रो जातः अनेन मन्त्रेण मण्डले आधा-
 रदेवतां पूजयेत् ॥ २३ ॥

नमसिति । ततो नमसा नमोमन्त्रेण क्षालितमाधारं पूर्व-
 वत् कलशस्यापने दत्त तत्र मण्डले संस्थाप्य वृत्तोपरि वर्तुलमण्डलो-
 परि संस्थापिताधारे वङ्गेः कलाः यजेत् । वङ्गेर्याः कलाः यजेत्ता
 आह । धूम्राद्या दशकलाः पूज्याः यथा धूं धूम्रायै नम इति
 धूम्रा । अम् अर्चि षे नम इत्यनेनार्चिः । ज्वं ज्वलिन्यै नम इति
 ज्वलिनी । सूं सूक्ष्मायै नम इत्यनेन सूक्ष्मा । ज्वां ज्वालिन्यै नम
 इत्यनेन ज्वालिनी । विं विष्णुलिङ्गिन्यै नम इति विष्णुलिङ्गिनी । सुं
 सुश्रीये नम इति सुश्रीः । सूं सुरूपायै नम इत्यनेन सुरूपा कं कपि-

मं वङ्गिमण्डलायेति दशान्ते च कलात्मने ।
 अवसाने नमो दत्त्वा पूजयेद्वङ्गिमण्डलम् ॥ २७ ॥
 तताऽर्घ्यपात्रमानीय फट्कारेण विशोधितम् ।
 आधारे स्थापयित्वा तु कलाः सूर्यस्य द्वादश ।
 कभादिवर्णबीजेन ठडान्तेन प्रपूजयेत् ॥ २८ ॥
 तपिनी तापिनी धूम्ना मरीचिज्ज्वालिनी रुचिः ।
 सुधूम्नाभो गदाविष्वा बोधिनी धारिणी क्षमा ॥ २९ ॥

जायै नम इति कपिला हं हव्यकव्यवहायै नम इत्यनेन हव्यकव्यवहा
 पूजयेति ॥ २४-२६ ॥

समित्यादि । पूर्वमं वङ्गिमण्डलायेति दत्त्वा ततो दशान्ते कला-
 त्मने इति दत्त्वा अवसाने तदन्ते च नमो दत्त्वा वङ्गिमण्डलं पूजयेत् मं
 वङ्गिमण्डलाय दशकलात्मने नम इति मन्त्रेणाधारे वङ्गिमण्डलमर्चय-
 दित्यर्थः ॥ २७ ॥

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं फट्कारेण फटा मन्त्रेण विशोधित
 मर्घ्यपात्रमानीयाऽधारे स्थापयित्वा तत्र सूर्यस्य द्वादशकलाः साधु-
 मारेण ठडान्तेन ठडौ अन्तौ यस्य कभादिवर्णबीजस्य तत् ठडान्ते-
 तेन कभादिवर्णबीजेन कादि भादि वर्णरूपेण बीजेन सहितेन
 वचतुर्धीनमोऽन्तेन नाममन्त्रेण प्रपूजयेत् ॥ २८ ॥

याः सूर्यकलाः प्रपूजयेत्ता आह तपिनीत्यादौकेन । यथा । अं
 मं तपिन्यै नम इति तपिनीम् खं वं तापिन्यै नम इति तापिनीम्
 णं फं धूम्नायै नमः इति धूम्नाम् घं पं मरीच्यै नम इति मरीचीम् डं
 नं ज्वालिनीयै नम इति ज्वालिनीम् चं भं रुचये नम इति रुचिम् छं
 दं सुधूम्नायै नम इति सुधूम्नाम् जं थं भोगदायै नम इति भोगदाम्
 झं तं विष्वायै नम इति विष्वाम् झं णं बोधिन्यै नम इति बोधिनीम्
 टं ढं धारिण्यै नम इति धारिणीम् ठं डं क्षमायै नम इति क्षमां
 प्रपूजयेदिति ॥ २९ ॥

अं सूर्यमण्डलायेति द्वादशान्ते कलात्मने ।
 नमोऽन्ते नार्घ्यपात्रे तु पूजयेत् सूर्यमण्डलम् ॥ ३० ॥
 विलोममाहकां तद्वन्मूलमन्त्रं समुच्चरन् ।
 त्रिभागं पूरयेन्मन्त्रो कलशस्थेन हेतुना ॥ ३१ ॥
 विशेषार्घ्यजलैः शेषं पूरयित्वा समाहितः ।
 षोडशस्वरबीजेन नाममन्त्रेण पूजयेत् ।
 सचतुर्थीनमोऽन्तेन कलाः सोमस्य षोडश ॥ ३२ ॥
 अमृता मानदा पूजा तुष्टिः पुष्टीरतिधृतिः ।
 शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्व्योतस्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ।
 पूर्णापूर्णांमृताकामदायिन्यः शशिनः कलाः ॥ ३३ ॥

अमित्यादि । पूर्वम् अं सूर्यमण्डलायेत्युक्त्वा ततो द्वादशान्ते
 कलात्मने इति वदेत् योजनया अं सूर्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने इति
 आसीत् नमोऽन्तेन तेन मन्त्रेनार्घ्यपात्रे सूर्यमण्डलं पूजयेत् ॥ ३० ॥

विलोमेत्यादि । ततो मन्त्रो साधकस्तद्वत् कलशपूरणे इव विलो-
 ममाहकां सानुःस्वाराण्यकारदीनकारान्ताण्यवर्णान्यसमुच्चरन् तेषा-
 मन्त्रे मूलमन्त्रञ्च समुच्चरन् सन् कलशस्थेन हेतुना सूर्यार्घ्यपात्रस्य
 त्रिभागं पूरयेत् ॥ ३१ ॥

विशेषेत्यादि । समाहितः सावधानः सन् अर्घ्यपात्रस्य शेषञ्चतुर्थं
 भागं विशेषार्घ्यजलैः पूरयित्वा सानुस्वारेण षोडशस्वरबीजेन सहितेन
 सचतुर्थीनमोऽन्तेन नाममन्त्रेण सोमस्य षोडशकलाः अर्घ्यपात्रस्य तीये
 पूजयेत् ॥ ३२ ॥

याः सोमकलाः पूजयेत्ता आह अमृतेत्यादिना साङ्गेन । यथा अं
 अमृतायै नम इत्यमृतायै अं मानदायै नम इति मानदाम् इं
 पूजायै नम इति पूजाम् ईं तुष्टये नम इति तुष्टिम् उं पुष्टये नम इति
 पुष्टिम् कं रतये नम इति रतिं क्कं धृतये नम इति धृतिं क्कं शशिन्यै

जं सोममण्डलायेति घोडशान्ते कलात्मने ।
 नमोऽन्ते न यजेन्मन्त्री पूर्ववत् सोममण्डलम् ॥ ३४ ॥
 दूर्वाक्षतं रक्तपुष्पं वर्वरामपराजिताम् ।
 मायया प्रक्षिपेत् पात्रे तीर्थमावाहयेदपि ॥ ३५ ॥
 कवचेनावगुण्डास्त्रमुद्रया रक्षणञ्चरेत् ।
 धेन्वा चैवास्तुतीकृत्य ऋदयेन्मत्स्यमुद्रया ॥ ३६ ॥
 मूलं सञ्जय्य दशधा देवतावाहनञ्चरेत् ।
 आवाह्य पुष्पाञ्जलिना पूजयेदष्टदेवताम् ।
 अखण्डाद्यैः पञ्चमन्त्रैर्मन्त्रयेत्तदनन्तरम् ॥ ३७ ॥

नम इति शशिनीं लृं चन्द्रिकायै नम इति चन्द्रिकां लृं कान्तये नम
 इति कान्तिम् एं ज्योत्स्नायै नम इति ज्योत्स्नां ऐं त्रियै नम इति
 त्रियं ओं प्रीतये नम इति प्रीतिं औं अङ्गदायै नम इत्यङ्गदां अं
 पूर्णायै नम इति पूर्णां अः पूर्णास्ततायै नमः इत्यनेन पूर्णास्ततां
 पूजयेदिति ॥ ३३ ॥

जमित्यादि । पूर्वम् जं सोममण्डलायेत्युक्त्वा ततः घोडशान्ते
 कलात्मने इति वदेत् योजनया जं सोममण्डलाय घोडशकलात्मने इत्या-
 सीत् नमोऽन्तेनानेन मन्त्रेण मन्त्री साधकः पूर्ववत् कलशतोयद्वारा-
 पात्रतोये सोममण्डलं यजेत् ॥ ३४ ॥

दूर्वेत्यादि । ततो दूर्वेया सहितानक्षतान् रक्तं पुष्पं वर्वरं वर्वरा-
 पत्रमपराजिताञ्च पुष्पं मायया ह्योवीजेन पात्रे प्रक्षिपेत् तत्रैव तीर्थ-
 मावाहयेत् ॥ ३५ ॥

कवचेनेति ततः कवचेन ह्यंवीजेनावगुण्डावगुण्डन् मुद्रयाध्वपा-
 त्रस्थं सुधातोयं वेष्टयित्वाऽस्त्रमुद्रया तस्यैव रक्षणञ्चरेत् कुर्यात् धेन्वा
 मुद्रया च तदेवाऽस्तुतीकृत्य मत्स्यमुद्रयाऽऽदयेत् ॥ ३६ ॥

मूलमिति । ततोऽध्वपात्रस्थसुधातोयस्योपरि मूलं मन्त्रं दशधा
 दशवारं संजय्य तत्रैव देवतावाहनञ्चरेत् अष्टदेवतामावाह्य च पुष्पाञ्ज-

अखण्डैकरसानन्दाकरे परमुधात्मनि ।

स्वच्छन्दस्फुरणामत्र निधेहि कुलरूपिणि ! ॥ ३८ ॥

अनङ्गस्यासृताकारे ! शुद्धज्ञानकलेवरे ! ।

अमृतत्वं निधेह्यस्मिन् वस्तुनि क्षिन्नरूपिणि ॥ ३९ ॥

तद्रूपेणैकरस्यञ्च कृतार्थं तत्स्वरूपिणि ! ।

भूत्वा कुलासृताकारमपि विस्फुरणं कुरु ॥ ४० ॥

ब्रह्माण्डरससम्भूतमशेषरससम्भवम् ।

आपूरितं महापात्रं पीयूषरसमावह ॥ ४१ ॥

अहन्तापात्रभरितमिदन्तापरमासृतम् ।

लिङ्गा पूजयेत् तदनन्तरमखण्डाद्यैः पञ्चमन्त्रैस्तदेव सुधातीयं मन्त्रेण
मन्त्रितं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

तानेवाखण्डादीन् पञ्चमन्त्रान् क्रमतो दर्शयति अखण्डैकेत्यादि ।
हे कुलरूपिणि ! अखण्डैकरसानन्दाकरे पूर्णप्रधानानुरागानन्दजनके
परमुधात्मनि अष्टसुरास्वरूपेष्ववस्तुनि स्वच्छन्दस्फुरणं स्वतन्त्रां वि-
स्फूर्तिं निधेहि स्थापय, गुणे रागे द्रवे रस इत्यमरः ॥ ३८ ॥

अनङ्गेत्यादि । हे अनङ्गस्यासृताकारे ! कामस्यासृतस्वरूपे ! हे
शुद्धज्ञानकलेवरे ! शुद्धज्ञानरूपशरीरे ! त्वं क्षिन्नरूपिणि क्षिप्तिरूपि-
ण्यस्मिन् सुरारूपे वस्तुनि अमृतत्वं निधेहि स्थापय ॥ ३९ ॥

तद्रूपेणेत्यादि । हे तत्स्वरूपिणि ! तत्तत्स्वरूपशालिनि ! त्वं तद्रू-
पेण प्रधानमाधुर्यरसरूपेणाधर्ममर्चायं मद्यसैकरस्यं प्रधानमाधुर्य-
रसविशिष्टं कृत्वा कुलासृताकारं सुरारूपं वस्तु च भूत्वा मयि विस्फु-
रणं विस्फूर्तिं कुरु ॥ ४० ॥

ब्रह्माण्डेत्यादि । हे देवि ! सुरया पूरितं महापात्रं प्रति
ब्रह्माण्डरससम्भूतं ब्रह्माण्डं ये रसास्तेभ्यः सञ्जातमत एवाशेष-
रससम्भवम् अशेषस्य सर्वस्य रसस्यासम्भवो यत् तथाभूतं पीयूषरसा-
ब्रह्मानय ॥ ४१ ॥

पराहन्तामये वज्रौ होमस्त्रीकारलक्षणम् ॥ ४२ ॥
 इत्यामन्त्रा ततस्तस्मिन् शिवयोः सामरस्यकम् ।
 विभाव्य पूजयेद्भूपदीपावपि च दर्शयेत् ॥ ४३ ॥
 इति श्रीपातसंस्कारः कथितः कुलपूजने ।
 अकृत्वा पापभाङ् मन्त्री पूजा च विफला भवेत् ॥४४॥
 घटश्रीपातयोर्मध्ये पात्राणि स्थापयेद्बुधः ।
 गुरुपात्रं भोगपात्रं शक्तिपात्रमतः परम् ॥ ४५ ॥
 योगिनीवीरपात्रे च वलिपात्रं ततः परम् ।
 पाद्याचमनयोः पात्रं श्रीपात्रेण नव क्रमात् ।
 सामान्यार्घ्यस्य विधिना पात्राणां स्थापनञ्चरेत् ॥४६॥
 कलशस्थासृतेनैव त्रिभागं परिपूर्य च ।
 भाषप्रमाणं पात्रेषु शुद्धिखण्डं नियोजयेत् ॥ ४७ ॥

अहन्तोत्पादि । अहन्ताऽहम्भावः तद्रूपे पात्रे भरितं धारितं
 यदिदन्तापरमावृतम् इदन्ता मदीयमिदं मदीयमिदमित्येतद्भावः तद्रूपं
 यत् परमसमृतं तस्य पराहन्तामये परा याऽहन्ताऽहम्भावस्तद्रूपे वज्रौ
 होमस्त्रीकारलक्षणं कुर्यात् अहन्तारूपपात्रसहितं तत् स्थापितेदन्ता-
 रूपपरमावृतं पराहन्तारूपे वज्रौ जुहुयादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इतीति । इति एतैः पञ्चभिर्मन्त्रैर्मन्त्रमाप्तव्यं ततोऽनन्तरं तस्मिन्
 न्मध्ये शिवयोः शिवायाः शिवस्य च सामरस्यसंस्कारस्य विभाव्य विचिन्त्य
 तन्मध्ये पूजयेत् तस्योपरि भूपदीपावपि च दर्शयेत् ॥ ४३ ॥

अकृत्वा श्रीपातसंस्कारमिति शेषः ॥ ४४ ॥

ननु घटश्रीपातयोर्मध्ये किङ्किं पात्रं स्थापयेत् तत्राह गुरुपात्र-
 मित्यादि ॥ ४५ ॥

श्रीपात्रेण सह नव पात्राणि क्रमात् स्थापयेत् । ननु केन विधि-
 न्ना पात्राणि स्थापयेत् तत्राह सामान्यार्घ्यस्येत्यादि ॥ ४६ ॥

वामाङ्गुष्ठानामिकाभ्याममृतं पात्रसंस्थितम् ।

गृहीत्वा शुद्धिखण्डेन दक्षया तत्त्वमुद्रया ।

सर्वत्र तर्पणं कुर्यात् विधिरेषः प्रकीर्तितः ॥ ४८ ॥

श्रीपात्रात् परमं विन्दुं गृहीत्वा शुद्धिसंयुतम् ।

आनन्दभैरवं देवं भैरवीञ्च प्रतर्पयेत् ॥ ४९ ॥

गुरुपात्रासृतेनैव तर्पयेद् गुरुसन्ततिम् ।

सहस्रारे निजगुरुं सपत्नीकं प्रतर्प्य च ।

वाग्भवाद्यं खलनाम्ना तद्वदगुरुचतुष्टयम् ॥ ५० ॥

कलशस्थेत्यादि । कलशस्थामृतेनैव तेषां पात्राणां त्रिभान् परिपूर्णं साधप्रमाणं शुद्धिखण्डं सर्वादिखण्डं पात्रेषु नियोजयेत् स्थापयेत् ॥ ४७ ॥

वामेत्यादि । वामाङ्गुष्ठानामिकाभ्यां दक्षया च तत्त्वमुद्रया शुद्धि-
खण्डेन सहितं पात्रसंस्थितममृतं गृहीत्वा सर्वत्र तर्पणं कुर्यात् सर्वत्र
तर्पणे एष विधिः प्रकीर्तितः ॥ ४८ ॥

श्रीपात्रादिति । श्रीपात्राच्छुद्धिसंयुतं परमं विन्दुं गृहीत्वा सह-
क्षमलवरयूम् आनन्दभैरवाय वषट् आनन्दभैरवं तर्पयामि नम इत्यनेना-
नन्दभैरवं देवं हसक्षमलवरयीम् आनन्दभैरव्यै वौषट् आनन्दभैरवीं
तर्पयामि स्वाहेत्यनेनानन्दभैरवीञ्च प्रतर्पयेत् ॥ ४९ ॥

शुर्वित्यादि । गुरुपात्रासृतेनैव गुरुसन्ततिं गुरुसूक्तं तर्प-
येत् । ननु केन सन्तोषेण कुत्र वा स्थाने गुरुसन्ततिं तर्पयेत्तत्राह
सहस्रारे इत्यादि । सहस्रारे पद्मे सपत्नीकं निजगुरुं प्रतर्प्य वाग्भ-
वम् ऐं बीजमाद्यं यस्य तेषामूतेन खलनाम्ना निजगुरुणा सह
गुरुचतुष्टयं तद्वन्नजगुरुवत् प्रतर्पयेत् यथा ऐं सपत्नीकमष्टकानन्दनाथं
श्रीगुरुं तर्पयामि नम इत्यनेन निजगुरुम् ऐं सपत्नीकं परमगुरुन्तर्प-
यामि नम इति परमम् ऐं सपत्नीकं परापरगुरुन्तर्पयामि नम इति

ततः स्वहृदयाभोजे भोगपात्रासृतेन च ।

आद्यां कालीं तर्पयामि निजबीजपुरःसरम् ॥ ५१ ॥

स्वाहान्तेन त्रिधा मन्त्री तर्पयेद्विष्टदेवताम् ।

शक्तिपात्रासृतेस्तद्वद्भावरणतर्पणम् ॥ ५२ ॥

योगिनीपात्रसंस्थेन सायुधां सपरीकराम् ।

सन्तर्प्य कालिकामाद्यां वटुकभ्यो वलिं हरेत् ॥ ५३ ॥

स्ववामभागे सामान्यं मण्डलं रचयेत् सुधीः ।

स्तन्मूज्य स्थापयेत्तत्र सामिधान्नं सुधान्वितम् ॥ ५४ ॥

वाङ् मायाकमलावच्च वटुकाय नमः पदम् ।

यरापरयुस्म्योऽं सपत्नीकं परमेष्ठियुस्तर्पयामि नम इति परमेष्ठियुः
प्रतर्पयेदिति ॥ ५० ॥

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं निजबीजपुरःसरं यथास्यात्तथा स्वाहा-
न्तेन स्वाहारूपेणान्तेन सहाद्यां कालीं तर्पयामीत्युच्चरन्मन्त्री माधको
भोगपात्रासृतेन स्वहृदयाभोजे इष्टदेवतां त्रिधा त्रिवारं तर्पयेत् ह्रीं श्रीं
क्रीं परमेश्वरि स्वाहाद्यां कालीं तर्पयामि स्वाहेति मन्त्रेण तर्पयेदित्यर्थः
ततः शक्तिपात्रासृतेस्तद्वद्देवाङ्गावरणतर्पणं कुर्यात् अङ्गदेवतास्तर्पयामि
स्वाहेत्यनेनाङ्गदेवताः आवरणदेवतास्तर्पयामि स्वाहेत्यनेनावरणदेवतास्तर्पयेदित्यर्थः ५१ । ५२ ॥

योगिनीत्यादि । योगिनीपात्रसंस्थेनासृतेन ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि
स्वाहा सायुधां सपरीकरामाद्यां कालीं तर्पयामि स्वाहेति मन्त्रेण
सायुधामायुधविशिष्टां सपरीकरां परिवारसहितामाद्यां कान्तिकां सन्त-
र्प्य वटुकभ्यो वलिं हरेत् इत्यात् ॥ ५३ ॥

वटुकादिभ्यो वलिदानस्य विधिमाह स्ववामभागे इत्यादि । सुधीः
धीरः स्ववामभागे सामान्यं मण्डलं रचयेत् तन्मण्डलं सम्पूज्य
तत्र मण्डले वलद्विंशं तद्विध्यं च सुधान्वितं सुरासंयुक्तं सामिधान्नं
कांसादिसहितमन्नं स्थापयेत् ॥ ५४ ॥

सम्पूज्य पूर्वभागे च वटुकस्य वलिं हरेत् ॥ ५५ ॥
 ततस्तु यां योगिनीभ्यः स्वाहा याम्यां हरेदुवलिम् ॥ ५६ ॥
 षड्दीर्घयुक्तं सम्बर्त्तं क्षेत्रपालाय हृन्मनुः ।
 अनेन क्षेत्रपालाय वलिं दद्यात्तु पश्चिमे ॥ ५७ ॥
 खान्तवीजं ससुद्धृत्य षड्दीर्घं स्वरसंयुतम् ।
 ऊऽन्तं गणपतिं चोक्ता वङ्गिजायान्ततो वदेत् ॥ ५८ ॥
 उत्तरस्यां गणेशाय वलिमेतेन कल्पयेत् ।
 मध्ये तथा सर्वभूतवलिं दद्याद् यथाविधि ॥ ५९ ॥

वाङ्मायेत्यादि । वाङ्मायाकमलावञ्च ऐं ह्रीं श्रीं सहितं वञ्चेति वीजसङ्गा वटुकाय नम इति पदं वदेत् योजनया ऐं ह्रीं श्रीं वं वटुकाय नम इति मन्त्रो जातः अनेनैव मन्त्रेण मण्डलस्य पूर्वभागे वटुकं सम्पूज्य तत्रैव एषः सुधामिषान्वितान्नवलिः ऐं ह्रीं श्रीं वं वटुकाय नम इति मन्त्रेण वटुकस्य वलिं हरेत् दद्यात् ॥ ५५ ॥

ततश्चित्ति । ततोऽनन्तरम् एषः सुधामिषान्वितान्नवलिर्यां योगिनीभ्यः स्वाहेति मन्त्रेण याम्यां मण्डलस्य दक्षिणे भागे योगिनीभ्यो वलिं हरेत् ॥ ५६ ॥

पङ्क्तिर्यादि । षड्दीर्घयुक्तं सम्बर्त्तं क्षकारसङ्गा ततः क्षेत्रपालायेत्युक्ता ततो हृत् नम इति वदेत् सर्वपदयोजनया क्षां क्षीं क्षुं क्षैं क्षौं क्षः क्षेत्रपालाय नम इति मनुर्जातः एषः सुधामिषान्वितान्नवलिरित्याद्यो नानेनैव भद्रुना मण्डलस्य पश्चिमे भागे क्षेत्रपालाय वलिं दद्यात् ॥ ५७ ॥

खान्तेत्यादि । षड्दीर्घस्वरसंयुतं खान्तवीजं खस्यान्तो गकारस्त-द्रूपं वीजं ससुद्धृत्य ततो ऊऽन्तं गणपतिञ्चोक्ता ततो वङ्गिजायां स्वाहेति वदेत् योजनया गां गीं गुं गैं गौं गः गणपतये स्वाहेति मन्त्रो जातः एषः सुधामिषान्वितान्नवलिरित्याद्यो नानेनैव मन्त्रेण उत्तरस्यां मण्डल-स्योत्तरे भागे गणेशाय वलिं कल्पयेद् दद्यात् तथैव मण्डलस्य मध्ये यथाविधि विधिवत् सर्वभूतवलिं दद्यात् ॥ ५८ । ५९ ॥

ह्रीं श्रीं सर्वपदञ्जीक्ता विघ्नकङ्गास्ततो वदेत् ।
 सर्वभूतेभ्य इत्युक्त्वा ह्रं फट् स्वाहा मनुर्मतः ॥ ६० ॥
 ततः शिवायै विधिवद्वलिमेकं प्रकल्पयेत् ।
 गृह्ण देवि ! महाभागे ! शिवे ! कालाग्निरूपिणि ! ॥ ६१ ॥
 शुभाशुभं फलं व्यक्तं ब्रूहि गृह्ण वलिं तव ।
 मूलमेष वलिः पश्चात् शिवायै नम इत्यपि ।
 अक्रानुष्ठानमेतत्तु तवायै कथितं शिवे ! ॥ ६२ ॥
 चन्दनागुरुकस्तूरिवासितं सुमनीहरम् ।
 पुष्पं गृह्णीत्वा पाणिभ्यां करकच्छपमुद्रया ॥ ६३ ॥
 नीत्वा स्वहृदयाभोजे ध्यायेदाद्यां परात्पराम् ॥ ६४ ॥
 सहस्रारे महापद्मे सुषुम्ना ब्रह्मवर्त्मना ।

सर्वभूतेभ्यो वलिदानस्य मन्त्रमाह एकेन ह्रीमिति । ह्रीं श्रीं
 सर्वपदसङ्गा ततो विघ्नकङ्गाः इति वदेत् ततः सर्वभूतेभ्य इत्युक्त्वा ह्रं
 फट् स्वाहेति वदेत् योजनाया ह्रीं श्रीं सर्वविघ्नकङ्गाः सर्वभूतेभ्यो
 ह्रं फट् स्वाहेति मनुर्जातः एष सुधाभिषान्वितान्नवलिरित्याद्योऽयमेव
 भक्तुः सर्वभूतेभ्यो वलिदाने मतः ॥ ६० ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं शिवायै फलकारिकायै विधिवदेकं वलिं
 प्रकल्पयेत् दद्यात् शिवायै वलिदानस्य मन्त्रमाह साङ्गेन । गृह्णीति
 गृह्ण देवि ! महाभागे ! इत्याद्युक्त्वा मूलमन्त्रं वदेत् ततः एष वलिरि-
 त्युक्त्वा पश्चात् शिवायै नम इत्यपि वदेत् सकलपदयोजनया गृह्ण देवि
 महाभागे शिवे कलाग्निरूपिणि शुभाशुभफलं व्यक्तं ब्रूहि गृह्ण वलिं
 तव ह्रीं श्रीं श्रीं परमे स्वाहा एष वलिः शिवायै नम इति मन्त्रो-
 जातः अनेनैव शिवायै वलिं दद्यात् ॥ ६१ । ६२ ॥

चन्दनेत्यादि । ततश्चन्दनागुरुकस्तूरिवासितं सुमनीहरं पुष्पं
 पाणिभ्यां गृह्णीत्वा करकच्छपमुद्रया हृदि नीत्वा च स्वहृदयाभोजे
 परात्परमाद्यां कालीं ध्यायेत् ॥ ६३ । ६४ ॥

नीत्वा सानन्दितां कृत्वा बृहन्निश्वासवर्त्मना ।
दीपादीपान्तरमिव तत्र पुष्पे नियोज्य च ॥ ६५ ॥
यन्त्रे निधापयेन्मन्त्री दृढभक्तिसमन्वितः ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेदिष्टदेवताम् ॥ ६६ ॥
देवेशि ! भक्तिसुलभे ! परिवारसमन्विते ! ।
यावत् त्वं पूजयिष्यामि तावत् त्वं सुस्थिरा भव ॥ ६७ ॥
क्रीमाद्ये ! कालिके ! देवि ! परिवारादिभिः सह ।
इहागच्छ द्विधा प्रोक्ता इह तिष्ठ द्विधा पुनः ॥ ६८ ॥
इह शब्दात् सन्निधेहि इह सन्निपदात्ततः ।
रुध्यस्व पदमाभाष्य मम पूजां गृहाण च ॥ ६९ ॥
इत्यमावाहनं कृत्वा देव्याः प्राणान् प्रतिष्ठयेत् ॥ ७० ॥

सहस्रारे इति । सहस्रदशान्भोजे ध्यात्वा चाद्यां कालीनतः सुषुम्ना
या नाड्यो तद्रूपेण ब्रह्मवर्त्मना सहस्रारे महापद्मे नीत्वा प्रापय्य
सुधयामलयया सानन्दितासानन्दयुताञ्च कृत्वा दीपादीपान्तरमिवान्यं
दीपमिव तस्याएव काल्याः सकाशादपरामाद्यां कालीं बृहन्निश्वास-
वर्त्मना नासापुटेन वहिरानीय तत्र पाणिसंस्थे पुष्पे नियोज्य संस्थाय
च दृढभक्तिसमन्वितो मन्त्री हस्तस्यपुष्पंस्थापितां देवीं यन्त्रे निधापयेत्
स्थापयेत् ततः कृताञ्जलिपुटो भूत्वेष्टदेवतां प्रार्थयेत् ॥ ६५ । ६६ ॥
किं प्रार्थयेत्तत्राह देवेशीत्यादि ॥ ६७ ॥

क्रीमाद्ये इत्यादि । क्रीमाद्ये कालिके देवि परिवारादिभिः
सहेति प्रोच्य ततो द्विधा द्विवारमागच्छेति च प्रोच्य ततः पुनर्द्विधा
इह तिष्ठेति प्रोच्य ततः पुनरिह शब्दात् सन्निधेहीति प्रोच्य तत इह
सन्निपदपाद् रुध्यस्वेतिपदमाभाष्य ततो मम पूजां गृहाणेति वदेत्
सकलपदयोजनया क्रीमाद्ये कालिके देवि परिवारादिभिः सहेहा-
गच्छागच्छेह तिष्ठ तिष्ठेह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व मम पूजां गृहा-

आं ह्रीं क्रों श्रीं वज्रिजायाप्रतिष्ठामत्र ईरितः ।

अमुष्या देवतायाश्च प्राणा इह ततः परम् ।

प्राणा इति ततः पञ्चबीजानि तदनन्तरम् ॥ ७१ ॥

अमुष्या जीव इह च स्थित इत्युच्चेत् पुनः ।

पञ्चबीजान्यमुष्याश्च सर्वेन्द्रियाणि कीर्तयेत् ॥ ७२ ॥

पुनस्तत् पञ्च बीजानि अमुष्या वचनान्ततः ।

वाङ्मनोनयनघ्राणश्रोत्रत्वक्पदतो वदेत् ॥ ७३ ॥

प्राणा इहागत्य सुखं चिरन्तिष्ठन्तु ठद्वयम् ॥ ७४ ॥

इति त्रिधा यन्त्रमध्ये लेलिहानाख्यमुद्रया ।

येति मन्त्रो जातः इत्यमनेन प्रकारेणानेन मन्त्रेण देव्या आवाहनं कृत्वा
तस्याएव प्राणान् प्रतिष्ठयेत् प्राणप्रतिष्ठां कुर्यादित्यर्थः ॥ ६८-७० ॥

ननु केन मन्त्रेण देव्याः प्राणान् प्रतिष्ठयेदित्यपेक्षायां प्राण-
प्रतिष्ठानन्तमाह चतुर्भिः आमित्यादि । आं ह्रीं क्रों श्रीं आमित्युक्त्वा वज्रि-
जाया स्वाहा वक्तव्या ततोऽसृष्ट्या देवतायाः प्राणा इहेत्युक्त्वा ततः परं
प्राणा इत्युच्चेत् ततः आं ह्रीमित्यादीनि पञ्चबीजानि वदेत् ततोऽ-
सृष्ट्याः सर्वेन्द्रियाणीति वदेत् पुनस्तानि पञ्चबीजानि वदेत् तदनन्तर-
मसृष्ट्याजीव इह स्थित इत्युच्चेत् पुनः तान्येव पञ्चबीजानि वदेत्
ततोऽसृष्ट्याः सर्वेन्द्रियाणीति वदेत् पुनस्तानि पञ्चबीजानि वदेत् ततो-
ऽसृष्ट्यावचनात् कथनात् परं वाङ्मनोनयनघ्राणश्रोत्रत्वक् पदं वदेत्
तस्माच्च पदात् प्राणा इहागत्य सुखं चिरन्तिष्ठन्ति वदेत् ततः ठद्वयं
स्वाहेति वदेत् सकलपदयोजनया आं ह्रीं क्रों श्रीं स्वाहा आद्या
कालीदेवतायाः प्राणा इह प्राणाः आं ह्रीं क्रों श्रीं स्वाहा आद्या-
कालीदेवताया जीव इह स्थितः आं ह्रीं क्रों श्रीं स्वाहा आद्या-
कालीदेवतायाः सर्वेन्द्रियाणि आं ह्रीं क्रों श्रीं स्वाहा आद्या-
कालीदेवताया वाङ्मनोनयनघ्राणश्रोत्रत्वक् प्राणाः इहागत्य सुखं
चिरन्तिष्ठन्तु स्वाहेति प्राणप्रतिष्ठामन्त्र ईरितः ॥ ७१-७४ ॥

संस्थाप्य विधिवत् प्राणान् कृताञ्जलिपुटो वदेत् ॥७५॥
 आद्ये ! कालि ! स्वागतन्ते सुस्वागतमिदन्तव ।
 आसनञ्चेदमत त्वयास्यतां परमेश्वरि ! ॥ ७६ ॥
 ततो विशेषार्घ्यं जलैस्त्रिधा मूलं समुच्चरन् ।
 प्रोक्षयेद्देवशुद्धयं षडङ्गैः सकलीकृतिः ।
 ततः सम्यजयेद्देवीं षोडशैरुपचारकैः ॥ ७७ ॥
 पादार्घ्याचमनीयञ्च स्नानं वसनभूषणे ।
 गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्याचमने तथा ॥ ७८ ॥
 अमृतञ्चैव ताम्बूलं तर्पणञ्च नतिक्रिया ।
 प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांश्च षोडश ॥ ७९ ॥

इतीति । इत्यनेनैव प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण त्रिधा बारतयं
 गुरुपदिष्टया लेलिहानाख्यसुद्रेया यन्त्रमध्ये देव्याः प्राणान् विधि-
 वत् संस्थाप्य कृताञ्जलिपुटः सन् वदेत् लेलिहानाख्यसुद्रेया यथा
 दक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम् । तर्जनीमध्यमानामाः समं कुर्व्याद्दधोसु-
 खम् । अनामायां क्षिमेद्द्वामृजुं कृत्वा कनिष्ठिकाम् । लेलिहानाम
 सुद्रेयं जीवन्वासे प्रकीर्त्तितेति ॥ ७५ ॥

किं वदेदित्यपेक्षायामाह आद्ये इत्यादि । सुष्ठु स्वागतं
 स्वागतम् ॥ ७६ ॥

तत इत्यादि । ततो मूलं मन्त्रं त्रिधा समुच्चरन् देवशुद्धयं
 विशेषार्घ्यजलैर्देवीं प्रोक्षयेत् अभिषिञ्चेत् षडङ्गैः क्तं हृदयाय नमः
 ह्रीं शिरसे साहा ह्रूं शिखायै वषट् ह्रौं कवचाय ऊम् ह्रौं नेत्र-
 त्रयाय वौषट् ह्रः अस्त्राय फट् इति मन्त्रैर्देव्याः सकलीकृतिः समस्ती-
 करणं विधेयम् सकलीकरणं यथा देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात्
 सकलीकृतिरिति ॥ ७७ ॥

तानेव षोडशोपचारान् दर्शयति पाद्येत्यादिना ॥ ७८ ॥

अमृतं मद्यम् प्रयोजयेत् निवेदयेत् ॥ ७९ ॥

आद्यावीजमिदं पाद्यं देवतायै नमः पदम् ।
 देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ।
 पाद्यञ्चरणयोर्हृद्यात् शिरस्पर्शं निवेदयेत् ॥ ८० ॥
 स्वाहापदेन, मतिमान् स्वधेत्याचमनीयकम् ।
 सुखे नियोजयेन्मन्त्री मधुपर्कं सुखाम्बुजे ।
 वंस्वधेति समुच्चार्य पुनराचमनीयकम् ॥ ८१ ॥
 स्नानीयं सर्वगात्रेषु वसनं भूषणानि च ।
 निवेदयामि मनुना दद्यादेतानि देशिकः ॥ ८२ ॥

अथ क्रमतः पाद्यादिषोडशोपचारसमर्पणविधिमाह आद्या-
 वीजमित्यादिभिः । आद्यावीजमुक्त्वा इदं पाद्यं देवतायै नम इति
 पदं वदेत् योजनया ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि स्वाहेदं पाद्यमाद्या-
 कालीदेवतायै नम इति मन्त्रो जातः अनेन मन्त्रेण देव्याञ्चरणयोः
 पाद्यं दद्यात् स्वाहा पदेन स्वाहापदघटितेन ह्रीं श्रीं क्रीं पर-
 मेश्वरि स्वाहेदमर्घ्यमाद्यायै काल्यै स्वाहेति मन्त्रेण देव्याः शिरस्पर्शं
 निवेदयेत् ॥ ८० ॥

स्वाहेत्यादि । स्वाहापदेनेति पूर्वान्वयि । मतिमान्मन्त्री स्वधे-
 तिपदघटितेन ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि स्वाहेदमाचमनीयमाद्यायै
 काल्यै स्वधेति मन्त्रेण देव्या सुखे आचमनीयकं नियोजयेद्दद्यात् ह्रीं
 श्रीं क्रीं परमेश्वरि स्वाहा एष मधुपर्कं आद्यायै काल्यै स्वधेति म-
 न्त्रेण देव्या सुखाम्बुजे मधुपर्कं नियोजयेत् ह्रीं श्रीं क्रीं परमे-
 श्वरि स्वाहेदमाचमनीयमाद्यायै काल्यै वं स्वधेति समुच्चार्य पुनर्देवीं
 सुखे आचमनीयकं नियोजयेत् ॥ ८१ ॥

स्नानीयमित्यादि । ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि स्वाहेदं स्नानी-
 यमिदं वसनमेतानि भूषणानि चाद्यायै कालिकायै निवेदयामीति
 मनुना एतानि स्नानीयादीनि देव्याः सर्वगात्रेषु देशिकः साधको
 दद्यात् ॥ ८२ ॥

मध्यमानामिकाभ्याञ्च गन्धदद्याद्बृहदम्बुजे ।
 नमोऽन्तेन च मन्त्रेण वौषड्गन्तेन पुष्पकम् ॥ ८३ ॥
 धूपदीपौ च पुरतः संस्थाप्य प्रोज्जणादिभिः ।
 निवेदयामि मन्त्रेण उत्सृज्य तदनन्तरम् ॥ ८४ ॥
 जयध्वनि मन्त्रमातः स्वाहेति मन्त्रपूर्वकम् ।
 सम्पूज्य घण्टां वामेन वादयन् दक्षिणेन तु ॥ ८५ ॥
 धूपं गृहीत्वा मतिमान् नासिकाधो नियोजयेत् ।
 दीपन्तु दृष्टिपर्यन्तं दशधा भ्रामयेत् पुरः ॥ ८६ ॥
 ततः पात्रञ्च शुद्धिञ्च समादाय करद्वये ।
 मूलं समुच्चरन् मन्त्री यन्त्रमध्ये निवेदयेत् ॥ ८७ ॥
 परमं वारुणीकल्पं कीटिकल्पान्तकारिणि ! ।
 गृहाण शुद्धिसहितं देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥ ८८ ॥

मध्यमेत्यादि । नमोऽन्तेन ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि स्वाहा एष गन्ध-
 ध्याद्यायै काल्यै नम इति मन्त्रेण देव्या बृहदम्बुजे मध्यमानामिकाभ्या-
 मङ्गुलिभ्यां गन्धं दद्यात् वौषड्गन्तेन ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि स्वाहेदं
 पुष्पमाद्यायै काल्यै वौषड्गिति मन्त्रेण देव्यै पुष्पकं दद्यात् ॥ ८३ ॥
 धूपेत्यादि । पुरतो देव्यग्रे धूपदीपौ संस्थाप्य प्रोज्जणादिभिः संशोध्य
 च ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि स्वाहा एतौ धूपदीपावाद्यायै काल्यै
 निवेदयामीति मन्त्रेणोत्सृज्य देव्यै समर्थं च तदनन्तरम् एते गन्ध-
 पुष्पे जयध्वनिमन्त्रमातः स्वाहेति मन्त्रपूर्वकं घण्टां सम्पूज्य वामेन
 हस्तेन तां घण्टां वादयन् सन् दक्षिणेन हस्तेन धूपं गृहीत्वा मतिमान्
 नासिकाया व्यधो नियोजयेत् निवेदयेत् दीपन्तु पुरो देव्यग्रे
 पादभारभ्य दृष्टिपर्यन्तं दशधा दशवारं भ्रामयेत् ॥ ८४-८६ ॥

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं पानपात्रं शुद्धिं मांसादिकञ्च करद्वये
 समादाय गृहीत्वा मूलं मन्त्रं तदन्ते इदं मद्यभिर्मां शुद्धिञ्चाद्यायै काल्यै
 निवेदयामीति च समुच्चरन् मन्त्री यन्त्रमध्ये देव्यै निवेदयेत् ॥ ८७ ॥

ततः सामान्यविधिना पुरतो मण्डलं लिखेत् ।

तस्योपरि न्यसेत् पात्रं नैवेद्यपरिपूरितम् ॥ ८९ ॥

प्रोक्षणञ्चावशुण्डञ्च रक्षणञ्चामृतीकृतम् ।

मूलेन सप्तधामन्त्रा अर्घ्याङ्गिर्विनिवेदयेत् ॥ ९० ॥

मूलमेतत्तु सिद्धान्तं सर्वोपकरणान्वितम् ।

निवेद्यामीष्टदेव्यै जुषाणेदं हविः शिवे ! ॥ ९१ ॥

ततः प्राणादिसुद्राभिः पञ्चभिः प्राशयेद्धविः ॥ ९२ ॥

धामि नैवेद्यमुद्राञ्च विकचोत्पलसन्निभाम् ।

दर्शयेन्मूलमन्त्रेण पात्रार्थं तीर्थपूरितम् ॥ ९३ ॥

ततः प्रार्थनावश्यकमाह परममित्यादि । वाक्यणीकल्पम् मद्यम् ॥ ८८ ॥
तत इति । ततोऽनन्तरं सामान्यविधिना साधारणविधानेन पुरतोऽप्ये-
तिकोणञ्चतुष्कोणं वा मण्डलं लिखेत् तस्य मण्डलस्योपरि नैवेद्य-
परिपूरितं पात्रं न्यसेत् स्थापयेत् ॥ ८९ ॥

प्रोक्षणमिति । तत्पात्रस्यस्य नैवेद्यस्य फटा प्रोक्षणं ह्रं बीजे-
नावशुण्डनं वेष्टनं फटैव रक्षणं धेनुसुद्रया वं बीजेनामृतीकृतममृती-
करणञ्च विदध्यात् ततो मूलमन्त्रेण सप्तधा तन्नैवेद्यसामन्त्रार्घ्याङ्गि-
रर्षजलैर्देव्यै निवेदयेत् ॥ ९० ॥

नैवेद्यानिवेदनमन्त्रमाहैकेन । मूलमिति पूर्व्यं मूलं वदेत् ततः
एतत् सर्वोपकरणान्वितं सिद्धान्तमिष्टदेवतायै निवेद्यामीति वदेत् ततः
शिवे ! हविरिदं जुषाणेति वदेत् योजनया ह्रीं श्रीं क्रीं परमेश्वरि स्वाहा
एतत् सर्वोपकरणान्वितं सिद्धान्तमिष्टदेवतायै निवेद्यामि शिवे हवि-
रिदं जुषाणेति मन्त्रो नैवेद्यासमर्पणायासीत् सिद्धान्तमित्यामास्तस्यापु-
नः प्रोक्षणम् ॥ ९१ ॥

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरम्याणाय स्वाहा, अपानाय स्वाहा,
समानाय स्वाहा, उदानाय स्वाहा, व्यानाय स्वाहेति मन्त्रैर्गुरुपदिष्टा-
भिः पञ्चभिः प्राणादिसुद्राभिर्देवीं हविः प्राशयेत् भोजयेत् ॥ ९२ ॥

कलशं विनिवेद्याथ पुनराचमनीयकम् ।

ततः श्रीपादसंस्थेनामृतेन तर्पयेत् त्रिधा ॥ ८४ ॥

उत्तमाङ्गं हृदाधारपादसर्वाङ्गकेषु च ।

पञ्चपुष्पाञ्जलीन्दत्वा मूलमन्त्रेण देशिकः ॥ ८५ ॥

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेदृष्टदेवताम् ।

तवावरणदेवांश्च पूजयामि नमो वदेत् ॥ ८६ ॥

अग्निर्निर्ऋतिवायुश्च पुरतः पृष्ठतः क्रमात् ।

षडङ्गानि च सम्पूज्य गुरुपङ्क्तीः समर्चयेत् ॥ ८७ ॥

गुरुञ्च परमादिञ्च परापरगुरुन्तथा ।

परमेष्ठिगुरुञ्चैव यजेत् कुलगुरुनिमान् ॥ ८८ ॥

वामि इति । वामे हस्ते विक्रवोत्पलसन्निभां प्रफुल्लपङ्कजतुल्यां
नैवेद्यासुद्राञ्च देवीं दर्शयेत् ततो मूलमन्त्रेण तीर्थपूरितं मद्येन पूरितं
कलशं पानार्थं देव्यै निवेद्या पुनराचमनीयकं दद्यात् । ततोऽनन्तरं
श्रीपादसंस्थेनामृतेन सुरया त्रिधा त्रिवारं पूर्ववद्देवीं तर्पयेत् ॥ ८३ ॥
॥ ८४ ॥

उत्तमाङ्गेत्यादि । ततो देशिकः साधको देव्याः उत्तमाङ्गे मस्तके
हृदये आधारदेशे पादयोः सर्वाङ्गेषु च मूलमन्त्रेण पञ्च पुष्पाञ्जलीन्
दत्वा कृताञ्जलिपुटो भूत्वष्टदेवतां प्रार्थयेत् । यत् प्रार्थयेत्तदाहोर्द्धतः
तत्रेति । तवावरणदेवानित्युक्त्वा पूजयामि नम इति पदं वदेत् योजनया
इष्टदेवते तवावरणदेवान् पूजयामि नम इति प्रार्थनावाक्यमासीत्
॥ ८५ ॥ ८६ ॥

आवरणदेवानां पूजायाः प्रकारं दर्शयति अग्नीत्यादिभिः ।
अग्निर्निर्ऋतिवायुश्च पुरतः पृष्ठतः यन्त्रस्याग्निकोणे नैर्ऋत्यकोणे
वायुकोणेशानकोणे पुरतोऽप्ये पृष्ठतः पश्चाद्भागे च क्रमतः ह्रीं नमः
ह्रीं नमः ह्रूं नमः ह्रौं नमः ह्रौं नमः ह्रूं नमः इति मन्त्रैः षडङ्गानि
षडङ्गदेवतानि सम्पूज्य गुरुपङ्क्तीर्य रुश्रेणीः समर्चयेत् ॥ ८७ ॥

गुरुपात्रासृतेनैव त्रिस्त्रिस्तर्पणमाचरेत् ।

ततोऽष्टदलमध्ये तु पूजयेदष्टनायिकाः ॥ ८८ ॥

मङ्गला विजया भद्रा जयन्तो चापराजिता ।

नन्दिनी नारसिंही च कौमारीत्यष्टमातरः ॥ १०० ॥

दलाग्रेषु यजेदष्टभैरवान् साधकोत्तमः ॥ १०१ ॥

असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोधोन्मत्तो भयङ्करः ।

कपाली भौषणश्चैव संहारोऽष्टौ च भैरवाः ॥ १०२ ॥

इन्द्रादिदशदिक्पालान् भूपुरान्तः प्रपूजयेत् ।

तेषामस्ताणि तद्वाह्ये पूजयेत् तर्पयेत्ततः ॥ १०३ ॥

गुरुपङ्क्तीरेव दर्शयन्नाह गुरुञ्चेत्यादि । ओं गुरवे नमः ओं परमगुरवे नमः ओं परापरगुरवे नमः ओं परमेष्ठिगुरवे नमः इति मन्त्रैर्गन्धपुष्पादिभिर्व्यन्त्रमध्ये गुरुं परमादिं परम आदिर्व्यस्य तथाभूतं गुरुन्त्यैव परापरगुरुं परमेष्ठिगुरुञ्चापीमान् कुलगुरुन् क्रमतो यजेत् ॥ ८८ ॥

गुर्वित्यादि । गुरुपात्रासृतेनैव त्रिस्त्रिस्त्रिवारं त्रिवारं क्रमतो गुरुणां तर्पणमाचरेत् कुर्यात् ततोऽनन्तरमष्टदलमध्येऽष्टपत्नायामभ्यन्तरे उं मङ्गलायै नम इत्येवं प्रणवादिनमोऽन्तेन नाममन्त्रेण गन्ध-पुष्पादिभिरष्टनायिकाः पूजयेत् ॥ ८८ ॥

पूज्याः अष्टनायिका आह । मङ्गलेत्याद्येकेन ॥ १०० ॥

दलेत्यादि । दलाग्रेषु पत्राग्रेषु ओं असिताङ्गाय भैरवाय नम इत्येवं प्रणवादिनमोऽन्तेन नाममन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिरष्टभैरवान् साधकोत्तमो यजेत् ॥ १०१ ॥

पूज्यानष्टभैरवानाह । असिताङ्ग इत्याद्येकेन ॥ १०२ ॥

इन्द्रेत्यादि । ततः प्रणवादिनमोऽन्तेन नाममन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिरिन्द्रादिदशदिक्पालान् भूपुराभ्यन्तरे प्रपूजयेत् तेषामिन्द्रादीनामस्ताणि वज्रादीनि प्रणवादिनमोऽन्तनाममन्त्रेण तद्वाह्ये भूपुरादहिः

सर्वोपचारैः सम्पूज्य वलिं दद्यात् समाहितः ॥ १०४ ॥

मृगम्हागश्च लेषश्च लुलापः शूकरस्तथा ।

शबकी शशकी गोधा कूर्मः खड्गी दश स्मृताः ॥ १०५ ॥

अन्यानपि पशून् दद्यात् साधकेच्छानुसारतः ॥ १०६ ॥

सुलक्षणं पशुं देव्या अग्रे संस्थाप्य मन्त्रवित् ।

अर्घ्योदकेन सम्पूज्य धेनुमुद्रासृतीकृतम् ॥ १०७ ॥

कृत्वा ह्यागाय पशवे नम इत्यनुना सुधीः ।

सम्पूज्य गन्धसिन्दूरपुष्पनैवेद्यपाथसा ।

गायत्रीन्दक्षिणे कर्णे जपेत् पाशविमोचनीम् ॥ १०८ ॥

पशुपाशाय शब्दान्ते विज्ञहे पदमुच्चरेत् ।

विश्वकर्म्मणे च पदात् धीमहीति पदं वदेत् ॥ १०९ ॥

पूजयेत् ततः परम् ओं इन्द्रलर्पयामि नमः इत्येवं प्रणवादिना तर्प-
यामि नमः इत्यन्तेन नाममन्त्रेण इन्द्रादिदशदिक्पालांस्तर्पयेत् ॥ १०१ ॥

सर्वेत्यादि । पाद्यादिभिः सर्वोपचारैर्देवीं संपूज्य समाहितः
सावधानो भूत्वा देव्यै वलिं दद्यात् ॥ १०४ ॥

ननु वलिदानविधौ कः कः पशुः प्रशस्तः स्वात्तत्वाद् मृगमित्यादि ।
लुलापो सहिषः मृगादयो दश वलिदानविधौ प्रशस्ताः स्मृताः ॥ १०५ ॥

अन्यानपीति । न तु मृगादय एव वलिदानविधौ प्रशस्ताः किन्तु
साधकेच्छानुसारतोऽन्यानपि पशून् देव्यै दद्यात् ॥ १०६ ॥

अथ वलिदानविधौ सुलक्षणमित्यादिभिः । मन्त्रवित् मन्त्रज्ञः
सुधीः धीरः साधकः सुलक्षणं रोगादिभूत्यं पशुं देव्या अग्रे संस्थाप्य
विशेषाग्रेोदकेन फट् मन्त्रेण संप्रोक्ष्यामिपिञ्चनं धेनुमुद्रया वं वीजेना-
सृतीकृतं कृत्वा ह्यागाय पशवे नम इत्यनुना मन्त्रेण गन्धसिन्दूरपुष्पनै-
वेद्यपाथसा संपूज्य च ह्यागस्य दक्षिणे कर्णे पशुपाशविमोचनीं गायत्रीं
जपेत् ह्यागादीति मृगादीनामप्यसुलक्षणं पाथो जलम् ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

पशुपाशविमोचनीं गायत्रीनाह पशुपाशेत्यादिना । मन्त्रो साधकः

ततश्चोदीरयेन् सन्त्वी तन्नोजीवः प्रचोदयात् ।

एषा तु पशुगायत्री पशुपाशविमोचनी ॥ ११० ॥

ततः खड्गं समादाय कूर्चवीजेन पूजयेत् ।

तदग्रमध्यमूलेषु क्रमतः पूजयेदिमान् ॥ १११ ॥

वागीश्वरोच्च ब्रह्माणं लक्ष्मीनारायणौ ततः ।

उमामहेश्वरौ मूले पूजयेत् साधकोत्तमः ॥ ११२ ॥

अनन्तरं ब्रह्मविष्णुशिवशक्तियुताय च ।

खड्गाय नम इत्यन्तमनुना खड्गपूजनम् ॥ ११३ ॥

महावाक्येन चोत्सृज्य कृताञ्जलिपटो वदेत् ।

यद्योक्तेन विधानेन तुभ्यमस्तु समर्पितम् ॥ ११४ ॥

पशुपाशयेति शब्दस्थान्ते विद्महे इति पदचक्षरेत् ततो विश्वकर्म्मणे इति पदात् धीमहीति पदं वदेत् ततः परं तन्नो जीवः प्रचोदयात् इत्युदीरयेदुच्चरेत् योजनया पशुपाशाय विद्महे विश्वकर्म्मणे धीमहि तन्नोजीवः प्रचोदयात् इति गायत्री जाता ॥ १०९ ॥ ११० ॥

तत इत्यादि । कूर्चवीजेन ह्रस्मिति वीजेन तदग्रमध्यमूलेषु खड्गाग्रमध्यमूलेषु । यान् पूजयेत्तानाहुकेन वागीश्वरीमिति । ओं वागीश्वरीब्रह्मभ्यां नम इत्येवं प्रणवादिनमोऽन्तनाममन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिः खड्गाग्रे वागीश्वरीं सरस्वतीं ब्रह्माणञ्च ततः खड्गमध्ये लक्ष्मीनारायणौ ततः खड्गमूले उमामहेश्वरौ साधकोत्तमः पूजयेत् ॥ १११ ॥ ११२ ॥

अनन्तरमिति । ततोऽनन्तरं ब्रह्मविष्णुशिवशक्तियुताय खड्गाय नम इत्यन्तमनुना खड्गपूजनं कुर्यात् ॥ ११३ ॥

महावाक्येनेति । ततो महावाक्येन विष्णुरोम् तत्सत् ओम् अद्यात्मकभास्वरुपचोऽस्यकतिथावसुकरादिस्थिते भास्वरे समस्ताभीप्सितवदार्थमिदं ततोऽस्यकगोत्रोऽस्यकगर्भाहमिष्टदेवतायै पशुभिर्न सस्यद्वे इति स्मृत्या तन्मन्त्रेण पशुपाशाय विद्महे विश्वकर्म्मणे धीमहि तन्नोजीवः प्रचोदयात् इति गायत्री जाता ॥ ११४ ॥

इत्थं निवेद्य च पशुं भूमिसंस्थन्तु कारयेत् ॥ ११५ ॥
 देवौभावपरो भूत्वा हन्यात्तीव्रप्रहारतः ।
 स्वयं वा आहृत्पुत्रैर्वा भ्रात्रा वा सुहृद्देव वा ।
 सपिण्डे नाथ वा च्छेद्यो नारिपक्षं नियोजयेत् ॥ ११६ ॥
 ततः कवोष्णं रुधिरं वटुकेश्यो वलिं हरेत् ।
 सप्रदीपशीर्षवलिर्नमो देव्यै निवेदयेत् ॥ ११७ ॥
 एवं वलिविधिः प्रोक्तः कौलिकानां कुलार्चने ।
 अन्यथा देवताप्रीतिर्जायते न कदाचन ॥ ११८ ॥
 ततो होमं प्रकुर्वीत तद्विधानं शृणु प्रिये ! ॥ ११९ ॥
 स्वदक्षिणे वालुकाभिर्मण्डलं चतुरस्रकम् ।
 चतुर्हस्तपरिमितं कृत्वा मूलेन वीक्षणम् ।
 अस्त्रेण ताडयित्वा च तेनैव प्रोक्षणं चरेत् ॥ १२० ॥
 कूर्चवीजेनावगुण्ठय देवतानामपूर्वकम् ।
 स्थण्डिलाय नम इति यजेत् साधकसत्तमः ॥ १२१ ॥

पशुं व्यागादिम् ॥ ११५ ॥

स्वयं वा आत्मनैव वा पशुहनेऽरिपक्षं न नियोजयेत् प्रवर्त्तयेत् ॥

११६ ॥

तत इति । ततः परं एष कवोष्णरुधिरवलिः ओं वटुकेश्यो
 नम इति मन्त्रेण कवोष्णशीर्षदुष्णं रुधिरवलिं निवेदयेत् ॥ ११७ ॥

अन्यथा वलिविधेरभावात् ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

अथ होमविधानमाह स्वदक्षिणे इत्यादिभिः । स्वदक्षिणे देशे वालु-
 काभिस्तुर्हस्तपरिमितं चतुरस्रकञ्चतुष्कोणं मण्डलं कृत्वा मूलेन मन्त्रेण
 तस्य वीक्षणं यिन्नोक्तञ्च कृत्वा अस्त्रेण फटा मन्त्रेण कुशेन ताडयित्वा
 च तेनैव फटैव मन्त्रेण मण्डलस्य प्रोक्षणं सेकञ्चरेत् ॥ १२० ॥

कूर्चेत्यादि । कूर्चवीजेन कूर्चमिति वीजेन तन्मण्डलस्यवगुण्ठय वेष्ट-

प्रागग्रा उदगग्राश्च रेखाः प्रादेशसंस्मिताः ।

तिस्रस्तिस्रो विधातव्यास्तत्र सम्पूजयेदिमान् ॥ १२२ ॥

प्रागग्रासु च रेखासु मुकुन्देशपुरन्दरान् ।

ब्रह्मवैवस्वतेन्दूश्च उत्तराग्रासु पूजयेत् ॥ १२३ ॥

ततः स्थण्डिलमध्ये तु हंसोः गर्भं त्रिकोणकम् ।

षट्कोणं तद्वह्निर्हस्तं ततोऽष्टदलपङ्कजम् ।

भूपुरन्तद्वह्निर्विद्वान् विलिखेद्यन्तमुत्तमम् ॥ १२४ ॥

भूलेन पुष्पाञ्जलिना संपूज्य प्रणवेन तु ।

होमद्रव्याणि संप्रोक्ष्य कर्णिकायां धजेत् सुधीः ।

यित्वा देवतानामपूर्वकं स्थण्डिलाय नम इत्युच्चरन् साधकसत्तमो यजेत्
असुकदेवतास्थण्डिलाय नम इति मन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिः स्थण्डिलं
पूजयेदित्यर्थः ॥ १२१ ॥

प्रागग्रा इति । प्राक् प्राच्यान्दिश्यग्राणि यासां ताः प्रागग्राः
उदक् उदीच्यान्दिश्यग्राणि यासां ता उदगग्राश्च प्रादेशसंस्मिताः
प्रादेशेन परिमितास्तिस्रस्तिस्रो रेखाः स्थण्डिले विधातव्याः तत्र तासु
रेखासु इमान् संपूजयेत् तर्जनीयुक्ते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे प्रादेशः स्यात् । तथै-
वामरसिंहः प्रादेशतालगोर्कर्णस्तर्जन्यादियुते तते । अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे
स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुल इति ॥ १२२ ॥

तासु रेखासु यान् पूजयेत्तान् दर्शयन्नाह प्रागग्रास्त्विति । प्राग-
ग्रासु रेखासु प्रणवादिनसोऽन्तनाममन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिः मुकुन्देश-
पुरन्दरान् विष्णुशिवेन्द्रान् क्रमतः पूजयेत् । उत्तराग्रासु रेखासु तु
ब्रह्मवैवस्वतेन्दून् ब्रह्मयमचन्द्रान् पूजयेत् ॥ १२३ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं स्थण्डिलमध्ये हंसोः मिलिता एव ह-
कारसकारौकाण्डविसर्गा गर्भे यस्य तथाभूतं त्रिकोणकं तद्वह्निः षट्कोणं
तद्वह्निर्हस्तं च मण्डलं ततो बहिरष्टदलपङ्कजं ततोऽपि बहिरष्टदलपङ्कज-
जलद्वारं भूपुरञ्च विद्वान् विलिखेत् ॥ १२४ ॥

मायामाधारशक्त्यादीन् प्रत्येकं वा प्रपूजयेत् ॥ १२५ ॥
 अग्न्यादिकोणे धर्मञ्च ज्ञानं वैराग्यमेव च ।
 ऐश्वर्यं पूजयित्वा तु पूर्वादिषु दिशां क्रमात् ॥ १२६ ॥
 अधर्ममज्ञानमिति अवैराग्यमनन्तरम् ।
 अनैश्वर्यं यजेन्मन्त्री मध्येऽनन्तञ्च पद्मकम् ॥ १२७ ॥
 कलासहितसूर्यस्य तथा सोमस्य मण्डलम् ।
 प्रागादिकेशरेषु मध्ये चैताः प्रपूजयेत् ॥ १२८ ॥
 पीता श्वेतरुणा कृष्णा धूम्रा तीव्रा तथैव च ।
 स्फूर्णलिङ्गिनी च रुचिरा ज्वलिनीति तथा क्रमात् ॥ १२९ ॥
 प्रणवादिनमोऽन्तेन सर्वत्र पूजनं चरेत् ।
 रं वक्त्रेरासनायेति नमोऽन्तेन प्रपूजयेत् ॥ १३० ॥

मूलेनेति । एवं लिखितसुत्तमं यन्त्रं मूलेन मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिना
 संपूज्य प्रणवेन होमद्रव्याणि च संप्रोक्ष्यादृढपङ्कजस्य कर्णिकायां
 बीजकोशे समुदितानेवाधारशक्त्यादीन् मायां ह्रीं बीजसुच्चरन् सुधीः
 साधको यजेत् ह्रीमाधारशक्त्यादिभ्यो नम इति मन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिः
 पूजयेदित्यर्थः अथवा आधारशक्त्यादिकं प्रत्येकमेव प्रपूजयेत् ॥ १२५ ॥

अग्न्यादि । प्रणवादिनमोऽन्तनामन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिर्व्यन्त्र-
 स्थाग्न्यादिकोणे क्रमतो धर्मं ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यञ्च पूजयित्वा दिशां क्रमात्
 पूर्वादिषु दिक्षु अधर्ममज्ञानमवैराग्यं एतदनन्तरमनैश्वर्यञ्च मन्त्री यजेत्
 यन्त्रस्य मध्येऽनन्तं पद्मकञ्च यजेत् ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

कलेत्यादि । पूर्वोक्ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां गन्धपुष्पादिभिः कलास-
 हितसूर्यस्य तथा कलासहितस्य सोमस्य च मण्डलं यन्त्रमध्ये एव
 प्रपूजयेत् । एषु प्रागादिकेशरेषु मध्ये च क्रमेणैताः प्रपूजयेत् ॥ १२८ ॥

याः प्रपूजयेत्ता आह पीतेत्याद्येकेन । पीताश्वेतादीनां मध्ये
 ज्वलिनी मध्ये प्रपूजयेत् ॥ १२९ ॥

वागीश्वरीमृतस्र्वातां नीलेन्द्रीवरलीचनाम् ।
 वागीश्वरेण संयुक्तां ध्यात्वा मन्त्री तदासने ॥ १३१ ॥
 मायया तौ प्रपूज्याथ विधिवद्वह्निमानयेत् ।
 मूलेन वीक्षणं कृत्वा फटावाहनमाचरेत् ॥ १३२ ॥
 प्रणवं च ततो वज्रैर्योगपीठाय हृन्मनुः ।
 यन्त्रे पीठं पूजयित्वा दिक्षु चैताः प्रपूजयेत् ।
 वामा ज्येष्ठा तथा रौद्री अम्बिकेति यथाक्रमात् ॥ १३३ ॥
 ततोऽमुक्या देवतायाः स्थण्डिलाय नमः पदम् ।
 इति स्थण्डिलमापूज्य तन्मध्ये मूलरूपिणीम् ॥ १३४ ॥
 ध्यात्वा वागीश्वरीं देवीं वज्रिवीजपुरःसरम् ।
 वज्रमुद्धृत्य मूलान्ते कूर्चमन्त्रं समुच्चरन् ॥ १३५ ॥

प्रणवादीत्यादि । सर्वत्र देशे नमोऽन्तेन रं वज्रैरासनायेति मन्त्रे-
 ण यन्त्रमध्ये वज्रैरासनं प्रपूजयेत् ॥ १३० ॥

वागीश्वरीमिति । ततो वागीश्वरेण ब्रह्मणा संयुक्तां नीलेन्द्रीवर-
 लीचनां श्यामपङ्कजनेत्रां कृत्स्नातां वागीश्वरीं ध्यात्वा मन्त्री साधक-
 सदासने तस्मिन् वज्रपीठे तौ वागीश्वरीब्रह्माणौ मायया ह्यौ बीजा-
 द्येन नमोऽन्तेन नाममन्त्रेण प्रपूज्याथानन्तरं विधिवत् शरावेण कांस्त-
 पात्रेण वा शुद्धमग्निमानयेत् मूलेन मन्त्रेण वज्रैर्वीक्षणं कृत्वा फटा
 मन्त्रेण तस्यैवावाहनञ्चरेत् ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

प्रणवमिति । पूर्वं प्रणवं वदेत् ततो वज्रैर्योगपीठायेति वदेत्
 ततो हृत् नम इति वदेत् योजनया उं वज्रैर्योगपीठाय नम इति
 मनुर्जातः अनेनैव मनुना यन्त्रे वज्रैः पीठं पूजयित्वा पीठात् पूर्वा-
 दिषु चतसृषु दिक्षु प्रणवादिनमोऽन्तनाममन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिरैतां
 प्रपूजयेत् पूर्वादिदिक्षु याः प्रपूजयेत्ता आह वामेत्याद्यर्चने ॥ १३३ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरम् अमुक्या देवतायाः स्थण्डिलाय नम
 इति सर्व्वं मन्त्रपदमुच्चरन् गन्धपुष्पादिभिः स्थण्डिलमापूज्य तन्मध्ये

क्रव्यादेभ्यो वज्रिजायां क्रव्यादांश्च परित्यजेत् ।
 अस्त्रेण वज्रिं संवीक्ष्य कूर्चैर्नैवावगुण्ठयेत् ॥ १३६ ॥
 धेन्वा चैवामृतीकृत्य हस्ताभ्यामग्निमुद्धरेत् ।
 प्रादक्षिण्यक्रमेणाग्निं भ्रामयन् स्थण्डिलोपरि ॥ १३७ ॥
 त्रिधा जानुस्पृष्टभूमिः शिववीजं विचिन्तयन् ।
 आत्मनोऽभिसुखी कृत्य योनियन्त्रे नियोजयेत् ॥ १३८ ॥
 ततो मायां समुच्चार्य वज्रिमूर्तिं च धेयुताम् ।
 नमोऽन्तेन प्रपूज्याथ रं वज्रिपरतः सुधीः ।
 चैतन्याय नमो वज्रश्चैतन्यं परिपूजयेत् ॥ १३९ ॥

मूलदेवतारूपिणीं वागीश्वरीं देवीं ध्यात्वा वज्रिवीजं पुरःसरं यत्नं वज्रि-
 वीजपुरःसरं यथास्यात्तथा वज्रिसृष्ट्य रं वीजेन वज्रिसुत्याप्येत्यर्थः
 मूलान्ते कूर्चं हं वीजनन्त्रं फट्ति च वीजं समुद्धरन् तदन्ते क्रव्या-
 देभ्य इत्युद्धरन् तदन्ते वज्रिजाया स्वाहेत्युद्धरेत् योजनया ह्रीं श्रीं
 क्रीं पञ्चैवरि स्वाहा हं फट् क्रव्यादेभ्यः स्वाहेति मन्त्रो जातः
 अनेनैव मन्त्रेण वज्रितोच्चोद्वाहकूपं क्रव्यादांश्च राक्षसभागं दक्षि-
 णस्यां दिशि परित्यजेत् ततोऽस्त्रेण फट् वज्रिं संवीक्ष्य दृष्ट्वा कूर्चैर्नैव
 हं वीजेनैवावगुण्ठयेद्वज्रिं वेष्टयेत् ॥ १३४-१३६ ॥

धेन्वेति । धेन्वा सुद्धया चामृतीकृत्य हस्ताभ्यां पुनरग्निमुद्धरेत्
 उत्थापयेत् उत्थाप्य च प्रादक्षिण्यक्रमेण स्थण्डिलोपरि त्रिधा त्रिवा-
 रमग्निं भ्रामयन् शिववीजं शम्भु गीर्यारूपमग्निं विचिन्तयन् च साधको
 जानुस्पृष्टभूमिः सज्जात्मनोऽभिसुखीकृत्य योनियन्त्रे त्रिकोणमण्डले
 नियोजयेत् स्थापयेत् ॥ १३७ । १३८ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं मायां ह्रीं वीजं समुच्चार्य नमोऽन्तेन नम-
 सऽन्तेन सह धेयुतां वज्रिमूर्तिं समुद्धरेत् योजनया ह्रीं वज्रिमूर्तिं
 धेयुतां इति मन्त्रो जातः अनेन मन्त्रेण वज्रिमूर्तिं प्रपूज्याथानन्तरं सुधीः

नमसा वज्रिमूर्तिञ्च चैतन्यं परिकल्प्य च ।
 प्रज्वालयेत्ततो वज्रिं मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥ १४० ॥
 प्रणवं पूर्वमुद्धृत्य चित्पिङ्गलपदन्तथा ।
 हनद्वयं दह दह पच पचेति ततो वदेत् ॥ १४१ ॥
 सर्वज्ञा ज्ञापय स्वाहा वज्रिप्रज्वालने मनुः ।
 ततः कृताञ्जलिभूत्वा प्रकुर्यादग्निवन्दनम् ॥ १४२ ॥
 अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।
 सुवर्णवर्णममलं समिद्धं सर्वतोमुखम् ॥ १४३ ॥
 इत्युपस्थाप्य दहनं क्वादयेत् स्थण्डिलं कुशैः ।
 स्वेष्टनाम्ना वज्रिनाम कृत्वाभ्यर्चनमाचरेत् ॥ १४४ ॥

साधको रं वज्रेः परतः चैतन्याय नम इति वदेत् योजनया रं वज्रि-
 चैतन्याय नम इति मनुर्जातः अनेनैव मनुना वज्रेः चैतन्यं परिपूज-
 येत् ॥ १३९ ॥

नमसेति । नमसा मन्त्रेण वज्रिमूर्तिं वज्रेः चैतन्यञ्च परिकल्प्य
 मनसा विरच्य ततोऽनेनानन्तरमेव वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण मन्त्रवित्
 साधको वज्रिं प्रज्वालयेदुद्दीपयेत् ॥ १४० ॥

वज्रिप्रज्वालनमन्त्रमेवाह प्रणवमित्यादिना साधकेन । पूर्वं प्रणव-
 मुद्धृत्य उक्त्वा ततः परं चित्पिङ्गलपदं वदेत् ततो हनद्वयं ततो दहद-
 ह्वेति ततः पचपचेति च वदेत् ततः सर्वज्ञा ज्ञापय स्वाहेति वदेत्
 योजनया ओं चित्पिङ्गल हन हन दह दह पच पच सर्वज्ञा ज्ञापय
 स्वाहेति मन्त्रो जातः अयं मनुर्वज्रिप्रज्वालने स्मृतः ॥ १४१ । १४२ ॥

अग्निवन्दनमन्त्रमाह अग्निं प्रज्वलितं वन्दे इति ॥ १४३ ॥

इतीति । इत्यनेनैव मन्त्रेण दहनं वज्रिसुपस्थाप्याभिवन्द्य कुशैः
 स्थण्डिलं क्वादयेत् ततः स्वेष्टनाम्ना वज्रिनाम कृत्वा इतोऽनन्तरमेव
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण वज्रे रम्यर्चनमाचरेत् ॥ १४४ ॥

तारो वैश्वानरपदात् जातवेदपदं वदेत् ।

इहावहावहेत्युक्त्वा लोहिताक्षपदान्तरम् ॥ १४५ ॥

सर्वकर्माणि पदतः साधयान्ते ऽग्निवत्सभा ।

इत्यभ्यर्च्य हिरण्यादिसप्तजिह्वाः प्रपूजयेत् ॥ १४६ ॥

सहस्रार्चिःपदं ङेऽन्तं हृदयाय नमो वदेत् ।

षडङ्गं पूजयेदङ्गेस्ततो मूर्त्तैर्यजेत् सुधीः ॥ १४७ ॥

जातवेदप्रभृतयो मूर्त्तयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ १४८ ॥

ततो यजेदष्टशक्तीर्ब्राह्मणाद्यास्तदनन्तरम् ।

पद्माद्यष्टनिधोनिष्ठा यजेदिन्द्रादिदिक्पतीन् ॥ १४९ ॥

वङ्गप्रभ्यर्चनमन्त्रसेवाह तार इत्यादिना सार्द्धेन । पूर्वं तारः प्रणवो वाच्यः ततो वैश्वानरपदात् परं जातवेदपदं वदेत् तत इहावहावहेत्युक्त्वा लोहिताक्षरूपपदान्तरं वदेत् ततः सर्वकर्माणीति पदात्परं साधयेति पदं वदेत् तदन्ते चाग्निवत्सभा स्वाहा वाच्या योजनया ओं वैश्वानरजातवेद इहावहावह लोहिताक्षसर्वकर्माणि साधय स्वाहेति मनुरासीत् इत्यनेनैव मनुना खेष्टदेवतानामानं वङ्गिमभ्यर्च्य ओं वङ्गे हिरण्यादिसप्तजिह्वाभ्यो नमः इति मन्त्रेण वङ्गे हिरण्यादिसप्तजिह्वा गन्धपुष्पादिभिः पूजयेत् ॥ १४५ । १४६ ॥

सहस्रेत्यादि । ङेऽन्तं सहस्रार्चिःपदन्ततो हृदयाय नम इति च पदं वदन् सहस्रार्चिषे हृदयाय नमः इति मन्त्रं सप्तञ्चरन् साधको वङ्गे हृदयं पूजयेत् ततो वङ्गे षडङ्गेभ्यो नम इति मन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिर्वङ्गे षडङ्गं पूजयेत् ततो वङ्गिमूर्त्तिभ्यो नमः इति मन्त्रेण वङ्गे मूर्त्तौ सुधीर्यजेत् ॥ १४७ ॥

ननु वङ्गेः कति मूर्त्तयः सतीत्यपेक्षायामाह जातवेदेत्यादि । जातवेदप्रभृतयो वङ्गेऽष्टौ मूर्त्तयः प्रकीर्त्तिताः पूर्वमुक्ताः ॥ १४८ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं ततो ब्राह्मणादिभ्योऽश्मिन्निभ्यो नम इति मन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिर्ब्राह्मणाद्याः अष्टशक्तीर्यजेत् तदनन्तरं पद्माद्य-

वज्राद्यस्त्राणि सम्पूज्य प्रादेशपरिमाणकम् ।
 कुशपत्रद्वयं नीत्वा दृढमध्ये निधापयेत् ॥ १५० ॥
 वामे ध्यायेदिडां नाडीं दक्षिणे पिङ्गलान्तथा ।
 मध्ये सुषुम्नां सञ्चिन्तय दक्षभागात् समाहितः ॥ १५१ ॥
 आज्यं गृहीत्वा मतिमान् दक्षनेत्रे हुताशितुः ।
 मन्त्रेणानेन जुहुयात् प्रणवान्तेऽग्नये पदम् ॥ १५२ ॥
 स्वाहान्तो मनुराख्यातो वामभागाद्विहरेत् ।
 वामनेत्रे हुनेद्वक्त्रे रो'सोमाय द्विष्ठो मनुः ॥ १५३ ॥
 मध्यादाज्यं समानीय ललाटे हवनं चरेत् ।
 अग्नीषोमी सप्रणवौ तूयं द्विवचनान्वितौ ॥ १५४ ॥

अग्निषोमौ नम इति मन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिः पद्माद्यष्टनिधीनि द्वा
 सम्पूज्य इन्द्रादिदिक्पतीन् यजेत् ॥ १४९ ॥

वज्रोत्पादि । तत इन्द्रादीनाञ्च वज्राद्यस्त्राणि सम्पूज्य प्रादेश-
 परिमाणकं कुशपत्रद्वयं नीत्वा गृहीत्वा दृढमध्ये वामे दक्षिणे निधा-
 पयेत् स्थापयेत् ॥ १५० ॥

वामे इत्यादि । दृढस्य वामे भागे इडां नाडीं ध्यायेत् दक्षिणे
 भागे पिङ्गलां नाडीं ध्यायेत् मध्ये च सुषुम्नां नाडीं सञ्चिन्तय समाहितः
 सन् दक्षभागादाज्यं घृतं गृहीत्वा हुताशितुरग्नेर्दक्षनेत्रेऽनेनानन्तर-
 मेव वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण मतिमान् साधको जुहुयात् । दक्षनेत्रे हवनस्य
 मन्त्रमाह प्रणवान्ते इत्यादिना । प्रणवस्यान्तेऽग्नये इति पदं वाक्यम्
 योजनया ओं अग्नये इति मनुजार्तिः अयञ्च मनुः स्वाहान्तं आख्यातः
 ततो वामभागाद्विहरेत् वक्त्रे रो'सोमाय द्विष्ठः हुनेत् गृहीत्वा च हविर्व-
 क्त्रेऽर्चामनेत्रे वक्ष्यमाणमन्त्रेण हुनेत् जुहुयात् । वामनेत्रे हवनस्य
 मन्त्रमाह । ओं सोमाय द्विष्ठः ओं सोमाय स्वाहेति मनुः प्रोक्त
 इति ॥ १५१-१५३ ॥

मध्यादिति । ततो मध्यादाज्यं समानीय गृहीत्वा वक्ष्यमाण-

स्वाहान्तोऽयं मनुः प्रोक्तः पुनर्दक्षिणतो हविः ।
 गृहीत्वा नमसा मन्त्री प्रणवं पूर्वमुद्धरेत् ॥ १५५ ॥
 अग्नये च स्विष्टिकृते वज्रिकान्तां ततो वदेत् ।
 अनेन वज्रिवदने जुहुयात् साधकोत्तमः ।
 भूर्भुवः स्वर्दिठान्तेन व्याहृत्या होममाचरेत् ॥ १५६ ॥
 तारो वैश्वानरपदात् जातवेद इहावह ।
 वहलोहि पदान्ते च ताक्षसर्वपदं वदेत् ।
 कर्माणि साधय स्वाहा त्रिधानेनाहुतीर्हरेत् ॥ १५७ ॥
 ततोऽग्नीं स्वेष्टमावाह्य पीठाद्यैः सह पूजनम् ।
 कृत्वा स्वाहान्तमनुना मूलेन पञ्चविंशतीः ॥ १५८ ॥

मन्त्रे ण वज्रेर्बलाटे हवनं चरेत् । ललाटे हवनस्य मन्त्रमाह अग्नी-
 त्यादिना । त्वर्थद्विवचनान्वितौ चतुर्थीद्विवचनयुक्तौ सप्रणवौ ओ-
 ङ्कारसहितौ अग्नीषोमौ वक्तव्यौ ततश्च ओं अग्नीषोमाभ्यामिति मनु-
 र्जातः अयं मनुः स्वाहान्तः प्रोक्तः मन्त्री साधको नमसा मन्त्रेण
 पुनर्दक्षिणतो हविः गृहीत्वा पूर्व प्रणवमुद्धरेत् वदेत् ततोऽग्नये इति
 ततः स्विष्टिकृते इति ततो वज्रिकान्ताञ्च वदेत् योजनया ओं अग्नये
 स्विष्टिकृते स्वाहेति मनुर्जातः अनेन मनुना साधकोत्तमो वज्रिवदनेऽ-
 ग्निसुखे जुहुयात् शोभनेष्टिः स्विष्टिः तर्गं करोतीति स्विष्टिकृत् तस्मै
 किप् ततो द्विठान्तेन स्वाहान्तेन भूरिति भुवरिति स्वरिति च
 व्याहृत्या होममाचरेत् ॥ १५५-१५६ ॥

तार इत्यादि । पूर्व तारः प्रणवो वक्तव्यः ततो वैश्वानरेति
 पदात् प रं जातवेद इहावहावह लोहि इति वदेत् तत्पदान्ते च
 ताक्षसर्वेति पदं वदेत् ततः कर्माणि साधय स्वाहेति वदेत्, योजनया
 ओं वैश्वानर जातवेद इहावहावह लोहिताक्ष सर्वकर्माणि साधय
 स्वाहेति मनुर्जातः अनेन मनुना त्रिधा वारत्नमाहुतीर्हरे-
 द्यात् ॥ १५७ ॥

हुत्वा वज्रात्मनोर्देव्या ऐक्यं सम्भावयन् धिया ।

एकादशाहुतीहुत्वा मूलेनैवाङ्गदेवताः ॥ १५८ ॥

हुत्वा स्वकाममुद्दिश्य तिलाज्यमधुमिश्रितैः ॥ १६० ॥

पुष्पैर्विल्वदलैर्वापि यथाविहितवस्तुभिः ।

यथाशक्त्याहुतिं दद्यान्नाष्टन्यूनां प्रकल्पयेत् ॥ १६१ ॥

ततः पूर्णाहुतिन्दद्यात् फलपत्रसमन्विताम् ।

स्वाहान्तमूलमन्त्रेण ततः संहारमुद्रया ।

तस्माद्देवीं समानीय स्थापयेत् हृदयाम्बुजे ॥ १६२ ॥

क्षमस्वेति च मन्त्रेण विसृजेत्तं हुताशनम् ।

कृतदक्षिणको मन्त्रो अच्छिद्रमवधारयेत् ॥ १६३ ॥

हुतशेषं भुवोर्मध्ये धारयेत् साधकोत्तमः ॥ १६४ ॥

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरमग्नौ स्वेष्टं देवतामावाह्य पूर्वोक्त-
मन्त्रेण प्रीठाद्यैः सह तस्य पूजनञ्च कृत्वा मूलरूपेण स्वाहान्तमनुना-
मज्जविंशतिमाहुतिर्विज्झौ कृत्वा प्रक्षिप्य वज्रात्मनो वज्रैरात्मनश्च
देव्याश्चैक्यं धिया सम्भावयन् स्थितयन् मूलेनैवाकादशाहुतोः कृत्वा ओम्
अङ्गदेवताभ्यः स्वाहेति मन्त्रेणाङ्गदेवताभ्योद्दिश्य कृत्वा णिष्णुं रो-
तन्तन् ओम् अद्यासुकमास्वसुकपच्छेऽसुकातिथावसुकराश्रिस्थिते भास्करे-
ऽसुकाभीष्टार्थसिद्धिकामोऽसुकगोत्रः श्रीमदसुकशर्मा तिलाज्यादिमि-
श्रितैः पुष्पैर्विल्वपत्रादिभिर्वा सार्द्धं वज्रावाहुतिमहं ददे इति वाक्येन
स्वकाममुद्दिश्य स्वाहान्तमूलमन्त्रेण तिलाज्यमधुमिश्रितैः पुष्पैरथवा
विल्वदलैर्यथाविहितवस्तुभिर्वा सह यथाशक्ति वज्रावाहुतिं दद्यात्
अष्टन्यूनामाहुतिं न प्रकल्पयेत् ॥ १५८-१६१ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं स्वाहान्तमूलमन्त्रेण फलपत्रसमन्वितां
फलतामूलयुतां पूर्णाहुतिं वज्रैः दद्यात् ततः परं संहारमुद्रया
तस्माद्देवीं समानीय हृदयाम्बुजे स्थापयेत् ॥ १६२ ॥

क्षमस्वेति । ततः अग्ने क्षमस्वेति मन्त्रेण तं हुताशनमग्निं

एष होमविधिः प्रोक्तः सर्वत्रागमकर्मणि ।
 होमकर्म समाप्यैवं साधको जपमाचरेत् ॥ १६५ ॥
 विधानं शृणु देवेशि ! येन विद्या प्रसीदति ।
 देवतागुरुमन्त्राणामैक्यं सम्भावयेद्विद्या ॥ १६६ ॥
 मन्त्राणां देवता प्रोक्ता देवता गुरुरूपिणी ।
 अभेदेन यजेदयस्तु तस्य सिद्धिरनुत्तमा ॥ १६७ ॥
 गुरुं शिरसि सञ्चिन्त्य देवतां हृदयाम्बुजे ।
 रसनायां मूलविद्यां तेजोरूपां विचिन्त्य च ।
 त्रयाणान्ते जसात्मानमेकौभूतं विचिन्तयेत् ॥ १६८ ॥
 तारेण सम्पुटीकृत्य मूलमन्त्रञ्च सप्तधा ।
 जप्त्वा तु साधकः पञ्चान्मातृकापुटितं स्मरेत् ॥ १६९ ॥
 मायावौजं स्वशिरसि दशधा प्रजपेत् सुधीः ।
 वदने प्रणवं तद्वत् पुनर्मायां हृदम्बुजे ।

विस्तृजेत्तस्य विसर्जनं कुर्यात् ततः कृता दक्षिणा येन स कृतदक्षिणको
 मन्त्री साधकः कृतमिदं होमकर्मार्थं विद्वत्स्वित्थयधारयेत् ततो कृतशेषं
 भुवोर्मध्यदेशे धारयेत् ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

जपाचरणविधानमेवाह देवतेत्यादिभिः । सम्भावयेत् सत्यम्
 विचिन्तयेत् ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

देवताद्यैक्यसम्भावनप्रकारान्तर्फलञ्च दर्शयति मन्त्रोत्पादिना ।
 मन्त्राणां मन्त्रवर्णाः अभेदेन ऐक्यभावेन ॥ १६७ ॥

मूलविद्याम् मूलमन्त्रात्मिकां विद्याम् त्रयाणाम् गुरुदेवता मूल-
 मन्त्राणाम् ॥ १६८ ॥

तारेणेत्यादि । तारेण सम्पुटीकृत्य आदावन्ते च अकारादित्त्वका-
 रान्तैरेकपञ्चाशता वर्णैः संयुक्ता मूलमन्त्र सप्तधा स्मरेत् जपेत् आग-
 मजस्थानियत्वात् जल्येत्यत्र नेडागमः ॥ १६९ ॥

प्रजप्य सप्तधा मन्त्री प्राणायामं समाचरेत् ॥ १७० ॥

ततो मालां समादाय प्रवालादिसमुद्भवाम् ।

माले माले महाभागे सर्वशक्तिस्वरूपिणि ! ॥ १७१ ॥

चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्ने सिद्धिदा भव ।

इति सम्पूज्य मालान्तां श्रीपात्रस्यासृतेन च ॥ १७२ ॥

त्रिधा मूलेन सन्तर्प्य स्थिरचित्तो जपञ्चरेत् ।

अष्टोत्तरसहस्रं वाप्यथवाष्टोत्तरं शतम् ॥ १७३ ॥

प्राणायामान्ततः कृत्वा श्रीपात्रजलपुष्पकैः ।

शुद्धातिशुद्ध्यगोप्तरी त्वं गृह्णाणास्मत्कृतं जपम् ॥ १७४ ॥

सिद्धिर्भवतु मे देवि ! त्वत्प्रसादान्महेश्वरि ! ।

इति मन्त्रेण मतिमान् देव्या वामकराम्बुजे ॥ १७५ ॥

सायेति । ततः सुधीः साधकः स्वगिरिणि मायावीजं ह्रीं वीजं दशधा प्रजपेत् ततो वदने स्वमुखे प्रणवं तद्वद्दशधा जपेत् हृदम्बूजे पुनर्मायां ह्रीं वीजं सप्तधा प्रजप्य मन्त्री प्राणायामं पूर्ववत् समाचरेत् कुर्यात् ॥ १७० ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं प्रवालादिसमुद्भवां विद्रुमादिसङ्क्रान्तां मालां समादाय गृहीत्वा माले माले इत्यादिना सिद्धिदा भवेत्यन्तेन मन्त्रेण तां मालां सम्पूज्य श्रीपात्रस्यासृतेन मालां सन्तर्पयामि स्वा-हेत्यन्तेन मूलमन्त्रेण त्रिधा सन्तर्प्य च स्थिरचित्तो भूत्वाऽष्टोत्तरसह-स्रमष्टोत्तरशतं वा मूलमन्त्रस्य जपञ्चरेत् कुर्यात् ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

प्राणेत्यादि । ततः परं प्राणायामं कृत्वा श्रीपात्रजलपुष्पकैः शुद्धातिशुद्धेत्यादिना महेश्वरि इत्यन्तेन मन्त्रेण मतिमान् साधकस्ते-जोरूपं जपफलं देव्या वामकराम्बुजे समर्प्य भुवि दण्डवद्विपत्य देवीं प्रणमेत् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

आत्मसमर्पणमन्त्रमाहुः ता इत्यादिभिः साङ्केतिकैर्बुधैः । ततः पूर्वं प्राणबुद्धिदेहधर्माधिकारतः जगत्स्वप्नसुषुप्तिनाऽवस्थास्त्रिभिः प्र-

तेजोरूपं जपफलं समर्प्यं प्रणमैर्द्विवि ।
 ततः कृताञ्जलिभूत्वा स्तोत्रञ्च कवचं पठेत् ॥ १७६ ॥
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य विशेषार्घ्येण साधकः ।
 विलोमार्घ्यं प्रदानेन कुर्यादात्मसमर्पणम् ॥ १७७ ॥
 इतः पूर्वं प्राणबुद्धिदेहधर्माधिकारतः ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यन्ते अवस्थासु प्रकीर्त्तयेत् ॥ १७८ ॥
 मनमान्ते वदेद्वाचा कर्मणा तदनन्तरम् ।
 हस्तभ्यां पदतः पङ्ग्रामुदरेण ततः परम् ॥ १७९ ॥
 शिस्तया यत् कृतञ्चोक्ता यत् स्मृतं पदतो वदेत् ।
 यदुक्तं तत् सर्वमिति ब्रह्मार्पणमुदीरयेत् ।
 भवत्वन्ते मां मदीयं सकलं तदनन्तरम् ॥ १८० ॥
 आद्याकालीपदाभोजे अर्पयामि पदं वदेत् ।
 प्रणवं तत्सदित्युक्त्वा कुर्यादात्मसमर्पणम् ॥ १८१ ॥
 ततः कृताञ्जलिभूत्वा प्रार्थयेदिष्टदेवताम् ।

कीर्त्तयेत् ततो मनमान्ते वाचा तदनन्तरं कर्मणा तदनन्तरं हस्ता-
 भ्यामिति वदेत् तस्माच्च पदात् पङ्ग्राम् ततः परमुदरेणेति च
 वदेत् ततः परं शिस्तया यत् कृतञ्चोक्ता यत् स्मृतमिति वदेत्
 ततश्च पदात् परं यदुक्तं तत्सर्वमिति वदेत् ततो ब्रह्मार्पणमुदी-
 रयेत् ततो भवत्वित्यन्ते मां मदीयं सकलमित्युदीरयेत् तदनन्तरमाद्या-
 कालीपदाभोजेऽर्पयामीति पदं वदेत् ततः प्रणवं तत्सदिति च वदेत्
 सकलपदयोजनया इतः पूर्वं प्राणबुद्धिदेहधर्माधिकारतो जाग्रत्स्वप्न-
 सुषुप्त्यवस्थासु मनसा वाचा कर्मणा हस्ताभ्यां पङ्ग्रामुदरेण शिस्तया
 यत् कृतं यत् स्मृतं यदुक्तं तत् सर्वं ब्रह्मार्पणं भवतु मां मदीयं सकल-
 आद्याकालीपदाभोजेऽर्पयामि ओं तत्सदिति मन्त्रो जातः इमं मन्त्र-
 उक्त्वा काल्ये आत्मसमर्पणं कुर्यात् ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥

मायावीजं समुच्चार्य श्रीश्राद्धे कालिके ! वदेत् ॥१८२॥
 पूजितासि यथाशक्त्या क्षमस्वेति विसृज्य च ।
 संहारमुद्रया पुष्पमाघ्राय स्थापयेत् हृदि ॥ १८३ ॥
 ऐशान्यां मण्डलं कृत्वा त्रिकोणं सुपरिष्कृतम् ।
 तत्र संपूजयेद्देवीं निर्माल्यपुष्पवासिनीम् ।
 ह्रीं निर्माल्यपदसङ्घाता वासिन्यै नम इत्यपि ॥१८४॥
 ब्रह्मविष्णुशिवादिभ्यः सर्वदेवेभ्य एव च ।
 नैवेद्यं वितरेत् पश्चात् गृह्णीयात् शक्तिसाधकः ॥१८५॥
 स्वीयशक्तिं वासभागे संस्थाप्य पृथगासने ।
 एकासनोपविष्टो वा पात्रं कुर्यात् मनोरमम् ॥१८६॥

तत इत्यादि । ततः परं कृताञ्जलिर्भूत्वेष्टदेवतां प्रार्थयेत् किं
 प्रार्थयेदित्यपेक्षायाभाह मायावीजमित्यादि । मायावीजं ह्रीं बीजं
 समुच्चार्य श्रीश्राद्धे कालिके इति वदेत् ततो यथाशक्त्या पूजितासि
 क्षमस्वेति प्रार्थनावाक्यमासीत् अनेनैव वाक्येष्टदेवतां विसृज्य च
 संहारमुद्रया पुष्पमाघ्राय च स्वहृदि स्थापयेत् ॥१८२॥१८३॥

ऐशान्यामिति । तत ऐशान्यां दिशि सुपरिष्कृतं त्रिकोणं
 मण्डलं कृत्वा तत्र मण्डले वक्ष्यमाणमन्त्रेण निर्माल्यपुष्पवासिनीं नि-
 र्माल्यवासिनीं देवीं संपूजयेत् निर्माल्यवासिन्याः पूजनस्य मन्त्रमाह
 ह्रींभित्याद्यर्जनेन । ह्रीं निर्माल्यपदसङ्घाता वासिन्यै नम इति वदेत् थो-
 जनया ह्रीं निर्माल्यवासिन्यै नम इति मनुजतः ॥ १८४ ॥

नैवेद्यं देवर्षितादिति वितरेत् दद्यात् शक्तिसाधकः शक्तिसहितः
 साधकः ॥ १८५ ॥

देवीनैवेद्यप्रद्वेषविधानमाह स्वीयशक्तमित्यादिभिः । वासभागे
 पृथगासने स्वीयां शक्तिं संस्थाप्य स्वीयशक्त्या सहैकासने एवोपविष्टो
 वा साधकः प्राग्भागे एव मनोरमं रत्नं भात्रं कुर्यात् ॥ १८६ ॥

पानपात्रं प्रकुर्वीत न पञ्चतोलकाधिकम् ।
 तोलकत्रितयात्र्यूनं स्वार्णं राजतमेव च ॥ १८७ ॥
 अथवा काञ्चजनितं नारिकेलोद्भवञ्च वा ।
 आधारोपरि संस्थाप्य शुद्धिपात्रस्य दक्षिणे ॥ १८८ ॥
 महाप्रसादमानीय पात्रेषु परिवेशयेत् ।
 स्वयं वा भ्रातृपुत्रैर्वा ज्येष्ठानुक्रमतः सुधीः ॥ १८९ ॥
 पानपात्रे सुधा देया शौद्धेऽत्र शुद्धादिकानि च ।
 ततः सामयिकैः सार्द्धं पानभोजनमाचरेत् ॥ १९० ॥
 आदावास्तरणार्थाय गृह्णीयात् शुद्धिमुत्तमाम् ।
 ततोऽतिहृष्टमनसा समस्तः कुलसाधकः ॥ १९१ ॥
 स्व स्व पात्रं समादाय परमासृतपूरितम् ।
 मूलाधारादिजिह्वान्तां चिद्रूपां कुलकुण्डलीम् ॥ १९२ ॥
 विभाव्य तन्मुखाम्भोजि मूलमन्त्रं समुच्चरन् ।
 परस्परान्नामादाय जुहुयात् कुण्डलीमुखे ॥ १९३ ॥

पानेत्यादि । पञ्चतोलकाधिकं तोलकत्रितयत्र्यूनञ्च पानपात्रं
 न प्रकुर्वीत तच्च स्वार्णं सुवर्णोद्भवं राजतं रजतोद्भवमथवा काञ्चजनितं
 नारिकेलोद्भवं वा पानपात्रं शुद्धिपात्रस्य दक्षिणे देशे आधारोपरि
 संस्थाप्य सुधीः धीरः साधको महाप्रसादमानीय स्वयं वा भ्रातृपुत्रैर्वा
 ज्येष्ठानुक्रमत एव पात्रेषु परिवेशयेत् जन्मतोऽत्र ज्येष्ठं न याज्यं
 किन्त्यभिप्रेकत इति बोध्यम् ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥

पानेत्यादि । पानपात्रे सुधा सदिरा देया शौद्धेऽत्र शुद्धिपात्रे
 शुद्धादिकानि सांसमत्प्रदादीनि च देयानि ततः परं सामयिकैर्देव्यङ्ग-
 नसमयाधिगतैर्जनैः सार्द्धं पानभोजनमाचरेत् ॥ १९० ॥

आदाविति । आदौ प्रथमतो मद्यस्यापनार्थायास्तरणार्थाद्योत्तमं
 शुद्धिं गृह्णीयात् ततोऽतिहृष्टमनसा समस्तः सर्वैः कुलसाधकः परमा-

अलिपानं कुलस्त्रीणां गन्धस्त्रीकारलक्षणम् ।
 साधकानां गृहस्थानां पञ्चपात्रं प्रकीर्तितम् ॥ १८४ ॥
 अतिपानात् कुलीनानां सिद्धिहानिः प्रजायते ॥ १८५ ॥
 यावन्न चालयेद् दृष्टिं यावन्न चालयेन्ननः ।
 तावत् पानं प्रकुर्वीत पशुपानमतः परम् ॥ १८६ ॥
 पाने भ्रान्तिर्भवेद्यस्य घृणौ च शक्तिसाधके ।
 स पापिष्ठः कथं ब्रूयादाद्यां कालीं भजाम्यहम् ॥ १८७ ॥
 यथा ब्रह्मार्पितेऽन्नादौ स्पृष्टदोषो न विद्यते ।
 तथा तव प्रसादेऽपि जातिभेदं विवर्जयेत् ॥ १८८ ॥
 एवमेव विधानेन कुर्यात् पानञ्च भोजनम् ।
 हस्तप्रक्षालनं नास्ति तव नैवेद्यसेवने ।
 लेपावनोदनं कुर्याद्वस्त्रेण पाथसापि वा ॥ १८९ ॥

मृतपरितृप्तसमद्यपूरितं स्वस्वपात्रं समादाय गृहीत्वा मूलाधारादि-
 जिह्वान्तं व्याप्य स्थितं विद्रुपाञ्चैतन्यस्वरूपं कुलकुण्डलिनीं विभाव्य
 विचिन्त्य तन्मुखाभ्योजे मूलमन्त्रं समुच्चरन् सन् परस्परस्याज्ञामादाय
 कुण्डलीमुखे जुहुयात् परमादृतं दद्यात् ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

अलीत्यादि । कुलस्त्रीणां गन्धस्त्रीकारलक्षणं मद्यसम्बन्धिगन्धाङ्गी-
 करणस्वरूपमेवालिपानं मद्यपानं प्रकीर्तितम् गृहस्थैः साधकैः पञ्च-
 पात्रपरिमितमेव मद्यं पातव्यमित्यर्थः गृहस्थानामित्यनेन पञ्चपात्र-
 परिमितादधिकमपि मद्यं पिबतां तद्विज्ञानं न दोष इति सूचितं
 ननु पञ्चपात्रपरिमितादधिकं मद्यं पिबतां गृहस्थसाधकानां को दोष-
 स्तत्वाह अतिपानादित्यादि ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

चालयेत् घूर्णयेत् ॥ १८६ ॥

घृणौ जुगुप्सावान् जुगुप्साकरणे घृणे इत्यमरः ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

लेपावनोदनम् हस्तलेपापनयनम् ॥ १८९ ॥

पठोक्तासः ।

१५५

ततो निर्माल्यकुसुमं विधृत्य शिरसा सुधीः ।

यन्त्रलेपं कूर्चदेशे विहरेद्देववद्भुवि ॥ २०० ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे सर्वधर्मनिर्णयसारे

श्रीमदाद्यासदाशिवसंवादे श्रीपात्रस्थापनहोमवक्रांतुष्ठान-

कथनं नाम षष्ठोक्तासः ।

कूर्चदेशे भ्रुवोर्मध्यदेशे कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यमित्यमरः ॥ २०० ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रटीकायां षष्ठोक्तासः ।

सप्तमोऽङ्काः ।

—००:००:००—

श्रुत्वाद्याकालिकादेव्या मन्त्रोद्धारं महाफलम् ।
सौभाग्यमोक्षजननं ब्रह्मज्ञानैकसाधनम् ॥ १ ॥
प्रातःकृत्यं तथा स्नानं सन्ध्यां सखिद्विशोधनम् ।
न्यासपूजाविधानञ्च ब्रह्माभ्यन्तरभेदतः ॥ २ ॥
वलिप्रदानं होमञ्च चक्रानुष्ठानमेव च ।
महाप्रसादस्त्रोकारं पार्वतीं हृष्टमानसा ।
विनयावनता देवी प्रोवाच शङ्करं प्रति ॥ ७ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

सदाशिव ! जगन्नाथ ! जगतां हितकारक ! ।
कृपया कथितं देव ! पराप्रकृतिसाधनम् ॥ ४ ॥
सर्वप्राणिहितकरं भोगमोक्षैककारणम् ।
विशेषतः कलियुगे जीवानामाशु सिद्धिदम् ॥ ५ ॥
तव वागमृताम्भोधौ निमज्जन्मम मानसम् ।
नोत्थातुमीहते स्वरं भूयः प्रार्थयतेऽचिरात् ॥ ६ ॥
पूजाविधौ महादेव्याः सूचितं न प्रकाशितम् ।
स्तोत्रञ्च कवचं देव ! तदिदानीं प्रकाशय ॥ ७ ॥

श्रुत्वादि । महाफलम् महत् फलं यस्य तथाभूतम् ॥१॥२॥३॥

पार्वती शङ्करं प्रति किं प्रोवाचेत्युवाचमाह सदाशिवेत्यदि

५ ॥

तदेत्यादि । तव वागमृताम्भोधौ त्वदीयवाग्मपूषुषासमुद्दे निम-
ज्जत् मम मानसं हृदयन्ततः स्वरं स्वच्छन्दमुत्थात् नोत्ते न वाञ्छति
किन्तु भूयः पुनरप्यचिरादतिशीघ्रमेव त्वद्वागमृतं प्रार्थयते ॥ ६ ॥ ७ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

शृणु देवि ! जगद्वन्द्ये ! स्तोत्रमेतदनुत्तमम् ।
 अठनात् श्रवणाद्यस्य सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ॥ ८ ॥
 असौभाग्यप्रशमनं सुखसम्पत्तिवर्धनम् ।
 अकालमृत्युहरणं सर्वापदिनिवारणम् ॥ ९ ॥
 श्रीमदाद्याकालिकायाः सुखसान्निध्यकारणम् ।
 स्तवस्यास्य प्रसादेन त्रिपुरारिरहं शिवे ! ॥ १० ॥
 स्तोत्रस्यास्य ऋषिर्देवि ! सदाशिव उदाहृतः ।
 कन्दोऽनुष्टुब्धे वताया कालिका परिकीर्तिता ।
 धर्मकामार्थमोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥
 क्लीं काली श्रीं कराली च क्लीं कल्याणी कलावती ।
 कमला कलिदर्पघ्नी कपर्दीशकृपान्विता ॥ १२ ॥
 कालिका कालमाता च कालानलसमद्युतिः ।
 कपर्दिनी करालास्या करुणामृतसागरा ॥ १३ ॥
 कृपामयी कृपाधारा कृपापारा कृपागमा ।

पार्वत्यैवं प्रार्थितः सन् श्रीसदाशिव उवाच शृण्वत्यादि । अनुत्त-
 मम् न उत्तमं यस्मात्तथामृतम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

त्रिपुरारिः त्रीणि स्वर्गभूमिपाताललोकानि पुराणि यस्य सः
 त्रिपुरोऽसुरविशेषः तस्यारिः शत्रुः ॥ १० ॥

अथास्य स्तोत्रस्य ऋष्यादिकमाह स्तोत्रस्येत्यादिना साङ्गेन ॥ ११ ॥

अथाद्याकालीस्वरूपायं शतनामस्तोत्रं कथयति क्लीं कालीत्यादि ।
 कपर्दीशकृपान्विता कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी सचास्रावीशो
 जगत्प्रभुश्चेति कपर्दीशस्तत्र या कृपा तथान्विता युक्ता ॥ १२ ॥

करालास्या करालं दन्तुरमायं मुखं यस्याः सा । करालो दन्तुरे
 लङ्घने इत्यमरः ॥ १३ ॥

कृशानुः कपिला कृष्णा कृष्णानन्दविवर्जिनी ॥ १४ ॥

कालरात्रिः कामरूपा कामपाशविमोचनी ।

कादम्बिनी कलाधारा कलिकल्मषनाशिनी ॥ १५ ॥

कुमारीपूजनप्रीता कुमारीपूजकालया ।

कुमारीभोजनानन्दा कुमारीरूपधारिणी ॥ १६ ॥

कदम्बवनसञ्चारा कदम्बवनवासिनी ।

कदम्बपुष्पसन्तोषा कदम्बपुष्पमालिनी ॥ १७ ॥

किशोरी कलकण्ठा च कलनादनिनादिनी ।

कादम्बरीपानरता तथा कादम्बरीप्रिया ॥ १८ ॥

कपालपात्रभिरता कङ्कालमाल्यधारिणी ।

कमलासनसन्तुष्टा कमलासनवासिनी ॥ १९ ॥

कमलालयमध्यस्था कमलामोदमोदिनी ।

कलहंसगतिः क्लेव्यनाशिनी कामरूपिणी ॥ २० ॥

कामरूपकृतावासा कामपीठविलासिनी ।

कमनीया कल्पलता कमनीयविभूषणा ॥ २१ ॥

कमनीयगुणाराध्या कोमलाङ्गी कृशोदरी ।

कारणामृतसन्तोषा कारणानन्दसिद्धिदा ॥ २२ ॥

कारणानन्दजापेष्टा कारणार्चनहर्षिता ।

कारणार्णवसम्मग्ना कारणव्रतपालिनी ॥ २३ ॥

कस्तूरीसौरभामोदा कस्तूरीतिलकोज्ज्वला ।

कपागमा कपया स्वकारण्येनैव गम्यते ज्ञायते या सा तथा
प्रहृष्टनिखिगम इति कर्मण्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

कलकण्ठा कलो गम्भीरशब्दयुक्तः कण्ठो यस्याः सा ॥ १८ ॥

कङ्कालमाल्यधारिणी शरीरास्थिमात्राधारणशीला स्वाङ्गी

कस्तूरीपूजनरता कस्तूरीपूजकप्रिया ॥ २४ ॥
 कस्तूरीदाहजननी कस्तूरीमृगतोषिणी ।
 कस्तूरीभोजनप्रीता कर्पूरामोदमोदिता ।
 कर्पूरमालाभरणा कर्पूरचन्दनोक्षिता ॥ २५ ॥
 कर्पूरकारणाह्लादा कर्पूरामृतपाविनी ।
 कर्पूरसागरस्नाता कर्पूरसागरालया ॥ २६ ॥
 कूर्चबीजजपप्रीता कूर्चजापपरायणा ।
 कुलीना कौलिकाराध्या कौलिकप्रियकारिणी ॥ २७ ॥
 कुलाचारा कौतुकिनी कुलमार्गप्रदर्शिनी ।
 काशीश्वरी कष्टहर्त्री काशीश्वरदायिनी ॥ २८ ॥
 काशीश्वरकृतामीदा काशीश्वरमनोरमा ॥ २९ ॥
 कलमञ्जीरचरणा कण्टकाञ्चीविभूषणा ।
 काञ्चनाद्रिस्ततागारा काञ्चनाचलकौमुदी ॥ ३० ॥
 कामबीजजपानन्दा कामबीजस्वरूपिणी ।
 कुमतिघ्नी कुलीनात्तिनाशिनी कुलकामिनी ॥ ३१ ॥
 क्रीं क्रीं श्रीं मन्त्रवर्णेन कालकण्टकघातिनी ।
 इत्याद्या कालिकादेव्याः शतनाम प्रकीर्तितम् ॥ ३२ ॥
 ककारकूटघटितं कालीरूपस्वरूपकम् ॥ ३३ ॥

रास्थि कङ्काल इत्यमरः ॥ १८ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

२५ ॥ २६ ॥

कूर्चजापपरायणा कूर्चबीजजपतत्परा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 कलमञ्जीरचरणा कलौ गम्भीरशब्दयुतौ मञ्जीरौ चरणयोर्यस्याः सा ॥ ३० ॥
 कामबीजजपानन्दा कामबीजस्य ह्रीमित्यस्य जमे क्लानन्दो यस्याः
 सा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पूजाकाले पठेद्यस्तु कालिकाकृतमानसः ।
 मन्त्रसिद्धिर्भवेदाशु तस्य काली प्रसीदति ॥ ३४ ॥
 बुद्धिं विद्याञ्च लभते गुरोरादेशमात्रतः ।
 धनवान् कीर्त्तिमान् भूयाद्दानशीलो दयान्वितः ॥ ३५ ॥
 पुत्रपौत्रसुखैश्वर्यैर्भौदते साधको भुवि ॥ ३६ ॥
 भौमावास्यानिशाभागे मपञ्चकसमन्वितः ।
 पूजयित्वा महाकालीमाद्यां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ ३७ ॥
 पठित्वा शतनामानि साक्षात् कालीमयी भवेत् ।
 नासाध्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ३८ ॥
 विद्यायां वाक्पतिः साक्षात् धने धनपतिर्भवेत् ।
 समुद्र इव गाम्भीर्ये वले च पवनोपमः ॥ ३९ ॥
 तिग्मांशुरिव दुष्प्रेक्ष्यः शशिवत् शुभदर्शनः ।
 रूपे मूर्त्तिधरः कामो योषितां हृदयङ्गमः ॥ ४० ॥
 सर्वत्र जयमाप्नोति स्तवस्यास्य प्रसादतः ।
 यं यं कामं पुरस्कृत्य स्तोत्रमेतदुदीरयेत् ॥ ४१ ॥
 तं तं काममवाप्नोति श्रीमदाद्याप्रसादतः ।
 रणे राजकुले द्यूते विवादे प्राणसङ्कटे ॥ ४२ ॥
 दस्युग्रस्ते ग्रामदाहे सिंहव्याघ्रावृते तथा ॥ ४३ ॥
 ककारकूटघटितम् ककारराशिसंस्मितम् ॥ ३३ ॥
 अथैतत्स्तोत्रपाठस्य फलमाह पूजाकाले इत्यादिभिः ॥ ३४-३६ ॥
 भौमेत्यादि । भौमावास्यानिशाभागे सङ्कलवारयुक्तामावास्यास-
 त्वन्विमहानिशायामित्यर्थः । पृषोदरादित्वाङ्गौमावास्त्येतत् कालोपः,
 मपञ्चकसमन्वितः सद्यादिपञ्चकयुक्तः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 तिग्मांशुरिव सूर्य इव दुष्प्रेक्ष्यो दुःखेन द्रष्टव्यः ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 ४२ ॥ ४३ ॥

अरण्ये प्रान्तरे दुर्गे ग्रहराजभयेऽपि वा ।
 ज्वरदाहे चिरव्याधी महारोगादिसङ्कुले ॥ ४४ ॥
 बालग्रहादिरोगे च तथा दुःस्वप्नदर्शने ।
 दुस्तरे सलिले वापि प्रोते वातविषदुग्ते ॥ ४५ ॥
 विचिन्त्य परमां मायामायां कालीं परात्पराम् ।
 यः पठेच्छतनामानि दृढभक्तिसमन्वितः ॥ ४६ ॥
 सर्वापद्भ्यो विमुच्येत देवि ! सत्यं न संशयः ।
 न पापेभ्यो भयन्तस्य न रोगेभ्यो भयं क्वचित् ॥ ४७ ॥
 सर्वत्र विजयस्तस्य न कुत्रापि पराभवः ।
 तस्य दर्शनमात्रेण पलायन्ते विषदुग्गाः ॥ ४८ ॥
 स वक्ता सर्वशास्त्राणां स भोक्ता सर्वसम्पदाम् ।
 स कर्त्ता जातिधर्माणां ज्ञातीनां प्रभुरेव सः ॥ ४९ ॥
 वाणी तस्य वसिष्ठो कमला निखिला गृहे ।
 तन्नाम्ना मानवाः सर्वे प्रणमन्ति ससम्भ्रमाः ॥ ५० ॥
 दृष्ट्वा तस्य लणायन्ते ह्यणिमाद्यष्टसिद्धयः ।
 आद्याकालीस्वरूपाख्यं शतनाम प्रकीर्तितम् ॥ ५१ ॥
 अष्टोत्तरशतावृत्त्या पुरश्चर्यास्य गीयते ।
 पुरस्क्रियान्वितं स्तोत्रं सर्वाभीष्टफलप्रदम् ॥ ५२ ॥
 शतनामस्तुतिमिमामाद्याकालीस्वरूपिणीम् ।
 पठेद्वा पाठयेद्वापि शृणुयाच्छ्रावयेदपि ॥ ५३ ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मसंयुज्यमाप्नुयात् ॥ ५४ ॥

प्रान्तरे तरुजलादिशून्ये प्राप्तो दूरेऽश्वनि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

ससम्भ्रमाः समवाः सादरा वा ॥ ५० ॥ ५१ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

कथितं परमं ब्रह्म प्रकृतेः स्तवनं महत् ।

आद्यायाः श्रीकालिकायाः कवचं शृणु साम्प्रतम् ॥ ५५ ॥

त्रैलोक्यविजयस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः ।

छन्दोऽनुष्टुप् देवता च आद्या काली प्रकीर्तिता ॥ ५६ ॥

मायाबीजं बीजमिति रमा शक्तिरुदाहृता ।

क्रीं कौलकं काम्यसिद्धौ विनियोगः प्रकीर्तितः ५७ ॥

त्रौमाया मे शिरः पातु श्रीं काली वदनं मम ।

हृदयं क्रीं परा शक्तिः पायात् कण्ठं परात्परा ॥ ५८ ॥

नेत्रे पातु जगद्धात्री कर्णौ रक्षतु शङ्करी ।

ब्राह्मं पातु महामाया रसनां सर्वमङ्गला ॥ ५९ ॥

दन्तान् रक्षतु कौमारी कपोलौ कमलालया ।

ओष्ठाधरौ क्षमा रक्षेत् चिवुकं चारुहासिनी ॥ ६० ॥

ग्रोवां पायात् कुलेशानी ककुत् पातु कृपामयी ।

द्वौ बाहू बाहुदा रक्षेत् करौ कैवल्यदायिनी ॥ ६१ ॥

स्कन्धौ कपर्दिनी पातु पृष्ठं त्रैलोक्यतारिणी ।

पार्श्वे पायादपर्णा मे कटिं मे कमठासना ॥ ६२ ॥

नाभौ पातु विशालाक्षी प्रजास्थानं प्रभावती ।

ऊरू रक्षतु कल्याणी पादौ मे पातु पार्वती ॥ ६३ ॥

अस्य शतनामस्तोत्रस्य ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

कवचं कथयितुं पार्वत्या पूर्वमेव प्रेरितः श्रीसदाशिव उवाच
कथितमित्यादि ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

मायाबीजं ह्रीमिति बीजम् रमा श्रीबीजम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

चिवुकम् ओष्ठाधराभोगम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

जयदुर्गावतु प्राणान् सर्वाङ्गं सर्वसिद्धिदा ।
 रत्नाहो ननु यत् स्थानं वर्जितं कवचेन च ॥ ६४ ॥
 तत् सर्वं मे सदा रक्षेदाद्या काली सनातनी ।
 इति ते कथितं दिव्यं त्रैलोक्यविजयाभिधम् ॥ ६५ ॥
 कवचं कालिकादेव्या आद्यायाः परमाद्भुतम् ।
 पूजाकाले पठेद्यस्तु आद्याधिकृतमानसः ॥ ६६ ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति तस्याद्या सुप्रसौदति ।
 मन्त्रसिद्धिर्भवेदाशु किङ्कराः क्षुद्रसिद्धयः ॥ ६७ ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रं धनार्थी प्राप्नुयाद्धनम् ।
 विद्यार्थी लभते विद्यां कामी कामानवाप्नुयात् ॥ ६८ ॥
 सहस्रावृत्तपाठेन वर्मणोऽस्य पुरस्कृया ।
 पुरश्चरणसम्पन्नं यथोक्तफलदं भवेत् ॥ ६९ ॥
 चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमैरक्तचन्दनैः ।
 भूर्जं विलिख्य गुटिकां स्वर्णस्थां धारयेद् यदि ॥ ७० ॥
 शिखायां दक्षिणे वाही कण्ठे वा साधकः कटौ ।
 तस्याद्या कालिका वश्या वाञ्छितार्थं प्रयच्छति ॥ ७१ ॥
 न कुत्रापि भयं तस्य सर्वत्र विजयी कविः ।
 अरोगी चिरजीवी स्यात् वलवान् धारणक्षमः ॥ ७२ ॥
 सर्वविद्यासु निपुणः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
 वशे तस्य महीपाला भोगमोक्षी करस्थितौ ॥ ७३ ॥

प्रजास्थानम् उपस्थम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

अथ त्रैलोक्यविजयाभिधकवचपाठस्य फलमाह । सर्वान् इत्या-

दिभिः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

वर्मणः कवचस्य ॥ ६९ ॥ ७० ॥

कलिकल्पप्रयुक्तानां निःश्रेयसकरं परम् ॥ ७४ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

कश्चितं कृपया नाथ ! स्तोत्रं कवचमेव च ।

अधुना श्रोतुमिच्छामि पुरश्चर्या विधिं विभो ! ॥ ७५ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

यो विधिर्ब्रह्ममन्त्राणां पुरश्चरणकर्म्मणि ।

स एवाद्या कालिकाया मन्त्राणां विधिरिष्यते ॥ ७६ ॥

अशक्ते साधके देवि ! जपपूजाहुतादिषु ।

पूजां संक्षेपतः कुर्यात् पुरश्चरणमेव च ॥ ७७ ॥

यतो हि निरनुष्ठानात् स्वल्पानुष्ठानमुत्तमम् ।

संक्षेपपूजनं भद्रे ! तत्रादौ शृणु कथ्यते ॥ ७८ ॥

आचम्य मूलमन्त्रेण ऋषिन्यासं समाचरेत् ।

करशुद्धिं ततः कुर्यात् न्यासञ्च करदेहयोः ॥ ७९ ॥

सर्वाङ्गव्यापकं कृत्वा प्राणायामं चरेत् सुप्तौ ।

ध्यानं पूजां जपञ्चेति संक्षेपपूजने विधिः ॥ ८० ॥

पुरस्त्रियायां मन्त्राणां यत्र यो विहितो जपः ।

प्रयच्छति ददाति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

निपुणः प्रवीणः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

अथाद्याकालीमन्त्राणां पुरश्चरणविधिं शुश्रूषुः श्रीदेव्युवाच कथित-

मित्यादि ॥ ७५ ॥

श्रीदेव्यैवं प्रेरितः सन् श्रीसदाशिव उवाच यो विधिरित्यादि ॥ ७६ ॥

पुरश्चरणमेव च पुरश्चरणमपि च संक्षेपतः कार्यम् ॥ ७७ ॥

संक्षेपपूजादिकरणे हेतुमाह । यतो हीति ॥ ७८ ॥

संक्षेपपूजनमेवाह । आचम्येत्यादिभिः ॥ ७९ ॥

सर्वाङ्गव्यापकम् न्यासम् ॥ ८० ॥

तेस्माच्चतुर्गुणजपात् पुरश्चर्या विधीयते ॥ ८१ ॥

अथ वान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ।

कृष्णां चतुर्दशीं प्राप्य कौजे वा शनिवासरे ।

पञ्चतत्त्वं समानीय पूजयित्वा जगन्मयीम् ॥ ८२ ॥

महानिशायामयुतं जपेन्मन्त्रमनन्वधीः ।

भोजयित्वा ब्रह्मनिष्ठान् पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥ ८३ ॥

कुजवासरमारभ्य यावन्मङ्गलवासरम् ।

प्रत्यहं प्रजपेन्मन्त्रं सहस्रपरिसंख्यया ॥ ८४ ॥

वसुसंख्याजपेनैव भवेन्मन्त्रपुरस्क्रिया ॥ ८५ ॥

श्रीआद्याकालिकामन्त्राः सिद्धमन्त्राः सुसिद्धिदाः ।

सदा सर्वयुगे देवि ! कलिकाले विशेषतः ॥ ८६ ॥

कालीरूपाणि बहुधा कलौ जायति पार्वति ! ।

प्रबले कलिकाले तु रूपमेतत् जगद्धितम् ॥ ८७ ॥

नात्र सिद्धप्राप्त्यपेक्षास्ति नारिमित्रादिदूषणम् ।

नियमानियमे नापि जपन्नाद्यां प्रसादयेत् ॥ ८८ ॥

ब्रह्म ज्ञानमवाप्नोति श्रीमदाद्याप्रसादतः ।

ब्रह्मज्ञानयुतो मर्त्यो जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ ८९ ॥

न च प्रयासबाहुल्यं कायक्लेशोऽपि न प्रिये ! ।

अथ संक्षेपपुरश्चरणमाह पुरस्क्रियायामित्यादिभिः ॥ मन्त्राणां यत्र पुरस्क्रियायां यो जपो विहितस्तस्माच्चतुर्गुणजपात् होमादिकं विनैव पुरश्चर्या विधीयते ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

अयुतम् दशसहस्रम् ॥ ८३ ॥

अथ तृतीयं पुरश्चरणमाह । कुजेत्यादिना साङ्गेन । यावन्मङ्गलवासरम् द्वितीयमङ्गलवारपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

यतद्रूपम् आद्यायाः काल्या रूपम् ॥ ८७ ॥

आद्याकालीसाधकानां साधनं सुखसाधनम् ॥ ८० ॥
 चित्तसंशुद्धिरेवात्र मन्त्रिणां फलदायिनो ॥ ८१ ॥
 यावन्न चित्तकलिलं हातुमुत्सहते व्रती ।
 तावत् कर्म प्रकुर्वीत कुलभक्तिसमन्वितः ॥ ८२ ॥
 यथावद्विहितं कर्म चित्तशुद्धे हि कारणम् ।
 आदौ मन्त्रं गुरोर्वक्ताद् गृह्णीयात् ब्रह्ममन्त्रवत् ॥ ८३ ॥
 प्रातःकृत्यादिनियमान् कृत्वा कुर्यात् पुरस्क्रियाम् ।
 चित्ते शुद्धे महेशानि ! ब्रह्मज्ञानं प्रजायते ।
 ब्रह्मज्ञानं समुत्पन्ने कृत्याकृत्यं न विद्यते ॥ ८४ ॥
 श्रीपार्वत्युवाच ।

कुलं किं परमेशान ! कुलाचारश्च किं विभो ! ।
 लक्षणं पञ्चतत्त्वस्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ८५ ॥
 श्रीसदाशिव उवाच ।

सम्यक् पृष्टं कुलेशानि ! साधकानां हितैषिणि ।
 कथयामि तव प्रीत्यै यथावद्वधारय ॥ ८६ ॥
 जीवः प्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च ।
 क्षित्यप्तेजोवायवश्च कुलमित्यभिधीयते ॥ ८७ ॥

अत्र आद्याकालीमन्त्रे ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥
 यावदिति । यावत् कालपर्यन्तं चित्तकलिलञ्चेतसः कालुष्यं हातुं
 त्यक्तुं नोत्सहते न शक्नोति तावदेव कुलभक्तिसमन्वितो भूत्वा व्रती
 नियमवान् साधकः कर्म प्रकुर्वीत न तु ततः परम् तत्र कारणमाह
 यथावदिति हि यतः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

कुलकुलाचारादिकं जिज्ञासुः श्रीपार्वत्युवाच कुलं किमित्यादि ॥
 ८५ ॥

एवं प्रेरितः सन् श्रीसदाशिव उवाच सम्यक् पृष्टमित्यादि ॥ ८६ ॥

ब्रह्मबुद्ध्या निर्व्विकल्पमेतेष्वचरणञ्च यत् ।

कुलाचारः स एवाद्ये धर्मकामार्थमोक्षदः ॥ ८८ ॥

बहुजन्मार्जितैः पुण्यैस्तपोदानद्वैतैः ।

स्त्रीणाघानां साधकानां कुलाचारे मतिर्भवेत् ॥ ८९ ॥

कुलाचारगता बुद्धिर्भवेदाशु सुनिर्मला ।

तदाद्याचरणाम्भोजे मतिस्त्रिषां प्रजायते ॥ ९० ॥

सद्गुरोः सेवया प्राप्य विद्यामिनां परात्पराम् ।

कुलाचाररता भूत्वा पञ्चतत्त्वैः कुलेश्वरीम् ॥ ९१ ॥

यजन्तः कालिकामाद्यां कुलज्ञाः साधकोत्तमाः ।

इह भुक्ताखिलान् भोगान् व्रजन्त्यन्ते निरामयम् ॥ ९२ ॥

महौषधं यज्जीवानां दुःखविस्मरकं महत् ।

आनन्दजनकं यच्च तदाद्यतत्त्वलक्षणम् ॥ ९३ ॥

असंस्कृतञ्च यत्तत्त्वं मोहदं भ्रमकारणम् ।

विवादरोगजननत्याज्यं कौलैः सदा प्रिये ! ॥ ९४ ॥

प्रथमतस्तत्र कुलं निर्व्वक्ति जीव इत्याद्यैकेन । जीवादयो
कुलमित्यभिधीयते कथ्यते ॥ ८७ ॥

अथैकेन कुलाचारं निर्व्वक्ति ब्रह्मबुद्धेति । हे आद्ये ! एतेषु जीव-
प्रकृत्यादिषु ब्रह्मबुद्ध्या निर्व्विकल्पं नानाविधकल्पनाभ्युन्यं यदावरणं स
एव धर्मकामार्थमोक्षदः कुलाचारोऽभिधीयते ॥ ८८ ॥

अथ कुलाचारस्य सुदुर्लभत्वमाह । बहुजन्मार्जितैरित्यादिना ॥ ८९ ॥

अथ कुलाचारस्य पुण्यफलत्वमाह । कुलाचारगतेत्यादिभिः ॥ ९० ॥

विद्यासेनाम् सन्नरूपाम् ॥ ९१ ॥

निरामयम् सर्वोपद्रवरहितं मोक्षपदम् ॥ ९२ ॥

अथ क्रमतो मद्यादिपञ्चतत्त्वानां लक्षणमाह महौषधमित्यादिभिः

महानिर्वाणतन्त्रे ।

ग्राम्यवायव्यवन्धानामुद्भूतं पुष्टिवर्द्धनम् ।
बुद्धितेजोवलकरं द्वितीयतत्त्वलक्षणम् ॥ १०५ ॥
जलोद्भवं यत् कल्याणि ! कमनीयं सुखप्रदम् ।
रजावृद्धिकरञ्चापि तृतीयं तत्त्वलक्षणम् ॥ १०६ ॥
उलभं भूमिजातञ्च जीवानां जीवनञ्च यत् ।
आयुर्मूलं त्रिजगतां चतुर्थतत्त्वलक्षणम् ॥ १०७ ॥
हानन्दकरं देवि ! प्राणिनां सृष्टिकारणम् ।
नायन्तजगन्मूलं शेषतत्त्वस्य लक्षणम् ॥ १०८ ॥
प्रतत्त्वं विद्धि तेजो द्वितीयं पवनं प्रिये ! ।
तृतीयं जानीहि चतुर्थं पृथिवीं शिवे ! ॥ १०९ ॥
जगदाधारा विर्याद्विद्धि धरानने ! ॥ ११० ॥
आत्मा कुलेशानि ! कुलान्तत्वानि पञ्च च ।
कुलधर्मस्य जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥ १११ ॥
निर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे सर्वधर्मनिर्णयसारे
आश्विनसमवादे स्तोत्रकवच-कुलतत्त्व लक्षणं कथनं
नाम सप्तमोऽङ्कात् ।

ऽद्यतत्त्वम् ॥ १०४ ॥

६ । ग्राम्या ग्रामोद्भवाश्चागादयश्च वायव्या वायूद्भवा
आतादयश्च वनोद्भवा हरिणादयश्च ते तेषाम् ॥ १०५ ॥

आकाङ्क्षणीयम् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥

महानिर्वाणतन्त्रटीकायां सप्तमोऽङ्कात् ।

अष्टमोऽङ्काः ।

श्रुत्वा धर्मान् बहुविधान् भवानी भवमोचनी ।
हिताय जगतां माता भूयः शङ्करमब्रवीत् ॥ १ ॥
श्रीदेव्युवाच ।

श्रुतं बहुविधं धर्ममिहामूलं सुखप्रदम् ।
धर्मार्थकामदं विघ्नहरं निर्वाणकारणम् ॥ २ ॥
साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि ब्रूहि वर्णाश्रमान् विभो ! ।
तत्र ये विहिताचाराः कृपया वद तानपि ॥ ३ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

चत्वारः कथिता वर्णाः आश्रमा अपि सुव्रते ! ।
आचाराश्चापि वर्णानामाश्रमाणां पृथक् पृथक् ॥ ४ ॥
कृतादौ कलिकाले तु वर्णाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च ॥ ५ ॥

श्रुत्वेत्यादि । भवमोचनी 'भक्तसंसारभञ्जनशीला । जगतादिति
काकाक्षिगोलकन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां पदाभ्यां सम्बध्यते ॥ १ ॥

किमब्रवीदित्यपेक्षायासाह श्रुतमित्यादि ॥ २ ॥

तत्र वर्णाश्रमेषु ॥ ३ ॥

एवं प्रेरितः सन् श्रीसदाशिव उवाच चत्वार इत्यादि । हे सुव्रते !
कृतादौ सत्यलोतादौ वर्णा आश्रमा अपि चत्वारः कथिताः वर्णाना-
माश्रमाणाञ्चाचाराश्चापि पृथक् पृथक् कथिताः कलिकाले तु वर्णाः
शङ्कराक्ष ॥ ४ ॥ ५ ॥

एतेषां सर्ववर्णानामाश्रमौ द्वौ महेश्वरि ! ।
 तेषामाचारधर्मांश्च शृणुष्वद्ये ! वदामि ते ॥ ६ ॥
 पुरैव कथितं तावत् कलिसम्भवचेष्टितम् ।
 तपःस्वाध्यायहीनानां नृणामल्पायुषामपि ।
 क्लेशप्रयासाशक्तानां कुतो देहपरिश्रमः ॥ ७ ॥
 ब्रह्मचर्याश्रमो नास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये ! ।
 गार्हस्थ्यो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे ॥ ८ ॥
 गृहस्थस्य क्रियाः सर्वा आगमोक्ताः कलौ शिवे ! ।
 नान्यमार्गैः क्रियासिद्धिः कदापि गृहमेधिनाम् ॥ ९ ॥
 भैक्षुकेऽप्याश्रमे देवि ! वेदोक्तं दण्डधारणम् ।
 कलौ नास्त्येव तत्त्वज्ञे ! यतस्तत् श्रौतसंस्कृतिः ॥ १० ॥

एतेषामिति । हे आद्ये ! महेश्वरि ! एतेषां ब्राह्मणादीनां
 सर्ववर्णानां द्वावाश्रमौ तेषां वर्णाश्रमाणामाचाररूपान् धर्मांश्च ते
 तवाग्रेऽहं वदामि त्वं शृणुष्वेत्यन्तः ॥ ६ ॥

कलियुगे वर्तमानौ द्वावाश्रमावभिधास्यन्महादेवः पूर्वमाश्रमद्वया-
 भावे हेतुं दर्शयति पुरैवेत्यादिना साद्वेन । कलौ सम्भव उत्पत्तिर्येषां
 ते कलिसम्भवाः तेषां चेष्टितं पुरैव कथितम् तावदित्यवधारणे । किञ्च
 तप इत्यादि । तपःस्वाध्यायहीनानां तपः कच्छादिकर्म्यं स्वाध्यायो
 वेदपाठः ताभ्यां रहितानां क्लेशप्रयासाशक्तानां क्लेश उपतापः प्रयासः
 परिश्रमः तयोर्निर्वलत्वादसमर्थानाम् किं त्वल्यायुषामपि एवं भूतानां
 नृणां देहपरिश्रमः कुतो भवेत् न केनापि प्रकारेण भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

ब्रह्मचर्येत्यादि । हे प्रिये ! अतः कलौ युगे ब्रह्मचर्याश्रमो नास्ति
 वानप्रस्थोऽपि नास्ति किन्तु गार्हस्थ्यभैक्षुरूपौ द्वावेवाश्रमौ कलौ स्तः
 ॥ ८ ॥

न केवलं कलौ युगे द्वयोरश्रमयोरेवाभावोऽस्ति किन्तु सर्वासौ

शैवसंस्कारविधिनावधूताश्रमधारणम् ।
तदेव कथितं भट्टे ! संन्यासग्रहणं कलौ ॥ ११ ॥
विप्राणामितरेषाञ्च वर्णानां प्रवले कलौ ।
उभयत्राश्रमे देवि ! सर्वेषामधिकारिता ॥ १२ ॥
सर्वेषामेव संस्काराः कर्माणि शैववर्त्मना ।
विप्राणामितरेषाञ्च कर्मलिङ्गं पृथक् पृथक् ॥ १३ ॥
जातमात्रो गृहस्थः स्यात् संस्कारादाश्रमो भवेत् ।
गार्हस्थ्यं प्रथमं कुर्यात् यथाविधि महेश्वरि ! ॥ १४ ॥

वैदिकक्रियाणां पीत्याह गृहस्थस्येत्यादिना । गृहमेधिनाम् गृहसङ्ग-
मवतं गृहस्यानामित्यर्थः ॥ ६ ॥

कलौ युगे गार्हस्थ्यश्रम एव वैदिकाः सर्वाः क्रियानिष्ठिज्ञान-
सन्त्यपि तु भैक्षुकाश्रमेऽपीत्याह भैक्षुकेऽपीत्यादि । तत् वेदोक्तं दण्ड-
धारणम् श्रौतसंस्कारः वैदिकः संस्कारः ॥ १० ॥

दद्येवं तर्हि कलौ किन्नाम सन्त्यासग्रहणं तत्राह शैवेत्यादि ।
हे भट्टे ! शैवसंस्कारविधिना शिवप्रोक्तेन संस्कारविधानेनावधूता-
श्रमधारणं यत्तदेव कलौ युगे सन्त्यासग्रहणं कथितम् ॥ ११ ॥

ननु कलौ युगे ब्राह्मणादीनां सर्वेषामपि वर्णानां सन्त्यासाश्रमा-
धिकारित्वं सत्यादाविव ब्राह्मणक्षत्रियविशामेव वा तत्राह विप्राणा-
मित्यादि ॥ १२ ॥

ननु प्रवले कलौ किं ब्राह्मणादयः सर्वे वर्णा एकाचारा भवेयुः
पृथक् पृथगाचारा वा तत्राह सर्वेषामेवेत्यादि । विप्रादीनां सर्वेषामेव
वर्णानां सर्वे संस्काराः अन्यानि च सर्वाणि कर्माणि एकेन शैववर्त्म-
नैव साधनीयानि शास्त्रवैकवर्त्मसाध्यत्वेन सर्वेषामेव वर्णानां सर्वाणि
कर्माणि कलौ समानान्येवेत्यर्थः परन्तु विप्राणामितरेषां विप्रभिन्ना-
नाञ्च कर्मलिङ्गं कर्मचिह्नं कलावपि पृथक् पृथगेवास्ति ॥ १३ ॥

ननु गार्हस्थ्यश्रमशालित्वं किं जन्मनैव भवेत् संस्कारेण वा

तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने वैराग्यं जायते यदा ।
 तदा सर्वं परित्यज्य सत्यासायममाचरेत् ॥ १५ ॥
 विद्यामुपाज्जयेत् बाल्ये धनं दारांश्च यौवने ।
 प्रौढे धर्म्याणि कर्माणि चतुर्थे प्रव्रजेत् सुधीः ॥ १६ ॥
 मातरं पितरं वृद्धं भार्याञ्चैव पतिव्रताम् ।
 शिशुञ्च तनयं हित्वा नावधूताश्रमं व्रजेत् ॥ १७ ॥
 मातृः पितृन् शिशून् दारान् स्वजनान् बान्धवानपि ।
 यः प्रव्रजति हित्वैतान् स महापातकी भवेत् ॥ १८ ॥
 मातृहा पितृहा स स्यात् स्त्रीवधी ब्रह्मघातकः ।
 असन्तर्प्य स्वपितादीन् यो गच्छेद्भिक्षुकाश्रमे ॥ १९ ॥
 ब्राह्मणो विप्रभिन्नश्च स्वस्ववर्णीक्तसंस्क्रियाम् ।
 शैवेन वर्त्मना कुर्यादेव धर्मः कलौ युगे ॥ २० ॥

तत्राह जातमात्र इत्यादि । ननु गार्हस्थ्यमैतुकयोर्मध्ये प्राथमं कमा-
 श्रममाश्रयेत्तत्राह गार्हस्थ्यमित्यादि ॥ १४ ॥

तत्त्वज्ञाने ब्रह्मज्ञाने ॥ १५ ॥

ननु कस्याभवस्यायां गार्हस्थ्यमश्रम आश्रयणीयः सत्यासय कस्या-
 भवस्यायां ग्रहणीयस्तत्राह विद्यामित्यादि । बाल्ये प्रौढे विद्यामुपा-
 ज्जयेत् यौवने धनं वित्तं दारान् भार्याञ्चोपाज्जयेत् प्रौढे तृतीये वयसि
 धर्म्याणि धर्मादनपेतानि कर्माणि कुर्यात् सुधीर्विद्वान्तुर्थे वयसि
 प्रव्रजेत् संन्यसेत् ॥ १६ ॥ १७ ॥

मातादीन् परित्यज्य प्रव्रजतो मनुष्यस्य महापातकं भवेदित्याह
 मातृरित्यादि द्वाभ्याम् । बहुवचनस्य बह्वपलक्ष्यत्वात् पितृन् पितृ-
 दीनित्यर्थः स्वजनान् स्वनैव भर्तृव्यानात्मीयान् जनान् बान्धवान् अ-
 सन्तर्प्य मातादीन् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीदेव्युवाच ।

को वा धर्मो गृहस्थस्य भिक्षुकस्य च किं विभो ।

विप्रस्य विप्रभिन्नानां संस्कारादीनि मे वद ॥ २१ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

गार्हस्थ्यं प्रथमं धर्म्यं सर्वेषां मनुजन्मनाम् ।

तदेव कथयाम्यादौ शृणु कौलिनि ! तत्त्वतः ॥ २२ ॥

ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात् ब्रह्मज्ञानपरायणः ।

यद्यत् कर्म प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत् ॥ २३ ॥

न मिथ्याभाषणं कुर्यात् न च शास्त्रं समाचरेत् ।

देवतातिथिपूजासु गृहस्थो गिरतो भवेत् ॥ २४ ॥

मातरं पितरञ्चैव साक्षात् प्रत्यक्षदेवताम् ।

मत्वा गृही निषेवेत सदा सर्वप्रयत्नतः ॥ २५ ॥

तुष्टायां मातरि शिवे ! तुष्टे पितरि पार्वति ! ।

तव प्रीतिर्भवेद्देवि ! परब्रह्म प्रसीदति ॥ २६ ॥

त्वमाद्ये जगतां माता पिता ब्रह्म परात्परम् ।

युवयोः प्रीणनं यस्मात् तस्मात् किं गृहिणान्तपः ? ॥ २७ ॥

ब्राह्मणादीन् पञ्चवर्णान् तेषां द्वावाश्रमौ सामान्यं धर्मञ्च श्रुत्वा -
दानीन्तेषामशेषान् विशेषान् धर्मान् श्रोतुमिच्छन्ती श्रीदेव्युवाच को वा
इत्यादि । किम् धर्मम् ॥ २१ ॥

श्रीदेव्यैवं प्रेरितः सन् श्रीसदाशिव उवाच गार्हस्थ्यमित्यादि ।
हे कौलिनि ! यतः सर्वेषां मनुजन्मनां मनुष्याणां गार्हस्थ्यं कर्म प्रथमं
धर्म्यं भवत्यतस्तमेव धर्ममादौ कथयामि त्वं तत्त्वतः शृणु इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

गार्हस्थ्यं धर्ममेवाह ब्रह्मनिष्ठ इत्यादिभिः । ब्रह्मणि निष्ठा
यस्य स ब्रह्मनिष्ठः ॥ २३ ॥

शास्त्रम् अनाजर्वस् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

आसनं शयनं वस्त्रं पानभोजनमेव च ।

तत्तत् समयमाज्ञाय मात्रे पित्रे नियोजयेत् ॥ २८ ॥

श्रावयेन्मृदुलां वाणीं सर्वदा प्रियमाचरेत् ।

पित्रोराज्ञानुसारो स्यात् सत्पुत्रः कुलपावनः ॥ २९ ॥

औद्वत्यं परिहासञ्च तर्जनं परिभाषणम् ।

पितोरग्रे न कुर्वीत यद्दीच्छेदात्मनो हितम् ॥ ३० ॥

मातरं पितरं वीक्ष्य नत्वोत्तिष्ठेत् ससम्भ्रमः ।

विनाजया नोपविशेत् संस्थितः पितृशसने ॥ ३१ ॥

विद्याधनमदोन्नत्ता यः कुर्यात् पितृहेलनम् ।

स याति नरकं धीरं सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥ ३२ ॥

मातरं पितरं पुत्रं दारानतिथिसोदरान् ।

हित्वा गृही न भुञ्जीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ ३३ ॥

वञ्चयित्वा गुरुन् बन्धून् यो भुङ्क्ते स्वादरम्भरः ।

इहैव लोके गच्छीऽसौ परत्र नारकी भवेत् ॥ ३४ ॥

गृहस्थो गोपयेद्दारान् विद्यामभ्यासयेत् सुतान् ।

पोषयेत् स्वजनान् बन्धूनेषु धर्मः सनातनः ॥ ३५ ॥

यस्मात् सतः पितृञ्च तोषणात् ॥ २७ ॥

आसनमित्यादि । शय्यतेऽस्मिन्निति शयनम् शय्याम् पीयते यत्तत्
पानम् मेयं जलादिकमित्यर्थः भोजनम् भोज्यं वस्तु । तत्तत् समयम्
आननादिसमर्पणसमयम् नियोजयेत् समर्पयेत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

औद्वत्यम् अविनीतत्वम् तर्जनम् भृत्यादीनां भर्त्सनम् ॥ ३० ॥

संभ्रमः सादरः ॥ ३१ ॥

पितृहेलनम् मातापितृस्तिरस्कारम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गुरुन् पितृदीन् लोकगर्ह्यः जननिन्द्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

जनन्या वद्विं तो देहो जनकेन प्रयोजितः ।
 स्वजनैः शिक्षितः प्रीत्या सोऽधमस्तान् परिव्रजेत् ॥ ३६ ॥
 एषामर्थे महेशानि ! कृत्वा कष्टशतान्यपि ।
 प्रीणयेत् सततं शक्त्या धर्मी ह्येष संनातनः ॥ ३७ ॥
 स धन्यः पुरुषो लोके स कृतो परमार्थवित् ।
 ब्रह्मनिष्ठः सत्यसन्धो यो भवेद्भुवि मानवः ॥ ३८ ॥
 न भार्यान्ताडयेत् क्वापि मातृवत् पालयेत् सदा ।
 न त्यजेत् धीरकष्टेऽपि यदि साध्वी पतिव्रता ॥ ३९ ॥
 स्थितेषु स्त्रीयदारेषु स्त्रियमन्यां न संस्पृशेत् ।
 दुष्टे न चेतसा विद्वानन्यथा नारको भवेत् ॥ ४० ॥
 विरले शयनं वासं त्यजेत् प्राज्ञः परस्त्रिया ।
 अयुक्तभाषणञ्चैव स्त्रियं शीर्यन् दर्शयेत् ॥ ४१ ॥
 धनेन वाससा प्रेम्णा अद्वयामृदुभाषणैः ।
 सततं तोषयेद्दारान् नाप्रियं कचिदाचरेत् ॥ ४२ ॥
 उत्सवे लोकयान्नायां तीर्थेष्वन्यनिकेतने ।
 न पत्नीं प्रेषयेत् प्राज्ञः पुत्रामात्यविवर्जिताम् ॥ ४३ ॥
 यस्मिन्नरे महेशानि ! तुष्टा भार्या पतिव्रता ।
 सर्वो धर्मः कृतस्तेन भवतीप्रिय एव सः ॥ ४४ ॥

स्वजनैः बन्धुभिः ॥ ३६ ॥
 एषां जनन्यादीनाम् प्रीणयेत् जनन्यादीन् तोषयेत् ॥ ३७ ॥
 धन्यः सुकृती वृत्ती विचक्षणः सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 दुष्टेन चेतसा विज्ञतेन मनसा ॥ ४० ॥
 विरले निर्जनस्थाने ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 अन्यनिकेतने परगृहे ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

चतुर्वर्षावधि सुतान् लालयेत् पालयेत् पिता ।

ततः षोडशपर्यन्तं गुणान् विद्याञ्च शिक्षयेत् ॥ ४५ ॥

विंशत्यब्दाधिकान् पुत्रान् प्रेरयेद् गृहकर्म्मसु ।

ततस्तांसुल्यभावेन मत्वा स्नेहं प्रदर्शयेत् ॥ ४६ ॥

कन्याप्येवं पालनीया शिक्षणीयातिथत्तः ।

देया वराय विदुषे धनरत्नसमन्विता ॥ ४७ ॥

एवं क्रमेण भ्रातृश्च स्वसृभ्रातृसुतानपि ।

ज्ञातीन् मित्राणि भृत्यांश्च पालयेत्तोषयेद् गृही ॥ ४८ ॥

ततः स्वधर्मनिरतानेकग्रामनिवासिनः ।

अभ्यागतानुदासीनान् गृहस्थः परिपालयेत् ॥ ४९ ॥

यद्येवं नाचरेद्देवि ! गृहस्थो विभवे सति ।

पशुरेव स विज्ञेयः स पापी लोकगर्हितः ॥ ५० ॥

निद्रालस्यं देहयत्नं केशविन्यासमेव च ।

आसक्तिमशने वस्त्रे नातिरिक्तं ससाचरेत् ॥ ५१ ॥

युक्ताहारो युक्तनिद्रो मितवाञ्छितमैद्युनः ।

स्वच्छो नम्रः शुचिर्दक्षो युक्तः स्यात् सर्वकर्मसु ॥ ५२ ॥

ततः चतुर्थ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वम् ॥ ४५ ॥

प्रेरयेत् प्रवर्त्तयेत् तान् विंशत्यब्दाधिकान् पुत्रान् ॥ ४६ ॥

एवम् पुत्रवत् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

ततः भ्रातादीनां पालनात्तोषणाच्चोर्ध्वम् उदासीनान् मित्रान्मित्र-
भिन्नान् ॥ ४९ ॥

धने सत्येवसज्जुर्वतो गृहस्थस्य पातकान्प्रयत्नं लोकगर्हितत्वञ्च सा-
दित्याद्यदीत्यादिना ॥ ५० ॥

आसक्तिम् आसङ्गम् अतिरिक्तम् अधिकम् ॥ ५१ ॥

युक्ताहारः परिमितभोजनः स्वच्छः कपटादिभ्युन्यः शुचिः वाङ्मा-

शूरः शत्रो विनीतः स्यात् वान्यवे गुरुसन्निधौ ।
 जुगुप्सितान् न मन्येत नावमन्येत मानिनः ॥ ५३ ॥
 सोहार्दं व्यवहारांश्च प्रवृत्तिं प्रकृतिं नृणाम् ।
 सहवासेन तर्कैश्च विदित्वा विश्वसेत्ततः ॥ ५४ ॥
 तसेदुर्वेष्टुरपि क्षुद्रात् समयं वीक्ष्य बुद्धिमान् ।
 प्रदर्शयेदात्मभावान्नैव धर्मं विलङ्घयेत् ॥ ५५ ॥
 स्त्रीयं यशः पौरुषञ्च गुप्तये कथितञ्च यत् ।
 कृतं यदुपकाराय धर्मज्ञो न प्रकाशयेत् ॥ ५६ ॥
 जुगुप्सितप्रवृत्तौ च निश्चितेऽपि पराजये ।
 गुरुणा लघुना चापि यशस्वी न विवादयेत् ॥ ५७ ॥
 विद्याधनयशो धर्मान् यतमान उपार्जयेत् ।
 व्यसनञ्चासतां सङ्गं मिथ्याद्रोहं परित्यजेत् ॥ ५८ ॥
 अवस्थानुगताश्चेष्टाः समयानुगताः क्रियाः ।
 तस्मादवस्थां समयं वीक्ष्य कर्म समाचरेत् ॥ ५९ ॥
 योगक्षेमरतो दक्षो धार्मिकः प्रियवान्यवः ।
 मितवाङ्मितहासः स्थान्मान्याग्रे तु विशेषतः ॥ ६० ॥

अन्तरशौचसम्पन्नः दक्षः निरालस्ययुक्तः उद्योगवान् ॥ ५२ ॥

शूरः विक्रान्तः नावमन्येत न अनाद्रियेत ॥ ५३ ॥

तर्कैः पर्यालोचनैः ॥ ५४ ॥

तसेत् विभीयात् द्वेष्टुः शत्रोः क्षुद्रात् लघोः आत्मभावान् स्व-
 प्रभावान् आत्मनः कोशदण्डजानि तेजसि । सप्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः
 कोशदण्डजमित्यमरः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

यतमानः यत्नं कुर्वीणः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

योगक्षेमरतः योगोऽप्राप्तस्त्रीकारः प्राप्तस्य परिपालनं क्षेमः तयो-
 रनुरक्तः ॥ ६० ॥

जितेन्द्रियः प्रसन्नात्मा सुचिन्त्यः स्याददृढव्रतः ।

अप्रमत्तो दीर्घदर्शी मात्रास्पर्शान् विचारयेत् ॥ ६१ ॥

सत्यं सद्दु प्रियं धीरो वाक्यं हितकरं वदेत् ।

आत्मौत्कर्षन्तथा निन्दां परिषां धरिवर्जयेत् ॥ ६२ ॥

जलाशयाश्च वृक्षाश्च विश्रामगृहमध्वनि ।

मेतुः प्रतिष्ठितो येन तेन लोकत्रयं जितम् ॥ ६३ ॥

मन्तुष्टौ पितरौ यस्मिन्ननुरक्ताः सुहृद्गणाः ।

गायन्ति यद् यशो लोकास्तेन लोकत्रयं जितम् ॥ ६४ ॥

मत्त्वमेव व्रतं यस्य दया टीनेषु सर्वथा ।

कामक्रोधौ वशे यस्य तेन लोकत्रयं जितम् ॥ ६५ ॥

विरक्तः परदारिद्र्यं निष्पृहः परवस्तुषु ।

दम्भमात्मव्यर्हीनो यस्तेन लोकत्रयं जितम् ॥ ६६ ॥

न बिभेति रणायो वै संग्रामेऽप्यपराङ्मुखः ।

धर्मयुद्धे मृतोवापि तेन लोकत्रयं जितम् ॥ ६७ ॥

असंशयात्मा सुश्रद्धः शाश्वताचारतत्परः ।

मच्छासने हितो यस्य तेन लोकत्रयं जितम् ॥ ६८ ॥

ज्ञानिना लोकयात्रायै सर्वत्र समदृष्टिना ।

क्रियन्ते येन कर्माणि तेन लोकत्रयं जितम् ॥ ६९ ॥

शौचन्तु द्विविधन्दे वि ! बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।

ब्रह्मण्यात्मार्षणं यत्तत् शौचमान्तरिकं स्मृतम् ॥ ७० ॥

जितेन्द्रिय इत्यादि । सुचिन्त्यः सुष्टु चिन्त्यं स्मरणीयं शास्त्रादि
यस्य सः मात्रास्पर्शान् मीयन्ते विषया एताभिरिति मात्रा इन्द्रियवृत्तयः
ज्ञासां स्पर्शान् विषयेषु सम्बन्धान् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
निस्पृहः निराकाङ्क्षः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

अङ्घ्रिर्वा भस्मना वापि मलानामपकर्षणम् ।
 देहशुद्धिर्भवेद्येन वह्निःशौचं तदुच्यते ॥ ७१ ॥
 गङ्गा नद्यो ऋदावाप्यस्तथा कृपाश्च चुल्लकाः ।
 सर्व्यं पवित्रजननं स्वर्णदी क्रमतः प्रिये ! ॥ ७२ ॥
 भस्मान्न याज्निकं श्रेष्ठं सृत्स्ना तु मलवर्जिता ।
 वासोऽजिनतृणादीनि सृष्टज्जानोहि सुव्रते ! ॥ ७३ ॥
 किमत्र बहुनीक्तेन शौचाशौचविधौ शिवे ! ।
 मनःपूतं भवेद्येन गृहस्थस्तत्तदाचरेत् ॥ ७४ ॥
 निद्रान्ति मैथुनस्यान्ति त्यागान्ति मलमूत्रयोः ।
 भोजनान्ति मले स्पृष्टे वह्निःशौचं विधीयते ॥ ७५ ॥
 सन्ध्या त्रैकालिको कार्या वैदिकी तान्त्रिको क्रमात् ।
 उपासनाया भेदेन पूजां कुर्याद् यथाविधि ॥ ७६ ॥
 ब्रह्ममन्त्रोपासकानां गायत्री जपतां प्रिये ! ।
 ज्ञानात् ब्रह्मेति तद्वाच्यं सन्ध्या भवति वैदिकी ॥

सर्वत्र शत्रु मित्रादौ ॥ ६६ ॥ ७० ॥

अङ्घ्रिरिति अङ्घ्रिर्जलेयां भस्मना वा येन देहशुद्धिर्भवेत्तेन सृत्तिका-
 वस्त्रचर्षणादिस्पर्शवस्तुनावापि मलानामपकर्षणं दूरीकरणं यत्तत्
 वह्निःशौचमुच्यते इत्यन्वयः ॥ ७१ ॥

चुल्लकाः स्वर्णजलाशयाः स्वर्णेऽपि चुल्लकस्त्रिष्वित्यमरः सर्वम्
 गङ्गाजलादि ॥ ७२ ॥

भस्मोत्पादि । अत्र वह्निःशौचविधौ हे सुव्रते ! वासोऽजिनतृणा-
 दीन्यपि सृष्टज्जानोहि तान्त्रिकवस्तुवर्जितान्येव श्रेष्ठानि जानोहि ॥ ७३-७६ ॥

उपासनाभेददर्शनपूर्वकं सन्ध्याभेदन्तर्यति ह्याभ्याम् ब्रह्मेत्यादि ।
 ब्रह्ममन्त्रोपासकानां गायत्र्या जपनात् तद्वाच्यं गायत्री प्रतिपाद्यं
 ब्रह्म भवतीति ज्ञानाच्च वैदिकी सन्ध्या भवति ॥ ७७ ॥

अन्येषां वैदिकी सन्ध्या सूर्योपस्थानपूर्वकम् ।
 अर्घ्यदानन्दिनेनाय गायत्रीजपनन्तथा ॥ ७८ ॥
 अष्टोत्तरं सहस्रं वा शतं वा दशधापि वा ।
 जपानां नियमो भद्रे ! सर्वत्राङ्गिककर्मणि ॥ ७९ ॥
 शूद्रसामान्यजातीनामधिकारोऽस्ति केवलम् ।
 आगमोक्तविधौ देवि ! सर्वसिद्धिस्ततो भवेत् ॥ ८० ॥
 प्रातः सूर्योदयः कालो मध्याह्नस्तदनन्तरम् ।
 सायं सूर्यास्तसमयस्तिकालानामयं क्रमः ॥ ८१ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

विप्रादिसर्ववर्णानां विहिता तान्त्रिकी क्रिया ।
 त्वयैव कथिता नाथ ! सस्मार्ते प्रवले कलौ ॥ ८२ ॥
 तदिदानीं कथं देव ! विप्रान् वैदिककर्माणि ।
 नियोजयसि तत्सर्वं विशेषाद्वक्तुमर्हसि ॥ ८३ ॥

अन्येषामिति अन्येषां ब्रह्ममन्त्रोपासकभिन्नान्तु सूर्योपस्थान-
 पूर्वकं दिनेनाय सूर्योपस्थानपूर्वकं दिनेनाय गायत्रीजपनं वैदिकी सन्ध्या
 भवति ॥ ७८ ॥

अथाङ्गिककर्मणि सन्तजपानां नियमज्ञाह अष्टोत्तरमित्यादिना ।
 शतमपि अष्टोत्तरमेव सर्वत्र वैदिके तान्त्रिके च ॥ ७९ ॥

ततः आगमोक्तविधितः ॥ ८० ॥

अथ सन्ध्याविध्यपेक्षितविकालक्रममाह प्रातरित्यादिना । सूर्यो-
 दयोदयो यत् स सूर्योदयः कालः ॥ ८१ ॥

पूर्वं श्रीसदाशिवेन सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां प्रवले कलौ द्रुते
 तान्त्रिकस्य कर्मण्यधिकारोऽस्तीत्युक्तम् सस्मार्ते तु ब्राह्मणविध-
 यैश्चानां वैदिकानपि सन्ध्यादानधिकारोऽस्तीत्युक्तं यत्तदुक्तं
 अस्याना श्रीदेव्युवाच त्रिनाश्रित्यारि ॥ ८२ ॥

नियोजयसि तत्सर्वं विशेषाद्वक्तुमर्हसि ॥ ८३ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

अथं ब्रवीषि तत्त्वज्ञे ! सर्वेषां तान्त्रिकी क्रिया !
 लोकानां भोगमोक्षाय सर्वकर्मसु सिद्धिदा ॥ ८४ ॥
 इत्यन्तु ब्रह्मसावित्री यथा भवति वैदिकी ।
 तथैव तान्त्रिकी चेया प्रशस्तोभयकर्षणि ॥ ८५ ॥
 अतीऽत्र कथितं देवि ! द्विजानां प्रवृत्ते कलौ ।
 गायत्र्यामधिकारोऽस्ति नान्यप्रवृत्तेषु कर्हिचित् ॥ ८६ ॥
 ताराद्या कामलाद्या च वाग्भवाद्या यथाक्रमात् ।
 ब्राह्मणचलियविशां सावित्री कथिता कलौ ॥ ८७ ॥
 द्विजादीनां प्रभेदार्थं शूद्रेभ्यः परमेष्ठरि ! ।
 सन्ध्येयं वैदिकी प्रोक्ता प्रागेवाङ्गिककर्मणाम् ॥ ८८ ॥
 अन्यथा शास्त्रवैभर्ग्यैः केवलैः सिद्धिभाग्भवेत् ।
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेतन्न संशयः ॥ ८९ ॥
 कालात्ययेऽपि सन्ध्येयं कर्त्तव्या देववन्दिते ! ।
 श्रीं तत्सत् ब्रह्म चोच्चार्य मोक्षेच्छुभिरनातुरैः ॥ ९० ॥

कलौत्तरं श्रीसदाशिव उवाच सत्यमित्यादिभिः ॥ ८४-८६ ॥

ताराद्येत्यादि कलौ युगे यथा क्रमात् क्रमेणैव ब्राह्मणचलिय-
 विधानाद्यादि प्रणवाद्या कामलाद्या श्रीबीजाद्या वाग्भवाद्या रं-
 बीजाद्या सावित्री गायत्री कथिता ॥ ८७ ॥

द्विजादीनामिति । हे परमेष्ठरि ! द्विजादीनां ब्राह्मणादीनां
 शूद्रेभ्यः प्रभेदार्थं तान्त्रिकाणामाङ्गिककर्मणां प्रागेवेयं वैदिकी सन्ध्या
 करणीया प्रोक्ता ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

कालेत्यादि । हे देववन्दिते ! कालात्ययेऽपि सन्ध्याविधानकाल-
 व्यपगमेऽपि अनातुरैर्जरादिनिमित्तकेनऽप्युत्पन्नेन शून्यैर्भोक्षेच्छुभिर्मो-

आसनं वसनं पात्रं शय्यां यानं निकेतनम् ।
 गृह्यकं वस्तुजातञ्च स्वच्छात् स्वच्छं प्रशस्यते ॥ ८१ ॥
 समाप्याङ्गिककर्माणि स्वाध्यायं गृह्यकर्म वा ।
 गृहस्थो नियतं कुर्यान्नैव तिष्ठेन्निरुद्यमः ॥ ८२ ॥
 पुण्यतीर्थं पुण्यतिथौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 जपं दानं प्रकुर्वाणः श्रेयसां निलयो भवेत् ॥ ८३ ॥
 कलावन्नगतप्राणा नीपवासः प्रशस्यते ।
 उपवासप्रतिनिधावेकं दानं विधीयते ॥ ८४ ॥
 कलौ दानं महेशानि ! सर्वसिद्धिकरं भवेत् ।
 तत्पात्रं केवलं ज्ञेयो दरिद्रः सत्क्रियान्वितः ॥ ८५ ॥
 मासवत्सरपक्षाणामारम्भदिनमम्बिके ! ।
 चतुर्दश्यष्टमी शुक्ला तथैवैकादशौ कुहः ॥ ८६ ॥
 निजजन्मदिनञ्चैव पितृश्रमरणवासरः ।
 वैधोत्सवदिनञ्चैव पुण्यकालः प्रकीर्तितः ॥ ८७ ॥
 गङ्गा नदी महानद्यो गुरोः सदनमेव च ।
 प्रसिद्धं देवताचेत्त्रं पुण्यतीर्थं प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥
 त्यक्त्वा स्वाध्ययनं पितृः शृश्रूषान्दाररक्षणम् ।
 नरकाय भवेत्तीर्थं तीर्थाय व्रततां नृणाम् ॥ ८९ ॥

क्षाकाङ्क्षिभिर्जनैः ओं तत्सद्ब्रह्मेति संउच्चार्येयं वैदिको तान्त्रिको
 च सन्ध्या कर्त्तव्या ॥ ९० ॥

गृह्यकं वस्तुजातम् गृह्यसम्बन्धि सर्वं वस्तु ॥ ९१ ॥

स्वाध्यायम् वेदाध्ययनम् ॥ ९२-९५ ॥

कथं जपदानविभावपेक्षितं पुण्यकालं पुण्यतीर्थञ्च क्रमत आह
 १. अरेत्यादिभिः । कुहः नष्टचन्द्रकलाभावास्ता ॥ ९६-९८ ॥

न तीर्थसेवा नारीणां नोपवासादिकाः क्रियाः
 नैव व्रतानां नियमो भर्तुः शुश्रूषणं विना ॥ १०० ॥
 भर्तुर्वै योषितां तीर्थं तपो दानं व्रतं गुरुः ।
 तस्मात् सर्वात्मना नारी पतिसेवां समाचरेत् ॥ १०१ ॥
 पत्युः प्रियं सदा कुर्यात् वचसा परिचर्य्यया ।
 तदाज्ञानुचरी भूत्वा तीक्ष्णयेत् पतिबान्धवान् ॥ १०२ ॥
 नेचेत् पतिं क्रूरदृष्ट्या श्रावयेन्नैव दुर्वचः ।
 नाप्रियं मनसा वापि चरेद्भर्तुः पतिव्रता ॥ १०३ ॥
 कायेन मनसा वाचा सर्व्वदा प्रियकर्म्मभिः ।
 या प्रीणयति भर्तारं सैव ब्रह्मपदं लभेत् ॥ १०४ ॥
 नान्यवक्त्रं निरीक्षेत नान्यैः सभाषणञ्चरेत् ।
 न चाङ्गं दर्शयेदन्यान् भर्तुराज्ञानुसारिणी ॥ १०५ ॥
 तिष्ठेत् पितृवर्षे वात्ये भर्तुः सम्प्राप्तयौवने ।
 वाङ्मये पतिबन्धूनां न स्वतन्त्रा भवेत् क्वचित् ॥ १०६ ॥
 अज्ञातपतिमर्थ्यादामज्ञातपतिसेवनाम् ।
 नोदाहयेत् पिता बालामज्ञातधर्मशासनम् ॥ १०७ ॥
 नरमांसं न भुञ्जीयात् नराकृतिपशून्स्तथा ।
 बह्वपकारकान् गाश्च मांसादान् रसवर्जितान् ॥ १०८ ॥
 फलानि आम्यवन्यानि मूलानि विविधानि च ।

अथ स्त्रीधर्म्मानाह न तीर्थेत्यादिभिः सप्तभिः ॥ १०० ॥

सर्वात्मना सर्व्वं प्रयत्नेन ॥ १०१ ॥

परिचर्य्यया सेवया ॥ १०२-१०५ ॥

स्वतन्त्रा स्वाधीना ॥ १०६ । १०७ ॥

बह्वपकारकानिति गोविशेषण्येन तद्भोजननिषेधे हेतुर्दर्शितः मांसा-

भूमिजातानि सर्वाणि भोज्यानि स्वेच्छया शिवे ! ॥१०८॥
 अध्यापनं याजनञ्च विप्राणां व्रतमुत्तमम् ।
 अशक्तौ क्षत्रियविशं वृत्तैर्निर्वाहमाचरेत् ॥ ११० ॥
 राजन्यानाञ्च सदृत्तं संश्रामो भूमिशासनम् ।
 अत्राशक्तौ वणिग्वृत्तं शूद्रवृत्तमथाश्रयेत् ॥ १११ ॥
 वाणिज्याशक्तवैश्यानां शूद्रवृत्तमदूषणम् ।
 शूद्राणां परमेशानि ! सेवावृत्तिं विधीयते ॥ ११२ ॥
 सामान्यानान्तु वर्णानां विप्रवृत्त्यन्यवृत्तिषु ।
 अधिकारोऽस्ति देवेशि ! देहयात्राप्रसिद्धये ॥ ११३ ॥
 अद्वेष्टा निर्ममः शान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 निर्मत्सरो निष्कपटः स्ववृत्तौ ब्राह्मणो भवेत् ॥ ११४ ॥
 अध्यापयेत् पुत्रबुद्ध्या शिष्यान् सन्मार्गवर्त्तिनः ।
 सर्वलोकहितैषी स्यात् पक्षपातविनिर्मुखाः ॥ ११५ ॥
 मिथ्यालापमसूयाञ्च व्यसनाप्रियभाषणम् ।
 नीचैः प्रसक्तिं दम्भञ्च सर्वथा ब्राह्मणस्यजेत् ॥ ११६ ॥

दान् मांसभक्षकान् गृध्रादीन् रसवर्जितान् आखादभ्युन्यान् ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

अथ ब्राह्मणवृत्तमाह अध्यापनमित्यादि ॥ ११० ॥

अथ क्षत्रियवृत्तमाह राजन्यानामित्याद्येकेन । अत्र संश्रामभू-
 त्तिशासनरूपे सद्वृत्ते ॥ १११ ॥

अथ वैश्यानां शूद्राणाञ्च वृत्तमाह वाणिज्येत्यादिनैकेन । वैश्या-
 नामपि वाणिज्यवृत्तमं वृत्तम् ॥ ११२ ॥

अथ वर्णसङ्कराणां वृत्तमाह सामान्यानामित्यादिनैकेन ॥ ११३ ॥

अथ ब्राह्मणधर्म्मानाह अद्वेष्टेत्यादिभिः । निर्ममः देहादिविप्र-
 क्षयकमताभ्युन्याः शान्तः संयतचित्तः ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

युयुत्सा गर्हिता सन्धौ सम्मानैः सन्धिरुत्तमा ॥
 नृत्युर्जयो वा युद्धेषु राजन्यानां वरानने ! ॥ ११७ ॥
 अलोभी स्यात् प्रजावित्ते गृह्णीयात् सन्धितङ्करम् ।
 रत्नचङ्गीकृतं धर्मं पुत्रवत् पालयेत् प्रजाः ॥ ११८ ॥
 न्यायं युञ्जन्तथा सन्धिं कर्माख्यानानि यानि च ।
 सन्धिभिः सह कुर्वीत विचार्य सर्वथा नृपः ॥ ११९ ॥
 धर्मयुद्धेन योद्धव्यं न्यायदण्डपुरस्त्रियाः ।
 करणीया यथाशस्त्रं सन्धिं कुर्याद् यथाबलम् ॥ १२० ॥
 उपायैः साधयेत् कार्यं युद्धं सन्धिञ्च शत्रुभिः ।
 उपायानुगताः सर्वा जयक्षेमविभूतयः ॥ १२१ ॥
 स्यान्नीचसङ्गाद्विरतः सदा विद्वज्जनप्रियः ।
 धीरो विपत्तौ दक्षश्च शीलवान् सन्धितव्ययो ॥ १२२ ॥
 निपुणो दुर्गसंस्कारे शस्त्रशिखा विचक्षणः ।

मिथ्येत्यादि । अस्त्रयाम् गुणेषु सत्स्वमि परस्मिन् दोषारोपणम्
 व्यसनम् द्यूतादिकर्म दम्भम् खनिष्ठवहुमान्यत्वनिष्पन्नमिति
 ससञ्ज्ञितम् ॥ ११६ ॥

अथ राजन्यधर्मानाह युयुत्सेत्यादिभिः । हे वरानने ! अति
 प्रशंसनीयवदने राजन्यानां क्षत्रियाणां सन्धौ संमेलने सति युयुत्सा
 युद्धेच्छा गर्हिता निन्दिता भवेत् सन्धिस्तु तेषां सम्मानैरेवोक्तमो
 भवेत् तेषां युद्धेषु तु नृत्युरेव वा जयएव वा उत्तमो भवेत् नतु
 पलायनादिकमित्यर्थः ॥ ११७-११९ ॥

पुरस्त्रिया सत्कारः यथाबलम् बलमनतिक्रम्य बलपूर्वक-
 नित्यर्थः ॥ १२० । १२१ ॥

विरतः विरक्तः धीरो धैर्यवान् दक्षोऽनलसः ॥ १२२ ॥

निपुण इत्यादि । दुर्गसंस्कारे दुःखेन गच्छति विपक्षो यत्र तत् -

स्वसैन्यभावान्वेषी स्यात् शिष्येद्रणकौशलम् ॥ १२३ ॥
 न हन्यान्मूर्च्छितान् युद्धे त्यक्तमस्तान् पराङ्मुखान् ।
 बलानीतान् रिपून् देवि ! रिपुदारशिखूनपि ॥ १२४ ॥
 जयलब्धानि वस्तूनि सन्धिप्राप्तानि यानि च ।
 वितरेत्तानि सैन्येभ्यो दद्याद्योग्यविभागतः ॥ १२५ ॥
 शौर्यं वृत्तञ्च योद्धृणां ज्ञेयं राजा पृथक्कृतम् ।
 बहुसैन्याधिपन्नैकं क्षुर्यादालम्बिते रतः ॥ १२६ ॥
 नैकस्मिन् विश्वसेद्राजा नैकं न्याये नियोजयेत् ।
 साम्यं क्रौडोपहासञ्च नीचैः सह विवर्जयेत् ॥ १२७ ॥
 बलश्रुतः स्वल्पभाषी जिज्ञासुर्ज्ञानवानपि ।
 बहुमानोऽपि निर्दम्भो धीरोदण्डप्रसादयोः ॥ १२८ ॥
 स्वयं वा चरदृष्ट्या वा प्रजाभावान् विलोकयेत् ।
 एवं स्वजनश्रुत्यानां भावान् पश्येन्नराधिपः ॥ १२९ ॥
 क्रोधाद्दम्भात् प्रमादाद्वा सम्मानं शासनन्तथा ।
 सहसा नैव कर्तव्यं स्वामिना तत्त्वदर्शिना ॥ १३० ॥
 सैन्यसेनाधिपामात्यवनितापत्यसेवकाः ।
 पालनीयाः सदोष्ठाश्चेत् दण्ड्या राज्ञा यथाविधि ॥ १३१ ॥

दुर्गम् पर्वतपरिखाप्राकारादिभिः दुर्गम् नगरम् तस्य परि-
 खारे ॥ १२३ । १२४ ॥

वितरेत् दद्यात् ॥ १२५-१२७ ॥

बहुश्रुतद्रव्यादि । बहुमानोऽपि भूरिसम्मानोऽपि राजा निर्दम्भो-
 भूरिसम्माननिमित्तकचित्समुन्नतिश्चून्यो भवेत् ॥ १२८ ॥

स्वयंवेत्यादि । चरदृष्ट्या अन्यतत्त्वानुसन्धानप्रथायां गूढपुरुषश्चरः
 तदूपया दृष्ट्या प्रजाभावान् प्रजानामभिप्रायान् वेष्टा वा ॥ १२९ ॥

उत्सृज्यमानसमयांश्च वालांश्च सृतवान्धवान् ।

ज्वराभिभूतान् वृद्धांश्च रक्षयेत् पितृवन्नृपः ॥ १३२ ॥

वैश्यानां कृषिवाणिज्यं वृत्तं विद्धि सनातनम् ।

येनोपायेन लोकानां देहयात्रा प्रसिद्धति ॥ १३३ ॥

अतः सर्वात्मना देवि ! वाणिज्यकृषिकर्मसु ।

प्रमादव्यसनालस्यं मिथ्यासाध्यं विवर्जयेत् ॥ १३४ ॥

निश्चित्य वस्तुतन्मूल्यमुभयोः सञ्चतौ शिवे ! ।

परस्परान्नाकरणं क्रयसिद्धिस्ततो भवेत् ॥ १३५ ॥

मत्तविहितवालाणामभिरिष्टस्तृणां प्रिये ! ।

रोगपित्तान्तुङ्गीनामसिद्धौ दानविक्रयौ ॥ १३६ ॥

क्रयसिद्धिरदृष्टानां गुणश्रवणतो भवेत् ।

विपर्यये तद्गुणानामन्यथा भवति क्रयः ॥ १३७ ॥

कुञ्जरोद्धतुरङ्गाणां गुप्तदोषप्रकाशनात् ।

वर्षातीतेऽपि तत् क्रयमन्यथा कर्तुमर्हति ॥ १३८ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणाश्चाजनं मानवं वपुः ।

अतः कुलेभिः ! तत्क्रयो न सिद्धिन्मम शासनात् ॥ १३९ ॥

दम्भात् राज्यादिनिमित्तकाञ्चित्तस्यौतुसुखात् ॥ १३० । १३१ ॥

मृतवान्धवान् मृता बाधवा येषान्धवाभूतान् ॥ १३२ ॥

अथ वैश्याचारान् वस्तुमुपक्रमते वैश्यानामित्यादिभिः । येन

कृषिवाणिज्यकर्मरूपेणोपायेन देहयात्रा शरीरनिष्काङ्गः ॥ १३३ ॥

सर्वात्मना सर्वप्रकारेण ॥ १३४ ॥

निश्चित्येत्यादि । निश्चित्य निर्णीय तन्मूल्यम् निश्चितवस्तुमूल्य-

निश्चित्य उभयोः विक्रोहक्रयकारकयोः ॥ १३५ । १३६ ॥

अदृष्टानाम् वस्तूनाम् विपर्यये वैपरीत्ये ॥ १३७ । १३८ ॥

यवगाधूमधान्यानां लाभो वर्षे गते प्रिये ! ।
 युक्तश्चतुर्थो धातूनामष्टमः परिकीर्तितः ॥ १४० ॥
 ऋणे कृषी च वाणिज्ये तथा सर्वेषु कर्मसु ।
 यद्व्यदङ्गीकृतं मर्त्तैस्तत्कार्यं शास्त्रसम्मतम् ॥ १४१ ॥
 दक्षः शुचिः सत्यभाषी जितनिद्रो जितेन्द्रियः ।
 अग्रमत्तो निरालस्यः सेवावृत्तौ भवेन्नरः ॥ १४२ ॥
 प्रभुर्विष्णुसमोऽमात्यस्तज्जाया जननीसमा ।
 मान्यास्तद्वान्ववा भृत्यैरिहामृत सुखेप्सुभिः ॥ १४३ ॥
 भर्तुर्मित्राणि मित्राणि जानीयात्तदरीनरीन् ।
 सखीभिः सर्वदा तिष्ठेत् प्रभोरात्रां प्रतीक्षयन् ॥ १४४ ॥
 अपमानं गृहच्छिद्रं गुप्तार्थं कथितञ्च यत् ।
 भर्तुर्गर्लानकरं यच्च गोपयेदतियत्नतः ॥ १४५ ॥
 अलीभः स्यात् स्वामिधने सदा स्वामिहिते रतः ।
 सत्सन्निधावसद्भाषं क्रीडां हास्यं परित्यजेत् ॥ १४६ ॥
 न पापमनसा पश्येदपि तद्गृहकिङ्करीः ।
 विविक्तशय्यां हास्यञ्च ताभिः सह विवर्जयेत् ॥ १४७ ॥
 प्रभोः शय्यासनं यानं वसनभोजनानि च ।
 उपानङ्गूषणं शस्त्रं नात्मार्यं विनियोजयेत् ॥ १४८ ॥

तत्क्रयेः मानववपुःक्रयः ॥ १२६ ॥

उत्तमर्णेन मूलधनादधिकं प्राप्तं लाभः ॥ १२० । १४१ ॥

अथ सेवकधर्मानाह दक्षइत्यादिभिः । दक्षः आत्मकार्येषु चतुरः ।

शुचिः स्वच्छः अग्रमत्तः निजकार्येषु सावधानः ॥ १४२-१४६ ॥

न पापेत्यादि । पापमनसा तस्य स्वामिनो गृहकिङ्करीरपि न
 पश्येत् का वार्त्ता तत्पत्नीपुत्रादीनाम् विविक्तशय्याम् रहःशयनम्
 नाभिः स्वामिगृहकिङ्करीभिः ॥ १४७ । १४८ ॥

क्षमां कृतापराधश्चेत् प्रार्थयेद्यतः प्रभोः ।
 प्रागल्भ्यं प्रोढवादञ्च साम्याचारं विवर्जयेत् ॥ १४६ ॥
 सर्वे वर्णाः स्वस्ववर्णैर्ब्राह्मोद्वाहन्तथाशनम् ।
 कुर्वीरन् भैरवीचक्रात्तत्त्वचक्रादृते शिवे ! ॥ १५० ॥
 उभयत्र महेशानि ! शैवोद्वाहः प्रकीर्तितः ।
 तथादने च पाने च वर्णभेदो न विद्यते ॥ १५१ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

किमिदं भैरवीचक्रान्तत्त्वचक्रञ्च कीदृशम् ।
 तत्त्वं श्रोतुमिच्छामि कृपया वक्तुमर्हसि ॥ १५२ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

कुलपूजाविधौ देवि ! चक्रानुष्ठानमीरितम् ।
 विशेषपूजासमये तत् कार्यं साधकोत्तमैः ॥ १५३ ॥
 भैरवीचक्रविषये न तादृङ्नियमः प्रिये ! ।
 यथासमयमासाद्य कुर्याच्चक्रमिदं शुभम् ॥ १५४ ॥
 विधानमस्य वक्ष्यामि साधकानां शुभावहम् ।
 आराधिता येन देवौ तूर्णं यच्छति वाञ्छितम् ॥ १५५ ॥

प्रागल्भ्यम् धार्ढ्यम् ॥ १४६ ॥

अशनम् भोजनम् कृते विना ॥ १५० ॥

उभयत्र भैरवीचक्रे तत्त्वचक्रे च ॥ १५१ ॥

अथ भैरवीचक्रं तत्त्वचक्रयोर्विधानं श्रोतुमिच्छन्ती श्रीदेव्युवाच
 किमिदमित्यादि ॥ १५२ ॥

एवं प्रार्थितः सन् श्रीसदाशिव उवाच कुलपूजेत्यादि तत् कुल-
 पूजाविधानुक्तं चक्रानुष्ठानम् ॥ १५३ । १५४ ॥

अस्य भैरवीचक्रस्य येन भैरवीचक्रविधानेन यच्छति ददाति ॥ १५५ ॥

कुलाचार्या रम्यभूमावास्तोर्यासनसुत्तमम् ।
 कामाद्येनास्त्रबीजेन संशोध्योपविशेत्ततः ॥ १५६ ॥
 सिन्दूरेण कुसीदेन केवलेन जलेन वा ।
 त्रिकोणञ्चतुरस्त्रञ्च मण्डलं रचयेत् सुधीः ॥ १५७ ॥
 विचित्रघटमानीय दध्यक्षतविस्मृजितम् ।
 फलपङ्क्तवसंयुक्तं सिन्दूरतिलकान्वितम् ॥ १५८ ॥
 सुवासितजलैः पूर्णं मण्डले तत्र साधकः ।
 प्रणवेन तु संस्थाप्य धूपदीपौ प्रदर्शयेत् ॥ १५९ ॥
 सम्पूज्य गन्धपुष्पाभ्यां चिन्तयेद्विष्टदेवताम् ।
 संक्षेपपूजाविधिना तत्र पूजां समाचरेत् ॥ १६० ॥
 विशेषमत्र वक्ष्यामि शृणुष्वामरवन्दिते ! ।
 गुर्वादिनवपात्राणां नात्र स्थापनमिष्यते ॥ १६१ ॥

भैरवीचक्रानुष्ठानमेवाह कुलाचार्यइत्यादिभिः । कुलाचार्यः कुल-
 गुरुः रम्यभूमौ रमणीयायां भुव्युत्तमासनमास्तोर्याच्छाद्य कामाद्येन
 स्त्री बीजाद्येनास्त्रबीजेन फटा संशोध्य च ततस्तत्वासने उपवि-
 शेत् ॥ १५६ ॥

सिन्दूरेणेति । ततः सुधीः कोविदः सिन्दूरेण कुसीदेन रक्त-
 चन्दनेन केवलेन जलेन वा त्रिकोण मण्डलं तद्विष्टतुरस्त्रञ्च त्रिकोणञ्च
 मण्डलं रचयेत् ॥ १५७ ॥

विचित्रोत्थादि । ततः परं विचित्रं विविधानि चित्राण्यानेख्यानि
 यत्नैर्विष्कृतं घटमानीय दध्यक्षतविस्मृजितम्नाक्षतैश्च सम्पृक्तं फलैः
 पङ्क्तवैश्च संयुक्तं सिन्दूरतिलकैरन्वितं संयुतं कर्पूरादिभिः सुवासितैर्जलैः
 पूर्णञ्च कृत्वा प्रणवेन व्योङ्कारेण तत्र मण्डले संस्थाप्य च साधको
 धूपदीपौ प्रदर्शयेत् ॥ १५८ । १५९ ॥

सम्पूज्येति । ततो गन्धपुष्पाभ्यां घटं संपूज्य तत्वेष्टदेवताञ्जितयेत् ।

यथेष्टतत्त्वमादाय संस्थाप्य पुरतो ब्रती ।

प्रोक्षयेदस्त्रमन्त्रेण दिव्यदृष्ट्यावलोकयेत् ॥ १६२ ॥

अलियन्त्रे गन्धपुष्पं दत्त्वा तत्र विचिन्तयेत् ।

आनन्दभैरवीं देवीं आनन्दभैरवन्तथा ॥ १६३ ॥

नवयौवनसम्पन्नान्तरुणारुणविग्रहाम् ।

चारुहासामृताभाषोल्लसद्गन्धनपङ्कजाम् ॥ १६४ ॥

नृत्यगीतकृतामोदां नानाभरणभूषिताम् ।

विचित्रवसनान्ध्यायेत् वराभयकराम्बुजाम् ॥ १६५ ॥

द्वयानन्दमयीभ्याम्बुजा स्मरेदानन्दभैरवम् ॥ १६६ ॥

कर्पूरपूरधवलं कमलायताक्षम्

दिव्याम्बराभरणभूषितदेहकान्तिम् ।

सञ्चित्य च पूर्वोक्तेन संक्षेपपूजाविधिना तत्र कलशे इष्टदेवतायाः
पूजां समाचरेत् कुर्यात् ॥ १६० । १६१ ॥

यथेष्टमिति । ततो ब्रती साधको यथेष्टतत्त्वं मद्यादिकसादाय
पुरतोऽग्रे संस्थाप्य चास्त्रमन्त्रेण फटा प्रोक्षयेत् जलेन सिञ्चेत् दिव्य-
दृष्ट्यावलोकयेत् ॥ १६२ ॥

अलियन्त्रे ततोऽलियन्त्रे मद्यपात्रे गन्धपुष्पान्दत्त्वा तत्राऽलियन्त्रे
एवानन्दभैरवीन्देवीन्तथानन्दभैरवं देवं विचिन्तयेत् ॥ १६३ ॥

आनन्दभैरव्याध्यानमेवाह नवयौवनसम्पन्नामिति । नवयौवन-
सम्पन्नां नवीनतारुण्यं स्यात्ताम् तारुणारुणविग्रहाम् नवीनस्वरूपसदृश-
देहाम् चारुहासामृताभाषोल्लसद्गन्धनपङ्कजाम् चारुहासेन मनोहर-
हसनेनामृताभाषा सुधातुल्यभाषणेन चोल्लसद्देदीप्यमानं वदनं वदन-
पङ्कजं सुखकमलं यस्यास्तथाभूताम् नृत्यगीतकृतामोदाम् नृत्यगीताभ्यां
कृत आमोद आनन्दो यथा तां नानाभरणभूषिताम् अनेकविधभूषणा-
लङ्कृताम् विचित्रवसनाम् विचित्रमङ्गुतं वसनं वस्त्रं यस्यास्ताम् वरा-
भयकराम्बुजाम् वरोभयञ्च कराम्बुजयो रस्यास्ताम् ॥ १६४-१६६ ॥

वामेन पाणिकमलेन सुधाक्षपात्रम्

दक्षेण शुद्धिगुटिकान्दधत् स्मरामि ॥ १६७ ॥

ध्यात्वेवमुभयन्तत्र सामरस्यं विचिन्तयन् ।

प्रणवादिनमोऽन्तेन नाममन्त्रेण देशिकः ।

संपूज्य गन्धपुष्पाभ्यां शोधयेत् कारणं ततः ॥ १६८ ॥

पाशादित्रिकवीजेन स्वाहान्तेन कुलार्चकः ।

अष्टोत्तरशताहत्या जपन् हेतुं विशोधयेत् ॥ १६९ ॥

गृहकाम्यैकचित्तानां गृहिणां प्रवले कलौ ।

आयतत्त्वप्रतिनिधौ विधेयं मधुरत्रयम् ॥ १७० ॥

दुग्धं सिता माक्षिकञ्च विज्ञेयं मधुरत्रयम् ।

अतिरूपमिदं मत्वा देवतायै निवेदयेत् ॥ १७१ ॥

आनन्दभैरवध्यानसेवाज्ञैरेव कर्पूरपूरधवलमिति । कर्पूरपूरधवल-
कर्पूरमवाहवच्छुभ्रं कमलायताक्षम् कमलवदायते विस्तृते अजिगी-
यस्य तन् दिव्याम्बराभरणभूषितदेहकान्तिम् दिव्यैरम्बराभरणैर्वस्त्र-
विभूषणैर्भूषितोऽलङ्कृतो यो देहस्तत्र कान्तिरधिका दीप्तिर्यस्य तथाभूतम्
इति न पाणिकमलेन सुधाक्षपात्रं सद्यःसन्निधौ पात्रान्दक्षेण पाणिकम-
लेः शुद्धिगुटिकाञ्च दधत्तमानन्दभैरवं स्मरामि चिन्तयामि ॥ १६७ ॥

ध्यात्वेति । एवमुभौ ध्यात्वा तत्कालियन्त्रे उभयोर्भैरवीभैरवयोः
कारणसमैकरस्यं विचिन्तयन् देशिकः साधकः प्रणवादिनमोऽन्तेन नाम-
मन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां तौ संपूज्य ततः कारणं सद्यः शोधयेत् ॥ १६८ ॥

तनु क्षेत्रेन मन्त्रेण सद्यः शोधयेत् तत्राह पाशादीत्यादि । स्वाहा-
न्तेन स्वाहान्तो तस्यैवम्भूतेन पाशादित्रिकवीजेन आं ह्रीं क्लीमि-
वीजत्रयेण अष्टोत्तरशताहत्या इत्यनेन मन्त्रं जपन् कुलार्चको हेतुं
सद्यः विशोधयेत् ॥ १६९ । १७० ॥

मधुरत्रयमेवाह दुग्धसित्यादि । अतिरूपं सद्यस्वरूपम् इदं
मधुरत्रयम् ॥ १७१ ॥

स्वभावात् कलिजन्मानः कामविभ्रान्तचेतसः ।

तद्रूपेण न जानन्ति शक्तिं सामान्यबुद्धयः ॥ १७२ ॥

अतस्तेषां प्रतिनिधौ शेषतत्त्वस्य पार्वति ! ।

ध्यानं देव्याः पदाम्भोजे स्विष्टमन्त्रजपस्तथा ॥ १७३ ॥

ततस्तु प्राप्ततत्त्वानि पललादीनि यानि च ।

प्रत्येकं शतधानेन मनुना चाभिमन्त्रयेत् ॥ १७४ ॥

सर्वं ब्रह्ममयं ध्यात्वा निमील्य नयनद्वयम् ।

निवेद्य पूर्ववत् काल्यै पानभोजनमाचरेत् ॥ १७५ ॥

इदन्तु भैरवीचक्रं सर्वतन्त्रेषु गोपितम् ।

तवाग्रे कथितं भद्रे ! सारात् सारं परात् परम् ॥ १७६ ॥

विवाहो भैरवीचक्रे तत्त्वचक्रेऽपि पाद्येति ! ।

सर्वथा साधकेन्द्रेण कर्त्तव्यः शैववर्त्मना ॥ १७७ ॥

• शक्तिं स्तियम् ॥ १७२ ॥

अत इत्यादि । हे पार्वति ! अतो हेतोः तेषां कलिजन्मानां शेषतत्त्वस्य सैद्युनस्य प्रतिनिधौ देव्याः पदाम्भोजे ध्यानं विधेयम् तथा स्विष्टमन्त्रस्य जपो विधेयः ॥ १७३ ॥

ततस्त्विति । ततः परं पललादीनि सांसादीनि यानि प्राप्त-
तत्त्वानि तानि प्रत्येकं शतधा जप्यनानेनानेन अं ह्रीं क्रों स्वाहेति
मनुनाभिमन्त्रयेत् शोधयेदित्यर्थः ॥ १७४ ॥

सर्वमिति । ततो नयनद्वयं निमील्य सर्वं मद्यादितत्त्वं ब्रह्ममयं
ब्रह्मस्वरूपं ध्यात्वा पूर्ववत् काल्यै निवेद्य च पूर्ववदेव पानभोजन-
माचरेत् ॥ १७५ ॥

अथ भैरवीचक्रस्य माहात्म्यं वर्णयितुमुपक्रमते इदमित्यादि
॥ १७६ ॥ १७७ ॥

विना परिणयं वीरः शक्तिसेवां समाचरन् ।
 परस्त्रीगामिनां पापं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ १७८ ॥
 सम्प्राप्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजोत्तमाः ।
 निव्रत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ॥ १७९ ॥
 नात्र जातिविचारोऽस्ति नोच्छिष्टादिविवेचनम् ।
 चक्रमध्यगता वीरा मम रूपा नचान्यथा ॥ १८० ॥
 न देशकालनियमो न वा पात्रविचारणम् ।
 येन केनाहृतं द्रव्यं चक्रेऽस्मिन् विनियोजयेत् ॥ १८१ ॥
 दूरदेशात् समानीतं पक्वं वापक्वमेव वा ।
 वीरेण पशुना वापि चक्रमध्यगतं शुचिः ॥ १८२ ॥
 चक्रारम्भे महेशानि ! विघ्नाः सर्वे भयाकुलाः ।
 विभीतास्ते पलायन्ते वीराणां ब्रह्मतेजसा ॥ १८३ ॥
 पिशाचा गुह्यका यक्षा वेतालाः क्रूरजातयः ।
 श्रुत्वात्र भैरवीचक्रं दूरं गच्छन्ति साध्वसम् ॥ १८४ ॥
 तत्र तीर्थानि सर्वाणि महातीर्थानि कानि च ।
 सेन्द्रामरगणाः सर्वे तत्रागच्छन्ति सादरम् ॥ १८५ ॥
 चक्रस्थानं महत्तीर्थं सर्वतीर्थाधिकं शिवे ! ।
 त्रिदशा यत्र बाण्डवन्ति तत्र नैवेद्यमुत्तमम् ॥ १८६ ॥

परिणयम् विवाहम् ॥ १७८ । १७९ ॥

यत्र भैरवीचक्रे ॥ १८० ॥

द्रव्यं मद्यादि ॥ १८१ — १८३ ॥

साध्वसम् सभयम् ॥ १८४ ॥

यत्र चक्रस्थाने ॥ १८५ । १८६ ॥

स्त्रैच्छेन श्वपचेनापि किरातेनापि ह्यणुना ।

आमं पक्वं यदानीतं वीरहस्तार्पितं शुचिः ॥ १८७ ॥

दृष्ट्वा तु भैरवीचक्रं मम रूपांश्च साधकान् ।

मुच्यन्ते पशुपाशेभ्यः कलिकल्मषदूषिताः ॥ १८८ ॥

प्रवले कलिकाले तु न कुर्याच्चक्रगोपनम् ।

सर्वत्र सर्वदा वीरः साधयेत् कुलसाधनम् ॥ १८९ ॥

चक्रमध्ये दृष्ट्वालापं चाञ्चल्यं बहुभाषणम् ।

निष्ठैव नमधोवायुं वर्णभेदं विवर्जयेत् ॥ १९० ॥

क्रूरान् खलान् पशून् पापान् नास्तिकान् कुलदूषकान् ।

निन्दकान् कुलशास्त्राणां चक्राद्दूरतरं त्यजेत् ॥ १९१ ॥

स्त्रेहाद्वयादानुरक्त्या पशूंचक्रे प्रवेशयन् ।

कुलधम्भान् परिभ्रष्टी वीरोऽपि नरकं व्रजेत् ॥ १९२ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः सामान्यजातयः ।

कुलधम्भाश्रिता ये वै पूज्यास्ते देववत् सदा ॥ १९३ ॥

वर्णाभिमानाचक्री तु वर्णभेदं करोति यः ।

स याति घोरनिरयमपि वेदान्तपारगः ॥ १९४ ॥

चक्रान्तर्गतकौलानां साधूनां शुद्धचेतसाम् ।

साक्षाच्छिवस्वरूपाणां पापाशङ्का भवेत् कुतः ॥ १९५ ॥

यावद्वसन्ति चक्रेषु विप्राद्याः शैवमार्गिणः ।

तावत्तु शास्त्रवाचारांश्चरेयुः शिवशासनात् ॥ १९६ ॥

चक्रादिनिःसृताः सर्वे स्वस्ववर्णाश्रमोदितम् ।

लोकयात्राप्रसिद्धार्थं कुर्युः कश्चिदप्यथक् ॥ १९७ ॥

ह्यणुना जातिविशेषेण आमम् अपक्वम् ॥ १८७—१८९ ॥

भयादानुरक्त्या भयहेतुकानुरागेण ॥ १८२—१८५ ॥

युरश्चर्यां शतेनापि शवमुण्डचितासनात् ।

चक्रमध्ये सकृत् जप्त्वा तत् फलं लभते सुधीः ॥ १८८ ॥

भैरवीचक्रमाहात्म्यं को वा वक्तुं क्षमो भवेत् ।

सकृदेतत् प्रकुर्व्वाणः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥ १८९ ॥

षण्मासं भूमिपालः स्थात् वर्षं मृत्युञ्जयः स्वयम् ।

नित्यं समाचरन् मर्त्यो ब्रह्मनिर्वाणमाप्नुयात् ॥ २०० ॥

बहुना किमिहोक्तेन सत्यं जानीहि कालिके ! ।

इहामुत्र सुखावाप्त्यै कुलमार्गो हि नापरः ॥ २०१ ॥

कलेः प्रावत्यसमये सर्वधर्मविवर्जिते ।

गोपनात् कुलधर्मस्य कौलोऽपि नारकी भवेत् ॥ २०२ ॥

कथितं भैरवीचक्रं भोगमोक्षैकसाधनम् ।

तत्त्वचक्रं कुलेभ्योऽपि साम्प्रतं वक्ष्मि तत् शृणु ॥ २०३ ॥

तत्त्वचक्रं चक्रराजं दिव्यचक्रं तदुच्यते ।

नात्राधिकारः सर्वेषां ब्रह्मज्ञानं साधकान् विना ॥ २०४ ॥

परब्रह्मोपासका ये ब्रह्मज्ञा ब्रह्मतत्पराः ।

शुद्धान्तःकरणाः शान्ताः सर्वप्राणिहिते रताः ॥ २०५ ॥

निर्विकारा निर्विकल्पा दयाशीला दृढव्रताः ।

सत्यसङ्कल्पका ब्रह्मग्रास्त एवात्राधिकारिणः ॥ २०६ ॥

चरेयुः कुर्युः ॥ १८६ । १८७ ॥

युरश्चर्येत्यादि । शवमुण्डचितासनात् शवासनात् सुखडासनात्

चितासनाच्च यत् फलं लभते ॥ १८८ । १८९ ॥

षण्मासमिति । षण्मासं भैरवीचक्रं समाचरन् मर्त्यो भूमिपालः

स्वादिभ्यो वसन्त्ययः ॥ २००—२०३ ॥

अत्र चक्रराजे तत्त्वचक्रे ॥ २०४ ॥

शान्ताः रागद्वेषादिभ्यः ॥ २०५ ॥

ब्रह्मभावेन तत्त्वज्ञे ! ये पश्यन्ति चराचरम् ।
 तेषां तत्त्वविदां पुंसां तत्त्वचक्रे ऽधिकारिता ॥ २०७ ॥
 सर्व्वं ब्रह्ममयं भावश्चक्रे ऽस्मिंस्तत्त्वसंज्ञके ।
 येषामुत्पद्यते देवि ! तएव तत्त्वचक्रिणः ॥ २०८ ॥
 न घटस्थापनात्वास्ति न बाहुल्येन पूजनम् ।
 सर्व्वत्र ब्रह्मभावेन साधयेत् तत्त्वसाधनम् ॥ २०९ ॥
 ब्रह्ममन्त्री ब्रह्मनिष्ठो भवेच्चक्रे श्वरः प्रिये ! ।
 ब्रह्मज्ञैः साधकैः सार्धं तत्त्वचक्रं समारभेत् ॥ २१० ॥
 रम्ये सुनिर्म्मले देशे साधकानां सुखावहे ।
 विचित्रासनमानीय कल्पयेद्द्विमलासनम् ॥ २११ ॥
 ततोपविश्य चक्रे शः सहितो ब्रह्मसाधकैः ।
 आसादयेत्तु तत्त्वानि स्थापयेद्यतः शिवे ! ॥ २१२ ॥
 तारादिप्राणबीजान्तं शतावल्या जपन् मनुम् ।
 सर्व्वतत्त्वेषु चक्रे श इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २१३ ॥

अत्र तत्त्वचक्रे ॥ २०६ । २०७ ॥

भावो भावना विचिन्तनेत्यर्थः ॥ २०८ ॥

तत्त्वसाधनम् तत्त्वचक्रसाधनम् ॥ २०९ । २१० ॥

अथ तत्त्वचक्रस्य विधानमाह रम्ये इत्यादिभिः ॥ २११ ॥

तत्र कल्पिते विमलासने आसादयेत् आनयेत् तत्त्वानि मद्या-
 दीनि ॥ २१२ ॥

तारादीत्यादि । ततो मद्यादिषु सर्व्वतत्त्वेषु तारादिप्राण-
 बीजान्तं तारः प्राणव आदित्यस्य स तारादिः प्राणबीजं हंस इति
 बीजमन्तो यस्य सः प्राणबीजान्तः तारादिश्चासौ प्राणबीजान्त-
 तारादिप्राणबीजान्तं मनुम् ओं हंस इति मन्त्रं शतावल्या जप-
 न्चक्रे श इमं वक्ष्यमाणं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २१३ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नी ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २१४ ॥

सप्तधा वा त्रिधा जप्त्वा तानि सर्वाणि शोधयेत् ॥ २१५ ॥

ततो ब्राह्मिण मनुना समर्प्य परमात्मने ।

ब्रह्मज्ञैः साधकैः सार्धं विदध्यात् पानभोजनम् ॥ २१६ ॥

ब्रह्मचक्रे सहेशानि । वर्णभेदं विवर्जयेत् ।

न देशकालनियमो न पालनियमस्तथा ॥ २१७ ॥

ये कुर्वन्ति नरा मूढा दिव्यचक्रे प्रसादतः ।

कुलभेदं वर्णभेदं ते गच्छन्त्यधर्मां गतिम् ॥ २१८ ॥

अतः सर्वप्रयत्नेन ब्रह्मज्ञैः साधकोत्तमैः ।

तत्पचक्रमनुष्ठेयं धर्मकामार्थमुक्तये ॥ २१९ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

गृहस्थानामशेषेण धर्मानकथयत् प्रभो ! ।

संन्यासविहितान् धर्मान् कृपया वक्तुमर्हसि ॥ २२० ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

अवधूताश्रमो देवि ! कलौ संन्यास उच्यते ।

विधिना येन कृत्तव्यस्तत् सर्वं शृणु साम्प्रतम् ॥ २२१ ॥

मन्त्रमेवाह ब्रह्मार्पणमिति ॥ २१४ ॥

सप्तमेति । इमं मन्त्रं सप्तधा त्रिधा वा जप्त्वा सर्वाणि तानि
मन्दाहीनि शोधयेत् ॥ २१५ ॥

ब्राह्मिण मनुना व्यो मन्त्रिदेकं ब्रह्मेति मन्त्रेण ॥ २१६ ॥

ब्रह्मचक्रे तत्त्वचक्रे ॥ २१७-२१८ ॥

एवमशेषान् गृहस्थधर्मान् श्रुत्वा अधूना संन्यासधर्मान् श्रोतु-
मिच्छन्ती श्रीदेव्युवाच गृहस्थानामित्यादि ॥ २२० ॥

ब्रह्मज्ञाने समुत्पन्ने विरते सर्वकर्माणि ।
 अध्यात्मविद्यानिपुणः सन्ध्यासाधनमाश्रयेत् ॥ २२२ ॥
 विहाय तृतीयं पितरौ शिशुं भार्यां पतिव्रताम् ।
 त्वद्ध्यासमर्थान् बन्धून् प्रव्रजन्नास्मी भवेत् ॥ २२३ ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च ।
 कुलावधूतसंस्कारे पञ्चानामधिकारिता ॥ २२४ ॥
 सन्ध्याय गृहकर्माणि परितोष्य परानपि ।
 निर्ममो निलयात्क्षेत्रिकामो विजितेन्द्रियः ॥ २२५ ॥
 आहूय स्वजनान् बन्धून् ग्रामस्थान् प्रतिवासिनः ।
 प्रीत्यानुमतिमन्विच्छेत् गृहाज्जिगमिषुर्जनः ॥ २२६ ॥
 तेषामनुज्ञामादाय प्रणम्य परदेवताम् ।
 ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य निरपेक्षो गृहादियात् ॥ २२७ ॥
 मुक्तः संसारणशेभ्यः परमानन्दनिर्वृतः ।
 कुलावधूतं ब्रह्मज्ञं गत्वा संप्रार्थयेद्दिदम् ॥ २२८ ॥
 गृहाश्रमे परब्रह्मन् ! ममैतद्विगतं वयः ।

एवं प्रेरितः सन् श्रीसदाशिव उवाच अवधूतेत्यादि । तत् विधा-
 नम् साम्प्रतमिदानीम् ॥ २२१ ॥

सन्ध्यासपहण्यविधानमेवाह ब्रह्मज्ञाने इत्यादिभिः । अध्यात्मवि-
 द्यानिपुणः आत्मविद्याभिज्ञः ॥ २२२-२२४ ॥

सम्पाद्य साधयित्वा परान् पित्रादिभिन्नान् निर्ममः गृहादिविप्र-
 वसमतामूच्यः निलयात् गृहात् ॥ २२५ ॥

अनुमतिमन्विच्छेत् अनुज्ञामादयात् ॥ २२६ ॥

निरपेक्षः निष्पृहः इत्यात् गच्छेत् ॥ २२७ ॥

परमानन्दनिर्वृतः परमानन्दे निमग्नः ॥ २२८ ॥

प्रसादं कुरु मे नाथ ! संन्यासग्रहणं प्रति ॥ २२६ ॥
 निवृत्तगृहकर्माणि विचार्य विधिवद्गुरुः ।
 शान्तं विवेकिनं वीक्ष्य द्वितीयाश्रममादिशेत् ॥ २२७ ॥
 ततः शिष्यः कृतस्नानो यतात्मा विहिताङ्गिकः ।
 ऋणत्रयविसृक्त्यर्थं देवर्षीन् चयेत् पितृन् ॥ २२८ ॥
 देवा ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्च स्वर्गणैः सह ।
 ऋषयः सनकाद्याश्च देवब्रह्मर्षयस्तथा ॥ २२९ ॥
 अथ ये पितरः पूज्या वक्ष्यामि शृणु तानपि ॥ २३० ॥
 पिता पितामहश्चैव प्रपितामह एव च ।
 माता पितामही देवि ! तथैव प्रपितामही ।
 मातामहादयोऽप्येवं मातामह्यादयोऽपि च ॥ २३१ ॥

यत् प्रार्थयेत् तदाह गृहाश्रमे इत्यादिना ॥ २३२ ॥
 ज्ञानम् उपरतचित्तम् ॥ २३३ ॥
 ततः परं यतात्मा संयतमनाः शिष्यः कृतस्नानो विहिताङ्गि
 कश्च भूत्वा ऋणत्रयविसृक्त्यर्थं देवर्षीन् देवान् पितृन् चार्हयेत्
 पूजयेत् ॥ २३४ ॥

ऋणविसृक्त्यर्थं ये देवा ऋषयश्च पूज्यास्तानाह देवा इत्यादिना ।
 ब्रह्मा च विष्णुश्च स्वर्गणैः सह रुद्रश्चैते देवाः सन्ध्यासकर्मणि
 पूज्याः सनक आदयो येषां ते सनकाद्याः सनकसनन्दनसनातनादयो
 सनकसजातीया ऋषयः तथा देवर्षयो नारदादयो ब्रह्मर्षयो ऋष्याः
 दयश्च पूज्याः ॥ २३५ ॥

अथ सन्ध्यासकर्मणि ॥ २३६ ॥

ऋणविसृक्त्यर्थं पूज्यान् पितृन्नेवाह पितेत्यादि साङ्गेन । एवं पिता-
 दिवन्मातामहादयोऽपि पूज्याः एवमन्यः आदिना प्रमातामहवृद्धप्र-
 मातामहयोः प्रमातामहीवृद्धप्रमातामहोश्च ग्रहणम् ॥ २३७ ॥

प्राञ्चाष्टमीन् यजेद्देवान् दक्षिणस्यां पितॄन् यजेत् ।
 मातामहान् प्रतीच्याञ्च पूजयेद्यासकर्मणि ॥ २३५ ॥
 पूर्व्यादिक्रमतो दद्यादासनानां द्वयं द्वयम् ।
 देवादीन् क्रमतस्तत्रावाह्य पूजां समाचरेत् ॥ २३६ ॥
 समर्च्य विधिवत्तेभ्यः पिण्डान् दद्यात् पृथक् पृथक् ।
 पिण्डप्रदानविधिना दत्त्वा पिण्डं यथाक्रमम् ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् पितृदेवताः ॥ २३७ ॥
 तृप्यध्वं पितरो देवा देवर्षिमाहका गणाः
 गुणातीतपदे यूयमनृणीकुरुताञ्चिरात् ॥ २३८ ॥
 इत्यानृण्यमर्थयित्वा प्रणम्य च पुनः पुनः ।

ननु कस्यां कस्यां दिशि देवान्ष्टमीन् पितॄंश्च पूजयेदित्यपेक्षायामाह
 प्राञ्चाभित्यादि । सन्ध्यासिकर्मणि देवान्ष्टमींश्च प्राच्या पूर्वस्यां दिशि
 यजेत् दक्षिणस्यां दिशि पितॄन् पित्वादीन् यजेत् प्रतीच्या पश्चिमायां
 दिशि मातामहान्मातामहप्राष्टमीन् पूजयेत् ॥ २३५ ॥

अथ संक्षेपतो देवादीनां पूजाया विधानमाह पूर्वादिक्रमत इत्या-
 दिभिः । पूर्वादिक्रमतः पूर्वादिक्रमेण तिसृषु दिक्सासनानां द्वयं द्वयं
 दद्यात् तत्रासनानां द्वये द्वये क्रमतो देवादीनावाह्य तेषां पूजां समा-
 चरेत् कुर्यात् ॥ २३६ ॥

समर्चयेत्यादि । देवर्षिपितॄन् विधिवत् समर्च्य तेभ्यो देवर्षिपितृभ्यः
 पृथक् पृथक् पिण्डान् विधिवद्दद्यात् बह्यसाणेन पिण्डप्रदानविधिना
 देवादिभ्यो यथाक्रमं पिण्डं दत्त्वा कृताञ्जलिपुटो भूत्वा पितृदेवताः
 प्रार्थयेत् ॥ २३७ ॥

किं प्रार्थयेत्तत्राह तृप्यध्वमित्यादि । हे पितरो ! देवा ! देवर्षयो !
 मातृगणाश्च यूयं तृप्यध्वं गुणातीतपदे अतिक्रान्तगुण्ये पदे व्रजन्तं मास-
 चिरादतिशीघ्रमेव यूयमनृणी कुरुत ॥ २३८ ॥ २३९ ॥

ऋणत्रयविनिर्मुक्त आत्मश्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥ २३८ ॥
 पिताह्यात्मैव सर्वेषां तत्पिता प्रपितामहः ।
 आत्मन्यात्मार्षणार्थाय कुर्यादात्मक्रियां सुधीः ॥ २४० ॥
 उत्तराभिमुखो भूत्वा पूर्ववत् कल्पितासने ।
 आवाह्यात्मपितृन् देवि ! दद्यात् पिण्डं समर्चयन् ॥ २४१ ॥
 प्रागग्रान् दक्षिणाग्रांश्च पश्चिमाग्रात् यथाक्रमात् ।
 पिण्डार्थमास्तरिदर्भानुदगग्रान् स्वकर्माणि ॥ २४२ ॥
 समाप्य श्राद्धकर्माणि गुरुदर्शितवर्त्मना ।
 ययक्षुश्चित्तशुद्धार्थमिमं मन्त्रं शतं जपेत् ॥ २४३ ॥
 ह्रीं त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
 ऊर्वाकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ २४४ ॥
 उपासनानुसारेण वेद्यां मण्डलपूर्वकम् ।
 संस्थाप्य कलसं तत्र गुरुः पूजां समाचरेत् ॥ २४५ ॥

आत्मश्राद्धकरणे हेतुं दर्शयन्नाह पिता हीत्यादि । हि
 यतः सर्वेषामात्मैव पिता तत्पिता पितामहः प्रपितामहश्च स्यात्
 अतः आत्मनि परमात्मनि आत्मनोऽर्पणार्थाय सुधीर्विद्वान् आत्म-
 क्रियां कुर्यात् ॥ २४० ॥

संक्षेपतः आत्मनः श्राद्धस्य विधानमाह उत्तराभिमुख इत्यदि ।

आत्मपितृन् आत्मस्वरूपान् पित्रादीन् ॥ २४१ ॥

प्रागग्रानिति । पिण्डार्थं देवर्षिपितृर्द्देव्यकपिण्डदानार्थं यथा
 क्रमात् क्रमेणैव प्राक् प्राच्यां दिश्यपाणि येषां तान् प्रागग्रान् दक्षि-
 णाग्रान् पश्चिमाग्रांश्च दर्भान् कुशानास्तरिदाच्छादयेत् स्वर्गमाग-
 रात्वात्मश्राद्धक्रियायां तु उदक् उदीच्यामग्राणि येषां तथाभूतान्
 दर्भानास्तरिदेत् ॥ २४२ । २४३ ॥

तमेव मन्त्रमाह ह्रीं त्र्यम्बकमित्यादिकम् ॥ २४४ ॥

ततस्तु परंपं ब्रह्म ध्यात्वा शान्भववर्त्मना ।

विधाय पूजां ब्रह्मज्ञो वक्त्रिस्थापनमाचरेत् ॥ २४६ ॥

प्रागुक्तसंस्कृते वक्त्रौ स्वकल्पोक्ताहुतिं गुरुः ।

दत्त्वा शिष्यं समाहूय साकल्यं हावयेत्तु तम् ॥ २४७ ॥

आदौ व्याहृतिभिर्हुत्वा प्राणहोमं प्रकल्पयेत् ।

प्राणापानी समानश्चोदानव्यानी च वायवः ॥ २४८ ॥

तत्त्वहोमं ततः कुर्याद्देहात्माध्याससुक्तये ।

पृथिवीसलिलं वक्त्रिर्वायुराकाशमिव च ॥ २४९ ॥

गन्धो रसश्च रूपञ्च स्पर्शः शब्दो यथाक्रमात् ।

ततो वाक्पाणिपादाश्च पादूपस्थौ ततः परम् ॥ २५० ॥

उपासनेत्यादि । ततः उपासनाया अनुसारेण रचितायां वेद्यां भण्डलपूर्वकं कलसं संस्थाप्य तत्र कलसे शिष्यद्वेष्टदेवतायाः पूजां गुरुः समारभेत् ॥ २४५ ॥

ततस्त्विति । ततस्तु शिष्येष्टदेवतापूजनादनन्तरं तु ब्रह्मज्ञो गुरुः परमं ब्रह्म ध्यात्वा शान्भववर्त्मना तस्य पूजां च विधाय वेद्यां वक्त्रिस्थापनमाचरेत् कुर्यात् ॥ २४६ ॥

प्रागुक्तेत्यादि । ततः प्रागुक्तेन विधिना संस्कृते वक्त्रौ स्वकल्पोक्ताहुतिं स्वकल्पे उक्तामाहुतिं दत्त्वा गुरुस्तं शिष्यं समाहूय तेन साकल्यमग्नौ हावयेत् ॥ २४७ ॥

आदाविति । आदौ प्रथमतो भूतादिभिर्व्याहृतिभिः साकल्यं कृत्वा ततः प्राणहोमं शरीरस्यप्राणादिपञ्चवायुहोमं प्रकल्पयेत् कुर्यात् ॥ होतव्यान् प्राणादीन् पञ्चवायूनाह प्राणेत्याद्यर्जनं ॥ २४८ ॥

तत्त्विति । ततः परं देहात्माध्याससुक्तये शरीरनिष्ठात्मत्वज्ञानविस्तृप्तार्थं यथाक्रमं तत्त्वहोमं पृथ्वीजलादिवत्तृविंशतितत्त्वहवनं कुर्यात् ॥ क्रमेणैव हवनीयानि तत्त्वविंशतितत्त्वान्याह पृथिवीत्यादिनाहङ्कारः इत्यन्तेन किञ्चिदधिकेन स पादद्वयेन ॥ २४९ ॥

श्रोत्रं त्वङ्मयनं जिह्वा घ्राणं बुद्धीन्द्रियाणि च ।

मनो बुद्धिश्च चित्तञ्चाहङ्कारो देहजाः क्रियाः ॥ २५१ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि यानि च ॥ २५२ ॥

एतानि मे पदान्ते च शुद्धांतां पदमुचरेत् ।

ह्रीं ज्योतिरहं विरजा विपाप्सा भूयासमित्यपि ॥ २५३ ॥

चतुर्विंशतितत्त्वानि कर्माणि दैहिकानि च ।

हुत्वाग्नी निष्क्रियोदेहं सृतवचिन्तयेत्ततः ॥ २५४ ॥

गन्ध इत्यादि । पृथिव्यादिपञ्चतत्त्वहवनानन्तरं गन्धादिपञ्च-
तत्त्वानि यथाक्रमान् होतव्यानि ततो वागादिपञ्चकर्मेन्द्रियाणि
हवनीयानि ततः परं श्रोत्रादीनि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि होतव्यानि
ततो मन आदीनि चत्वारि तत्त्वानि हवनीयानि ततो देहजाः क्रियाः
होतव्याः ॥ २५० । २५१ ॥

सर्वाणीति । ततः सर्वाणीन्द्रियकर्माणि यानि च प्राणकर्माणि
तान्यपि हवनीयानि ॥ २५२ ॥

प्राणादिपञ्चवायूनां पृथिव्यादिवत्तुर्विंशतितत्त्वानां देहजक्रियाणां
सर्वेषां कर्माणां प्राणादिवायुकर्माणाञ्च होतव्यमन्त्रसाह एतानोक्त्या-
दिना । पूर्वं एतानि मे इत्युचरेत् । तत्पदान्ते च शुद्धान्तामिति
पदमुचरेत् । ततो ह्रीं ज्योतिरहं विरजा विपाप्सा भूयासमित्युचरेत्
ततो द्विष्टः स्वाहेत्यप्युचरेत् योजनया एतानि मे शुद्धान्तां ह्रीं ज्योति-
रहं विरजा विपाप्सा भूयासं ज्ञाहेति मन्त्रो जातः अनेनैव प्राणा-
दीनि प्राणकर्माप्यन्तानि सर्वाणि जुहुयात् यथापानसमानोदान-
व्याना मे शुद्धान्तां ह्रीं ज्योतिरहं विरजा विपाप्सा भूयासं ज्ञाहेति
प्राणादीन् जुहुयादिति एवं सर्वत्र योजना ॥ २५३ ॥

चतुर्विंशतीत्यादि । एवं चतुर्विंशतितत्त्वानि दैहिकानि कर्माणि
वाग्नौ हुत्वा निष्क्रियः क्रियाभ्यो निष्क्रियान्तश्च भूत्वा ततो सृतवचिन्त-
येत् ॥ २५४ ॥

विभाव्य सृतवत् कायं रहितं सर्वकर्मणा ।
 स्मरंस्तत् परमं ब्रह्म यज्ञसूत्रं समुद्धरेत् ॥ २५५ ॥
 ऐं ह्रीं क्लीं इति मन्त्रेण स्कन्धादुत्तार्यं तत्त्ववित् ।
 यज्ञसूत्रं करे कृत्वा पठित्वा व्याहृतित्रयम् ।
 वज्रिजायां समुच्चार्यं घृताक्तमनले क्षिपेत् ॥ २५६ ॥
 हुत्वैवमुपवीतञ्च कामवीजं समुच्चरन् ।
 क्षित्वा शिखां करे कृत्वा घृतमध्ये नियोजयेत् ॥ २५७ ॥
 ब्रह्मपुत्रि ! शिखे ! त्वं हि बालरूपा तपस्विनी ।
 दीयते पावके स्थानं गच्छ देवि ! नमोऽस्तु ते ॥ २५८ ॥
 कामं मायां कूर्चमन्त्रं वज्रिजायामुदीरयन् ।
 तस्मिन् सुसंस्कृते वज्रौ शिखाहोमं समाचरेत् ॥ २५९ ॥
 शिखांमाश्रित्य पितरो देवा देवर्षयस्तथा ।
 सर्वाण्याश्चमकर्माणि निवसन्ति शिखीपरि ॥ २६० ॥

विभाव्येति । सर्वकर्मणा रहितं सृतवच्च कायं देहं विभाव्य
 विचिन्त्य तत् जगत्कारणत्वेनातिप्रसिद्धं परमं ब्रह्म स्मरन् सन् यज्ञसूत्रं
 यज्ञोपवीतं समुद्धरेत् उरस्थत्वात् स्कन्धं नयेत् ॥ २५५ ॥

ऐमित्यादि । ततः तत्त्ववित् ब्रह्मविज्जनः ऐं ह्रीं क्लीमिति मन्त्रेण
 यज्ञसूत्रं स्कन्धादुत्तार्यं करे हृस्ते च कृत्वा व्याहृतित्रयं पठित्वा व्याहृति-
 त्रयान्ते च वज्रिजायां स्वाहेति पदं समुच्चार्यं घृताक्तं घृतसंयुक्तं यज्ञसू-
 त्रमनलेऽग्नौ क्षिपेत् ॥ २५६ ॥

हुत्विति । एवं प्रकारेणोपवीतं यज्ञसूत्रमग्नौ कृत्वा कामवीजं
 क्लीमिति वीजं समुच्चरन् सन् शिखां क्षित्वा करे च कृत्वा घृतमध्ये
 नियोजयेत् स्थापयेत् ॥ २५७ ॥

ब्रह्मेति । ततो ब्रह्मपुत्रि इत्याद्यं नमोऽस्तु इत्यन्तं मन्त्रमुदी-
 रयन् कीर्त्तयन् तस्मिन् सुसंस्कृते वज्रौ शिखाया होमं समाचरेत्
 कुर्यात् ॥ २५८-२६० ॥

अतः सन्तर्प्य ताः सर्वा देवर्षिपितृदेवताः ।
 शिखासूत्रपरित्यागाद्देही ब्रह्ममयो भवेत् ॥ २६१ ॥
 यज्ञसूत्रशिखात्यागात् सत्र्यासः स्यात् द्विजन्मनाम् ॥ २६२ ॥
 शूद्राणामितरेषाञ्च शिखां ह्रुत्वैव संस्क्रिया ।
 ततो मुक्तशिखासूत्रः प्रणमेत् दण्डवद् गुरुम् ॥ २६३ ॥
 गुरुस्त्याप्य तं शिष्यं दक्षकर्णे वदेदिदम् ।
 तत्त्वमसि महाप्राज्ञ ! हंसः सोऽहं विभावय ।
 निर्म्ममो निरहङ्कारः स्वभावेन सुखं चर ॥ २६४ ॥
 ततो घटञ्च वक्त्रिञ्च विष्टब्धं ब्रह्मतत्त्ववित् ।
 आत्मस्वरूपं तं मत्वा प्रणमेच्छिरसा गुरुः ॥ २६५ ॥
 नमस्तुभ्यं नमो मह्यं तुभ्यं मह्यं नमो नमः ।
 त्वमेव तत् तत्त्वमेव विश्वरूप ! नमोऽस्तु ते ॥ २६६ ॥
 ब्रह्ममन्त्रोपासकानां तत्त्वज्ञानां जितात्मनाम् ।

ब्रह्ममयो ब्रह्मस्वरूपः ॥ २६१ ॥

द्विजन्मनाम् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानाम् इतरेषाम् वर्णसङ्करा-
 णाम् ॥ २६२ । २६३ ॥

ननु गुरुः शिष्यस्य दक्षिणे कर्णे किं वदेदित्यपेक्षायामाह तत्त्वमसी-
 त्यादि । हे महाप्राज्ञ महामनीषिन् ! तत् जगत्कारणत्वेनातिप्रसिद्धं
 परं ब्रह्म त्वमेवासि अतोऽहमेव सः परमात्मा स एवाहमस्मीति त्वं
 विभावय विचिन्तय किञ्च निर्म्ममः पुत्रादिविषयकममतामृत्यो निरह-
 ङ्कारो विद्यादिनिमित्तकचित्तसंस्तुतिमृत्युश्च सन् स्वभावेन सुखं यथा
 स्वात्तया चर इतस्ततो गच्छ अहमित्यस्यादेर्लोपस्त्वार्घः ॥ २६४ ॥

तत इति । ततः परं घटं वक्त्रिञ्च विष्टब्धं ब्रह्मतत्त्वविद् गुरुस्तं
 शिष्यमात्मस्वरूपं मत्वा वक्ष्यमाणमन्त्रेण शिरसा प्रणमेत् ॥ २६५ ॥

येन मन्त्रेण प्रणमेत् तमेव मन्त्रमाह नमस्तुभ्यमित्यादिकम् ॥ २६६ ॥

स्वमन्त्रेण शिखाच्छेदात् सन्यासग्रहणं भवेत् ॥ २६७ ॥
 ब्रह्मज्ञानविशुद्धानां किं यज्ञैः श्राद्धपूजनैः ।
 स्वेच्छाचारपराणान्तु प्रत्यवायो न विद्यते ॥ २६८ ॥
 ततो निर्द्वन्द्वरूपोऽसौ निष्कामस्थिरमानसः ।
 विहरेत् स्वेच्छया शिथः साक्षाद् ब्रह्ममयो भुवि ॥ २६९ ॥
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं सद्रूपेण विभावयन् ।
 विस्मरन्नामरूपाणि ध्यायन्नात्मानमात्मनि ॥ २७० ॥
 अनिकेतः क्षमावृत्तो निःशङ्कः सङ्गवर्जितः ।
 निर्म्ममो निरहङ्कारः सन्यासो विहरेत् क्षितौ ॥ २७१ ॥
 मुक्तो विध्वनिषेधेभ्यो निर्व्योगक्षेम आत्मवित् ।
 सुखदुःखसमो धीरो जितात्मा विगतस्पृहः ॥ २७२ ॥

ब्रह्ममन्त्रोपासकानान्तु सन्यासग्रहणे विशेषविधिमाह ब्रह्ममन्त्रोपासकानां । तत्त्वज्ञानं ब्रह्मज्ञानिनं जितात्मनं जितमनसं ब्रह्ममन्त्रोपासकानां स्वमन्त्रेण शिखाच्छेदादेव सन्यासग्रहणं भवेत् ॥ २६७ ॥

ननु यज्ञश्राद्धादिकमन्त्रवैय सन्यासं गृह्यतां ब्रह्ममन्त्रोपासकानां प्रत्यवायभागित्वं स्यात्तत्राह ब्रह्मज्ञानेत्यादि ॥ २६८ ॥

निर्द्वन्द्वरूपः सुखदुःखादियुगलानि द्वन्द्वानि तद्रहितो निर्द्वन्द्वस्वरूपः ॥ २६९ ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं ब्रह्मारभ्य दृष्टादिगुच्छपर्यन्तं सद्रूपेण सत्यरूपेण विभावयन् विचिन्तयन् ॥ २७० ॥

अनिकेत इत्यादि । अनिकेतः नियतवासशून्यं क्षमावृत्तः क्षमैव वृत्तं यस्य सः निःशङ्कः उद्वेगरहितः सङ्गवर्जितः क्वचिदप्यनासक्तः ॥ २७१ ॥

मुक्त इत्यादि । निर्व्योगक्षेमः अप्राप्तिस्वीकारो योगः प्राप्तिपरि-

स्थिरात्मा प्राप्तदुःखोऽपि सुखे प्राप्तेऽपि निष्मृहः ।
 सदानन्दः शुचिः शान्तो निरपेक्षो निराकुलः ॥ २७३ ॥
 नोद्वेजकः स्याज्जीवानां सदा प्राणिहिते रतः ।
 विगतामर्षभीर्हान्तो निःसङ्कल्पो निरुद्यमः ॥ २७४ ॥
 शोकद्वेषविमुक्तः स्यात् शत्रौ मित्रे समो भवेत् ।
 शीतवातातपसहः समो मानापमानयोः ॥ २७५ ॥
 समः शुभाशुभे तुष्टो यदृच्छा प्राप्तवस्तुना ।
 निस्त्रैगुण्यो निर्विकल्पो निर्लोभः स्यादसञ्चयी ॥ २७६ ॥
 यथासत्यमुपाश्रित्य सृषा विश्वं प्रतिष्ठति ।
 आत्माश्रितस्तथा देहो जानन्नेवं सुखी भवेत् ॥ २७७ ॥

पालनं क्षेमः ताभ्यां रक्षितः सुखदुःखसमः सुखदुःखे समे यस्य सः
 जितात्मा जितदेहः विगतस्मृहः उच्चावचेषु दृष्टमात्रेषु वस्तुषु इतस्ततो
 जिघृक्षा स्मृहा विगता स्मृहा यस्य सः ॥ २७२ ॥

स्थिरेत्यादि । स्थिरात्मा स्थिरचित्तः स्थिरस्वभावो वा निष्मृहः
 भोगाकाङ्क्षामून्यः शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचसम्पन्नः शान्तः संयतान्तःक-
 रणः निरपेक्षः परापेक्षारहितः निराकुलः आकुलतामून्यः ॥ २७३ ॥
 नेत्यादि । नोद्वेजकः न भीतिजनकः विगतामर्षभीः अपगतक्रोध-
 भयः दान्तः संयतवाङ्मोन्द्रियः निरुद्यमः स्वदेहनिर्वाहार्थव्यापार-
 मून्यः ॥ २७४ ॥

शोकेत्यादि । शत्रौ मित्रे च समः एकरूपः मानापमानयोरपि
 समः द्वेषविषादमून्य इत्यर्थः ॥ २७५ ॥

सम इत्यादि । निस्त्रैगुण्यः त्रयो गुणा यस्मिन् स त्रिगुणः
 सकामः तस्य भावस्त्रैगुण्यस् तस्मान्निष्कामो निस्त्रैगुण्यः निष्कामः
 इत्यर्थः निर्विकल्पः नानाविधकल्पनामून्यः निर्लोभः धनाद्यागमे वृद्ध्या
 जायमानेऽपि मुनर्वर्द्धमानोऽभिलाषो लोभः तद्रहितः असञ्चयी तत्तद्
 स्तुसञ्चयाभाववान् ॥ २७६ ॥

इन्द्रियाण्येव कुर्वन्ति स्वं स्वं कर्म पृथक् पृथक् ।
 आत्मा साक्षी विनिर्लिप्तो ज्ञात्वैवं मोक्षभाग् भवेत् ॥ २७८ ॥
 धातुप्रतिग्रहं निन्दाममृतं क्रीडनं स्त्रिया ।
 रेतस्यागमस्याञ्च सन्न्यासी परिवर्जयेत् ॥ २७९ ॥
 सर्वत्र समदृष्टिः स्यात् कीटे देवे तथा नरे ।
 सर्वं ब्रह्मेति जानीयात् परिव्राट् सर्वकर्मसु ॥ २८० ॥
 विप्रान्नं खपचान्नं वा यस्मात्तस्मात् समागतम् ।
 देशं कालं तथा पात्रमश्नीयादविचारयन् ॥ २८१ ॥
 अध्यात्मशास्त्राध्ययनैः सदा तत्त्वविचारणैः ।
 अवधूतो नयेत् कालं स्वेच्छाचारपरायणः ॥ २८२ ॥
 सन्न्यासिनां मृतं कायं दाहयेन्न कदाचन ।
 सम्यज्ज गन्धपुष्पाद्यैर्निखनेवाप्सु मज्जयेत् ॥ २८३ ॥

यद्येत्यादि । यथा सत्त्वं परमात्मानमेवोपाश्रित्यावलम्ब्य नृषा
 मिथ्याभूतमपि विश्वं प्रतिष्ठति सत्यवदास्ते तथैवात्मानमाश्रितो मिथ्या-
 भूत एव देहः प्रतिष्ठति एवं जानन् सन्न्यासी सुखी भवेत् ॥ २७७ ॥

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाण्येव पृथक् पृथक् स्वं स्वं कर्म कुर्वन्ति
 आत्मा तु साक्षी केवलः शुभाशुभकर्मणां द्रष्टा भवति अतएव नि-
 र्लिप्तः तत्तत्कर्मभिर्विद्धो न भवति एवं ज्ञात्वैव सन्न्यासी मोक्षभाग् भवेत्
 २७८ ॥

अमृतम् अवयवार्थभाषणम् अमृत्याम् सत्स्वमपि गुणेषु दोषारोप-
 णम् ॥ २७९=२८१ ॥

अध्यात्मशास्त्राध्ययनैः वेदानादिशास्त्रपाठैः तत्त्वविचारणैः प्रज्ञा-
 तत्त्वविवेचनैः ॥ २८२ ॥

निखनेव शुबौ भूमौ गर्तं विधाय तत्रैव निदध्यात् अप्सु जलेषु
 ॥ २८३ ॥

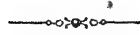
अप्राप्तयोगमर्त्यानां सदा कामाभिलाषिणाम् ।
 स्वभावाज्जायते देवि ! प्रवृत्तिः कर्मसङ्कुले ॥ २८४ ॥
 तत्रापि ते सानुरक्ता ध्यानार्चाजपसाधने ।
 श्रेयस्तदेव जानन्तु यत्रैव दृढनिश्चयाः ॥ २८५ ॥
 अतः कर्मविधानानि प्रोक्तानि चित्तशुद्धये ।
 नामरूपं बहुविधं तदर्थं कल्पितं मया ॥ २८६ ॥
 ब्रह्मज्ञानादृते देवि ! कर्मसंन्यसनं विना ।
 कुर्वन् कल्पशतं कर्म न भवेन्मुक्तिभाग् जनः ॥ २८७ ॥
 कुलावधूतस्तत्त्वज्ञो जीवन्मुक्तो नराकृतिः ।
 साक्षान्नारायणं मत्वा गृहस्थस्तं प्रपूजयेत् ॥ २८८ ॥
 यतेर्दर्शनमात्रेण विमुक्तः सर्वपातकात् ।
 तीर्थव्रततपोदानसर्वयज्ञफलं लभेत् ॥ २८९ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे सर्वधर्मनिर्णयसारे
 श्रीमदाद्यासदाशिवसंवादे वर्णाश्रमाचारधर्मकथनं
 नामाष्टमोऽङ्काः ।

अप्राप्तयोगमर्त्यानाम् न प्राप्तो योगो ब्रह्मज्ञानसंबन्धो यैस्तथा-
 भूतानाम् कर्मसङ्कुले कर्मसमूहे ॥ २८४ ॥
 तत्रापि तत्रैवापि अप्राप्तयोगमर्त्याः सानुरक्ताः अशुरागवन्तः ।
 तदेव अर्चादिकर्मैव ॥ २८५ ॥
 तदर्थम् अप्राप्तयोगमर्त्यर्थम् ॥ २८६-२८९ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रटीकायां अष्टमोऽङ्काः ।

नवमोल्लासः ।

श्रीसदाशिव उवाच ।

वर्णाश्रमाचारधर्माः कथितास्तव सुव्रते ! ।

संस्कारान् सर्ववर्णानां शृणुष्व गदतो मम ॥ १ ॥

संस्कारेण विना देवि ! देहशुद्धिर्न जायते ।

नासंस्कृतोऽधिकारी स्यात् देवैर्पैत्रे च कर्मणि ॥ २ ॥

अतो विप्रादिभिर्वर्णैः स्वस्ववर्णोक्तसंस्क्रिया ।

कर्तव्या संस्था यत्रैरिहामुत्र हितैस्सुभिः ॥ ३ ॥

जीवसेकः पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा ।

जातनाम्ना निष्क्रमणमन्नाशनमतः परम् ।

चूडोपनयनोद्वाहाः संस्काराः कथिता दश ॥ ४ ॥

शूद्राणां शूद्रभिन्नानामुपवीतं न विद्यते ।

तेषां नवैव संस्कारा द्विजातीनां दश स्मृताः ॥ ५ ॥

नित्यानि सर्वकर्मणि तथा नैमित्तिकानि च ।

काम्यान्यपि वरारोहे ! कुर्याच्छाश्वववर्त्मना ॥ ६ ॥

एवमशेषान् वर्णाश्रमाचारधर्मान् कथयित्वेदानीं सर्ववर्णानाम्-
खिलान् संस्कारान् विवक्षन् श्रीसदाशिव उवाच वर्णाश्रमेत्यादि ।
गदतो मम कथयतो मत्तः ॥ १-३ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां जीवसेकादय उद्वाहान्ता दश संस्काराः
सन्ति शूद्राणां वर्णसङ्कराणां चोपनयनाख्यसंस्कारवर्जिता जीवसेका-
दयो नवैव संस्काराः सन्तीत्याह जीवसेक इत्यादिना सार्जद्वयेन ॥ ४ ॥

शूद्रभिन्नानाम् वर्णसङ्कराणाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

यानि यानि विधानानि येषु येषु च कर्मसु ।
 पुरैव ब्रह्मरूपेण तान्युक्तानि मया प्रिये ! ॥ ७ ॥
 संस्कारेषु च सर्वेषु ब्रथैवान्येषु कर्मसु ।
 विप्रादिवर्णभेदेन क्रमान्मन्त्राश्च दर्शिताः ॥ ८ ॥
 सत्यत्रेताद्वापरेषु तत्तत्कर्मसु कालिके ! ।
 प्रणवाद्यांसु तान् मन्त्रान् प्रयोगेषु नियोजयेत् ॥ ९ ॥
 कलौ तु परमेशानि ! तैरेव मनुभिर्नराः ।
 मायाद्यैः सर्वकर्मणि कुर्युः शङ्करशासनात् ॥ १० ॥
 निगमागमतन्त्रेषु वेदेषु संहितासु च ।
 सर्वे मन्त्रा मयैवोक्ताः प्रयोगो युगभेदतः ॥ ११ ॥
 कलावन्नगतप्राणाः मानवा हीनतेजसः ।
 तेषां हिताय कल्याणि ! कुलधर्मी निरूपितः ॥ १२ ॥
 कलिदुर्वलजीवानां प्रयासाशक्तचेतसाम् ।
 संस्कारादिक्रियास्तेषां संचेषेणापि वच्मि ते ॥ १३ ॥
 सर्वेषां शुभकार्याणामादिभूता कुशण्डिका ।
 तस्मादादौ प्रवक्ष्यामि शृणु तां देववन्दिते ! ॥ १४ ॥
 रम्ये परिष्कृते देशे तुषाङ्गारादिवर्जिते ।
 हस्तमात्रप्रमाणेन स्थण्डिलं रचयेत् सुधीः ॥ १५ ॥
 तिस्रो रेखा विधातव्या प्रागग्रास्तत्र मण्डले ।

विधानानि आकाङ्क्षितानीति शेषः ॥ ७-९ ॥

मायाद्यैः माया हीमिति वीजं आद्यं तेषां सन्ननाम् ते तैः ॥

१०-१३ ॥

ताम् कुशण्डिकाम् ॥ १४ ॥

कुशण्डिकाभेदाच्च रम्ये इत्यादिभिः । स्थण्डिलम् चत्वरम् ॥ १५ ॥

कूर्चं नाभ्युज्यताः सर्वा वक्त्रिणा वक्त्रिमाहरेत् ॥ १६ ॥
 आनीय वक्त्रिं तत्पार्श्वे स्थापयेद्वाग्भवं स्मरन् ॥ १७ ॥
 ततस्तस्माज्जलद्वारं गृहीत्वा दक्षपाणिना ।
 क्षीं क्रव्यादेभ्यो नमः स्वाहा क्रव्यादांश्च स्मरित्यजेत् ॥ १८ ॥
 इत्थं प्रतिष्ठितं वक्त्रिं पाणिभ्यामात्मसम्मुखम् ।
 उद्धृत्य तासु रेखासु मायाद्यां व्याहृतिं स्मरन् ॥ १९ ॥
 संस्थाप्य तृणदारुभ्यां प्रवलीकृत्य पावकम् ।
 समिधे द्वे घृताक्ते च हुत्वा तस्मिन् हुताग्नेः ।
 स्वकर्मविहितं नाम कृत्वा ध्यायेन्नञ्जयम् ॥ २० ॥
 वालाकारुणसङ्काशं सप्तजिह्वं द्विमस्तकम् ।

तिस्र इत्यादि । तत्र मण्डले हस्तमात्रप्रमाणेन रचिते स्थण्डिले
 प्रागग्रास्तिष्ठो रेखा विधातव्याः ततः कूर्चेन ह्रस्वमिति मन्त्रेण ता
 रेखा अभ्युज्य जलेनाभिषिच्य वक्त्रिणा रस्मिति मन्त्रेण वक्त्रिमाहरेत्
 आनयेत् ॥ १६ ॥

आनीयेत्यादि । वक्त्रिमानीय वाग्भवं ऐसिति मन्त्रं स्मरन् सन्
 तत्पार्श्वे स्थण्डिलस्य पार्श्वे स्थापयेत् ॥ १७ ॥

तत इत्यादि । ततः परं तस्मादङ्गरेकं ज्वलद्वारं प्रज्वलत्काष्ठं
 दक्षपाणिना गृहीत्वा क्षीं क्रव्यादेभ्यो नमः स्वाहेति मन्त्रेण क्रव्या-
 दांश्च राक्षसभागं दक्षिणस्यां दिशि परित्यजेत् ॥ १८ ॥

इत्थमित्यादि । इत्थमनेन प्रकारेण प्रतिष्ठितं संस्कृतं वक्त्रिं पाणि-
 भ्यामुद्धृत्योत्थाप्य मायाद्यां क्षीं बीजाद्यां व्याहृतिं स्मरन् सन् आत्मनः
 सम्मुखं यथा स्यात्तथा तासु रेखासु संस्थाप्य तृणदारुभ्यां पावकमग्निं
 प्रवलीकृत्य च तस्मिन् हुताग्नेऽग्नौ घृताक्ते घृतसंयुक्ते द्वे समिधौ
 काष्ठे कृत्वा प्रक्षिप्य वक्त्रेः स्वकर्मविहितं नाम च कृत्वा धनञ्जयमग्निं
 ध्यायेत् ॥ १९ ॥ २० ॥

अजारुढं शक्तिधरं जटामुकुटमण्डितम् ॥ २१ ॥

ध्यात्वैवं प्राञ्जलिभूर्त्वावाहयेद्भव्यवाहनम् ॥ २२ ॥

मायामेह्येहि पदतः सर्वामर वदेत् प्रिये ! ।

हव्यवाहपदान्ते च मुनिभिः स्वगणैः सह ।

अध्वरं रक्ष रक्षेति नमः स्वाहा ततो वदेत् ॥ २३ ॥

इत्यावाह्य हव्यवाहनमयं ते योनिरुच्चरन् ।

यथोपचारैः सम्पूज्य सप्तजिह्वां प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

कालौ करालौ च मनोजवा च

सुलोहिता चैव सुधूमवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनौ विश्वनिरूपिणी च

लेलायमानेति च सप्तजिह्वाः ॥ २५ ॥

वज्रेध्यानमेवाह्वालाकारुण्यसङ्काशमित्यादि । बालो योऽर्कः
सूर्यस्तद्वदरुणो लोहितवर्णः सङ्काशो दीप्तिर्यस्य तयामूतम् ॥ २१ ॥

ध्यात्वेत्यादि । एवं हव्यवाहनमग्निं ध्यात्वा ततः प्राञ्जलिभूर्त्वा
वक्ष्यमाणमन्त्रेण हव्यवाहनमावाहयेत् ॥ २२ ॥

वज्रावाहनमन्त्रमेवाह्वा मायामित्यादिना साङ्गेन । हे प्रिये !
पूर्वं मायां ह्रीमिति बीजं वदेत् ततः परमेह्येहीत्युक्तात् पदतः परं
सर्वामरेति पदं वदेत् ततो हव्यवाहेति पदस्यान्ते मुनिभिः स्वगणैः
सहाध्वरं रक्ष रक्षेति वदेत् ततो नमः स्वाहेति वदेत् सकलपदयोज-
नया ह्रीमेह्येहि सर्वामरहव्यवाह मुनिभिः स्वगणैः सहाध्वरं रक्ष रक्ष
नमः स्वाहेति मन्त्रो जातः ॥ २३ ॥

इतीति । इत्यनेन मन्त्रेण हव्यवाहनमग्निमावाह्यं वज्रे ! ते
तवायं योनिरित्युच्चरन् सन् प्रणवादिनमोऽन्तेन नाममन्त्रेणोपचारैः
पाद्यादिभिर्वज्रैः यथावत् सम्पूज्य प्रणवादिनमोऽन्तनाममन्त्रेण गन्ध-
पुष्पादिभिर्वज्रैः सप्तजिह्वाः प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

ततोऽग्नेः पूर्वमारभ्य सह कौलालपाणिना ।
 उत्तरान्तं महेशानि ! त्रिधा प्रोक्षणमाचरेत् ॥ २६ ॥
 तथैव यास्यमारभ्य कौवेरान्तं हुताशितुः ।
 त्रिधा पर्युक्ष्यं कुर्यात्ततो यज्ञीयवस्तुनः ॥ २७ ॥
 परिस्तरेत्ततो दर्भैः पूर्वस्मादुत्तरावधि ।
 उदक्संस्थैरुत्तरायैः प्रागग्रैरन्यदिक्स्थितैः ॥ २८ ॥
 अग्निं दक्षिणतः कृत्वा गत्वा ब्रह्मासनान्तिकम् ।
 वामाङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां ब्रह्मणः कल्पितासनात् ॥ २९ ॥
 गृहीत्वा कुशपत्रैकं क्रीं निरस्तः परावसुः ।
 इत्युक्त्वाग्नेर्दक्षिणस्यां निक्षिपेदुत्करादिना ॥ ३० ॥

वङ्गेः सप्तजिह्वा एवाह कालीत्यादिनैकेन । काल्याद्या विश्वनिष्-
 पिश्वन्ता लेलावसाना अग्नेर्हविर्पुङ्गवार्था एताः सप्तजिह्वाः ॥ २५ ॥

तत इति । हे महेशानि ! ततः परं सहकौलालपाणिना
 सजलेन हस्तेन पूर्वमारभ्योत्तरान्तमुत्तरपर्यन्तमग्नेस्त्रिधा त्रिवारं
 प्रोक्षणमाचरेत् ॥ २६ ॥

तथैवेत्यादि । ततस्तथैव सहकौलालपाणिनैव यास्यं दक्षि-
 णमारभ्य कौवेरान्तमुत्तरपर्यन्तं हुताशितुर्वङ्गेस्त्रिधा पर्युक्ष्य-
 मभिषेचनं कुर्यात् ततः परं यज्ञीयवस्तुनोऽपि त्रिधैव पर्युक्ष्यं
 कुर्यात् ॥ २७ ॥

परिस्तरेदिति । ततः परं पूर्वस्मात् पूर्वमारभ्य उत्तरावधि उत्तर-
 पर्यन्तमुदक्संस्थैरुत्तरादिक्स्थितैरुत्तरायैरन्यदिक्स्थितैः प्रागग्रैर्दर्भैः
 कुशैः स्थण्डिलं परिस्तरेदाच्छादयेत् ॥ २८ ॥

अग्निमित्यादि । ततोऽग्निं दक्षिणतः कृत्वा ब्रह्मासना-
 न्तिकं गत्वा वामाङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यामङ्गुलिभ्यां ब्रह्मणः कल्पितादास-
 नात् कुशपत्रैकमेकं कुशपत्रं गृहीत्वा ह्रीं निरस्तः परावसुरिति-

सीद यज्ञपते ! ब्रह्मनिदन्ते कल्पितासनम् ।
 सीदासीति वदन् ब्रह्मा विशेत्ततोत्तरासुखः ॥ ३१ ॥
 सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्रह्माणं प्रार्थयेदिदम् ॥ ३२ ॥
 गोपाय यज्ञं यज्ञेश ! यज्ञं पाहि हृहस्यतेः ।
 माञ्च यज्ञपतिं पाहि कर्मसाक्षिन्नमोऽस्तु ते ॥ ३३ ॥
 गोपयामि वदेत् ब्रह्मा ब्रह्माभावे स्वयं वदेत् ।
 तत्र दर्भमयं विप्रं कल्पयेत् यज्ञसिद्धये ॥ ३४ ॥
 ततो ब्रह्मन्निहागच्छागच्छेत्यावाह्य साधकः ।
 पाद्यादिभिश्च सम्पूज्य यावद् यज्ञममापनम् ।
 तावद्भवद्भिः स्थातव्यमिति प्रार्थ्यं नमिष्यतः ॥ ३५ ॥

मन्त्रस्रज्जा उत्तरादिना सह तदेव कुशपलमग्नेर्हस्त्रिणखां दिशि
 निक्षिपेत् ॥ २६ । ३० ॥

सीदेति । हे यज्ञपते ! ब्रह्मन् ! इदं ते तदर्थं कल्पितासनं वर्त्तते
 त्वं सीदासीति वदन् ब्रह्माणं यज्ञकर्त्ता ब्रूयात् ततोऽहं सीदासीति
 वदन् ब्रह्मोत्तरासुखो भूत्वा तत्तासने विशेत् ॥ ३१ ॥

सम्पूज्येत्यादि । ततो गन्धपुष्पादिभिर्ब्रह्माणं सम्पूज्य तमेवेदं
 प्रार्थयेत् ॥ ३२ ॥

इदं किं प्रार्थयेदित्यपेक्षायामाह गोपाय यज्ञमित्यादि । गोपाय
 रक्ष ॥ ३३ ॥

गोपयामीति । यज्ञकत्वं प्रार्थितो ब्रह्मा गोपयामीति वदेत्
 ब्रह्माभावे तु गोपयामीति स्वयमेव वदेत् तत्र ब्रह्माभावे सति यज्ञ-
 सिद्धये दर्भमयं विप्रं कल्पयेत् ॥ ३४ ॥

तत इत्यादि । ततः परं साधको यज्ञकर्त्ता ब्रह्मन्निहा-
 गच्छागच्छेति मन्त्रेण ब्रह्माणमावाह्य पाद्यादिभिः सम्पूज्य च या-
 तवद्यज्ञममापनं भवेत्तावद्भवद्भिरेह स्थातव्यमिति प्रार्थ्यं च ततो
 ब्रह्माणं नमिष्येत् ॥ ३५ ॥

सोदकेन करेणाग्नेरीशानाद् ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
 त्रिधा पर्युक्ष्य वङ्गिष्ठ त्रिः प्रोक्ष्य तदनन्तरम् ॥ ३६ ॥
 आगत्य वर्त्मना तेन सूपविश्व निजासने ।
 स्थण्डिलस्योत्तरे दर्भानुदगग्रान् परिस्तिरेत् ॥ ३७ ॥
 तेषु यज्ञीयवस्तूनि सर्वाण्यासादयेत् सुधीः ।
 सोदकं प्रोक्षणीपात्रमाज्यस्थालीसमितकुशान् ॥ ३८ ॥
 आसाद्य स्तुक्स्तुवादीनि क्रां क्रीं क्रूमिति मन्त्रकैः ।
 दिव्यदृष्ट्या प्रोक्षणेन संस्तृत्य तदनन्तरम् ॥ ३९ ॥
 पृथिव्यां दक्षिणं जानु पातयित्वा स्रुवे स्रुचा ।
 घृतमादाय सतिमांश्चिन्तयन् हितमात्मनः ।
 क्रीं विष्णवे द्विष्ठान्तेन प्रदद्यादाहुतित्रयम् ॥ ४० ॥

सोदकेनेति । ततः सोदकेन करेण सज्जनेन हस्तेनाग्नेरी-
 शानादीशानकोणमारभ्य ब्रह्मणोऽन्तिकं ब्रह्मसमीपपर्यन्तं त्रिधा
 वारत्रयं पर्युक्ष्यामिषिच्य वङ्गिष्ठ त्रिवारत्रयं प्रोक्ष्य तदनन्तरं येन
 वर्त्मना ब्रह्मासनान्तिकं गतवानासीत्तेनैव वर्त्मनागत्य निजासने
 सूपविश्वं च यज्ञकर्त्ता स्थण्डिलस्योत्तरे देशे उदगग्रान् दर्भान् कुशान्
 परिस्तिरेत् ॥ ३६ । ३७ ॥

तेष्विति । सुधीर्यज्ञसाधकस्तेषु दर्भेषु सर्वाणि यज्ञीयवस्तू-
 न्यासादयेत् स्थापयेत् दर्भेषु यानि यज्ञीयवस्तूनि स्थापयेत्तान्याह
 सोदकमित्यादिना ॥ ३८ ॥

आसाद्येति । दर्भेषु सोदकप्रोक्षणीपात्रादीनि वस्तूनि स्तुक्-
 स्तुवादीनि यज्ञीयानि पात्राणि आसाद्य संस्थाप्य क्रां क्रीं क्रू-
 मिति मन्त्रकैर्दिव्यदृष्ट्या प्रोक्षणेन च तानि संस्तृत्य तदनन्तरं
 पृथिव्यां दक्षिणं जानु पातयित्वा स्रुचा स्रुवेण यज्ञीये पात्रे
 घृतमादाय गृहीत्वा सतिमान् यज्ञसाधक आत्मनो हितं चिन्तयन् सन्

तथैव वृतमादाय ध्यायन् देवं प्रजापतिम् ।

वायव्यादग्निर्कोणान्तं जुहुयादाज्यधारया ॥ ४१ ॥

पुनराज्यं समादाय ध्यायन् देवं पुरन्दरम् ।

नैऋतादीशकोणान्तं जुहुयादाज्यधारया ॥ ४२ ॥

ततोऽग्नेरुत्तरे यास्ये मध्ये च परमेश्वरि ! ।

अग्निं सोमं अग्नीसोमौ समुस्निष्य यथाक्रमात् ॥ ४३ ॥

सचतुर्थीनमोऽन्ते न मायाद्येनाहुतित्रयम् ।

हुत्वा विधेयकर्मांस्तं होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥ ४४ ॥

आहुतित्रयदानान्तं धाराहोमं प्रचक्षते ॥ ४५ ॥

द्विष्ठान्तेन स्वाहान्तेन ह्रीं विष्णवे इति मन्त्रेण विष्णुसहिष्याहुति-
त्रयं प्रदद्यात् ॥ ३६ । ४० ॥

तथैवेत्यादि । तथैव स्तुचा स्तुवे एव वृतमादाय ह्रीं बीजाद्येन
सचतुर्थीस्वाहान्तेन नाममन्त्रेण प्रजापतिं देवं ध्यायन् संस्तुहिष्य
वायव्यात् वायव्य कोणमारभ्याग्निर्कोणान्तं वृत्तधारया जुहुयात् ॥ ४१ ॥

पुनरित्यादि । पुनः स्तुचा स्तुवे व्याज्यं वृतं समादाय पुरन्दरं
देवं ध्यायन् संस्तुहिष्य ह्रीं बीजाद्येन सचतुर्थीस्वाहान्तेन नाममन्त्रेण
नैऋतादिर्नैऋतं कोणमारभ्येशकोणान्तमीशानकोणपर्यान्तमाज्यधारया
जुहुयात् ॥ ४२ ॥

तत इत्यादि । हे परमेश्वरि ! ततः परमग्नेरुत्तरे भागे यास्ये
दक्षिणे भागे मध्ये च यथाक्रमात् क्रमेणैवाग्निं सोमसग्नीषोमौ च
समुस्निष्य मायाद्येन ह्रीं बीजाद्येन सचतुर्थीनमोऽन्तेन नाममन्त्रेणा-
हुतित्रयं कृत्वा विचक्षणः सुधीर्यज्ञसाधको विधेयं कर्मांस्तं विधेये
ऋतुसंस्कारादौ कर्माण्युक्तं होमं कुर्यात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

आहुतीत्यादि । विष्णुद्देष्टव्याहुतित्रयदानमारभ्याग्न्याद्युद्देष्ट-
काहुतित्रयदानान्तं धाराहोमं प्रचक्षते प्रवदन्ति ॥ ४५ ॥

यदित्यादि । यद्वैवतसहिष्याहुतिं दद्यात् तत्कृते तदर्थं देयोद्दे-

यदुद्दिश्याहुतिं दद्यात् देयोद्देशोऽपि तत्कृते ।
 समाप्य प्रकृतं कर्म स्विष्टकृद्गोममाचरेत् ॥ ४६ ॥
 प्रायश्चित्तात्मको होमः कलौ नास्ति वरानने ! ।
 स्विष्टकृता व्याहृतिभिः प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४७ ॥
 पूर्ववद्विरादाय ब्रह्माणं मनसा स्मरन् ।
 अस्मिन् कर्मणि देवेश ! प्रमादाद्भ्रमतोऽपि वा ॥ ४८ ॥
 न्यूनाधिकं कृतं यच्च सर्वं स्विष्टकृतं कुरु ।
 मायाद्ये नामुना देवि ! स्वाहान्तेनाहुतिं हुनेत् ॥ ४९ ॥
 त्वमग्ने ! सर्वलोकानां पावनः स्विष्टकृत् प्रभुः ।
 यज्ञसाक्षी क्षेमकर्त्ता सर्वान् कामान् प्रपूरय ।

शोऽपि देयस्य वस्तुन उद्देश उल्लेखोऽपि कर्त्तव्यः यथा ह्यीं विष्णवे स्वाहा
 हविरिदं विष्णवे एवमेवेति विधेयकर्म्मार्हभूतं प्रकृतं कर्म्म होमकर्म्मैवं
 समाप्य स्विष्टकृद्गोमं गोभनाभीष्टकारकं होममाचरेत् ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तेत्यादि । कलौ युगे प्रायश्चित्तात्मकहोमाभावात् स्विष्ट-
 कृता होमेन व्याहृतिभिर्होमेन च प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४७ ॥

अथ स्विष्टकृद्गोमाचरणविधिमाह पूर्ववदित्यादिभिः । पूर्ववत्
 स्त्रुवेण स्त्रुचे हविरुत्तमादाय ब्रह्माणं प्रजापतिं मनसा स्मरन् सन्
 तसुद्दिश्य मायाद्येन ह्यीं बीजाद्येन स्वाहान्तेन-

अस्मिन् कर्मणि देवेश ! प्रमादाद्भ्रमतोऽपि वा ।

न्यूनाधिकं कृतं यच्च सर्वं स्विष्टकृतं कुरु ॥

इत्यसुना मन्त्रेणाहुतिं हुनेत् दद्यात् ॥ ४८ । ४९ ॥

त्वमित्यादि । ततोऽग्निसुद्दिश्यादिभूतया मायया ह्यीं बीजेनान्त-
 भूतया वज्रिजायया स्वाहया च संयुक्तेन-

त्वमग्ने ! सर्वलोकानां पावनः स्विष्टकृत् प्रभुः ।

यज्ञसाक्षी क्षेमकर्त्ता सर्वान् कामान् प्रपूरय ॥

अनेन हवनं कुर्यात् मायया वज्रिजायया ॥ ५० ॥
 इत्थं स्विष्टकृतं होमं समाप्य क्रतुसाधकः ।
 कर्मणोऽस्य परब्रह्मन्नयुक्तं विहितञ्च यत् ॥ ५१ ॥
 तच्छान्त्यै यज्ञसम्पत्त्यै व्याहृत्या ह्वयते विभो ! ।
 मायादिवज्रिजायान्तैर्भूर्भुवः स्वरिति त्रिभिः ॥ ५२ ॥
 आहुतित्रितयं दद्यात् त्रितयेन तथैव च ।
 हुत्वाग्नी यजमानेन दद्यात् पूर्णाहुतिं बुधः ॥ ५३ ॥
 स्वयं चेत् कर्मकर्त्ता स्यात् स्वयमेवाहुतिं क्षिपेत् ।
 अभिषेकविधानानामेवमेव विधिः स्मृतः ॥ ५४ ॥
 आदौ मायां समुच्चार्य ततो यज्ञपते ! वदेत् ।
 पूर्णो भवतु यज्ञो मे हृष्यन्तु यज्ञदेवताः ।
 फलानि सम्यक् यच्छन्तु वज्रिकान्तावधिर्मनुः ॥ ५५ ॥

इत्थमेव मन्त्रेण हवनं कुर्यात् ॥ ५० ॥

इत्यन्त्यादि । इत्यमनेन प्रकारेण स्विष्टकृतं होमं समाप्य
 क्रतुसाधको यज्ञकर्त्ता कर्मणोऽस्य परब्रह्मन्नयुक्तं विहितञ्च यत्
 तच्छान्त्यै यज्ञसम्पत्त्यै व्याहृत्या ह्वयते विभो इति परं ब्रह्म सम्प्रार्थ्य
 परं ब्रह्मैवोद्दिश्य च मायादिवज्रिजायान्तैर्ह्रीं बीजादिभिः स्वाहा-
 न्तैर्भूर्भुवःस्वरिति त्रिभिर्मन्त्रैराहुतित्रितयं दद्यात् तथैव ह्रीं
 बीजाद्येन स्वाहान्तेन भूरादित्रितयेनैकधाहुतिं दद्यात् बुधो यज्ञ-
 साधक एवं कृत्वा यजमानेन सह विष्णुमुद्दिश्य वक्ष्यमाणमन्त्रेणाग्निं
 पूर्णाहुतिं दद्यात् ॥ ५१-५३ ॥

स्वयञ्चेदित्यादिश्लोकस्तु स्पष्टार्थः ॥ ५४ ॥

येन मन्त्रेण पूर्णाहुतिं दद्यात् तमेव मन्त्रमाह आदावित्या-
 दिना साङ्गेन । आदौ मायां ह्रीं बीजं समुच्चार्य ततो, यज्ञ-
 पते इति वदेत् ततः पूर्णो भवतु यज्ञो मे हृष्यन्तु यज्ञदेवताः

मन्त्रेणानेन मतिमानुत्थाय सुसमाहितः ।
 फलताम्बूलसहिताहुतिं दद्याद्, ताशने ॥ ५६ ॥
 दत्तपूर्णाहुतिर्विद्वान् शान्तिकर्म समाचरेत् ।
 प्रोक्षणीपात्रतीयेन कुशैः सम्मार्जयेच्छिरः ॥ ५७ ॥
 आपः सुमित्रियाः सन्तु भवन्त्वोषधयो मम ।
 आपो रक्षन्तु मां नित्यमापो नारायणः स्वयम् ॥ ५८ ॥
 आपो हिष्ठामयोभुवस्तान ऊर्जे दधातनः ।
 इत्याभ्यां मार्जनं कृत्वा भूमौ विन्दून् विनिक्षिपेत् ॥ ५९ ॥
 ये द्विषन्ति च मां नित्यं यांश्च द्विषो नरान् वयम् ।
 आपो दुर्मित्रियास्तेषां सन्तु भक्षन्तु तानपि ॥ ६० ॥
 अनेनेशानदिग्भागे विन्दून् प्रक्षिप्य तान् कुशान् ।

फलानि सस्यग्यच्छन्तु इति मनुर्जातः अयं मनुर्वह्निक्कान्तावधि
 स्वाहान्तः प्रोक्तः ॥ ५५ ॥

मन्त्रेणेत्यादि । मतिमान् यज्ञसाधको यजमानेन सहोत्थाय सुस-
 माहितः अतिसायधानः सज्जनेन मन्त्रेण फलताम्बूलसहिताहुतिं हुता-
 शनेऽग्नौ दद्यात् ॥ ५६ ॥

दत्तेत्यादि । एवं दत्तपूर्णाहुतिः सन् विद्वान् यज्ञसाधकः
 शान्तिकर्म समाचरेत् । शान्तिकर्माचरणस्यैव विधिसाह प्रोक्षणी-
 पात्रेत्यादिभिः ॥ ५७ ॥

शिरःसम्मार्जनार्थमाप इत्यादिकं मन्त्रद्वयसाह आप इति । हे
 आपो ! भवत्यो मम सुमित्रियाः सन्तु ओषधयश्च भवन्तु इत्येवमन्त्रयः
 सुमित्रियाण्येव सुमित्रियाः स्वार्थे ण्यः तस्येवादेशः ॥ ५८ ॥

आप इत्यादेशर्थो वक्ष्यते । इत्याभ्यां मन्त्राभ्यां शिरसो मार्जनं
 कृत्वा भूमौ कुशैर्विन्दून् विनिक्षिपेत् ॥ ५९ ॥

भूमौ विन्दूनां निक्षेपणस्य मन्त्रसाह ये द्विषन्तीति ॥ ६० ॥

हित्वा कृताञ्जलिभूत्वा प्रार्थयेद्व्यवाहनम् ॥ ६१ ॥
 बुद्धिं विद्यां बलं मेधां प्रज्ञां यथा यशः श्रियम् ।
 आरोग्यं तेज आयुथं देहि मे हव्यवाहन ! ॥ ६२ ॥
 इति प्रार्थ्य वीतिहोत्रं विसृजेदमुना शिवे ! ॥ ६३ ॥
 यज्ञ ! यज्ञपतिं गच्छ यज्ञं गच्छ हुताशन ! ।
 स्वां योनिं गच्छ यज्ञेश ! पूरयास्मन्ननोरथम् ॥ ६४ ॥
 अग्ने ! क्षमस्व स्वाहेति मन्त्रेणाग्ने रुदग्दिशि ।
 दत्त्वा दध्नाहुतिं वज्रिं दक्षिणस्यां विचालयेत् ॥ ६५ ॥
 ब्रह्मणे दक्षिणां दत्त्वा भक्त्या नत्वा विसर्जयेत् ।
 ततस्तु तिलकं कुर्यात् सुवसंलग्नभस्मना ॥ ६६ ॥

अग्नेनेत्यादि । अग्नेन मन्त्रेणेशानदिग्भागे कुशैर्विन्दून् प्रक्षिप्य
 तान् कुशानपि तत्रैव हित्वा त्यक्त्वा कृताञ्जलिभूत्वा हव्यवाहनमग्निं
 प्रार्थयेत् ॥ ६१ ॥

अस्मिन् किं प्रार्थयेदित्यपेक्षायामाह बुद्धिमित्यादि । बुद्धिम् शास्त्रा-
 दितत्त्वज्ञानम् विद्याम् व्याख्यानम् मेधाम् धारणावतीं श्रियम्
 प्रज्ञाम् सारासारविवेकनैपुण्यम् ॥ ६२ ॥

इतीति । हे शिवे ! इति वीतिहोत्रमग्निं प्रार्थ्यामुना वक्ष्यमा-
 ष्येन मन्त्रेण तमेव विसृजेत् ॥ ६३ ॥

अग्निविसर्जनस्यैव मन्त्रमाह यज्ञेति । हे यज्ञ ! त्वं यज्ञपतिं
 विष्णुं गच्छ प्राप्तुहि हे हुताशन ! त्वं यज्ञं गच्छ हे यज्ञेश ! यज्ञ-
 कर्त्तृस्त्वं स्वां योनिमात्मनीयस्थानं गच्छ हे यज्ञादिक ! त्वमस्मन्ननोरथ-
 मस्माकं कामं पूरय यज्ञयज्ञपतिमित्यादिनाऽग्ने ! क्षमस्व स्वाहेत्यन्तेनानेन
 मन्त्रेणाग्नौ रुदग्दिशि दध्नाहुतिं दत्त्वा दक्षिणस्यां दिशि वज्रिभनेनैव
 मन्त्रेण विचालयेत् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

ब्रह्मणे इत्यादिस्तु स्पष्टार्थः ॥ ६६ ॥

मायां कामं समुच्चार्य सर्वशान्तिकरो भवम् ।
 ललाटे तिलकं कुर्यात् मन्त्रेणानेन याज्ञिकः ॥ ६७ ॥
 शान्तिरस्तु शिवं चास्तु वासवाग्निप्रसादतः ।
 मरुतां ब्रह्मणश्चैव वसुरुद्रप्रजापतेः ॥ ६८ ॥
 अनेन मनुनायुथं धारयन्मस्तकोपरि ।
 स्वगत्या दक्षिणां दद्यात् होमप्रकृतकर्मणोः ॥ ६९ ॥
 इति ते कथिता देवि ! सर्वकर्मकुशण्डिका ।
 प्रयोज्या शुभकर्मादौ यत्नतः कुलसाधकैः ॥ ७० ॥
 प्रकृते कर्मणि शिवे ! चरुर्धेयां कुलागमः ।
 सिद्धार्थं कर्मणान्तेषां चरुकर्म निगद्यते ॥ ७१ ॥
 चरुस्थाली प्रकर्त्तव्या ताम्नी वा मृत्तिकोद्भवा ॥ ७२ ॥
 कुशण्डिकोक्तविधिना द्रव्यसंस्करणावधि ।
 कृत्वा कर्म चरुस्थालीमानयेदात्मसम्मुखे ॥ ७३ ॥

ननु केन मन्त्रेण ललाटे तिलकं कर्त्तव्यं तत्राह मायामित्यादि ।
 मायां ह्रीं वीजं कामं क्लीं वीजं समुच्चार्य सर्वशान्तिकरो भवेति वदेत्
 योजनया ह्रीं क्लीं सर्वशान्तिकरो भवेति मन्त्रो जातः याज्ञिको यज्ञ-
 कर्त्तानेन मन्त्रेण ललाटे तिलकं कुर्यात् ॥ ६७ ॥

शान्तिरित्यादि । शिवम् कल्याणम् मरुतामित्यादावपि प्रसादतः
 इत्यस्य योजना कर्त्तव्या ॥ ६८ ॥

अनेनेति । अनेन शान्तिरस्त्वित्यादिना प्रजापतेरित्यनेन मनुना
 मस्तकोपरि पुष्टं धारयेत् ततो होमप्रकृतकर्मणोः स्वगत्या दक्षिणां
 यज्ञसाधकाय ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

प्रकृत इत्यादि । प्रकृते कर्मणि ऋतुसंस्कारादौ चरुः देवतार्थः
 परमाह कुले आगमनं यस्य चरोः स कुलागमः ॥ ७१ ॥

चरुर्धेयं वा चरुस्थालीत्यादिभिः ॥ ७२ ॥

अक्षतामत्रणां दृष्ट्वा प्रादेशपरिमाणकम् ।

पवित्रकुशमेकञ्च स्थालीमध्ये नियोजयेत् ॥ ७४ ॥

अनीय तण्डुलांस्तत संस्थाप्य स्थण्डिलान्तिके ।

यस्मिन् कर्मणि ये देवाः पूजनीयाः सुरार्चिताः ॥ ७५ ॥

तत्तन्नाम चतुर्थ्यन्तमुक्त्वा त्वाजुष्टमीरयन् ।

गृह्णामि निर्वपामीति प्रोक्षामीति क्रमाददन् ॥ ७६ ॥

गृहीत्वा निर्वपेत् स्थाल्यां प्रोक्षयेज्जलविन्दुना ।

प्रत्येकचतुरो मुष्टीन् देवसुद्दिश्य तण्डुलान् ॥ ७७ ॥

ततो दुग्धं शिताञ्चैव दत्त्वा पाकविधानतः ।

सुपचेत् संस्मृते वक्त्रौ सावधानेन सुव्रते ! ॥ ७८ ॥

कुशण्डिकेत्यादि । कुशण्डिकोक्तविधिना द्रव्यसंस्कारणावधि द्रव्य-
संस्कारपर्यन्तं सर्वं कर्म कृत्वा चत्स्थालीनात्मसंस्कारे देशे आनयेत् ॥ ७३ ॥

अक्षतामिति । ततोऽक्षतामभग्नानमत्रणानच्छिद्रां चत्स्थालीं दृष्ट्वा
प्रादेशपरिमाणकमेक पवित्रकुशं स्थालीमध्ये नियोजयेत् ॥ ७४ ॥

अनीयेत्यादि । ततस्तत्र वक्षस्थाने तण्डुलानानीय स्थण्डिला-
न्तिके संस्थाप्य यस्मिन् चतुसंस्कारादौ कर्मणि ये देवाः पूजनीया-
स्तत्तन्नाम चतुर्थ्यन्तमुक्त्वा ततः परं त्वाजुष्टमीरयन् वदन् ततः परं
क्रमादेव गृह्णामीति निर्वपामीति प्रोक्षामीति च वदन् सन् प्रत्येकं
देवसुद्दिश्य चतुरो मुष्टीन् चतुर्दशपरिमितं तण्डुलान् गृहीत्वा
स्थाल्यां निर्वपेत् जलविन्दुना प्रोक्षयेच्च असुकदेवाय त्वाजुष्टं गृह्णा-
मीति मन्त्रेण तण्डुलानादावासुकदेवाय त्वाजुष्टं निर्वपामीति मन्त्रेण
स्थाल्यां निर्वपेत् असुकदेवाय त्वाजुष्टं प्रोक्षामीति मन्त्रेण जल-
विन्दुना तानभिषिञ्चेच्चैत्यर्थः तद्वाजुष्टमिति व्हेदः वाजुष्टम् प्रीतिः
वाजुष्टमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ७५-७७ ॥

तत इति । हे सुव्रते ! ततः परं क्रमेण दुग्धं शिताञ्च

सुपक्वं कीमलं ज्ञात्वा दद्यात् तत्र घृतसुवम् ॥ ७९ ॥
 अग्ने रुत्तरतः पात्रं विनिधाय कुशोपरि ।
 पुनस्त्रिधा घृतं दत्वा स्थालीमाच्छादयेत् कुशैः ॥ ८० ॥
 ततः सुवे चरुस्थाल्या घृताधारणपूर्वकम् ।
 किञ्चिच्चरुं समादाय जानुहोमं समाचरेत् ॥ ८१ ॥
 धाराहोमं ततः कृत्वा प्रधानीभूतकर्मणि ।
 यत्र ये विहिता देवास्तन्मन्त्रैराहुतिर्हुनेत् ॥ ८२ ॥
 समाप्य प्रकृतं होमं स्विष्टकृद्धोमपूर्वकम् ।
 प्रायश्चित्तात्मकं हुत्वा कुर्यात् कर्मसमापनम् ॥ ८३ ॥
 संस्कारेषु प्रतिष्ठासु विधिरेषः प्रकीर्तितः ।
 विधेयः शुभकर्मणादी कर्मसंसिद्धिहेतवे ॥ ८४ ॥

स्थाल्यां दत्वा सावधानेन मनसा संस्कृते वज्रौ पात्रकविधानतश्चरुं
 सुपचेत् ॥ ७८ ॥

सुपकमिति । ततः सुपक्वं कीमलं चरुं ज्ञात्वा तत्र घृतसुवम् घृत-
 पूर्णसुवम् दद्यात् ॥ ७९ ॥

अग्नौ रिति । ततश्चरुपात्रमग्नौ रक्ताय्याग्नौ रुत्तरतो देगे कुशोपरि
 विनिधाय संस्थाप्य च पुनस्त्रिधा त्रिवारं तत्र घृतं दत्वा कुशैः स्थाली-
 माच्छादयेत् ॥ ८० ॥

तत इति । ततः परं घृताधारणपूर्वकं घृतसेचनपूर्वकं चरुस्थाल्याः
 सकाशात् किञ्चिच्चरुं सुवे समादाय गृहीत्वा जानुहोमं समाचरेत्
 कुर्यात् घृथिव्यां दक्षिणं जानु पातयित्वा यो होमो विधीयते स एव
 जानुहोमो ज्ञातव्यः ॥ ८१ ॥

धारेत्यादि । ततो धाराहोमं कृत्वा यत्र तस्मिन् प्रधानीभूतकर्मणि
 ये देवाः पूज्या विहितास्तन्मन्त्रैस्तेषां देवानां मन्त्रैराहुतीर्हुनेद्दद्यात्
 ॥ ८२ ॥

समाप्येति । एवं प्रकृतं होमं समाप्य स्विष्टकृद्धोमपूर्वकं प्राय-

अथोच्यते महामाये ! गर्भाधानादिकाः क्रियाः ।
 तत्रादावतुसंस्कारः कथ्यते क्रमतः शृणु ॥ ८५ ॥
 कृतनित्यक्रियः शुद्धः पञ्चदेवान् समर्चयेत् ।
 ब्रह्मा दुर्गा गणेशश्च ग्रहा दिक्पतयस्तथा ॥ ८६ ॥
 स्थण्डिलस्येन्द्रदिग्भागे घटेष्वेतान् प्रपूजयेत् ।
 ततस्तु मातृकाः पूज्या गौर्याद्याः षोडश क्रमात् ॥ ८७ ॥
 गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
 देवसेना स्वधा स्वाहा शान्तिः पुष्टिर्धृतिः क्षमा ।
 आत्मनो देवता चैव तथैव कुलदेवता ॥ ८८ ॥
 आद्यान्तु मातरः सर्वास्त्रिदशानन्दकारिकाः ।
 विवाहव्रतयज्ञानां सर्वाभीष्टं प्रकल्पताम् ॥ ८९ ॥
 यानशक्तिसमारूढाः सौम्यमूर्त्तिधराः सदा ।
 आद्यान्तु मातरः सर्वा यज्ञोत्सवसमृद्धये ॥ ९० ॥
 इत्यावाह्य मातृगणान् स्वशक्त्या परिपूज्य च ।

श्विसात्मकं हुत्वा होमं कृत्वा कर्मसमापनं होमकर्मणः समाप्तिं कुर्यात्
 ॥ ८९-८५ ॥

ऋतुसंस्कारविधिमेवाह कृतनित्यक्रिय इत्यादिभिः । ननु कान्
 पञ्चदेवान् समर्चयेदित्यपेक्षायामाह ब्रह्मेत्यादि ॥ ८६ ॥

स्थण्डिलस्येत्यादि । स्थण्डिलस्य चत्वरस्येन्द्रदिग्भागे पूर्वभागे सं-
 स्थापितेषु पञ्चसु घटेष्वेतान् ब्रह्मादीन् देवान् गन्धपुष्पादिभिः पूजयेत्
 ॥ ८७ ॥

पूज्या गौर्याद्याः षोडशमातृका एव दर्शयति गौरीत्यादिना
 साङ्गेन ॥ ८८ ॥

अथ गौर्यादिषोडशमातृकावाहनार्थं मन्त्रद्वयमाह आद्यान्तु
 मातरः सर्वा इत्यादि ॥ ८९ ॥ ९० ॥

देहल्यां नाभिमात्रायां प्रादेशपरिमाणतः ।

सप्त वा पञ्च वा विन्दून् दद्यात् सिन्दूरचन्दनैः ॥ ८१ ॥

प्रत्येकविन्दुं मतिमान् कामं मायां रमां स्मरन् ।

घृतधारामविच्छिन्नां दत्वा तत्र वसुं यजेत् ॥ ८२ ॥

वसुधारां प्रकल्प्यैवं मयोक्ते नैव वर्त्मना ।

विरच्य स्थण्डिलं धीरो वक्त्रिस्थापनपूर्वकम् ।

होमद्रव्याणि संस्कृत्य पचेच्चरुमनुत्तमम् ॥ ८३ ॥

प्राजापत्यश्चरुश्चात्र वायुनामा हुताशनः ।

समाप्य धाराहोमान्तं कृत्यमार्त्तवमारभेत् ॥ ८४ ॥

क्षीं प्रजापतये स्वाहा चरुणैवाहुतित्रयम् ।

इतीत्यादि । इत्याभ्यां मन्त्राभ्यां सादृश्यानावाङ्मयस्वस्वत्प्रा-
ग्व्युष्मादिभिः परिपूज्य च नाभिमात्रायां नाभिपरिमितायां देहल्यां
प्रादेशपरिमाणकपरिमिते देगे सप्त वा पञ्च वा विन्दून् सिन्दूरचन्दनै-
र्दद्यात् ॥ ८१ ॥

प्रत्येकेत्यादि । मतिमान् कर्मसाधकः कामं क्लीमिति मायां ह्री-
मिति रमां श्रीमिति च वीजं स्मरन् सन् प्रत्येकविन्दुमविच्छिन्नां घृत-
धारां दत्वा तत्रैव वसुं देवं गन्धपुष्पादिभिर्यजेत् ॥ ८२ ॥

वसुधारामित्यादि । मयोक्ते नैव वर्त्मनैवमनेन प्रकारेण वसुधारां
प्रकल्प्य सम्पाद्य धीरो विचक्षणः कर्मसाधकः स्थण्डिलं चत्वारं विरच्य
तत्र वक्त्रिस्थापनपूर्वकं होमद्रव्याणि संस्कृत्य चानुत्तमं न विद्यते उत्तमो
यस्मादेवं भूतं चरुं पवेत् ॥ ८३ ॥

प्राजापत्य इत्यादि । अत्र ऋतुसंस्कारकर्माणि यज्ञरुः पच्यंते
स प्राजापत्यः प्राजापतिदेवताको भवति हुताशनोऽग्निश्च वायुनामा
भवति ततः पूर्वोक्तेन विधिना धाराहोमान्तं कर्म समाप्य कृत्यं
कर्त्तव्यं मार्त्तवस्तुसंस्कारकर्मारभेत् ॥ ८४ ॥

प्रदायैकाहुतिं दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयन् ॥ ८५ ॥
 विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।
 आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ ८६ ॥
 आज्येन चरुणा वापि साज्येन चरुणापि वा ।
 सूर्यं प्रजापतिं विष्णुं ध्यायेन्नाहुतिमुत्सृजेत् ॥ ८७ ॥
 गर्भं धेहि शिनीवाली गर्भं धेहि सरस्वती ।
 गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजौ ॥ ८८ ॥
 ध्यात्वा देवीं शिनीवालीं सरस्वत्यश्विनौ तथा ।
 स्वाहान्तमनुनानेन दद्यादाहुतिमुत्तमाम् ॥ ८९ ॥
 ततः कामं बभू मायां रमां कूर्चं समुच्चरन् ।
 अमुष्यै पुत्रकामायै गर्भमाधेहि सद्विठम् ।
 उक्त्वा ध्यात्वा रविं विष्णुं जुहुयात् संस्मृतेऽनले ॥ ९० ॥

ह्योमित्यादि । ह्यौ प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रेण प्रजापतिसंहिष्य
 चरुणैवाहुतिद्वयं प्रदायेमं वक्ष्यमाणं मन्त्रमुदीरयन् वदन् सन् एकाहुतिं
 दद्यात् ॥ ८५ ॥

एकाहुतिदानार्थं मन्त्रमेवाह विष्णुर्योनिमिति । पिंशतु
 दीपयतु ॥ ८६ ॥

आज्येनेत्यादि । विष्णुर्योनिमित्यादिना मन्त्रेणाज्येन घृतेन वा
 चरुणैव वा साज्येन सघृतेन चरुणा वा सूर्यं प्रजापतिं विष्णुञ्च
 ध्यायन् संस्तानेबोद्धिष्यैकामाहुतिमुत्सृजेद्दद्यात् ॥ ८७ । ८८ ॥

ध्यात्वोत्यादि । अनेन गर्भं धेहि शिनीवालीत्यादिना स्वाहान्तेन
 मनुना शिनीवालीं देवीं तथा सरस्वत्यश्विनौ सरस्वतीसहितावश्विनौ
 देवौ च ध्यात्वा उत्तमासाहुतिं दद्यात् ॥ ८९ ॥

तत इत्यादि । ततः परं कामं क्लीमिति बभू स्त्रीमिति मायां ह्योमिति
 रमां श्रीमिति कूर्चं ऋमिति च वीजं समुच्चरन् सद्विठं स्वाहासहितममुष्यै

यद्येयं पृथिवी देवी ह्युत्ताना गर्भमादधे ।
 तथा त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतये ।
 स्वाहान्तेनामुना विष्णुं ध्यायन्नाहुतिमाचरेत् ॥ १०१ ॥
 पुनराज्यं समादाय ध्यात्वा विष्णुं परात्परम् ।
 विष्णो ! ज्येष्ठेन रूपेण नार्यामस्यां वरीयसम् ।
 सुतमाधेहि च हन्वमुक्ता वक्त्रौ हविस्त्यजेत् ॥ १०२ ॥
 कामेन पुटितां मायां मायया पुटितां वधूम् ।
 पुनः कामञ्च मायाञ्च पठित्वास्याः शिरः स्पृशेत् ॥ १०३ ॥
 पतिपुत्रवतीभिश्च नारीभिः परिवेष्टितः ।
 शिरश्चालभ्य हस्ताभ्यां वध्वाः क्रोडाञ्चले पतिः ॥ १०४ ॥

पुत्रकामायै गर्भमाधेहीत्युक्ता क्लीं स्त्रीं ह्रीं श्रीं ह्रस्वसुधै पुत्रकामायै
 गर्भमाधेहि स्वाहेति मन्त्रमुच्चार्य रविं विष्णुञ्च ध्यात्वा संस्कृतेऽनले
 जुहुयात् ॥ १०० ॥

यद्येयमिति । सूतये प्रसवाय स्वाहान्तेनामुना यद्येयं पृथिवीत्या-
 दिना मन्त्रेण विष्णुं ध्यायंस्त्वमेवोद्दिश्याकृतिमाहरेद्वक्त्रौ दद्यात् ॥ १०१ ॥

पुनरित्यादि । पुनराज्यं धृतं समादाय गृहीत्वा परादपि परं
 श्रेष्ठं विष्णुं ध्यात्वा तमेवोद्दिश्य विष्णो ! ज्येष्ठेन रूपेण नार्यामस्यां
 वरीयसं सुतमाधेहि स्वाहेति मन्त्रमुक्ता वक्त्रौ हविर्धृतं त्यजेदित्यन्वयः
 ज्येष्ठेन श्रेष्ठेन रूपेण विशिष्टम् वरीयसमतिवरमतिश्रेष्ठमित्यर्थः
 उक्तं स्वाहा ॥ १०२ ॥

कामेनेति । ततः कामेन क्लीमिति वीजेन पुटितामादावन्ते च
 संयुक्तां मायां ह्रीं वीजं तथैव मायया ह्रीं वीजेन पुटितां वधूम् स्त्रीं
 वीजं पुनः कामं क्लीं वीजं च मायां ह्रीं वीजं च पठित्वा क्लीं ह्रीं क्लीं ह्रीं
 स्त्रीं ह्रीं क्लीं ह्रीमिति मन्त्रं पठित्वास्या मायाया शिरः स्पृशेत् ॥ १०३ ॥

पतीत्यादि । पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिः परिवेष्टितः पतिर्हस्ताभ्यां
 वध्वाः शिरश्चालभ्य स्पृष्ट्वा तस्या एव क्रोडाञ्चले हस्ताभ्यां विष्णुं

विष्णुं दुर्गां विधिं सूर्यं ध्यात्वा दद्यात् फलत्रयम् ।
 ततः स्विष्टकृतं हुत्वा प्रायश्चित्त्वा समापयेत् ॥ १०५ ॥
 यद्वा प्रदोषसमये गौरीशङ्करपूजनात् ।
 भास्करार्घ्यप्रदानाच्च दम्पत्योः शोधनं भवेत् ॥ १०६ ॥
 आर्त्तवं कथितं कर्म गर्भाधानमथ शृणु ॥ १०७ ॥
 तद्वात्वावन्यरात्रौ वा युग्मायां निशि भार्यया ।
 सद्नाभ्यन्तरं गत्वा ध्यात्वा देवं प्रजापतिम् ॥ १०८ ॥
 सृशन् पत्नीं पठेद्भर्ता मायावीजपुरःसरम् ।
 आवयोः सुप्रजायै त्वं शय्ये ! शुभकरी भव ॥ १०९ ॥
 आरुह्य भार्यया शय्यां प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।
 उपविश्य स्त्रियं पश्यन् हस्तमाधाय मस्तके ।
 वामेन पाणिनालिङ्ग्य स्थाने स्थाने मनुं जपेत् ॥ ११० ॥

दुर्गां विधिं प्रजापतिं सूर्यञ्च ध्यात्वा फलत्रयं दद्यात् समापयेत्
 आर्त्तवं कर्मेति शेषः ॥ १०४ । १०५ ॥

अथान्यदृतसंस्कारस्य विधानमाह यद्वैत्याद्येकेन । प्रदोषसमये
 रात्र्यारम्भसमये ॥ १०६ । १०७ ॥

अथ गर्भाधानक्रियाविधिमेवाह तद्वात्वावित्वादिभिः । तद्वात्वावृत-
 संस्काररात्रावन्यरात्रौ वा युग्मायामेव निशि भार्यया सह सद्नाभ्य-
 न्तरं गत्वा प्रजापतिं देवं ध्यात्वा च पत्नीं सृशन् भर्ता मायावीजपुरः-
 सरं मायावीजं ह्रीमिति पुरःसरमप्येसरं यत्नैर्वेम्भूतं आवयोः सुप्रजायै
 त्वं शय्ये शुभकरी भवेति मन्त्रं पठेत् ॥ १०८ । १०९ ॥

आरुह्येति । ततो भार्यया सह शय्यामारुह्य प्राङ्मुखोऽङ्मुखो
 वा भूत्वा तत्रोपविश्य च स्त्रियं पश्यन् भर्ता तस्या मस्तके दक्षिणं
 हस्तमाधाय वामेन पाणिना तामालिङ्ग्य च स्थाने स्थाने मनुं जपेत्
 ॥ ११० ॥

शीर्षे कामं शतं जप्त्वा चिवुके वाग्भवं शतम् ।
 कण्ठे रमां विंशतिधा स्तनद्वन्द्वे शतं शतम् ॥ १११ ॥
 हृदये दशधा मायां नाभौ तां पञ्चविंशतिम् ।
 जम्बा योनौ करं दत्त्वा कामेन सह वाग्भवम् ॥ ११२ ॥
 शतमष्टोत्तरं जप्त्वा लिङ्गेऽप्येवं समाचरेत् ।
 विकाशाय मायया योनिं स्त्रियं गच्छेत् सुतासये ॥ ११३ ॥
 रेतःसम्पातसमये ध्यात्वा विश्वकृतं पतिः ।
 नाभेरधस्तात् चित्कुण्डे रक्तिमायां प्रपातयेत् ॥ ११४ ॥
 शुक्रसेकान्तरे विद्वानिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ११५ ॥
 यथाग्निना सगर्भाभूद्यौर्यथा वज्रधारिणा ।
 वायुना दिग्भवती तथा गर्भवती भव ॥ ११६ ॥

ननु कस्मिन् कस्मिन् स्थाने कं कं मन्त्रं जपेदित्यपेक्षायासाह
 शीर्षे काममित्यादि । शीर्षे मस्तके कामं क्लीमिति मन्त्रं शतवारं जप्त्वा
 चिवुके ओष्ठाधराधोभागे च वाग्भवम् ऐमिति मन्त्रं शतवारं जप्त्वा
 कण्ठे च रमां श्रीमिति मन्त्रं विंशतिधा विंशतिवारं जप्त्वा स्तनद्वन्द्वे
 च श्रीमिति मन्त्रं शतं जपेत् ॥ १११ ॥

हृदये इत्यादि । ततो भार्याया हृदये मायां ह्रीमिति मन्त्रं
 दशधा जप्त्वा नाभौ च तां मायां ह्रीमिति मन्त्रं पञ्चविंशतिवारं जप्त्वा
 योनौ च करं दत्त्वा कामेन क्लीमिति वीजेन सह वाग्भवं ऐमिति मन्त्र-
 मष्टोत्तरं शतं जप्त्वा लिङ्गेऽप्येवं क्लीम् ऐमिति मन्त्रस्य जपं समाचरेत्
 पतिर्मायया ह्रीमिति मन्त्रेण योनिं विकाशाय व्यादाय सुतासये पुत्र-
 प्राप्त्रये स्त्रियं गच्छेत् ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

रेतःसम्पातित्यादि । रेतःसम्पातसमये बीजसम्पातनकाले पतिर्वि-
 श्वकृतं प्रजापतिं ध्यात्वा नाभेरधस्ताच्चित्कुण्डे रक्तिमायां नाभ्यां बीजं
 प्रपातयेत् ॥ ११४ । ११५ ॥

जाते गर्भे ऋतौ तस्मिन्नन्यस्मिन् वा महेश्वरि ! ।
 तृतीये गर्भमासे तु चरेत् पुंसवनं गृही ॥ ११७ ॥
 कृतनित्यक्रियो भर्ता पञ्चदेवान् समर्चयेत् ।
 गौर्यादिमातृकाश्चैव वसोधारां प्रकल्पयेत् ॥ ११८ ॥
 वृद्धिश्चाङ्गं ततः कृत्वा पूर्वोक्तविधिना सुधीः ।
 धाराहोमान्तमापाद्य कुर्यात् पुंसवनक्रियां ॥ ११९ ॥
 प्राजापत्यश्चरुस्तत्र चन्द्रनामा हुताशनः ॥ १२० ॥
 गव्ये दध्नि यवञ्चैकं द्वौ माषावपि निक्षिपेत् ।
 पतिः पृच्छेत् स्त्रियं भद्रे ! किं त्वं पिबसि त्रिः कृतम् ॥ १२१ ॥
 ततः सीमन्तिनी ब्रूयात् मायापुंसवनं त्रिधा ।
 प्रसृतींस्त्रीन् पिबेन्नारी यवमाषयुतं दधि ॥ १२२ ॥
 जीवत्सुताभिर्वनितां यागस्थानं समानयेत् ।
 संस्थाप्य वामभागे तां चरुहीमं समाचरेत् ॥ १२३ ॥

वीजसेकान्तरे यं सत्त्वं भर्ता पठेत्तमेव सत्त्वमाह यथाग्निनेति ।
 भूः पृथ्वी द्यौः स्वर्गः वज्रधारिणा इन्द्रेण ॥ ११६ । ११७ ॥
 पुंसवनक्रियाविधिमेवाह कृतनित्यक्रिय इत्यादिभिः । कृतनित्य-
 क्रियो भर्ता पूर्वोक्तान् ब्रह्मादीन् पञ्च देवान् समर्चयेत् ॥ ११८ । ११९ ॥
 तत्र पुंसवनक्रियायाम् ॥ १२० ॥
 गव्ये इत्यादि । गव्ये गोसम्बन्धिनि दध्नि एकं यवं द्वौ माषावपि
 निक्षिपेत् ततो हे भद्रे ! पति ! त्वं किं पिबसीति पतिस्त्रिःकृतं
 त्रिवारं स्त्रियं पृच्छेत् ॥ १२१ ॥
 तत इति । ततः परं मायापुंसवनं स्त्रीं पुंसवनमिति सीमन्तिनी
 स्त्री त्रिधा त्रिवारं ब्रूयात् ततो नारी यागस्थानादन्यत्र गत्वा त्रीन्
 प्रसृतीन् यवमाषयुतं दधि पिबेत् ॥ १२२ ॥
 जीवदित्यादि । ततो जीवन्तः सुताः पुत्रा यासान्ता जीवत्सुता-

पूर्ववच्चरुमादाय मायां कूर्चं समुच्चरन् ।
ये गर्भविघ्नकर्तारो ये च गर्भविनाशकाः ॥ १२४ ॥
भूताः प्रेताः पिशाचाश्च वेताला बालघातकाः ।
तान् सर्वान् नाशय इन्द्रं गर्भरक्षां कुरु द्विठः ॥ १२५ ॥
मन्त्रेणानेन रक्षोघ्नं चिन्तयित्वा हुताशनम् ।
रुद्रं प्रजापतिं ध्यायन् प्रदद्यात् द्वादशाहुतीः १२६ ॥
ततो मायाचन्द्रमसे स्वाहेत्याहुतिपञ्चकम् ।
दत्त्वा भार्याहृदि स्पृष्ट्वा मायालक्ष्मीं शतं जपेत् ॥ १२७ ॥
ततः स्विष्टकृतं हुत्वा प्रायश्चित्त्वा समापयेत् ।
ततस्तु पञ्चमे मासि दद्यात् पञ्चामृतं स्त्रियै ॥ १२८ ॥
शर्करा मधु दुग्धञ्च घृतं दधि समांशकम् ।
पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं देहशुद्धौ विधीयते ॥ १२९ ॥

स्ताभिः स्त्रीभिः सह वनितं स्त्रियं यागस्थानं समानयेत् तां वनितं
वासभागे संस्थाय चरुहोमं समाचरेत् ॥ १३३ ॥

पूर्ववदिति । पूर्ववत् सुवे चरुमादाय गृहीत्वा मायां ह्रीमिति
कूर्चं ह्रीमिति च बीजं समुच्चरन् ये गर्भत्यादि तान् सर्वानित्यन्तं वाक्य-
मुच्चरेत् ततो नाशय इन्द्रमुच्चरेत् ततो गर्भरक्षां कुरु स्वाहेति वदेत् ततो
द्विठः स्वाहेति वदेत् सकलपदयोजनया ह्रीं ह्रं ये गर्भविघ्नकर्तारो ये
च गर्भविनाशका भूताः प्रेताः पिशाचाश्च वेताला बालघातकास्तान्
सर्वान्नाशय नाशय गर्भरक्षां कुरु स्वाहेति मन्त्रो जातः अनेन मन्त्रेण
रक्षोघ्नं रक्षोघ्ननामानं हुताशनमग्निं चिन्तयित्वा रुद्रं प्रजापतिञ्च
ध्यायन् द्वादशाहुतीः दद्यात् ॥ १२४-१२६ ॥

तत इत्यादि । ततः परं ह्रीं चन्द्रमसे स्वाहेति मन्त्रेणाहुतिपञ्चकं
दत्त्वा भार्याहृदि स्पृष्ट्वा मायां लक्ष्मीं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रं शतवारं
जपेत् ॥ १२७ ॥

समापयेत् पुंसवने कर्मेति शेषः ॥ १२८ ॥

वाग्भवं मदनं लक्ष्मीं मायां कूर्चं पुरन्दरम् ।
 पञ्चद्रव्योपरि शिवे ! प्रजप्य पञ्चपञ्चधा ।
 एकीकृत्यामृतान्यत्र प्राशयेदपि तां पतिः ॥ १३० ॥
 सीमन्तोन्नयनं कुर्यान्मासि षष्ठेऽष्टमेऽपि वा ।
 यावन्न जायतेऽपत्यं तावत् सीमन्तनक्रियां ॥ १३१ ॥
 पूर्वोक्तधाराहोमान्तं कर्म कृत्वा स्त्रिया सह ।
 उपविश्यासने प्राज्ञः प्रदद्यादाहुतितयम् ।
 विष्णवे भासते धात्रे वज्रिजायां समुच्चरन् ॥ १३२ ॥
 ततश्चन्द्रमसं ध्यात्वा शिवनाम्नि हुताशने ।
 सप्तधा हवनं कुर्यात् सोमसुहिष्य मानवः ॥ १३३ ॥
 अश्विनौ वासवं विष्णुं शिवं दुर्गां प्रजापतिम् ।
 ध्यात्वा प्रत्येकतो दद्यादाहुतौः पञ्चधा शिवे ! ॥ १३४ ॥

ननु किञ्चास पञ्चासृतमत आह शर्करेत्यादि । समंशकम् त्वत्त्व-
 भागम् ॥ १२६ ॥

वाग्भवमित्यादि । वाग्भवं ऐमिति मदनं लक्ष्मीमिति लक्ष्मीं
 श्रीमिति मायां ह्रीमिति कूर्चं ऋमिति पुरन्दरं लमिति च बीजं
 शर्करादिपञ्चद्रव्योपरि पञ्च पञ्चधा पञ्च पञ्चवारान् प्रजप्य शर्करादी-
 न्यमृतान्येकीकृत्य पतिर्हृयितां भार्यामत्र पञ्चमे मासि प्राशयेत्
 ॥ १३० । १३१ ॥

सीमन्तोन्नयनक्रियाविधिमेवाह पूर्वोक्तैत्यादिभिः । प्राज्ञो विद्वान्
 एतुः स्त्रिया सह्यासने उपविश्य पूर्वोक्तधाराहोमान्तं कर्म कृत्वा
 कूर्चं विष्णवे इति भासते इति धात्रे इति समुच्चरन् ततो वज्रिजायां
 स्वाहां समुच्चरन् विष्णवे स्वाहा स्मृत्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति
 च सन्त्वं प्रकीर्तयन् सन् विष्णुं स्मृत्यं प्रजापतिं चोद्दिश्याहुतितयं
 प्रदद्यात् ॥ १३२ । १३३ । १३४ ॥

स्वर्णकङ्कतिकां भर्त्ता गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 सीमन्तावृद्धकेशान्तः केशपाशे निवेशयेत् ॥ १३५ ॥
 शिवं विष्णुं विधिं ध्यायन् मायाबीजं समुच्चरन् ॥ १३६ ॥
 भार्ये ! कल्याणि ! सुभगे ! दशमे मासि सुव्रते ! ।
 सुप्रसूता भव प्रीता प्रसादाद्विश्वकर्म्मणः ॥ १३७ ॥
 आयुष्मती कङ्कतिका वर्चस्वी ते शुभं कुरु ।
 ततः समापयेत् कर्म्म स्विष्टकृद्वनादिभिः ॥ १३८ ॥
 जातमात्रं सुतं दृष्ट्वा दत्त्वा स्वर्णं गृहान्तरे ।
 पूर्वोक्तविधिना धीरो धाराहोमं समापयेत् ॥ १३९ ॥
 ततः पञ्चाहुतिर्दद्यात् अग्निमिन्द्रं प्रजापतिम् ।
 विश्वान् देवांश्च ब्रह्माणमुद्दिष्य तदनन्तरम् ॥ १४० ॥
 मधुसर्पिः कांस्यपात्रे समानीय समांशकम् ।
 वाग्भवं शतधा जप्त्वा प्राशयेत्तनयं पिता ॥ १४१ ॥

स्वर्णेत्यादि । ततो भर्त्ता दक्षिणे करे स्वर्णकङ्कतिकां सुवर्णमयीं
 प्रसाधनीं गृहीत्वा पूर्वं मायाबीजं ह्रीमिति बीजं समुच्चरन् ततो
 भार्ये ! कल्याणि ! सुभगे ! दशमे मासि सुव्रते ! सुप्रसूता भव प्रीता
 प्रसादाद्विश्वकर्म्मणः आयुष्मती कङ्कतिका वर्चस्वी ते शुभं कुरुति सन्तं
 समुच्चरन् शिवं विष्णुं विधिं प्रजापतिञ्च ध्यायन् सन् सीमन्तात् सका-
 शात् वृद्धकेशान्तः केशपाशे वृद्धकेशाभ्यन्तरकेशसमूहे निवेशयेत् आयुष्म-
 तीत्यस्य भवेत्यनेनान्वयो विधेयः ते इत्यस्य कङ्कतिकेत्यनेनान्वयः
 ॥ १३५-१३८ ॥

अथ जातकर्म्मविधिसाह जातमात्रमित्यादिभिः । दत्त्वा सुतावे-
 त्ति शेषः गृहान्तरे स्तुतिकागृहादन्यस्मिन् गृहे ॥ १३९ ॥

तत इत्यादिस्तु स्मृतिः ॥ १४० ॥

सध्विति तदनन्तरं पञ्चाहुतिदानानन्तरं कांस्यपात्रे समांशकं

दक्षहस्तानामिकया मन्त्रमेनं समुच्चरन् ।
 आयुर्वर्च्चो बलं मेधा वर्द्धतां तु सदा शिशोः ॥ १४२ ॥
 इत्यायुर्जननं कृत्वा गुप्तं नाम प्रकल्पयेत् ।
 कृतोपनयने पुत्रे तेन नाम्ना समाह्वयेत् ॥ १४३ ॥
 प्रायश्चित्तादिकं कृत्वा जातकर्म समापयेत् ।
 नालच्छेदं ततो धात्री कुर्यादुत्साहपूर्वकम् ॥ १४४ ॥
 यावन्न छिद्यते नालं तावच्छौचं न वाधते ।
 प्रागेव नाङ्गिकाच्छेदाद्वैवीं पैत्रीं क्रियाच्चरेत् ॥ १४५ ॥
 कुमार्याश्चापि कर्त्तव्यमेवमेवमन्त्रकम् ।
 षष्ठे वा चाष्टमे मासि नाम कुर्यात् प्रकाशतः ॥ १४६ ॥
 स्नापयित्वा शिशुं माता परिधाप्याम्बरे शुभे ।
 भर्तुः पार्श्वं समागत्य प्राङ्मुखं स्थापयेत् सुतम् ॥ १४७ ॥
 अभिषिञ्चित् शिशोर्मूर्ध्नि सहिरण्यकुशोदकैः ।
 जाङ्गवी यमुना रेवा सुपवित्रा सरस्वती ॥ १४८ ॥
 नर्मदा वरदा कुन्ती सागराश्च सरांसि च ।
 एते त्वामभिषिञ्चन्तु धर्मकामार्थसिद्धये ॥ १४९ ॥

मधुसर्पिञ्च समानीय तदुपरि वाग्भवस् ऐमिति मन्त्रं सप्तधा जप्त्वा
 आयुर्वर्च्चो बलं मेधा वर्द्धतां ते सदा शिशोः इत्येनं मन्त्रं समुच्चरन्
 पिता दक्षहस्तानामिकया कृत्वा मधुसर्पिस्तनयं पाशयेत् ॥ १४१ । १४२ ॥
 इत्यायुर्जननमित्यादयस्तु स्पष्टार्थाः ॥ १४३-१४५ ॥
 कुमार्या इत्यादि । कुमार्याश्चाप्यमन्त्रकं मन्त्रहीनमेव जातकर्मैव-
 मेव कर्त्तव्यम् ॥ १४६ ॥

अथ नामकरणस्यैव विधिमाह स्नापयित्वादिभिः । माता शिशुं
 स्नापयित्वा शुभे अम्बरे वस्त्रे परिधाप्य भर्तुः पार्श्वं समागत्य सुतं
 प्राङ्मुखं स्थापयेत् ॥ १४७ ॥

ओं आपोहिष्ठा मयोभुवस्ता न जर्जे ।

दधातन महेरणाय चक्षुषे ॥ १५० ॥

ओं यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेहन-

जघतीरिव मातरः । ओं तस्मा अरङ्गमामवो-

यस्य क्षयाय जिन्नय आपो जनयथाचन ॥ १५१ ॥

अभिषिञ्चेदित्यादि । ततः पिता जाङ्गवीत्यादिभिर्हन्तैः सहि-
रण्यकुशोदकैः शिशोः मूत्रैर्भिषिञ्चेत् ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

आपइत्यादि । हे आपो ! हि यस्मात् यूयं मयोभुवः स्या मयः
सुखं तस्य भावयित्वाः प्रापयित्वा भवत ता तस्मात् नोऽस्मान् जर्जेऽन्नाय
दधातन स्यापयत किञ्च महे महेते रणाय रमणीयाय चक्षुषे दर्शनी-
याय दधातन, अयमर्थः हे आपो ! यस्माद्यूयं सुखं प्रापयथ तस्मादस्मा-
दैहिक्तेनाच्चादिनासृष्टिकेन च महारमणीयदर्शनीयेन ब्रह्मणा संयोज-
यतेति, हि वा इति अस्तेर्लोट् मध्यमपुरुषवहुवचनं दधातनेत्यपि दधा-
तेर्लोट् मध्यमपुरुषवहुवचनं कन्दसि बहुलमित्यनेन सिद्धं महे इति
महेते इति पदस्य आन्द्सत्वादकारतकारयोर्लोपे मति महे इति
भवति रणायैति रमणीयशब्दस्य कन्दसि रणादेशः चक्षुषे इति उस्-
प्रत्ययान्ताच्चेत्यर्थः ॥ १५० ॥

यो व इत्यादि । हे आपो ! वो युष्माकं शिवतमोऽत्यन्तकल्याण-
रूपो यो रसो निर्यासो मधुरस्तस्य रसस्यैव नोऽस्मान् भाजयत
भागिनः कुरुत तेन रसेन सम्बद्धानस्मान् कुरुतेत्यर्थः किन्माता यूयम्
जघतीरिक्कावत्यः स्नेहेन मातर इव, अयमर्थः यथा स्नेहेन मातरः
पुत्रान् त्वत्पुत्रभागिनः कुर्वन्ति तथा यूयमप्यस्मान् कल्याणकारिरस-
सम्बद्धान् कुरुतेति, जघतीरिति वश कान्तौ शब्दप्रत्ययः तदन्तादीप्-
प्रत्ययः ततो जसि कृते निपातनात् पूर्वसवर्णदीर्घः । हे आपो ! वो
युष्माकं तस्मै तस्मिन् रसेऽरसत्वं पर्याप्तं गमास गच्छामेत्यर्थः किञ्च
वस्तव रसे नोऽस्माकं भोगं यूयं जनयथ यस्य रसस्य क्षयाय क्षये स्थाने
जिन्नय प्रीणयथ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगदिति शेषः, अयमर्थः । हे

अभिषिच्य त्रिभिर्मन्त्रैः पूर्ववदङ्गिसंस्क्रियाम् ।

कृत्वा सम्पाद्य धारान्तं दद्यात् पञ्चाहुतौः सुधीः ॥ १५२ ॥

अग्नये प्रथमां दत्त्वा वासवाय ततः परम् ।

ततः प्रजानाम्यतये विश्वदेवेभ्य एव च ।

ब्रह्मणे चाहुतिं दद्यादङ्गौ पार्थिवसंज्ञके ॥ १५३ ॥

ततोऽङ्गे पुत्रमादाय श्रावयेत् दक्षिणश्रुतौ ।

स्वत्याक्षरं सुखोच्चार्यं शुभं नाम विचक्षणः ॥ १५४ ॥

श्रावयित्वा त्रिधा नाम ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य च ।

ततः समापयेत् कर्म कृत्वा स्विष्टकृदादिकम् ॥ १५५ ॥

कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्राद्धं न विद्यते ।

नामान्नप्राशनं चूडां कुर्याद्भीमानमन्त्रकम् ॥ १५६ ॥

चतुर्थे मासि षष्ठे वा कुर्यान्निष्क्रमणं शिशोः ॥ १५७ ॥

कृतनित्यक्रियः स्नातः सम्पूज्य गणनायकम् ।

आपो ! युष्माकं यस्य रसस्य स्थाने जगद्भूयं प्रीणयथ तस्य विषये
वयं तस्मिं गच्छाम यूयञ्च नस्तत्र सम्भोगं जनयथेति तस्मै ज्ञयायेत्युभ-
यत्रापि सप्रस्यर्थे चतुर्थी गमाम इति लोटुत्तमपुरुषबहुवचनं गच्छादे-
शाभावस्कान्दसः जनयथा इति छन्दसि दीर्घः जिज्ञथ इति छन्दसि
सिद्धम् ॥ १५१ ॥

अभिषिच्येत्यादि । एतैस्त्रिभिर्मन्त्रैः शिशोर्मूर्ध्नाभिषिच्य पूर्व-
वत् वङ्गिसंस्क्रियां कृत्वा धारान्तं धाराहोमान्तं कर्म च सम्पाद्य
सुधीः पिता पञ्चाहुतीर्दद्यात् ॥ १५२ ॥

ननु कान्देवानुद्दिश्य पञ्चाहुतीर्दद्यादित्यपेक्षायामाह अग्नये
इत्यादि ॥ १५३ ॥

तत इत्यादि । ततोऽङ्गे ऋद्धे पुत्रमादाय गृहीत्वा विचक्षणः
पिता पुत्रस्य दक्षिणश्रुतौ दक्षिणे कर्णे स्वत्याक्षरं सुखोच्चार्यं शुभं
मङ्गलवाचकं नाम श्रावयेत् ॥ १५४-१५७ ॥

स्नापयित्वा तु तनयं वस्त्रालङ्कारभूषितम् ।

संस्थाप्य पुरतो विद्वानिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ १५८ ॥

ब्रह्मा विष्णुः शिवो दुर्गा गणेशो भास्करस्तथा ।

इन्द्रो वायुः कुबेरश्च वरुणोऽग्निर्बृहस्पतिः ।

शिशोः शुभं प्रकुर्वन्तु रक्षन्तु पथि सर्वदा ॥ १५९ ॥

इत्युक्त्वाङ्गे समादाय गीतवाद्यपुरःसरम् ।

वह्निर्निष्क्रामयेद्बालं सानन्दैः स्वजनैः सह ॥ १६० ॥

गत्वाध्वनिं कियद्दूरं शिशुं सूर्यं निरीक्षयेत् ॥ १६१ ॥

क्षीं तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुचरेत् ।

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ १६२ ॥

इत्यादित्यं दर्शयित्वा समागत्य निजालयम् ।

अर्घ्यं दत्त्वा दिनेशाय स्वजनान् भोजयेत् पिता ॥ १६३ ॥

षष्ठे मासि कुमारस्य मासि वाप्यष्टमे शिवे ! ।

पितृभ्राता पिता वार्पि कुर्यादन्नाशनक्रियाम् ॥ १६४ ॥

अथ शिशुनिष्क्रमणक्रियाविधिमाह कृतनित्यक्रिय इत्यादिभिः ॥

१५८ ॥

यं मन्त्रमुदीरयेत्तमेव मन्त्रमाह ब्रह्मा विष्णु रिति ॥ १५९ ॥

इतीत्यादि । इतीमं मन्त्रमुक्त्वाङ्गे क्रोड् बालं समादाय गृहीत्वा

सानन्दैः स्वजनैः सह गीतवाद्यपुरःसरं बालं वह्निर्निष्क्रामयेत् ॥ १६० ॥

गत्वाध्वनिं कियद्दूरं गत्वा पिता शिशुं बालं

सूर्यं निरीक्षयेद्दर्शयेत् ॥ १६१ ॥

येन मन्त्रेण शिशुं सूर्यं दर्शयेत्तं मन्त्रमाह क्षीं तच्चक्षुरिति ।

पुरस्तादप्यतः शुक्रसञ्चरत् शुक्रसञ्चरत् गच्छेत् तत्सूर्यरूपं देवहितं चक्षु-

र्वर्त्तते यद्वयं शतं शरदो वर्षाणि पश्येम यच्च पश्यन्तो वयं शतं शरदो

जीवेम ॥ १६२-१६४ ॥

पूर्ववद्देवपूजादि वक्त्रिसंस्करणं तथा ।

एवं धारान्तकर्माणि सम्पाद्य विधिवत् पिता ॥ १६५ ॥

दद्यात् पञ्चाहुतिस्तत्र शुचिनान्नि हुताग्ने ।

अग्निमुद्दिश्य प्रथमां द्वितीयां वासवं स्मरन् ॥ १६६ ॥

ततः प्रजापतिं देवं विश्वान् देवान् ततः परम् ।

ब्रह्माणञ्च समुद्दिश्य पञ्चमीमाहुतीं त्यजेत् ॥ १६७ ॥

ततोऽग्नावन्नदां ध्यात्वा दत्तपञ्चाहुतिः पिता ।

तत्राथवा गृहेऽन्यस्मिन् वस्त्रालङ्कारशोभितम् ।

क्रोडे निधाय तनयं प्राशयेत् पायसानृतम् ॥ १६८ ॥

पञ्चप्राणाहुतेर्मन्त्रैर्भोजयित्वा तु पञ्चधा ।

ततोऽन्नव्यञ्जनादीनां दत्त्वा किञ्चित् शिशोर्मुखे ॥ १६९ ॥

शङ्खतूर्यादिघोषेण प्रायश्चित्त्वा समापयेत् ।

इत्यन्नप्राशनं प्रोक्तं चूडाविधिमतः शृणु ॥ १७० ॥

तृतीये पञ्चमे वर्षे कुलाचारानुसारतः ।

चूडाकर्म शिशोः कुर्याद्दालसंस्कारसिद्धये ॥ १७१ ॥

अन्नप्राशनक्रियाविधिमाह पूर्ववदित्यादिभिः ॥ १६५ ॥

तत्र अन्नप्राशनक्रियायाम् । ननु कान्देवादुद्दिश्य पञ्चाहुतीर्दद्या-
दित्यपेक्षायामाह अग्निमित्यादि ॥ १६६ ॥ १६७ ॥

तत इत्यादि । ततः परमन्नदां देवीं ध्यात्वा तामुद्दिश्यामनौ
दत्त्वा पञ्चाहुतिर्येन स दत्तपञ्चाहुतिः पिता तत्राथवान्यस्मिन् गृहे
वस्त्रालङ्कारशोभितं तनयं क्रोडे निधाय संस्थाप्य पायसानृतं परमान्न-
रूपमनृतं प्राशयेत् भोजयेत् ॥ १६८ ॥

पञ्चेत्यादि । प्राणाय स्वाहा अपानाय स्वाहा समानाय स्वाहा
उदानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेत्यात्मकैः पञ्चप्राणाहुतेर्मन्त्रैः पुनः
प्राशयं पञ्चधा भोजयित्वा ततोऽन्नव्यञ्जनादीनां किञ्चित् शिशोर्मुखे

देवपूजादिधारान्तं कर्म निष्पाद्य साधकः ।
 सत्याग्ने रुत्तरे देशे वृषगोमयपूरितम् ॥ १७२ ॥
 तिलगोधूमसंयुक्तं शरावं स्थापयेद् बुधः ।
 कवोष्णं सलिलञ्चापि क्षुरमेकं सुशोणितम् ॥ १७३ ॥
 आसाद्य तनयं तत्र जनकः स्वीयवामतः ।
 संस्थाप्य जननीक्रोडे कवोष्णसलिलैश्च तैः ॥ १७४ ॥
 वारुणं दशधा जप्त्वा सम्मार्ज्यं शिशुमूर्ध्वजान् ।
 मायया कुशपत्नाभ्यां जुष्टमेकां प्रकल्पयेत् ॥ १७५ ॥
 मायां लक्ष्मीं त्रिधा जप्त्वा गृहीत्वा लौहजं क्षुरम् ।
 क्षित्वा तु जुष्टिकामूलं मातृहस्ते निवेशयेत् ॥ १७६ ॥

इत्वा शङ्खद्वार्यादिघोषेण प्रायश्चित्वा चाक्षप्राशनक्रियां समापयेत् ॥
 १६६-१७१ ॥

अथ ब्रूह्मकर्मविधिसाह देवपूजादीत्यादिभिः । बुधो विज्जलणः
 साधकः कर्मनिष्पादकः पिता पूर्ववद्देवपूजादिधारान्तं कर्म निष्पाद्य
 सत्याग्नेः सत्यनाम्नो वज्रे रुत्तरे देशे वृषगोमयपूरितं तिलगोधूमसंयुक्तं
 शरावं कवोष्णमीषदुष्णं सलिलं जलं सुशोणितमेकं क्षुरञ्चापि स्थाप-
 येत् ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

आसाद्येत्यादि । ततो जनकः पिता तनयं पुत्रं सत्यनाम्नो
 वज्रेः समीपे आसाद्यानीय स्वीयवामतः आत्मनो वामे देशे जननी-
 क्रोडे संस्थाप्य तैर्वज्रे रुत्तरे देशे स्थापितैः कवोष्णसलिलैर्वारुणं वरुण-
 सम्बन्धि वसिति बीजं दशधा जप्त्वा शिशुमूर्ध्वजान् बालशककोन्-
 सम्मार्ज्यं भायया ह्रीं योजेन कुशपत्नाभ्यामेकां जुष्टिं प्रकल्पयेत् ॥
 १७४ ॥ १७५ ॥

मायामित्यादि । ततो मायां ह्रीं बीजं लक्ष्मीं श्रीं बीजञ्च त्रिधा
 जप्त्वा लौहजं क्षुरं गृहीत्वा जुष्टिकामूलं क्षित्वा मातृहस्ते जुष्टिकां
 निवेशयेत् स्थापयेत् ॥ १७६ ॥

कुमारमाता हस्ताभ्यामादाय गोमयान्विते ।
 शरावे स्थापयेत् जुष्टिं नापिताय पिता वदेत् ॥ १७७ ॥
 क्षुरमुण्डिन् ! शिशोः क्षौरं सुखं साधय ठडयम् ।
 पठित्वा नापितं पश्यन् सत्यनामनि पावके ।
 प्रजापतिं समुद्दिश्य प्रदद्यादाहुतित्रयम् ॥ १७८ ॥
 नापितेन कृतक्षौरं स्नापयित्वा शिशुं ततः ।
 वस्त्रालङ्कारमाल्येन भूषयित्वाग्निसन्निधौ ॥ १७९ ॥
 स्वामभागे संस्थाप्य स्विष्टकृद्दोममाचरेत् ।
 प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा दद्यात् पूर्णाहुतिं पिता ॥ १८० ॥
 माया शिशो ! ते कुशलं कुरुतां विश्वकृद्भिः ।
 पठित्वैनं शिशोः कर्णं स्वर्णमय्या शलाकया ।
 राजत्या लौहमय्या वा कर्णवेधं प्रकल्पयेत् ॥ १८१ ॥
 आपोहिष्ठेति मन्त्रेण अभिषिच्य सुतं ततः ।
 शान्त्यादिदक्षिणां कृत्वा चूडाकर्म्म समापयेत् ॥ १८२ ॥

कुमारेत्यादि । कुमारमाता हस्ताभ्यां जुष्टिकामादाय गृहीत्वा
 गोमयान्विते शरावे स्थापयेत् ततो नापिताय पिता शिशुजनको
 वदेत् ॥ १७७ ॥

शिशोः पिता नापिताय किं वदेदित्यपेक्षायामाह क्षुरमुण्डि-
 न्त्यादि । हे क्षुरमुण्डिन्नापित ! शिशोः क्षौरं सुखं यथा स्नात्तथा
 त्वं साधय ठडयं स्वाहा क्षुरमुण्डिन्नित्याद्यं साधय स्वाहेत्यलं मनुं
 पठित्वा नापितं पश्यन् शिशुजनकः प्रजापतिं समुद्दिश्य सत्यनामनि
 पावकेऽग्नावाहुतित्रयं प्रदद्यात् ॥ १७८ ॥

नापितेनेति । ततो नापितेन कृतं क्षौरं यस्य तथाभूतं शिशुं
 स्नापयित्वा ततो वस्त्रालङ्कारमाल्येन भूषयित्वाग्निसन्निधौ स्वाम-
 भागे संस्थाप्य च स्विष्टकृतं होममाचरेत् कुर्यात् ॥ १७९ ॥ १८० ॥

गर्भाधानादिचूडान्तं समानं सर्वजातिषु ।
 शूद्रसामान्यजातीनां सर्वमेतदमन्त्रकम् ॥ १८३ ॥
 जातकर्मादिचूडान्तं कुमार्याश्चाप्यमन्त्रकम् ।
 कर्त्तव्यं पञ्चभिर्वर्णैरेकं निष्क्रमणं विना ॥ १८४ ॥
 अथोच्यते द्विजातीनामुपवीतक्रियाविधिः ।
 यस्मिन् कृते द्विजन्मानो दैवपैत्राधिकारिणः ॥ १८५ ॥
 गर्भाष्टमेऽष्टमे वावदे कुर्यादुपनयं शिशोः ।
 षोडशाव्दाधिको नोपनेतव्यो निष्क्रियोऽपि सः ॥ १८६ ॥
 कृतनित्यक्रियो विद्वान् पञ्चदेवान् समर्चयेत् ।
 गौर्यादिमातृकाश्चैव वसुधारां प्रकल्पयेत् ॥ १८७ ॥
 हृद्विभ्रावं ततः कुर्यात् देवतापितृव्रतये ।
 कुशण्डिकोक्तविधिना धाराहोमान्तमाचरेत् ॥ १८८ ॥
 प्रातः कृताग्रनं बालं सुस्नातं समलङ्कृतम् ।
 शिखां विना कृतचौरं चौमास्वरविभूषितम् ॥ १८९ ॥

सायेत्यादि । सायां ह्रीं वीजम् एनं ह्रीं शिशो इत्याद्यं विश्व-
 कद्विभृतिरित्यन्तं मन्त्रं शिशोः कर्णं पठित्वा स्वर्णमय्या सुवर्णविकार-
 भूतया राजत्या रजतोद्भूतया लौहमय्या वा शलाकया शिशोः कर्ण-
 वेधं प्रकल्पयेत् कुर्यात् ॥ १८१-१८४ ॥

अथेत्यादि । द्विजातीनाम् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानाम् ॥ १८५ ॥

गर्भेत्यादि । गर्भाष्टमे जननाद्वाष्टमेऽवदे वर्षे शिशोर्बालस्यो-
 पनयमुपनयनं कुर्यात् षोडशाव्दाधिको लङ्कृतषोडशवर्षी बालो नो-
 पनेतव्यः स बालो निष्क्रियोऽपि दैवपितृक्रियाविहीनोऽपि भवति ॥
 १८६ ॥

अथोपवीतक्रियाविधिमेवाह कृतनित्यक्रिय इत्यादिभिः । पञ्च-
 देवान् ब्रह्मादीन् ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

आयामण्डपमानीय समुद्रवहुताशितुः ।

समीपे चात्मनो वामे संस्थाप्य विमलासने ॥ १०७ ॥

शिष्यं वदेद् ब्रह्मचर्यं कुरु वत्स ! ततः शिशुः ।

ब्रह्मचर्यं करोमीति गुरवे विनिवेदयेत् ॥ १८१ ॥

ततो गुरुः प्रसन्नात्मा शिष्यवे शान्तचेतसे ।

काषायवाससी दद्यात् दीर्घायुष्टाय वर्चसे ॥ १८२ ॥

मौञ्जीं कुशमयीं वापि त्रिवृतां ग्रन्थिसंयुताम् ।

तूष्णीं च मेखलां दद्यात् काषायास्वरधारिणे ॥ १८३ ॥

मायासुच्चार्यं सुभगा मेखला स्यात् शुभप्रदा ।

इत्युक्त्वा मेखलां बद्ध्वा मौनी तिष्ठेत् गुरोः पुरः ॥ १८४ ॥

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं

बृहस्पतिर्यत् सहजं पुरस्तात् ।

प्रातरित्वादि । ततः प्रातः कृताशनं कृतमशनं भोजनं येन तथा-
भूतं शिखां विना कृतं क्षौरं यस्य तथाभूतं सुस्नातं सुष्टु कृतस्नानं
भूषणादिभिः समलङ्कृतं क्षौमास्वरविभूषितं दुर्लभस्त्राभ्यामलङ्कृतं
बालं आयामण्डपमानीय समुद्रवहुताशितुः समुद्रवनान्मो, वङ्गेः समीपे
आत्मनो वामे देशे विमलासने संस्थाप्य च ब्रह्मचर्यं कुरु वत्स इति गुरुः
शिष्यं वदेत् ततः परं शिशुः ब्रह्मचर्यं करोमीति गुरवे विनिवेदयेत् ॥
१८६-१८९ ॥

ततः परं प्रसन्नात्मा प्रसन्नमना गुरुः शान्तचेतसे शिष्यवे दीर्घायु-
ष्टाय दीर्घमायुर्दस्य स दीर्घायुस्तस्य भावो दीर्घायुष्टं तस्मै वर्चसे तेजसे
च काषायवाससी कषायेण रक्ते वस्त्रे दद्यात् ॥ १८२ ॥

मौञ्जीमिति । मौञ्जीं सुज्जमयीं कुशमयीं वा त्रिवृतां ग्रन्थिसंयुतां
मेखलामपि काषायास्वरधारिणे शिष्यवे तूष्णीमेव दद्यात् ॥ १८३ ॥

मायामिति । पूर्वं मायां ह्रीमिति बीजसुच्चार्यं ततः सुभगा

आयुष्यमग्रं प्रतिमुञ्च शुभ्रं

यज्ञोपवीतं वलमस्तु तेजः ॥ १८५ ॥

मन्त्रेणानेन शिशवे दद्यात् कृष्णाजिनान्वितम् ।

यज्ञोपवीतं दण्डञ्च वैष्णवं खादिरञ्च वा ।

पालाशमथवा दद्यात् क्षौरवृक्षसमुद्भवम् ॥ १८६ ॥

आपोहिष्ठेति मन्त्रेण मायया पुटितेन च ।

त्रिराहृत्या कुशान्मोभिर्धृतदण्डोपवीतिनम् ।

अभिषिच्य ततस्तोयैः पूरयेद्बालकाञ्जलिम् ॥ १८७ ॥

तदञ्जलिं दिनेशाय दातारं ब्रह्मचारिणम् ।

तच्चक्षुरिति मन्त्रेण दर्शयेद्भास्करं गुरुः ॥ १८८ ॥

दृष्टभास्करमाचार्यो वदेन्माणवकं ततः ।

मेखला स्याच्छुभप्रदेति मन्त्रमुक्त्वा कस्यां मेखलां बद्ध्वा मौनी सन् गुरोः
पुरस्तिष्ठेत् ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

मन्त्रेणेत्यादि । अनेन यज्ञोपवीतमित्यादिना वलमस्तु तेज इत्य-
न्तेन मन्त्रेण कृष्णाजिनान्वितं कृष्णवर्णसृग्गचर्मसंयुक्तं यज्ञोपवीतं
शिशवे दद्यात् वैष्णवं वेणुसमुद्भवं खादिरं खदिरसमुद्भवं पालाशं पला-
शसमुद्भवं क्षौरवृक्षसमुद्भवं वा दण्डमपि शिशवे दद्यात् ॥ १८६ ॥

आपोहिष्ठेत्यादि । ततो मायया ह्नीं वीजेनादावन्ते च पुटितेन
संयुक्तेनापो हिष्ठेति मन्त्रेण कुशान्मोभिर्धृतदण्डोपवीतिनं धृतदण्ड-
मुपवीतवन्तं शिशुं त्रिराहृत्याभिषिच्य ततः परं तोयैर्जलैर्बालकाञ्जलिं
पूरयेत् ॥ १८७ ॥

तदञ्जलिमित्यादि । दिनेशाय स्वर्याय तदञ्जलिं दातारं ब्रह्म-
चारिणं बालकं तच्चक्षुरिति मन्त्रेण भास्करं गुरुदर्शयेत् । दातारमित्यत्र
शीले तत्प्रत्ययः अतएव तदञ्जलिमित्यत्र कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन
कर्मणि प्राप्तायाः प्रष्ट्या न लोक्तान्वयनिष्ठा स्वार्थतत्त्वमित्यनेन प्रति-
षेधो जातः ॥ १८८ ॥

मम व्रते मनो धेहि मम चित्तं ददामि ते ।

जुषस्वैकमना वत्स ! मम वाचोऽस्तु ते शिवम् ॥ १८८ ॥

हृदि स्मृत्वा पठित्वैनं किञ्चामासीति त वदेत् ।

शिष्यस्त्वसुकशर्माहं भवन्तमभिवादये ॥ २०० ॥

कस्य त्वं ब्रह्मचारोति गुरुो पृच्छति पार्ष्वति ! ।

शिष्यः सावहितो ब्रूयाद्भवतो ब्रह्मचार्यहम् ॥ २०१ ॥

इन्द्रस्य ब्रह्मचारो त्वमाचार्यस्ते हुताशनः ।

इत्युक्त्वा सदगुरुः पश्चाद्देवेभ्यस्तं समर्पयेत् ॥ २०२ ॥

त्वां प्रजापतये वत्स ! सवित्रे वरुणाय च ।

प्रथिव्यै विश्वदेवेभ्यः सव्यं देवेभ्य एव च ।

समर्पयामि ते सर्वं रक्षन्तु त्वां निरन्तरम् ॥ २०३ ॥

दृष्टभास्करमित्यादि । ततः परमाचार्यो गुरुः दृष्टभास्करं दृष्टो
भास्करो येन तथाभूतं साणवकं शिशुं वदेत् । आचार्यो वाहकं किं
वदेदित्यपेक्षायामाह मम व्रते इत्यादि । जुषस्व मम व्रतं सेवस्व शिवं
कल्याणम् ॥ १८८ ॥

हृदीति । गुरुरेनं ससेत्यादिकं शिवमित्यन्तं सन्तं पठित्वा
शिरोहृदि स्मृत्वा वत्स ! त्वं किं नामासीति तं शिष्यं वदेत् गुरुणैव ।
उक्तः शिष्यः अमुकशर्माहं भवन्तमभिवादये इति ब्रूयात् ॥ २०० ॥

कस्येत्यादि । हे वत्स ! त्वं कस्य ब्रह्मचार्यसीति गुरौ पृच्छति
सति शिष्यः सावहितः सावधानः सन् भवतो ब्रह्मचार्यहमिति ब्रूयात्
॥ २०१ ॥

इन्द्रसेत्यादि । वत्स ! त्वमिन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसि ते तव हुताशनो-
ऽग्निराचार्यो गुरुर्भवति इति शिष्यसङ्गात् स गुरुः पश्चात् शिष्यं
देवेभ्यः समर्पयेत् ॥ २०२ ॥

ततो जाणवको वङ्गिं दक्षिणावर्त्तयोगतः ।
 गुरुं प्रदक्षिणीकृत्य खासने पुनराविशेत् ॥ २०४ ॥
 गुरुः शिष्येण संस्पृष्टः समुद्भवकुताशने ।
 पञ्चदेवान् समुद्दिश्य दद्यात् पञ्चाहुतीः प्रिये ! ॥ २०५ ॥
 प्रजापतिस्तथा यक्रो विष्णुर्ब्रह्मा शिवस्तथा ॥ २०६ ॥
 मायादिवङ्गिजायान्तैर्जुहुयात् स्वस्वनामभिः ।
 अनुक्तमन्त्रे सर्व्वं त्र विधिरेषः प्रकीर्त्तितः ॥ २०७ ॥
 ततो दुर्गा महालक्ष्मीः सुन्दरी भूवनेश्वरी ।
 इन्द्रादिदशदिक्पाला भास्करादिनवग्रहाः ॥ २०८ ॥
 प्रत्येकनाम्ना हुत्वैतान् वाससाच्छाद्य वालकम् ।
 पृच्छेन्माणवकं प्राज्ञो ब्रह्मचर्याभिमानिनम् ।
 को वायमस्ते तनय ! ब्रूहि किन्ति मनोगतम् ॥ २०९ ॥

तत इत्यादि । ततः परं जाणवको वालको दक्षिणावर्त्तयोगतो
 वङ्गिं गुरुञ्च प्रदक्षिणीकृत्य पुनः खासने आविशेत् ॥ २०४ ॥

गुरुरिति । गुरुः शिष्येण संस्पृष्टः सन् समुद्भवकुताशने समुद्भव-
 संज्ञके अग्नौ पञ्चदेवान् समुद्दिश्य पञ्चाहुतीर्दद्यात् ॥ २०५ ॥

ननु कान् पञ्चदेवान् समुद्दिश्य पञ्चाहुतीर्दद्यादित्यपेक्षायां तान्
 पञ्च देवान् दर्शयति प्रजापतिमित्यव्यङ्ग्येन ॥ २०६ ॥

ततः शिष्यः सावहितो धृत्वा गुरुपदद्वयम् ।

करोतु मामाश्रमिणं ब्रह्मविद्योपदेशतः ॥ २१० ॥

एवं प्रार्थयमानस्य दक्षकर्णे शिशोस्तदा ।

आवयित्वा त्रिधा तारं सर्वमन्त्रमयं शिवे ! ।

व्याहृतित्रयमुच्चार्य सावित्रीं आवयेद्गुरुः ॥ २११ ॥

ऋषिः सदाशिवः प्रोक्तः छन्दस्त्रिष्टुप्पुदाहृतम् ।

अधिष्ठात्री तु सावित्री मोक्षार्थे विनियोगिता ॥ २१२ ॥

आदौ तत्सवितुः पश्चादरेण्यं पदमुच्चरेत् ।

भर्गः पदान्ते देवस्य धीमहीति पदं वदेत् ॥ २१३ ॥

ततस्तु परमेशानि ! धियो यो नः प्रचोदयात् ।

पुनः प्रणवमुच्चार्य सावित्रार्थं गुरुर्वदेत् ॥ २१४ ॥

वा किं वर्त्तते त्वं ब्रूहि इति प्राज्ञो धीमान् गुरुर्ब्रह्मवार्थमिमा-
निनं माणवकं बालकं पृच्छेत् ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥

तत इत्यादि । ततः परं शिष्यः सावहितः सावधानः सन् गुरुपद-
द्वयं धृत्वा हे गुरो ! ब्रह्मविद्योपदेशतः सावित्रा उपदेशेन मामा-
श्रमिणं भवान् करोत्विति प्रार्थयेत् ॥ २१० ॥

एवमित्यादि । तदा तस्मिन् काले एवं प्रार्थयमानस्य शिशोर्दक्ष-
कर्णे सर्वमन्त्रमयं सकलमन्त्रस्वरूपं सकलमन्त्रप्रधानं वा तारं प्रणवं
त्रिधा त्रिवारं आवयित्वा ततो भूरादिव्याहृतित्रयमुच्चार्य गुरुः
सावित्रीं गायत्रीं आवयेत् ॥ २११ ॥

अथ गायत्र्या ऋष्यादिकमाह ऋषिरित्यादिना । अस्या गायत्र्याः
सदाशिव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः सावित्राधिष्ठात्री देवता मोक्षार्थे विनि-
योगः शिरसि सदाशिवाय ऋषये नमः मुखे त्रिष्टुप्छन्दसे नमः हृदये
सावित्र्यै अधिष्ठात्र्यै देवतायै नमः इत्यृषिभ्यां विधाय सावित्रा
जपो विधेयः ॥ २१२ ॥

सावित्रीसेवाह आदावित्यादिना साङ्गेन । आदौ तत्सविदुः

त्रचरात्मकतारेण परेशः प्रतिपाद्यते ।

पाता हर्ता च संस्रष्टा यो देवः प्रकृतेः परः ॥ २१५ ॥

असौ देवस्त्रिलोकात्मा त्रिगुणं व्याप्य तिष्ठति ।

अतो विश्वमयं ब्रह्म वाचं व्याहृतिभिस्त्रिभिः ॥ २१६ ॥

तारव्याहृतिवाच्यो यः सावित्रा ज्ञेय एव सः ।

जगद्रूपस्य सवितुः संस्रष्टुर्दीव्यतो विभोः ॥ २१७ ॥

अन्तर्गतं महद्ब्रह्म वरणीयं यतात्मभिः ।

ध्यायेम तत् परं सत्यं सर्व्व व्यापि सनातनम् ॥ २१८ ॥

पश्चात् वरेण्यं पदसञ्चरेत् ततो भर्ग इति पदं वदेत् तत् पदान्ते देव-
स्येति पदं वदेत् तदन्ते धीमहीति पदं वदेत् ततस्तु धियो यो नः
प्रचोदयादिति वदेत् सकलपदयोजनया तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् इत्याकारिका साक्षिणी जाता सावि-
त्रान्ते पुनः प्रणवमोङ्कारमुच्चार्य गुरुः सावित्वर्थं वदेत् सावित्वर्थ-
मिति प्रणवार्थस्य व्याहृत्यर्थस्य चाप्युपलक्षणम् ॥ २१३ । २१४ ॥

प्रथमतः प्रणवार्थं व्याहृत्यर्थं चाभिधाति द्वाभ्यां त्रचरात्मके-
त्यादि । पाता जगतः पालको हर्ता तस्य संहारकः संस्रष्टा तस्यैवोत्-
पादकश्च प्रकृतेः परो दूर उत्तमो वा यः परेशः परमात्मा देवो दीप्त्या-
दिक्रियाश्रयोऽस्ति असौ परेशो देवः त्रचरात्मकतारेणाकारादिति-
वर्णात्मकेन प्रणवेन प्रतिपाद्यते बोध्यते । प्रणवप्रतिपाद्यो यो देवोऽसौ-
देवो यतस्त्रिलोकात्मा त्रिलोकस्वरूपो भवति त्रिगुणं सत्त्वादिकं व्याप्य
तिष्ठति च अतो हेतोर्विश्वमयं विश्वस्वरूपं ब्रह्मलोकमयाभिधातिभिर्भू-
रादिभिस्त्रिभिर्व्याहृतिभिर्व्याच्यं भवति ॥ २१५ । २१६ ॥

एवं प्रणवार्थं व्याहृत्यर्थं च द्वाभ्यामभिधायेदानीं तार इत्यादिभि-
स्त्रिभिः सावित्वर्थमभिधत्ते तारेत्यादि । तारव्याहृतिवाच्यो यः
परमात्मा स एव सावित्रा अपि वाच्यो ज्ञेयः परमात्मन एव यथा
सावित्रीवाच्यत्वं भवेत्तथैव व्याख्यातिः जगद्रूपस्येत्यादि । सवितुरित्यस्य

यो भर्गः सर्वसाक्षीशो मनोबुद्धीन्द्रियाणि नः ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रेरयेदितिनियोजयेत् ॥ २१६ ॥

इत्यमर्थयुतां ब्रह्मविद्यामादिश्य सद्गुरुः ।

शिष्यं नियोजयेद्देवि ! गृहस्थाश्रमकर्मसु ॥ २३० ॥

ब्रह्मचर्योचितं वेशं वत्सेदानीं परित्यज ।

शाम्भुवोदितमार्गेण देवान् पितॄन् समर्चय ॥ २२१ ॥

विवरणं जगद्रूपस्य संसृष्टुरिति । देवस्येत्यस्य विवरणं दीव्यतो विभो-
रिति भर्गपदार्थमाह अन्तर्गतं सहस्रं इति वरेण्यमित्यस्यार्थमाह
यतात्मभिर्वरेणीयमिति धीमहीत्यस्य विवरणं ध्यायेमेति तत्पदार्थमाह
परं सत्त्वं सर्वव्यापि सनातनमिति य इत्यस्य विवरणं सर्वसाक्षीश
इति धियेत्यस्य विवरणं मनोबुद्धीन्द्रियाणीति प्रचोदयादित्यस्य
विवरणं धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रेरयेदिति प्रेरयेदित्यस्य च विवरणं विनि-
योजयेदिति तदेवं वाक्यार्थः सवितुर्जगद्रूपस्य वस्तुनः संसृष्टुर्देवस्य
दीव्यतो विभोर्वरेण्यं यतात्मभिः संयतान्तःकरणैर्वरेणीयमुपासनीयं
तत् परब्रह्मसं सत्त्वं यथार्थभूतं सर्वव्यापि सकलपदार्थव्यापनशीलं
सनातनमाद्यन्त्यन्यमन्तर्गतं सहस्रं स्तेजो वयं धीमहि ध्यायेम यः
सर्वसाक्षीशः सर्वेषां शुभाशुभकर्मणां द्रष्टा नियन्ता च भर्गो
नोऽस्माकं धियो मनोबुद्धीन्द्रियाणि प्रचोदयात् धर्मार्थकाममोक्षेषु
प्रेरयेत् विनियोजयेदिति अत्र यद्यपि सवितुर्भर्ग इति सवितुर्भर्गयो-
र्भेदः प्रतीयते तथापि परमार्थचिन्तायामभेद एवेति बोद्धव्यम्
॥ २१७—२१८ ॥

इत्यमित्यादि । हे देवि ! इत्यमनेन प्रकारेणार्थयुतां ब्रह्मविद्यां
गायत्रीमादिश्यामि ध्यायितस्ततो गमयित्वा सद्गुरुः शिष्यं गृहस्था-
श्रमकर्मसु नियोजयेत् प्रवर्त्तयेत् ॥ २२० ॥

गृहस्थाश्रमकर्मसु शिष्यस्य प्रवर्त्तनमेवाह ब्रह्मचर्येत्यादिभिः ।
हे ब्रह्म ! त्वमिदानीं ब्रह्मचर्योचितं वेशं परित्यज शाम्भुवोदितमार्गेण
शम्भुप्रोक्तेन वत्सना देवान् पितॄन् समर्चय सम्यक् पूजय ॥ २२१ ॥

ब्रह्मविद्योपदेशेन पवित्रं ते कलेवरम् ।
 प्राप्ता गृहस्थाश्रमिता तदुक्तं कर्म कल्पय ॥ २२२ ॥
 उपवीतद्वयं दिव्यवस्त्रालङ्करणानि च ।
 गृहाण पादुकाच्छत्रं गन्धमाल्यानुलेपनम् ॥ २२३ ॥
 ततः काषायवसनं कृष्णाजिनसमन्वितम् ।
 यज्ञसूत्रं मेखलाञ्च दण्डं भिक्षाकरण्डकम् ॥ २२४ ॥
 आचारादर्जितां भिक्षां समर्थं गुरवे शिवे ! ।
 शुद्धोपवीतयुगलं परिधायाम्बरे शुभे ॥ २२५ ॥
 गन्धमाल्यधरस्तूष्णीं तिष्ठेदाचार्यसन्निधौ ।
 ततो गृहस्थाश्रमिणं शिष्यमेतद्वदेद्गुरुः ॥ २२६ ॥
 जितेन्द्रियः सत्यवादी ब्रह्मज्ञानपरो भव ।
 स्वाध्यायाश्रमकर्माणि यथाधर्मेण साधय ॥ २२७ ॥

ब्रह्मेत्यादि । हे वत्स ! ब्रह्मविद्योपदेशेन ते तव कलेवरं
 शरीरं पवित्रमासीत् इदानीं प्राप्ता या गृहस्थाश्रमिता तदुक्तं कर्म
 कल्पय गुरु ॥ २२२ ॥

उपवीतेत्यादि । हे वत्स ! त्वमिदानीमुपवीतद्वयं द्वे उपवीते
 दिव्यानि वस्त्रालङ्करणानि च पादुकाच्छत्रपुपानहं कृत्वा च गन्धमाल्या-
 नुलेपनमपि गृहाण ॥ २२३ ॥

तत इत्यादि । गुरुणैवमाज्ञापितः शिष्यः ततः परं काषायवसनं
 कषायेण रक्तं वस्त्रं कृष्णाजिनसमन्वितं यज्ञसूत्रं मेखलाञ्च दण्डं भिक्षा-
 करण्डकं भिक्षापात्रमाचारादर्जितां भिक्षाञ्च गुरवे समर्थं दत्वा शुद्धो-
 पवीतयुगलं शुभे अम्बरे वस्त्रे च परिधाय गन्धमाल्यधरः सन् तूष्णी-
 माचार्यसन्निधौ गुरुसमीपे तिष्ठेत् ततो गृहस्थाश्रमिणं शिष्यं गुरुरे-
 तद्वदेत् ॥ २२४-२२६ ॥

इत्यादिश्य द्विजं पश्चात् समुद्रवहुताशने ।
 मायादिप्रणवान्तेन भूर्भुवःस्वस्त्रयेण च ॥ २२८ ॥
 हावयित्वा त्रिधाचार्यः स्विष्टकृद्वीममाचरन् ।
 दत्त्वा पूर्णाहुतिं भद्रे ! व्रतकर्म्म समापयेत् ॥ २२९ ॥
 जीवसेकादिसंस्कारा व्रतान्तः पितृतो नव ।
 उद्वाहः पितृतो वापि स्वतोऽपि सिध्यति प्रिये ! ॥ २३० ॥
 विवाहाङ्गि कृतज्ञानः कृतनित्यक्रियः कृतौ ।
 पञ्चदेवान् समभ्यर्च्य गौर्यादिमातृकास्तथा ।
 वसोधारां कल्पयित्वा वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥ २३१ ॥
 रात्रौ प्रतिश्रुतं पात्रं गीतवाद्यपुरःसरम् ।
 क्षायामण्डपमानीय उपवेश्य वरासने ॥ २३२ ॥
 वसवाभिमुखं दाता पश्चिमाभिमुखो विशेत् ।
 आचम्य स्वस्तिमृद्विञ्च कथयेद्ब्राह्मणैः सह ॥ २३३ ॥

ननु गृहस्थाश्रमिणं शिष्यं गुरुः किं वदेदित्यपेक्षायामाह
 जितेन्द्रिय इत्यादि ॥ २२७ ॥

इतीत्यादि । द्विजं द्विजत्वशालिनं शिष्यमित्यादिश्याञ्चाप्य पश्चात्
 समुद्रवहुताशने समुद्रवाख्ये वङ्गौ मायादिप्रणवान्तेन ह्रीं बीजादिना
 ओंकारान्तेन भूर्भुवः स्वस्त्रयेण मन्त्रेण त्रिधा त्रिवारं शिष्येण हाव-
 यित्वा च स्विष्टकृतं होममाचरन्नाचार्यः पूर्णाहुतिं दत्त्वा व्रतकर्म्म
 यज्ञोपवीतक्रियां समापयेत् ॥ २२८-२३० ॥

अथोद्वाहक्रियाविधिमाह विवाहाङ्गीत्यादिभिः ॥ २३१ ॥

रात्रावित्यादि । ततः प्रतिश्रुतमङ्गीकृतं पात्रं वरं गीतवाद्यपुरः-
 सरं यथा स्थापय्या रात्रौ क्षायामण्डपमानीय वरासने अष्टे पीठे
 वासवाभिमुखं पूर्व्याभिमुखमुपवेश्य च कन्याया दाता पश्चिमाभिमुखो
 भूत्वा विशेत् पश्चिमाभिमुख उपविष्टो दाता आचम्याचमनं कृत्वा

साधुप्रश्नं वरं पृच्छेदूर्ध्वना प्रश्नमेव च ।
 वरात् प्रश्नोत्तरं नीत्वा पाद्याद्यैर्वरमर्चयेत् ॥ २३४ ॥
 समर्पयामि वाक्येन देयद्रव्यं समर्पयेत् ।
 पादयोरर्पयेत् पाद्यं शिरस्यर्घ्यं निवेदयेत् ॥ २३५ ॥
 आचम्यं वदने दद्यात् गन्धं माल्यं सुवाससी ।
 दिव्याभरणरत्नानि यत्नसूत्रं समर्पयेत् ॥ २३६ ॥
 ततस्तु भाजने कांस्ये कृत्वा दधि घृतं मधु ।
 समर्पयामि वाक्येन मधुपर्कं करेऽर्पयेत् ॥ २३७ ॥
 वरोऽपि प्रातमादाय वामे पाणौ निधाय च ।
 दक्षाङ्गुष्ठानामिकाभ्यां प्राणाहुत्युक्तमन्त्रकैः ॥ २३८ ॥
 पञ्चधान्राय तत्प्रातमुदीच्यां दिशि धारयेत् ।

कर्त्तव्येऽस्मिन् शुभविवाहकर्मणि स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्वित्युक्त्वा ब्राह्म-
 णैः सह स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवा इत्यादि स्वस्तिं कथयेत् ततः कर्त्तव्येऽ-
 स्मिन् शुभविवाहकर्मणि ऋद्धिं भवन्तोऽधिब्रुवन्त्वित्युक्त्वा तैरेव सह
 ऋध्यतां ३ इत्यङ्गिञ्च कथयेत् ॥ २३२ । २३३ ॥

साध्वित्यादि । ततो दाता साधु भवानास्तामिति साधुप्रश्नं भव-
 न्तमर्चयिष्याम इत्यर्चनाप्रश्नञ्च वरं पृच्छेत् ततो वरात् साध्वहसासे
 इति ओमर्चयेति च प्रश्नोत्तरं नीत्वा समादाय पाद्याद्यैर्वरमर्चयेत्
 पूजयेत् पाद्यादीनि वराय समर्पयेदित्यर्थः ॥ २३४ ॥

ननु केन वाक्येन कुल कुल वा ऋद्धे पाद्यादिकं समर्पयेदित्या-
 काङ्क्षायामाह समर्पयामीत्यादि । तुभ्यमिदं समर्पयामीति वाक्येन
 पाद्यादिदेयद्रव्यं वराय समर्पयेत् ॥ २३५ । २३६ ॥

ततस्त्वित्यादि । ततस्तु कांस्ये भाजने दधि घृतं मधु च कृत्वा
 तुभ्यं समर्पयामीति वाक्येन मधुपर्कं वरस्य करे दक्षिणे हस्ते सज-
 प्रयेत् ॥ २३७ ॥

मधुपर्कं समर्प्यैवं पुनराचामयेद्वरम् ॥ २३९ ॥

दूर्वाक्षताभ्यां जामातुर्विष्टृत्य जानु दक्षिणम् ।

स्मृत्वा विष्णुं तत्सदिति मासपक्षतिथौस्ततः ॥ २४० ॥

समुल्लिख्य निमित्तानि वृणुयाद्वरमुत्तमम् ।

गोत्रप्रवरनामानि प्रत्येकं प्रपितामहात् ॥ २४१ ॥

षष्ठान्तानि समुच्चार्य वरस्य जनकावधि ।

द्वितीयान्तं वरं ब्रूयात् गोत्रप्रवरनामभिः ॥ २४२ ॥

तथैव कन्यामुल्लिख्य ब्राह्मोद्वाहेन पण्डितः ।

दातुं भवन्तमित्युक्त्वा वृणुऽहमिति कीर्त्तयेत् ॥ २४३ ॥

वरोऽपीत्यादि । वरोऽपि मधुपर्कपात्रमादाय गृहीत्वा वामे पाणौ निधाय संस्थाप्य च दक्षाङ्गुष्ठानामिकाभ्यामङ्गुलिभ्यां प्राणाय स्वाहेत्यादिकैः प्राणाञ्जल्युक्तमन्त्रकैः पञ्चप्रा पञ्चवारं मधुपर्कमाघ्राय तत्पात्रं मधुपर्कपात्रमुदीच्यामुत्तरस्यां दिशि धारयेत् एवं वराय मधुपर्कं समर्प्य पुनर्वरमाचामयेत् ॥ २३८ । २३९ ॥

दूर्वाद्यादि । ततो जामातुर्वरस्य दक्षिणं जानु विष्टृत्य प्रथमतो विष्णुं स्मृत्वा ततस्तत्सदिति समुल्लिख्योच्चार्य ततो मासप्रभृतीनि निमित्तानि समुल्लिख्य ततो वरस्य प्रपितामहात् प्रपितामहभारभ्य जनकावधेर्जनकपर्यन्तस्य त्रिपुरुषस्य प्रत्येकं षष्ठान्तानि गोत्रप्रवरनामानि समुच्चार्य ततो गोत्रप्रवरनामभिर्विशिष्टं द्वितीयान्तं वरं ब्रूयान् ततस्तथैव कन्यायाः प्रपितामहादेर्जनकपर्यन्तस्य त्रिपुरुषस्य षष्ठान्तानि गोत्रप्रवरनामान्युल्लिख्य ततो गोत्रप्रवरनामभिर्विशिष्टां द्वितीयान्तां कन्यामुल्लिख्य ततो ब्राह्मोद्वाहेन दातुं भवन्तमित्युक्त्वा पण्डितः सम्यदाता वृणुऽहमिति कीर्त्तयेत् योजनया विष्णु रो' तत्सत्त्रो' अद्यासुकमास्यसुकपक्षेऽसुकतिथावसुकराशिरस्थिते मास्करेऽसुक-
गात्रः ओमदसुक देवशर्मासुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्य श्रीमतो असुकदेवश-
र्मेणः प्रपौत्रमसुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्य ओमदसुकदेवशर्मेणः पौत्रमसु-

वृतोऽस्मीति वरो ब्रूयात् ततो दाता वदेद्वरम् ।
 यथाविहितमित्युक्त्वा विवाहकर्मं कुर्वीति ।
 वरो ब्रूयात् यथाज्ञानं करवाणि तदुत्तरम् ॥ २४४ ॥
 ततः कन्यां समानीय वस्त्रालङ्कारभूषिताम् ।
 वस्त्रान्तरेण संच्छाद्य स्थापयेद्वरसम्मुखम् ॥ २४५ ॥
 पुनर्व्वरं समभ्यर्च्य वासोऽलङ्कारणादिभिः ।
 वरस्य दक्षिणे पाणौ कन्यापाणिं नियोजयेत् ॥ २४६ ॥
 तन्मध्ये पञ्चरत्नानि फलताम्रमूलमेव वा ।
 दत्वाञ्जयित्वा तनयां वराय विदुषेऽर्पयेत् ॥ २४७ ॥

कगोत्वस्यासुकप्रवरस्य श्रीमदसुकदेवशर्मणः पुत्रमसुकगोत्वमसुकप्रवरं
 श्रीमन्तमसुकदेवशर्माणं वरमसुकगोत्वस्यासुकप्रवरस्य श्रीमदसुकदेवशर्मणः
 प्रपौत्रीमसुकगोत्वस्यासुकप्रवरस्य श्रीमदसुकदेवशर्मणः पौत्रीमसुकगोत्व-
 स्यासुकप्रवरस्य श्रीमदसुकदेवशर्मणः पुत्रीमसुकगोत्वमसुकप्रवरमसुकीं
 देवीं कन्यां ब्राह्मोद्वाहेन दातुं भवन्तमहं वृणो इति वाक्यं जातं अनेन
 वाक्येन दूर्वाक्षताभ्यामुत्तमं वरं वृणुयात् ॥ २४०-२४३ ॥

वृत इत्यादि । ततो वृतोऽस्मीति वरो ब्रूयात् ततो दाता यथा-
 विहितमित्युक्त्वा विवाहकर्मं कुरु इति वरं वदेत् यथाविहितं विवाह-
 कर्मं कुर्वीति जानातरं ब्रूयादित्यर्थः ततो यथाज्ञानं विवाहकर्मं कर-
 वाणीति तदुत्तरं वरो ब्रूयात् ॥ २४४ ॥

तत इत्यादि । ततः परं वस्त्रालङ्कारभूषितां कन्यां वस्त्रान्तरेण
 संच्छाद्य गृह्णात् समानीय वरसम्मुखं स्थापयेत् ॥ २४५ ॥

पुनरित्यादि । ततो दाता वासोऽलङ्कारणादिभिर्व्वरं पुनः समभ्यर्च्य
 वरस्य दक्षिणे पाणौ कन्यापाणिं कन्याया दक्षिणं हस्तं नियोजयेत्
 स्थापयेत् ॥ २४६ ॥

तन्मध्ये इत्यादि । ततस्तन्मध्ये पाणिमध्ये पञ्चरत्नानि फल-

प्राग्वक्षिपुरुषाख्यानं निमित्ताख्यानमेव च ।

आत्मनः काममुद्दिश्य चतुर्थ्यन्तं वरं वदेत् ॥ २४८ ॥

कन्याभिधां द्वितीयान्तामर्चितां समलङ्कृताम् ।

साच्छादनां प्रजापतिदेवताकामुदीरयन् ॥ २४९ ॥

तुभ्यमहमिति प्रोच्य दद्यात् सम्यददे वदन् ।

वरः स्वस्तीति स्वीकुर्यात् सम्यदाता वरं वदेत् ॥ २५० ॥

धर्मे चार्थे च कामे च भवता भार्यया सह ।

वर्त्तितव्यं वरो वाङ्मुक्त्वा कामसुतिं पठेत् ॥ २५१ ॥

ताम्बूलमेव वा दत्वा तनयां पुत्रीमर्चयित्वा विदुषे धीमते वरावा-
पयेत् दद्यात् ॥ २४७ ॥

ननु केन वाक्येन वराय कन्या समर्पयितव्येत्याकाङ्क्षायामाह प्रा-
ग्वदित्यादि । प्राग्वत् पूर्ववत् त्रिपुरुषाख्यानं निमित्ताख्यानञ्च कृत्वा-
त्मनः काममुद्दिश्य ततश्चतुर्थ्यन्तं वरं वदेत् ततो द्वितीयान्तामर्चितां
समलङ्कृतां साच्छादनां प्रजापतिदेवताकां कन्याभिधासुदीरयन्तुभ्यमह-
मिति प्रोच्य ततः सम्यददे इति वदन्तनयां दद्यात् योजनया विष्णुरो-
तत्स्य स्त्रीं अद्यासुकमास्यसुकपक्षेऽसुकतिथावसुकराशिस्थिते भास्करे-
ऽसुकामोष्ठार्थसिद्धिकामोऽसुकगोत्रः श्रीमदसुकशर्मासुकगोत्रस्यासुकप्रव-
रस्य श्रीमदसुकदेवशर्मायः प्रपौत्राय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्य श्रीमदसु-
कदेवशर्मायः पौत्रायासुकगोत्रायासुकप्रवराय श्रीमतेऽसुकदेवशर्मायै वरा-
यासुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्य श्रीमदसुकदेवशर्मायः प्रपौत्रीमसुकगोत्रस्या-
सुकप्रवरस्य श्रीमदसुकदेवशर्मायः पौत्रीमसुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्य श्रीमद-
सुकदेवशर्मायः पुत्रीमसुकगोत्रासुकप्रवरानर्चितां समलङ्कृतां साच्छा-
दनां प्रजापतिदेवताकामसुकीं देवीमेनां कन्यां तुभ्यमहं सम्यददे इति
वाक्येन विदुषे वराय तनयां समर्पयेदित्यर्थः वरः स्वस्तीत्युक्त्वा भार्यां
स्वीकुर्यात् ततः सम्यदाता वरं वदेत् ॥ २४८-२५० ॥

सम्यदाता वरं प्रति किं वदेदित्यपेक्षायामाह धर्मे चेत्यादि । हे

दाता कामो गृहीतापि कामायादाच्च कामिनीम् ।
 कामेन त्वां प्रगृह्णामि कामः पूर्णोऽस्तु चावयोः ॥ २५२ ॥
 ततो वदेत् सम्प्रदाता कन्यां जामातरं प्रति ।
 प्रजापतिप्रसादेन युवयोरभिवाञ्छितम् ।
 पूर्णमस्तु शिवञ्चास्तु धर्मं पालयतं युवाम् ॥ २५३ ॥
 तत आच्छाद्य वस्त्रेण सम्प्रदाता सुमङ्गलैः ।
 परस्परशुभालोकं कारयेद्वरकन्ययोः ॥ २५४ ॥
 ततो हिरण्यरत्नानि यथाशक्त्यनुसारतः ।
 जामात्रे दक्षिणां दद्यादच्छिद्रमवधारयेत् ॥ २५५ ॥

जामातर्धर्मं वार्धं च कामे च भार्यया सह भवता वर्तितव्यं ततो वरो
 वादसङ्गा कामस्तुतिं पठेत् वादमङ्गीकरणं भृशप्रतिज्ञयोर्वाङ्मिल्यमरः ।
 ॥ २५१ ॥

कामस्तुतिमेवाह दाता काम इति । कामो दाता भवति काम एव
 गृहीता भवति कामः कामाय कामिनीमदात् हे भार्य्ये ! कामेन त्वा-
 मङ्गं प्रगृह्णामि आवयोः कामः पूर्णोऽस्तु ॥ २५२ ॥

तत इत्यादि । ततः कामस्तुतिपाठादनन्तरं सम्प्रदाता कन्यां जा-
 मातरं वरञ्च प्रति वदेत् किं वदेदित्यपेक्षायामाह प्रजापतिप्रसादेने-
 त्यादि ॥ २५३ ॥

तत इत्यादि । ततः सम्प्रदाता वस्त्रेण वरकन्ये आच्छाद्य सु-
 मङ्गलैर्गीतवाद्यादिभिर्वरकन्ययोः परस्परशुभालोकं कारयेत् ॥ २५४ ॥

तत इत्यादि । ओं अद्येत्यादि कृतस्यास्य शुभविवाहकर्मणः
 साङ्गतार्थं हिरण्यादिदक्षिणामसुकगोत्रायासुकदेवशर्मणे वराय त्वभ्य-
 मङ्गं सम्प्रददे इति वाक्येन सम्प्रदाता जामात्रे यथाशक्त्यनुसारतो हिर-
 ण्यरत्नानि दक्षिणां दद्यात् ततः कृतमिदं शुभविवाहकर्मणाच्छिद्रमस्तु
 इत्यवधारयेत् ॥ २५५ ॥

वरसु भार्यया सार्द्धं तद्रात्रौ दिवसेऽपि वा ।
 वक्ष्येऽङ्गोक्तविधिना वज्रिस्थापनमाचरेत् ॥ २५६ ॥
 योजकाख्यः पावकोऽत्र प्राजापत्यश्चरुः स्मृतः ।
 धारान्तं कर्म सम्पाद्य दद्यात् पञ्चाहुतीर्वरः ॥ २५७ ॥
 शिवं दुर्गां तथा विष्णुं ब्रह्माणं वज्रधारिणम् ।
 ध्यात्वैकैकं समुद्दिश्य जुहुयात् संस्कृतेऽनले ॥ २५८ ॥
 भार्य्यायाः पाण्युगलं गृह्णीयादित्युदीरयन् ।
 पाणिं गृह्णामि सुभगे ! गुरुदेवरता भव ।
 गार्हस्थ्यं कर्म धर्मेण यथावदनुशीलय ॥ २५९ ॥
 घृतेन स्वामिदत्तेन लाजैर्भ्रात्राहृतैः शिवे ! ।
 प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यात् वेदाहुतीर्वधूः ॥ २६० ॥
 प्रदक्षिणीकृत्य वज्रिमृत्याय भार्य्याया सह ।
 दुर्गां शिवं रमां विष्णुं ब्राह्मीं ब्रह्माणमेव च ।
 युग्मं युग्मं समुद्दिश्य त्रिस्त्रिधा हवनं चरेत् ॥ २६१ ॥

वरस्त्रित्यादि । तदनन्तरमिति शेषः दिवसेऽपि वा तस्या एव रात्रेः
 परस्मिन् दिने वा ॥ २५६ ॥

अत्र विवाहकर्मणि ॥ २५७ ॥

ननु कान्देवानुद्दिश्य सभार्य्यो वरः पञ्चाहुतीर्दद्यादित्यपेक्षाया-
 माह शिवमित्यादि ॥ २५८ ॥

भार्य्याया इति । ततो वर इति वक्ष्यमाणं मन्त्रमुदीरयन् कीर्त्त-
 यन् भार्य्यायाः पाण्युगलं गृह्णीयात् तमेव मन्त्रमाह पाणिं गृह्णामि
 सुभगे इति ॥ २५९ ॥

घृतेनेत्यादि । हे शिवे ! ततो वधूर्भार्य्यास्वामिदत्तेन घृतेन भ्रात्रा-
 हुतीर्दत्तैर्लाजैश्च प्रजापतिं समुद्दिश्य वेदाहुतीश्चतस्र आहुतीर्दद्यात् ॥

अश्वमण्डलिकासप्तारोहौ कुर्यादमन्त्रकम् ।

निगाथां चेत् तदा स्त्रीभिः पश्येद्भ्रुवमरुन्धतीम् ॥ २६२ ॥
प्रत्यावृत्त्यासने सम्यगुपविश्य वरस्तदा ।

स्विष्टकृद्भीमतः पूर्णाहुत्यन्तेन समापयेत् ॥ २६३ ॥

ब्राह्मो विवाहो विहितो दोषहीनः सवर्णया ।

कुलधर्मानुसारेण गौतमिन्नासपिण्डया ॥ २६४ ॥

ब्रह्मोदाहेन या ग्राह्या सैव पत्नी गृहेश्वरी ।

तदनुज्ञां विना ब्राह्मविवाहं नाचरेत् पुनः ॥ २६५ ॥

तस्या अपत्ये तदंशे विद्यमाने कुलेश्वरि ! ।

शैवोद्भवान्यपत्यानि दायार्हाणि भवन्ति न ॥ २६६ ॥

शैवा तदन्वयाच्चैव लभेरन् धनभाजिनः ।

यथाविभवमाच्छादं ग्रासञ्च परमेश्वरि ! ॥ २६७ ॥

शैवो विवाहो द्विविधः कुलचक्रे विधीयते ।

चक्रस्य नियमेनैको द्वितीयो जीवनावधि ॥ २६८ ॥

प्रदक्षिणीकृत्येत्यादि । ततो वरो भार्यया सहोत्थाय वज्रं प्र-
दक्षिणीकृत्य दुर्गां शिवञ्च रमां विष्णुञ्च ब्राह्मीं ब्रह्माणमेव च युग्मं
युग्मं समुद्दिश्य त्विस्त्रिधा त्विवारं त्विवारं हवनं चरेत् कुर्यात् ॥ २६१ ॥

अश्वमण्डलिकेत्यादि । ततः सभार्यो वरोऽमन्त्रकं मन्त्रवर्जितमे-
वाश्वमण्डलिकासप्तारोहौ पाषाणारोहणं सप्तमण्डलिकारोहणञ्च
कुर्यात् चेत् यदि निगाथां तदारोहौ कुर्यात्तदा स्त्रीभिः परिष्ठतः
सभार्यो वरो भ्रुवमरुन्धतीञ्च पश्येत् ॥ २६२ ॥

समापयेन् विवाहकर्मणि शेषः ॥ २६३-२६५ ॥

तस्या इत्यादि । तस्या ब्राह्मोदाहेन गृहीतायाः पत्याः अपत्ये
आत्मजे आत्मजायां वा ॥ २६६ ॥

धनभाजिनो जनाः ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

चक्रानुष्ठानसमये स्वगणैः शक्तिसाधकैः ।

परस्परैर्ह्युदाहं कुर्याद्द्वोरः समाहितः ॥ २६८ ॥

भैरवीवीरवृन्देषु स्वाभिप्रायं निवेदयेत् ।

आवयोः शाम्भवोद्वाहं भवद्भिरनुमन्यताम् ॥ २७० ॥

तेषामनुज्ञामादाय जप्त्वा सप्ताक्षरं मनुम् ।

अष्टोत्तरशतावृत्त्या प्रणमेत् कालिकां पराम् ॥ २७१ ॥

ततो वदेत् तां रमणीं कौलानां सन्निधौ शिवे ! ।

अकैतवेन चित्तेन पतिभावेन मां वृणु ॥ २७२ ॥

गन्धपुष्पाक्षतैर्दत्त्वा सा कौलादपि तं ततः ।

सुगन्धधाना देवेशि ! करौ दद्यात् करोपरि ॥ २७३ ॥

ततोऽभिषिञ्चेत् चक्रेशो मन्त्रेणानेन दम्पती ।

तदा चक्रस्थिताः कौला ब्रूयुः स्वस्तीति सादरम् ॥ २७४ ॥

अथ शाम्भवोद्वाहविधिमाह चक्रानुष्ठानेत्यादिभिः । स्वगणैः शक्तिसाधकैः सह चक्रानुष्ठानसमये परस्परैर्ह्युदाहं कुर्यात् ॥ २६८ ॥ २७० ॥

तेषामित्यादि । तेषां भैरवीवीरवृन्दानामनुज्ञामनुमतिमादाय गृहीत्वा सप्ताक्षरं परमेश्वरि स्वाहेति मनुमष्टोत्तरशतावृत्त्या जप्त्वा वीरः परमासुप्तमां कालिकां प्रणमेत् ॥ २७१ ॥

तत इत्यादि । हे शिवे ! पार्ष्वति ! ततो वीरः कौलानां सन्निधौ समीपे हे रमणि ! त्वमकैतवेन व्याजशून्येन चित्तेन पतिभावेन मां वृण्वति तां रमणीं वदेत् ॥ २७२ ॥

गन्धेत्यादि । हे देवेशि ! ततः सा कौला सुगन्धधाना सती गन्धपुष्पाक्षतैर्द्वयितं प्रियं दत्त्वा तस्य करोपरि स्वकीयौ करौ दद्यात् ॥ २७३ ॥

तत इत्यादि । ततः परं चक्रेशोऽनेन वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण तौ

राजराजेश्वरी काली तारिणी भुवनेश्वरी ।
वगला कमला नित्या युवां रचन्तु भैरवौ ॥ २७५ ॥
अभिषिञ्चेत् द्वादशधा मधुना वार्ययाथ सा ।
ततस्ती प्रणती विद्वान् आवयेद्वाग्भवं रमाम् ॥ २७६ ॥
यद्यदङ्गीकृतं तत्र ताभ्यां पात्र्यं प्रयत्नतः ।
शाम्भोक्तविधानेन कुलीनाभ्यां कुलेश्वरि ! ॥ २७७ ॥
वयोवर्णविचारोऽत्र शैवोद्वाहे न विद्यते ।
असपिण्डां भर्तृहीनामुद्धेच्छन्मुद्रासनात् ॥ २७८ ॥
परिणीता शैवधर्मे चक्रनिर्धारणेन वा ।
अपत्यार्थी ऋतुं दृष्ट्वा चक्रातीते तु तां त्यजेत् ॥ २७९ ॥
शैवभार्य्याज्ञापत्यजमुलोभिन माहवत् ।
समाचरेद्विलोभिन तत्तु सामान्यजातिवत् ॥ २८० ॥
एषां सङ्करजातीनां सर्वत्र पितृकर्मसु ।

दम्पती जायापती अभिषिञ्चेत् तदा अस्मिन् कावे चक्रस्थिताः कौलाः
द्वादरं यथा स्यात्तथा स्वस्तीति ब्रूयुर्वदेयुः ॥ २७४ ॥

ननु केन मन्त्रेण चक्रेशो दम्पती अभिषिञ्चेदित्यपेक्षायामाह
राजराजेश्वरीत्यादि ॥ २७५ ॥

अभिषिञ्चेदित्यादि । चक्रेशोऽनेनैव मन्त्रेण मधुना मद्येन
वार्ययाथवार्य्यजलेन वा द्वादशधा द्वादशवारं दम्पती अभिषिञ्चेत् ततः
प्रणतः दम्पती प्रति विद्वच्चक्रेशो वाग्भवं ऐमिति रमां श्रीमिति च
बीजं आवयेत् ॥ २७६ ॥

तत्र शाम्भोद्वाहकर्मणि ताभ्यां जायापतिभ्यां ॥ २७७/२७८ ॥

परिणीतेत्यादि । चक्रनिर्धारणेन चक्रनियमेन शैवधर्मे वा स्त्री
परिणीता जडा आसीत्तां स्त्रियं चक्रातीते सत्यपत्यार्थी वीरः स्त्रिय-
ऋतुं दृष्ट्वा त्यजेत् ॥ २७९ ॥

भोज्यप्रदानं कौलानां भोजनं विहितं भवेत् ॥ २८१ ॥

नृणां स्वभावजं देवि ! प्रियं भोजनमैथुनम् ।

सङ्क्षेपाय हितार्थाय शैवधर्मे निरूपितम् ॥ २८२ ॥

अतएव महेशानि ! शैवधर्मनिषेवणात् ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रभुर्भवति नान्यथा ॥ २८३ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे सर्वधर्म-

निर्णयसारे श्रीमदाद्यासदाशिवसंवादे

कुशखण्डिकादशविधसंस्कारविधि-

नाम नवमोऽङ्कात् ।

शैवभार्य्याद्यादि । अतुल्योमेन वर्णेन शैवभार्य्योद्भवापत्यं सादृशत्वं कर्त्तुं सप्तादरेत् कुण्यात् यथा ब्राह्मणात् क्षत्रियायां शैव्यभार्य्यायां जातसपत्यं क्षत्रियावत् कर्त्तुं सप्तादरेदित्येवं विलोमेन वर्णेन यत् शैवभार्य्योद्भवापत्यं तत् सान्त्वज्यातिवत् पञ्चमवर्णवत् कर्त्तुं सप्तादरेत् ॥ २८०-२८३ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रटीकायां नवमोऽङ्कात् ।

दशमोऽङ्कात् ।

श्रीदेव्युवाच ।

कुशखण्डिकाविधिर्नाथ ! संस्काराश्च दश श्रुताः ।

दृढिश्चाङ्गविधिं देव ! कृपया मे प्रकाशय ॥ १ ॥

कुशखण्डिकाया जीवसेकादिविवाहान्तानां दशविधसंस्काराणाञ्च विधिं श्रुत्वेदानीं दृढिश्चाङ्गविधिं कुशखण्डिकाया दृढिश्चाङ्गस्य च

कस्मिन् कस्मिन् च संस्कारे प्रतिष्ठासु च कास्वपि ।
 कुशण्डिकाविधानञ्च वृद्धिश्राद्धञ्च शङ्कर ! ॥ २ ॥
 कर्त्तव्यं वा न कर्त्तव्यं तन्मन्माचक्ष तत्त्वतः ।
 मत्प्रोतये महेशान ! जीवानां मङ्गलाय च ॥ ३ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

जीवसेकाद्विवाहान्तदशसंस्कारकर्मसु ।
 यत्र यद्विहितं भद्रे ! सविशेषं प्रकीर्त्तितम् ॥ ४ ॥
 तदेव कार्यं मनुजैस्तत्त्वज्ञैर्हितमिच्छुभिः ।
 अन्यत्र यद्विधातव्यं तत् शृणुष्व वरानने ! ॥ ५ ॥
 वापीकूपतडागानां देवप्रतिकृतेस्तथा ।
 गृहारामव्रतादीनां प्रतिष्ठाकर्मसु प्रिये ! ॥ ६ ॥
 सर्वत्र पञ्चदेवानां मातृणामपि पूजनम् ।
 वसोर्धारा च कर्त्तव्या वृद्धिश्राद्धकुशण्डिके ॥ ७ ॥
 स्त्रीणां विधेयकृत्येषु वृद्धिश्राद्धं न विद्यते ।
 देवतापितृवृत्तार्थं भोज्यमेकं समुत्सृजेत् ॥ ८ ॥

कस्मिन् कस्मिन् कस्मिन् कार्यत्वमकार्यत्वं वा वर्त्तते तदपि श्रोतु-
 मिच्छन्ती श्रीदेव्युवाच कुशण्डिकाविधिरित्यादि ॥ १ । २ ॥

आचक्ष्व ब्रूहि ॥ ३ ॥

श्रीदेव्यैवं प्रार्थितः सन् श्रीसदाशिव उवाच जीवसेकादित्यादि ।

जीवसेकाजीवसेकाभ्य ॥ ४ । ५ ॥

वापीत्यादि । देवप्रतिकृतेः देवताप्रतिभायाः ॥ ६ ॥

पञ्चदेवानां ब्रह्मादीनां मातृणां गौर्यादीनाम् ॥ ७ ॥

स्त्रीणामित्यादि । स्त्रीणामिति कृत्यानां कर्त्तरि षष्ठी समुत्सृजेत्
 स्त्रीति शेषः ॥ ८ ॥

देवमात्रार्चनं तत्र वसुधारा कुशण्डिका ।

भक्त्या स्त्रिया विधातव्या ऋत्विजा कमलानने ! ॥ ८ ॥

पुत्रश्च पौत्रो दौहित्रो ज्ञातयो भगिनौसुतः ।

जामातृत्विग्दैवपित्रे शस्ताः प्रतिनिधौ शिवे ! ॥ १० ॥

वृद्धिश्राद्धं प्रवक्ष्यामि तत्त्वतः शृणु कालिके ! ॥ ११ ॥

कृत्वा नित्योदितं कर्म मानवः सुसमाहितः ।

गङ्गां यज्ञे श्वरं विष्णुं वास्वीशं भूपतिं यजेत् ॥ १२ ॥

ततो दर्भमयान् विप्रान् कल्ययेत् प्रणवं स्मरन् ।

पञ्चभिर्नवभिर्वापि सप्तभिस्त्रिभिरेव वा ॥ १३ ॥

निर्गमैश्च कुशैः साग्रैर्हस्त्रिणावर्त्तयोगतः ।

सार्द्धद्वयावर्त्तनेन जङ्घायै रचयेद्विजान् ॥ १४ ॥

वृद्धिश्राद्धे पार्वणादौ षड्विप्राः परिकीर्त्तिताः ।

तत्र स्त्रीभिर्विधेयेषु कर्मसु ऋत्विजा आत्मप्रतिनिधिना पुरो-
हितेन ॥ ८ ॥

ननु पुरोहित एव प्रतिनिधिः प्रशस्तो भवति तदन्योऽपि वा
कच्चित् तत्राह पुत्र इत्यादि ॥ १० । ११ ॥

अथ वृद्धिश्राद्धविधिमाह कृत्येत्यादिभिः । नित्योदितं कर्म
कृत्वा पूर्वाभिसुखो मानवः सुसमाहितोऽतिसावधानः सन् प्रणवादि-
नमोऽन्ते नाममन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिर्गङ्गां यज्ञेश्वरं विष्णुं वास्वीशं
भूपतिं भूमिस्वामिनं पुरुषञ्च क्रमतो यजेत् पूजयेत् ॥ १२ ॥

तत इत्यादि । ततः परं प्रणवमोङ्कारं स्मरन् सन् मानवो दर्भ-
मयान् विप्रान् कल्ययेत् रचयेत् । दर्भमयश्राद्धाणनिर्वाहमाह पञ्चभि-
रित्यादिना सार्द्धेन । निर्गमैर्गर्भशून्यैः साग्रैरग्नभागसहितैरुङ्गाद्यैर्न-
वभिः सप्तभिः पञ्चभिस्त्रिभिरेव वा कुशैर्हस्त्रिणावर्त्तयोगतः सार्द्धद्वया-
वर्त्तनेन द्विजान् विप्रान् रचयेत् ॥ १३ । १४ ॥

एकोद्दिष्टे तु कथित एक एव द्विजः शिवे ! ॥ १५ ॥

ततो विप्रान् कुशमयानेकस्मिन्नेव भाजने ।

कौवेराभिमुखान् कृत्वा स्नापयेदमुना सुधीः ॥ १६ ॥

क्षीं शन्नो देवीरभीष्टये शन्नो भवन्तु ।

पीतये शंघो रभिश्चवन्तु नः ॥ १७ ॥

ततस्तु गन्धपुष्पाभ्यां पूजयेत् कुशभूसुरान् ॥ १८ ॥

पश्चिमे दक्षिणे चैव युग्मयुग्मक्रमात् सुधीः ।

षट्पात्राणि सदर्भाणि स्थापयेत्तुलसीतिलैः ॥ १९ ॥

पात्रद्वये पश्चिमायां याम्ये पात्रचतुष्टयम् ।

पूर्वास्यावुत्तरमुखान् षड्विप्रानुपवेशयेत् ॥ २० ॥

दैवपत्तं पश्चिमायां दक्षिणे वामयाम्ययोः ।

ननु कति दर्भमया ब्राह्मणाः कल्पयितव्या इत्याकाङ्क्षायामाह
द्विश्चाङ्गे इत्यादि ॥ १५ ॥

तत इत्यादि । ततः परं सुधीर्द्विश्चाङ्गकर्त्ता एकस्मिन्नेव भाजने
कुशमयान् विप्रान् कौवेरमुखानुत्तरमुखान् कृत्वा मुना वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण
स्नापयेत् ॥ १६ ॥

कुशमयब्राह्मणस्थापनार्थं मन्त्रमेवाह । क्षींशन्न इत्याद्यम् ॥ १७ ॥

ततस्त्वित्यादि । ततस्तु ग्रन्थवादिनमोऽन्नेन नामभक्त्येण गन्ध-
पुष्पाभ्यां कुशभूसुरान् कुशमयब्राह्मणान् पूजयेत् ॥ १८ ॥

पश्चिमे इत्यादि । ततः सुधीः कर्म्मसाधकः पश्चिमे दक्षिणे चैव
युग्म युग्म क्रमात् सदर्भाणि कुशसहितानि तुलसीतिलैश्च युक्तानि
षट्पात्राणि स्थापयेत् ॥ १९ ॥

पात्रद्वये इत्यादि । ततः पश्चिमायां दिशि स्थापिते पात्रद्वये
याम्ये दक्षिणे स्थापिते पात्रचतुष्टये च क्रमतः पूर्वार्धौ पूर्वार्धौ
उत्तरार्धौश्च कुशमयान् षड्विप्रानुपवेशयेत् ॥ २० ॥

पितुर्मातामहस्यापि पक्षौ द्वौ विद्धि पार्वति ! ॥ २१ ॥
 नान्दीसुखाश्च पितरो नान्दीसुखाश्च मातरः ।
 मातामहादयोऽप्येवं मातामह्यादयोऽपि च ।
 आङ्गे नान्द्राभ्युदयिके समुल्लेख्या वरानने ! ॥ २२ ॥
 दक्षावर्त्तेनोत्तरास्यो दैवं कर्म समाचरेत् ।
 वामावर्त्तेन दक्षास्यः पितृकर्माणि साधयेत् ॥ २३ ॥
 सर्वकर्म प्रकुर्वीत दैवादिक्रमतः शिवे ! ।
 लङ्घनान्मातृमातृणां आङ्गं तद्विफलं भवेत् ॥ २४ ॥
 कौवेराभिमुखोऽनुज्ञावाक्यं दैवे प्रकल्पयेत् ।
 याम्यास्यः कल्पयेद्वाक्यं पित्रे मातामहेऽपि च ।

दैवपक्षमित्यादि । हे पार्वति ! पश्चिमायां दिशि दैवं पक्षं त्वं
 विद्धि जानीहि । दक्षिणे तु वामयास्ययोर्वागभागे दक्षिणभागे च
 क्रमतः पितृकर्मांतामहस्यापि द्वौ पक्षौ विद्धि ॥ २१ ॥

नान्दीसुखाश्चेत्यादि । हे वरानने ! देवि ! आभ्युदयिके नान्दी-
 आङ्गे पितरः पित्रादयो नान्दीसुखा मातरः मात्रादयश्च नान्दीसुखः
 समुल्लेख्याः समुच्चार्याः एवं मातामहादयोऽपि नान्दीसुखाः मातामह्या-
 दयोऽपि नान्दीमुख्यः समुल्लेख्याः ॥ २२ ॥

दक्षावर्त्तेनेत्यादि । दक्षिणावर्त्तेनोत्तरास्य उत्तरमुखः सन् दैवं
 कर्म समाचरेत् कुर्यात् । वामावर्त्तेन दक्षास्यो दक्षिणमुखः सन्
 पितृकर्माणि साधयेत् ॥ २३ ॥

सर्वमित्यादि । हे शिवे ! दैवादिक्रमत एव सर्वं कर्म प्रकु-
 र्वीत । ननु पितृकर्मसाधनाय दक्षिणावर्त्तेनैव दक्षिणामुखमवने को
 दोषस्तत्राह लङ्घनादित्यादि । मातृमातृणां मातृभ्रातादीनां लङ्घना-
 नुज्ञाङ्गं विफलं भवेत् । मातृमातृणामिति मातुः पित्रादीनामभ्युप-
 लक्षणम् ॥ २४ ॥

तत्रादौ दैवपक्षे तु वाक्यं शृणु शुचिस्मिते ! ॥ २५ ॥
 कालादीनि निमित्तानि समुल्लिख्य ततः परम् ।
 तत्तत् कर्माभ्युदयार्थमुक्त्वा साधकसत्तमः ॥ २६ ॥
 पित्रादीनां त्रयाणां तु मातादीनां तथैव च ।
 मातामहानां च मातामह्यादीनामपि प्रिये ! ॥ २७ ॥
 षष्ठान्तं कीर्त्तयेन्नाम गोत्रोच्चारणपूर्वकम् ।
 विश्वेषाञ्चैव देवानां श्राद्धं पदमुदीरयेत् ॥ २८ ॥
 कुशनिर्मितयोः पश्चात् विप्रयोरहमित्यपि ।
 करिष्ये परमेशानौ त्वनुज्ञावाक्यमौरितम् ॥ २९ ॥

कौबरेत्यादि । कौबेराभिमुखो उत्तराभिमुखो भूत्वा दैवे पक्षे-
 ऽनुज्ञावाक्यं कल्पयेत् ॥ २५ ॥

दैवपक्षे प्रकल्पनीयं यदनुज्ञावाक्यं तदेवाह कालादीनीत्यादिभिः ।
 प्रथमः कालादीनि निमित्तानि समुल्लिख्य ततः परं तत्तत्कर्माभ्यु-
 दयार्थमुक्त्वा साधकसत्तमो गोत्रोच्चारणपूर्वकं पित्रादीनां त्रयाणां
 मातादीनामपि तिसृणां तथैव मातामह्यादीनां त्रयाणां मातामह्यादी-
 नामपि तिसृणां षष्ठान्तं नाम कीर्त्तयेत् । ततो विश्वेषां देवानां चेति
 पदमुदीरयेदुच्चारयेत् । ततः श्राद्धपदमुदीरयेत् । पश्चात् कुशनिर्मितयो-
 र्विप्रयोरहमित्यप्युदीरयेत् । ततः करिष्ये इत्युदीरयेत् । सकलपद-
 योजनया विष्णुं रोन्तुमत् अद्यामुकमास्यमुकपक्षेऽमुकतिथावमुककर्मा-
 भ्युदयार्थमुकगोत्राणां नान्दीमुखानां पितृपितामहप्रपितामहाना-
 मसुकासुकासुकदेवशर्शणामसुकगोत्राणां नान्दीमुखीनां मातृपितामही-
 प्रपितामहीनामसुक्यसुक्यसुकीनां देवीनां वासुकगोत्राणां नान्दीमुखानां
 मातामहप्रमातामहपुत्रप्रमातामहानामसुकासुकासुकदेवशर्शणां चासुक-
 गोत्राणां नान्दीमुखीनां मातामहीप्रमातामहीपुत्रप्रमातामहीनामसुक्य-
 सुक्यसुकीनां देवीनां च विश्वेषां देवानामाभ्युदयिकं श्राद्धं कुशनिर्मितयो-

विश्वान् देवान् परित्यज्य पितृपक्षे तु पार्वति ! ।
 तथा मातामहस्यापि पक्षेऽनुज्ञा प्रकीर्तिता ॥ ३० ॥
 ततो जपेद्ब्रह्मविद्यां गायत्रीं दशधा शिवे ! ॥ ३१ ॥
 देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
 नमोऽस्तु पुष्ट्यै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्विति ॥ ३२ ॥
 पठित्वैनं त्रिधा हस्ते जलमादाय सत्तमः ।
 वं ह्रस्मडिति मन्त्रेण आङ्द्रव्याणि शोधयेत् ॥ ३३ ॥
 आग्नेय्यां पात्रमेकन्तु संस्थाप्य कुलनायिके ! ।
 रक्षीघ्नममृतं प्रोच्य यज्ञरक्षां कुरुष्व मे
 इत्युक्त्वा भाजने तस्मिन् सुलसीदलसंयुतम् ॥ ३४ ॥

विप्रयोरहं करिष्ये इति वाक्यं जातम् । हे परमेशानि ! दैवपक्षे
 इत्येतदेवानुज्ञावाक्यमीरितं कथितम् ॥ २६—२८ ॥

पितृपक्षे मातामहपक्षे च यदनुज्ञावाक्यं प्रकल्पनीयं तदाह
 विश्वानित्यादिना । हे पार्वति ! पितृपक्षे तथा मातामहस्यापि पक्षे
 विश्वान् देवान् परित्यज्यानुज्ञा प्रकीर्तिताऽनुज्ञावाक्यं कथितम् ।
 पितृपक्षेऽनुज्ञावाक्यं यथा ओम् अद्यासुकमास्यसुकपक्षेऽसुकतिथावसुक-
 तिथावसुककस्माभ्युदयार्थसुकगोत्राणां नान्दीमुखानां पितृपितामह-
 प्रपितामहानामसुकासुकासुकदेवशर्मणां असुकगोत्राणां नान्दीमुखीनां
 मातृपितामहीप्रपितामहीनामसुक्यसुक्यसुकीनां देवीनां चाप्याभ्यु-
 दयिकं आङ्गं कुशनिर्मितयोर्विप्रयोरहं करिष्ये इति । मातामहपक्षे-
 ऽप्येवमेवानुज्ञावाक्यं प्रकल्पनीयम् ॥ ३० ॥

ततः अनुज्ञावाक्यकल्पनादनन्तरम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पठित्वैनमित्यादि । एनं देवताभ्य इत्याद्यं भवन्त्वित्यन्तं मन्त्रं
 त्रिधा त्रिवारं पठित्वा ततः सत्तमः आङ्गकर्त्ता हस्ते जलमादाय वं-
 ह्रस्मडिति मन्त्रेण आङ्गद्रव्याणि शोधयेत् ॥ ३३ ॥

आग्नेय्यामित्यादि । तत आग्नेय्यां दिश्येकं पात्रं संस्थाप्य प्रथ-

निधाय सलिलं देवि ! देवादिक्रमतः सुधीः

विप्रेभ्यो जलगण्डूपं दत्वा दद्यात् कुशासनम् ॥ ३५ ॥

तत आवाहयेद्विद्वान् विश्वान् देवान् पितृंस्तथा ।

मातृभ्रातामहांश्चापि तथा मातामहीं शिवे ! ॥ ३६ ॥

नतो रजोन्नमस्ततं प्रोच्य ततो मे यच्चरच्चं कुरुष्वेति वदेत् योजनया
रजोन्नमस्ततमसि सम यच्चरच्चं कुरुष्वेति मन्त्रो जातः इतीमं मन्त्र-
सङ्गा तस्मिन्नाग्नेय्यां दिशि संस्थापिते भाजने तुलसीयवसंयुतं सलिलं
जलं निधाय संस्थाप्य ततः सुधीः आङ्गकर्त्ता देवादिक्रमतः कुशमयेभ्यो
विप्रेभ्यो जलगण्डूपं दत्वा विश्वे देवा ! इदमासनं वो नम इति वाक्येन
विप्रेभ्यो देवेभ्योऽसुकगोत्र नान्दीमुख पितरमुकदेवशर्मन् अमुकगोत्र
नान्दीमुख पितामहामुकदेवशर्मन् अमुकगोत्र नान्दीमुख प्रपितामहामुक-
देवशर्मन् इदमासनं वः स्वधेति वाक्येन पितादिभ्योऽसुकगोत्रे नान्दी-
मुखि मातरसुकि देवि ! असुकगोत्रे नान्दीमुखि पितामहि असुकि
देवि ! असुकगोत्रे नान्दीमुखि प्रपितामहि असुकि देवि ! इदमासनं
वः स्वधेति वाक्येन मातादिभ्योऽसुकगोत्र नान्दीमुख मातामहासुक-
देवशर्मन् असुकगोत्र नान्दीमुख प्रमातामहासुकदेवशर्मन् असुकगोत्र नान्दी-
मुख वृद्धप्रमातामहासुकदेवशर्मन् इदमासनं वः स्वधेति वाक्येन माताम-
हादिभ्योऽसुकगोत्रे नान्दीमुखि मातामहासुकि देवि ! असुकगोत्रे
नान्दीमुखि प्रमातामहासुकि देवि ! असुकगोत्रे नान्दीमुखि वृद्धप्रमा-
तामहासुकि देवि इदमासनं वः स्वधेति वाक्येन मातामहादिभ्योऽपि
कुशासनं दद्यात् ॥ ३४ । ३५ ॥

तत इत्यादि । ततो विद्वान् आङ्गकर्त्ता विश्वे देवा इहागच्छतेह
तिष्ठतेह सन्निधत्त सम पूजां गृह्णीतेति वाक्येन विश्वान् देवान् असुक-
गोत्रा नान्दीमुख्याः पितृपितामहप्रपितामहा असुकासुकासुकदेवश-
र्माणाः इहागच्छतेह तिष्ठतेह सन्निधत्त सम पूजां गृह्णीतेति वाक्येन
पितृन् पितादीन् तथा असुकगोत्रा नान्दीमुख्यो मातृपितामहीप्रपि-

आवाह्य पूजयेदादौ विश्वान् देवांस्ततो यजेत् ।
 पितृत्रयं तथा मातृत्रयं मातामहत्रयम् ॥३७॥
 मातामहीत्रयं चापि पाद्यार्घ्याचमनादिभिः ।
 धूपैर्दीपैश्च वासोभिः पूजयित्वा वरानने ! ।
 पात्राणां पातनप्रश्नं कुर्याद्देवक्रमात् शिवे ! ॥३८॥
 मण्डलं रचयेदेकं मायया चतुरस्रकम् ।
 हे हे च मण्डले कुर्यात् तद्वत्पञ्चद्वयोरपि ॥ ३९ ॥

तामह्योऽसुक्यसुक्यसुक्यो देव्य इहागच्छतेह तिष्ठतेह सन्निधत्त मम पूजां
 गृह्णीतेति वाक्येन मातृमातादीरपि असुकगोत्रा नान्दीमुख्या माता-
 महप्रमातामहद्वप्रमातामहा असुकासुकासुकदेवशर्माण इहागच्छतेह
 तिष्ठतेह सन्निधत्त मम पूजां गृह्णीतेति वाक्येन मातामहान् माता-
 महदीनपि असुकगोत्रा नान्दीमुख्यो मातामहीप्रमातामहीद्वप्रमा-
 तामह्योऽसुक्यसुक्यसुक्यो देव्य इहागच्छतेह तिष्ठतेह सन्निधत्त मम
 पूजां गृह्णीतेति वाक्येन मातामहीर्मातामहादीश्चापि कुशासने
 आवाहयेत् ॥ ३६ ॥

आवाह्येत्यादि । एवं विश्वदेवादीनावाह्य विश्वदेवा एतानि
 पाद्यार्घ्याचमनादीनि वो नम इति वाक्येन पाद्यार्घ्याचमनादिभिर्धूपै-
 र्दीपैर्वासोभिश्चाप्यादौ विश्वान् देवान् पूजयेत् । तवः ओं अद्यासुक-
 गोत्रा नान्दीमुख्याः पितृपितामहप्रपितामहा असुकासुकासुकदेवश-
 र्माण एतानि गन्धधूपदीपादीनि वः स्वधेति वाक्येन पितृत्रयं त-
 थैवासुकगोत्रानान्दीमुख्यो मातृपितामहीप्रपितामहोऽसुक्यसुक्यसुक्यो
 देव्य एतानि पाद्यादीनि वः स्वधेति वाक्येन मातृत्रयं तथैव प्रकल्पितेन
 वाक्येन मातामहत्रयं तथैव कल्पितवाक्येन मातामहीत्रयं चापि
 क्रमतः पाद्यादिभिर्यजेत् पूजयेत् । हे वरावने ! शिवे ! एवं विश्वदे-
 वादीन् पूजयित्वा ततो देवक्रमात् ऐवपत्तादिक्रमनः पात्राणि पात-
 नं कुर्यात् इति पात्राणां पातनप्रश्नं ब्राह्मणं प्रति कुर्यात् ॥ ३७ । ३८ ॥

वरुणप्रोक्षितेषु पात्राण्यासाद्य साधकः ।
 तेन चालितपात्रेषु सर्वोपकरणैः सह ।
 पानार्थपायसान्नानि क्रमेण परिवेशयेत् ॥ ४० ॥
 ततो मधुयवान् दत्त्वा क्वां क्कू फडिति मन्त्रकैः ।
 संप्रोक्ष्यान्नानि सर्वाणि विश्वान् देवांस्तथा पितॄन् ॥ ४१ ॥
 मातृभ्रातामहान् मातामहोरुस्त्रिस्थ तत्त्ववित् ।
 निवेद्य देवीं गायत्रीं देवताभ्यस्त्रिधा पठेत् ॥ ४२ ॥

मण्डलमित्यादि । ततः ओं पातयेति ब्राह्मणान्तदुत्तरं प्राप्य
 दैवपक्षे सायया ह्रीं वीजेन चतुरस्रकं चतुष्कोणमेकं मण्डलं रचयेत् ।
 पञ्चद्वयोरपि तद्वत् ह्रीं वीजेन चतुष्कोणे द्वे द्वे मण्डले कुर्यात् ॥ ३९ ॥

वारुणेत्यादि । ततः साधको जनो वारुणप्रोक्षितेषु वर्मिति
 वीजेनाभिप्रोक्षितेषु मण्डलेषु क्रमतः पात्राण्यासाद्य संस्थाप्य तेन
 वर्मिति वीजेन चालितेषु पात्रेषु सर्वैरुपकरणैः पानार्थपायसा
 पानार्थेन जलेन च सहान्नानि क्रमेण दैवादिक्रमतः परिवेशयेत् ॥ ४० ॥

तत इत्यादि । ततः परमन्त्रेषु मधुयवान् दत्त्वा क्वां क्कू फडिति
 मन्त्रकैः सव्याख्यन्नानि संप्रोक्ष्याभिप्रोक्ष्य तत्त्ववित् जनो विश्वान् देवान्
 तथा पितॄन् पित्रादीन् तथा मातृभ्रातादींस्तथा मातामहान्मातामहा-
 दीन् तथा मातामहोर्मातामहोर्मातृरप्युत्तिष्ठोच्चार्य विश्वदेवादिव्यः
 सव्याख्यन्नानि निवेद्य विश्वेदेवाः पानार्थोदकमधुयवसर्वोपकरणस-
 ङ्घितमेतदन्नं वो नम इति वाक्येन विश्वेभ्यो देवेभ्योऽसुकगोत्रा नान्दी-
 सुखाः पितृपितामहप्रपितामहा असुकासुकासुदेवशर्माणः पानार्थो-
 दकमधुयवसर्वोपकरणान्वितमेतदन्नं वः स्वधेति वाक्येन पित्रादिभ्यो-
 ऽसुकगोत्रा नान्दीसुख्यो मातृपितामहप्रपितामहोऽसुकसुसुसुसुको
 देव्यः पानार्थोदकमधुयवसर्वोपकरणान्वितमेतदन्नं वः स्वधेति वाक्येन
 मातादिभ्योऽसुकगोत्रा नान्दीसुखा मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा
 असुकासुकासुदेवशर्माण एतत् पानार्थोदकमधुयवसर्वोपकरणान्वित-

शेषान्नपिण्डयोः प्रश्नौ कुर्यादाद्ये ततः परम् ॥ ४३ ॥
 दत्तशेषैरक्षताद्यैर्भालूरफलसन्निभान् ।
 द्विजात् प्राप्नोत्तरः पिण्डान् रचयेद्द्वादश प्रिये ! ॥ ४४ ॥
 अन्यं तु कल्पयेदेकं पिण्डं तत्सममम्बिके ! ।
 आस्तरेनैर्ऋते दर्भान् मण्डले यवसंयुतान् ॥ ४५ ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुरदारविवर्जिताः ।
 अग्निदग्धाश्च ये केऽपि व्यालव्याघ्रहताश्च ये ॥ ४६ ॥
 ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 महत्तपिण्डतोयाभ्यां ते यान्तु हस्तिमक्षयाम् ॥ ४७ ॥
 दत्त्वा पिण्डमपिण्डेभ्यो मन्त्राभ्यां सुरवन्दिते ! ।
 प्रक्षाल्य हस्तावाचान्तः सावित्रीं प्रजपंस्ततः ।
 देवताभ्यस्त्रिधा जप्त्वा मण्डलानि प्रकल्पयेत् ॥ ४८ ॥

मन्त्रं वःस्वधेति वाक्येन मातादिभ्योऽसृक्कगोत्रा नान्दीसृख्यो माता-
 महीप्रमातामहोदङ्गप्रमातामह्योऽसृक्कसृक्कसृक्क्यो देव्यः पानार्थोदकमधु-
 यवसर्वोपकरणान्वितमेतदन्नं वःस्वधेति वाक्येन मातामह्यादिभ्योऽपि
 सोपकरणान्यन्नानि क्रमेण दत्त्वा गायत्रीं देवीं दशधा पठेत् ततो
 देवताभ्य इत्याद्यं भवन्वितीत्यन्नं मन्त्रं त्रिधा पठेत् हे आद्ये ! ततः
 परं शेषान्नमस्ति क्व देयमिति पिण्डदानं करिष्ये इति च शेषान्नपि-
 ण्डयोः प्रश्नौ विप्रं प्रति कुर्यात् ॥ ४१-४३ ॥

दत्तशेषैरित्यादि । ततः परं द्विजान् दृष्टेभ्यो दीयतामिति चो
 कुरुष्वेति प्राप्नोत्तरः सन् दत्तशेषैर्ऋतेभ्योऽवशिष्टैरक्षताद्यैर्भालूर-
 फलसन्निभान् विल्वफलतुल्यान् द्वादश पिण्डान् रचयेत् ॥ ४४ ॥

अन्यन्वित्यादि । ततस्तेभ्योऽन्यमपि तत्समं विल्वफलतुल्यमेकं
 पिण्डं कल्पयेत् । ततो नैर्ऋते कोणे कल्पिते चतुष्कोणमण्डले यवसं-
 युतान् दर्भान् कुशानास्तरेदाह्वादेवेत् ॥ ४५-४७ ॥

उच्छिष्टपात्रपुरतः पूर्वोक्तविधिना बुधः ।

हे हे च मण्डले देवि ! रचयेत् पितृतः क्रमात् ॥ ४६ ॥

पूर्वमन्त्रेण संप्रोक्ष्य कुशांस्तेष्वास्तरेत् कृती ।

अभ्युक्ष्य वायुना दर्भान् पितृदर्भक्रमात् शिवे ! ।

जङ्घे मूले च मध्ये च त्रींस्तोन् पिण्डान्निवेदयेत् ॥ ५० ॥

आमन्त्रणेन प्रत्येकं नामोच्चार्य महेश्वरि ! !

स्वधया वितरेत् पिण्डं यवमाध्वोकसंयुतम् ॥ ५१ ॥ *

दत्तेत्यादि । हे सुगवन्दिते ! ये मे कुले इत्यादिभ्यां ते यान्तु
दक्षिणमक्षयामित्यन्ताभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामपिण्डेभ्यः पिण्डविहीनेभ्यो
नैर्ऋतकोणे कल्पिते चतुष्कोणे मण्डले आच्छादितेषु दर्भेषु पूर्व्वरचित-
द्वादशपिण्डातिरिक्तं पञ्चाद्वरचितं तयोदशं पिण्डं दत्त्वा हस्तौ प्रक्षाल्य
तत आचान्तः कृताचमनः सन् सावित्रीं गायत्रीं दशधा प्रजपन् देव-
ताभ्य इति मन्त्रं त्रिधा जप्त्वा मण्डलानि प्रकल्पयेत् ॥ ४८ ॥

ननु केन विधिना कुत्र स्थाने कियन्ति वा मण्डलानि प्रकल्प-
यितव्यानीत्याकाङ्क्षायामाह उच्छिष्टेत्यादि । हे देवि ! बुधः प्राज्ञः
आङ्गकर्त्ता पूर्व्वोक्तेन विधिना पितृतः क्रमादुच्छिष्टपात्राणां पुरतो
हे हे चतुष्कोणे मण्डले रचयेत् ॥ ४९ ॥

पूर्व्वमन्त्रेणेत्यादि । हे शिवे ! ततो वसिति बीजरूपेण पूर्व्वमन्त्रेण
मण्डलानि सम्योख्याभिषिच्य कृती विचक्षणः आङ्गकर्त्ता तेषु मण्डलेषु
कुशानास्तरेत् । ततो वायुना यनिति बीजेन दर्भान् अभ्युक्ष्याभिषिच्य
पितृदर्भक्रमात् दर्भाणां मूले मध्ये चोङ्घे च पित्रादिभ्यो मातादिभ्यो
मातामहादिभ्यो मातामह्यादिभ्यश्च क्रमेणैव त्रींस्तोन् पिण्डान्निवेदयेत्
दद्यात् ॥ ५० ॥

ननु केन केन वाक्येन पित्रादिभ्यः पिण्डा निवेदयितव्या इत्य-
पेक्षायामाह आमन्त्रणेनेत्यादि । हे महेश्वरि ! आमन्त्रणेन सम्बो-
धनविभक्त्या विशिष्टं पित्रादीनां प्रत्येकं नामोच्चार्य स्वधया यव-

पिण्डान्ते पिण्डशेषञ्च विकीर्य लेपभाजिनः ।

* प्रीणयेत् करलेपेण नैकोद्दिष्टेष्वयं विधिः ॥ ५२ ॥

माध्वीकसंयुतं मधुयवाभ्यां संयुक्तं पिण्डं वितरेत् । अमुकगोत्रे
नान्दीमुखे पितरमुकदेवशर्मज्ञेष मधुयवयुतः पिण्डस्ते स्वधेति वाक्येन
दर्भमूले पित्वेऽमुकगोत्रे नान्दीमुखे पितामहासुकदेवशर्मज्ञेष मधुयव-
युतः पिण्डस्ते स्वधेति वाक्येन दर्भमध्ये पितामहायासुकगोत्रे नान्दी-
मुखे प्रपितामहासुकदेवशर्मज्ञेष मधुयवयुतः पिण्डस्ते स्वधेति वाक्येन
दर्भाङ्गे भागे प्रपितामहायाऽसुकगोत्रे नान्दीमुखे मातरसुक्तिं देवि
मधुयवयुत एष पिण्डस्ते स्वधेति दर्भमूले मातृ अमुकगोत्रे नान्दी-
मुखे पितामहसुक्तिं देवि मधुयवयुत एष पिण्डस्ते स्वधेति दर्भमध्ये
पितामहसुक्तिं अमुकगोत्रे नान्दीमुखे प्रपितामहसुक्तिं देवि मधुयवयुत
एष पिण्डस्ते स्वधेत्यनेन दर्भाङ्गे प्रपितामहसुक्तिं अमुकगोत्रे नान्दीमुखे
मातामहासुकदेवशर्मज्ञेष मधुयवयुतः पिण्डस्ते स्वधेत्यनेन दर्भमूले
मातामहायासुकगोत्रे नान्दीमुखे प्रमातामहासुकदेवशर्मज्ञेष मधुयव-
युतः पिण्डस्ते स्वधेत्यनेन दर्भमध्ये प्रमातामहायासुकगोत्रे नान्दीमुखे
वृद्धप्रमातामहासुकदेवशर्मज्ञेष मधुयवयुतः पिण्डस्ते स्वधेत्यनेन
दर्भाङ्गे वृद्धप्रमातामहायासुकगोत्रे नान्दीमुखे मातामहसुक्तिं देवि
मधुयवयुत एष पिण्डस्ते स्वधेत्यनेन दर्भमूले मातामहसुक्तिं अमुकगोत्रे
नान्दीमुखे प्रमातामहसुक्तिं देवि मधुयवयुत एष पिण्डस्ते स्वधेत्यनेन
दर्भमध्ये प्रमातामहसुक्तिं अमुकगोत्रे नान्दीमुखे वृद्धप्रमातामहसुक्तिं
देवि मधुयवयुत एष पिण्डस्ते स्वधेति वाक्येन दर्भाङ्गे वृद्धप्रमातामहसुक्तिं
च पिण्डं दद्यादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

पिण्डान्ते इत्यादि । पिण्डान्ते पिण्डप्रदानान्ते पिण्डा-
नभितः पिण्डशेषं विकीर्य ओं लेपभुजः पितरः प्रीयन्ता-
मिति वाक्येन करलेपेन हस्तलग्नेनाङ्गेन लेपभाजिनश्चतुर्थाद्यान्
पितॄन् प्रीणयेत् । एकोद्दिष्टेष्वयं विधिर्लेपभाजिपितृप्रीणनविधि-
र्नस्ति ॥ ५० ॥

देवतापितृद्वयं सावित्रीं दशधा जपेत् ।

देवताभ्यस्त्रिधा जप्त्वा पिण्डान् सम्पूजयेत्ततः ॥ ५३ ॥

प्रज्वाल्य धूपं दीपं च निमील्य नयनद्वयम् ।

दिव्यदेहधरान् पितॄनश्नतः कव्यमध्वरे ।

विभाव्य प्रणमेद्धीमानिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ५४ ॥

पिता मे परमो धर्मः पिता मे परमं तपः ।

स्वर्गः पिता मे तत्तृप्तौ तृप्तमस्त्यखिलं जगत् ॥ ५५ ॥

ततो निर्मात्यमादाय प्रार्थयेदाशिषः पितॄन् ॥ ५६ ॥

आशिषो मे प्रदीयन्तां पितरः करुणामयाः ।

वेदाः सन्ततयो नित्यं वर्द्धन्तां बान्धवा मम ॥ ५७ ॥

यातारो मे विवर्द्धन्तां बहून्यन्नानि सन्तु मे ।

याचितारः सदा सन्तु मा च याचामि कञ्चन ॥ ५८ ॥

देवादितो विजान् पिण्डान् विसृजेत्तदनन्तरम् ।

देवतेत्यादि । ततो देवतापितृद्वयं सावित्रीं गायत्रीं दशधा जपेत् ततो देवताभ्य इति मन्त्रं त्रिधा जप्त्वा ततो गन्धपुष्पाभ्यां पिण्डान् सम्पूजयेत् ॥ ५३ ॥

प्रज्वाल्येत्यादि । ततो धूपं दीपं च प्रज्वाल्य नयनद्वयं निमील्य दिव्यदेहधरानध्वरे यज्ञे कव्यं पितृभक्त्यं चश्नतः खादतः पितॄन् विभाव्य विचिन्त्येवं वक्ष्यमाणं मन्त्रमुदीरयन् कीर्त्तयन् धीमान् जनस्तान् प्रणमेत् ॥ ५४ ॥

तमेव मन्त्रमाहुः पिता मे इत्याद्याम् ॥ ५५ ॥

तत इत्यादि । ततः परं निर्मात्यं पुष्पाद्यादाय गृहीत्वा आशिषो मे प्रदीयन्तामित्याद्यं मा च याचामि कञ्चनेत्यन्तं मन्त्रद्वयमुदीरयन् कर्मसाधकः पितृनाशिषः कामान् प्रार्थयेत् याचेत् ॥ ५६-५८ ॥

तथैव दक्षिणां कुर्यात् पक्षेषु त्रिषु तत्त्ववित् ॥ ५८ ॥
 गायत्रीं दशधा जप्त्वा देवताभ्योऽपि पञ्चधा ।
 दृष्ट्वा वज्रं रविं विप्रमिदं पृच्छेत् कृताञ्जलिः ॥ ६० ॥
 इदं श्राद्धं समुच्चार्य साङ्गं जातमुदीरयेत् ।
 द्विजो वदेत् सम्यगेव साङ्गं जातं विधानतः ॥ ६१ ॥
 अङ्गयैगुण्यशान्त्यर्थं प्रणवं दशधा जपन् ।
 अच्छिद्राभिविधानेन कुर्यात् सर्वं समापनम् ।
 पात्नीयान्नानि पिण्डांश्च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ ६२ ॥
 विप्राभावे गवाजिभ्यः सलिले वा विनिःक्षिपेत् ।
 वृद्धिश्राद्धमिदं प्रोक्तं नित्यसंस्कारकर्मणि ॥ ६३ ॥

दैवादित इत्यादि । तदनन्तरं दैवादितो देवपक्षादिक्रमतो
 ब्रह्मन् क्षमस्वेति पिण्डं गवां गच्छेति च वाक्पञ्चम्वरन् तत्त्ववित्
 साधको दर्शनयान् द्विजान् पिण्डांश्च विस्तृजेत् तथैव दैवादि-
 क्रमेणैव त्विष्वपि पक्षेषु ओं तत्सत् अद्येत्यादि कृतैतदाभ्युद-
 यिकश्राद्धप्रतिष्ठार्थं हिरण्यादिकमसृकगोत्रायासृकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय
 दक्षिणां दातुमहस्तृष्टजे इति वाक्येन यथाशक्ति हिरण्यादिकं
 दक्षिणां कुर्यात् ॥ ५८ ॥

गायत्रीमित्यादि । ततो गायत्रीं दशधा जप्त्वा देवताभ्य इति मन्त्र-
 मपि पञ्चधा जप्त्वा वज्रं रविं च दृष्ट्वा कृताञ्जलिः सन् विप्रमिदं
 पृच्छेत् ॥ ६० ॥

विप्रं प्रति किं पृच्छेदित्यपेक्षायामाह इदमित्यादि । इदं श्राद्धं
 समुच्चार्य साङ्गं जातमित्युदीरयेत् । योजनया इदं श्राद्धं साङ्गं
 जातमित्येव विप्रं पृच्छेत् । ततो विधानतः सम्यगेव साङ्गं जातमिति
 द्विजो वदेत् ॥ ६१ ॥

अच्छिद्राभिविधानेन कृतमेतच्छ्राद्धकर्माच्छिद्रमस्त्विति कथनेन ॥ ६२/६३ ॥

आङ्गे पर्वणि कर्त्तव्ये पार्वणत्वेन कीर्त्तयेत् ॥ ६४ ॥
 देवतादिप्रतिष्ठासु तीर्थयात्राप्रवेशयोः ।
 पार्वण्येन विधानेन आङ्गमेतदुदीरयेत् ॥ ६५ ॥
 नैतेषु आङ्गकृत्येषु पितृन्नान्द्रीमुखान् वदेत् ।
 नमोऽन्तपुष्ट्यायित्यत्र स्वधायै पदमुच्चरेत् ॥ ६६ ॥
 पित्रादित्यमध्ये तु यो जीवति वरानने ! ।
 तस्योर्ध्वतनमुल्लिख्य आङ्गं कुर्याद्विचक्षणः ॥ ६७ ॥
 जनकादिषु जीवत्सु त्रिषु आङ्गं विवर्जयेत् ।
 तेषु प्रीतेषु देवेशि ! आङ्गयज्ञफलं लभेत् ॥ ६८ ॥
 जीवत्पितरि कल्याणि ! नान्यथाङ्गाधिकारिता ।
 मातुः आङ्गं विना पत्न्यास्तथा नान्द्रीमुखं विना ॥ ६९ ॥

एवमाभ्युदयिकआङ्गविधिसङ्केदानीं सविशेषेण तेनैव विधिना
 पार्वण्यादिकमपि आङ्गं विधातव्यमित्याह आङ्गे इत्यादिभिः । पर्व-
 ण्यमावास्यादौ कर्त्तव्ये आङ्गे कल्पनीयेष्वनुज्ञावाक्येषु पार्वणत्वेन
 आङ्गं कीर्त्तयेदुच्चारयेत् ॥ ६४ ॥

देवतादीत्यादि । देवतादिप्रतिष्ठासु तीर्थयात्राप्रवेशयोश्च कर्त्तव्ये
 आङ्गे कल्पनीयेष्वनुज्ञावाक्येषु पार्वण्येन विधानेनैतच्छ्राद्धमित्युदी-
 रयेत् ॥ ६५ ॥

नैतेष्वित्यादि । एतेषु आङ्गकृत्येषु पितृन्नान्द्रीमुखान् वदेत् किं
 च देवताभ्यः पितृभ्यश्चेति सन्त्येन नमोऽन्ते पुष्ट्यै इत्यत्र स्वधायै
 इति पदमुच्चरेत् । अन्यत् सर्वं पूर्ववदेव विधेयम् ॥ ६६ ॥

ऊर्ध्वतनम् ऊर्ध्वभवम् ॥ ६७ । ६८ ॥

जीवदित्यादि । हे कल्याणि ! पितरि जीवति सति पुत्रस्य
 मातुः पत्न्याश्च आङ्गं विना तथा नान्द्रीमुखमाभ्युदयिकमपि आङ्गं
 विना अन्यथाङ्गाधिकारिता नास्तीत्यन्वयः ॥ ६९ ॥

एकोद्दिष्टं तु कौलेशि ! विश्वदेवान्न पूजयेत् ।
 एकमेव समुद्दिष्ट्यानुज्ञावाक्यं प्रकल्पयेत् ॥ ७० ॥
 दक्षिणाभिमुखो दद्यादन्नं पिण्डं च मानवः ।
 यवस्थाने तिला देयाः सर्व्वं मन्यच्च पूर्वं वत् ॥ ७१ ॥
 प्रेतश्चाङ्गे विशेषोऽयं गङ्गाद्यर्चां विवर्जयेत् ।
 मृतं समुल्लिखेत् प्रेतं वाक्ये दानेऽन्नपिण्डयोः ॥ ७२ ॥
 एकमुद्दिष्टं यत् आङ्गमेकोद्दिष्टं तदुच्यते ।
 प्रेतस्याङ्गे च पिण्डे च मत्स्यं मांसं नियोजयेत् ॥ ७३ ॥
 अशौचान्तात् द्वितोयेऽङ्गे आङ्गं यत् कुरुते नरः ।
 प्रेतश्चाङ्गं विजानीहि तदेव कुलनायिके ! ॥ ७४ ॥
 गर्भस्त्रावाज्जातमृतादन्यत्र मृतजातयोः ।
 कुलाचारानुसारेण मानवोऽशौचमाचरेत् ॥ ७५ ॥
 द्विजातीनां दशाहेन द्वादशाहेन पक्षतः ।

एकोद्दिष्टं आङ्गे ॥ ७० । ७१ ॥

प्रेतश्चाङ्गे इत्यादि । प्रेतश्चाङ्गे गङ्गाद्यर्चां विवर्जयेत् न कुर्यात्-
 त् । अनुज्ञावाक्येऽन्नपिण्डयोर्दाने च मृतं जन्तुं प्रेतं समुल्लिखेदुच्चार-
 येत् । प्रेतश्चाङ्गे विशेषोऽयं ज्ञेयः ॥ ७२ ॥

ननु किन्नाम एकोद्दिष्टं आङ्गं तत्राह एकमुद्दिष्टेत्यादि । नियोजयेत्
 समर्पयेत् ॥ ७३ ॥

ननु प्रेतश्चाङ्गं किन्नाम तत्राह अशौचान्तादित्यादि । अशौचा-
 न्तात् अशौचस्थानो यत्रास्ति तदशौचान्तं तस्मात् ॥ ७४ ॥

अथ प्रसङ्गादशौचादिव्यवस्थासाह गर्भस्त्रावादित्यादिभिः । गर्भस्त्रावाङ्ग-
 मातात् जातमृतात् जातः सन्नेव मृतो जातमृतस्तस्माच्चान्यत्रान्ययो-
 र्मृतजातयोः सतोर्मानवः स्वस्वकुलाचारानुसारेणाशौचमशुचिक्रिया-
 माचरेत् कुर्यात् ॥ ७५ ॥

शूद्रसामान्ययोर्द्वेवि ! मासेनाशौचकल्पना ॥ ७६ ॥
 असपिण्डमृतज्ञातौ त्रिरात्राशौचमिष्यते ।
 शृण्वतोऽपि गताशौचे सपिण्डस्य मृतिं शिवे ! ॥ ७७ ॥
 अशुचिर्नाधिकारी स्याद्देवे पित्रे च कर्मणि ।
 ऋते कुलार्चनादाद्ये ! तथा प्रारब्धकर्मणः ॥ ७८ ॥
 पञ्चवर्षाधिकान् मर्त्यान् दाहयेत् पितृकानने ।
 भर्ता सह कुलेशानि ! न दहेत् कुलकामिनीम् ॥ ७९ ॥
 तव स्वरूपा रमणी जगत्याच्छन्नविग्रहा ।
 मोहाद्भक्तुश्चितारोहात् भवेन्नरकगामिनी ॥ ८० ॥
 ब्रह्ममन्त्रोपासकांस्तु तेषामाज्ञानुसारतः ।
 प्रवाहयेद्वा निखनेद्वाहयेद्वापि कालिके ! ॥ ८१ ॥
 मुख्यक्षेत्रे च तीर्थे वा देव्याः पार्श्वे विशेषतः ।
 कुलीनानां समीपे वा मरणं शस्तमम्बिके ! ॥ ८२ ॥
 विभावयन् सत्यमेकं विस्मरन् जगतां त्रयम् ।

द्विजातीनामित्यादि । उपनीतसपिण्डमरणे शिशुजनने च
 द्विजातीनां ब्राह्मणक्षत्रिवैश्यानां क्रमतो दशाहेन हादशाहेन पक्षतः
 पक्षेणाशौचकल्पना विज्ञेया शूद्रसामान्ययोस्तु मासेनाशौचकल्पना
 क्षत्रेया शूद्रसामान्यवर्णयोरुपनयनस्थाने विवाहो ज्ञेयः ॥ ७६ ॥^१

असपिण्डेत्यादि । असपिण्डमृतज्ञातौ सपिण्डमिच्छे गोत्रजे
 मृते सति त्रिरात्राशौचमिष्यते । गते शौचेऽशौचे गते सपिण्डस्य मृतिं
 मरणं शृण्वतोऽपि जनस्य त्रिरात्राशौचमिष्यते ॥ ७७ ॥

अशुचिरित्यादि । हे आद्ये ! कुलार्चनात्तथा प्रारब्धकर्मणश्च
 ऋते कुलार्चनं प्रारब्धकर्मभ्यामन्यस्मिन् देवे पित्रे च कर्मण्यशुचि-
 र्जनोऽधिकारी न स्यात् ॥ ७८ ॥

पितृकानने प्रक्षयने ॥ ७९-८२ ॥

परित्यजति यः प्राणान् स स्वरूपे प्रतिष्ठति ॥ ८३ ॥
 प्रेतभूमौ शवं नीत्वा स्नापयित्वा घृतोक्षितम् ।
 उत्तराभिमुखं कृत्वा शाययेत्तं चितोपरि ॥ ८४ ॥
 सम्बोधनान्तं तद्गोत्रं प्रेताख्यानं समुच्चरन् ।
 दत्त्वा पिण्डं प्रेतमुखे दहेद्वह्निमनुं स्मरन् ॥ ८५ ॥
 पिण्डान् रुचयेत्तत्र सिद्धान्नैस्तण्डुलैश्च वा ।
 यवगोधूमचूर्णैर्वा धात्रीफलसमं प्रिये ! ॥ ८६ ॥
 स्थितेषु प्रेतपुत्रेषु ज्येष्ठे आद्याधिकारिता ।
 तदभावेऽन्यपुत्रादौ ज्येष्ठानुक्रमतो भवेत् ॥ ८७ ॥
 अशौचान्तान्तदिवसे कृतस्नानो नरः शुचिः ।
 मृतप्रेतं तत्त्वमुक्त्यर्थमुत्सृजेत्तिलकाञ्चनम् ॥ ८८ ॥
 गां भूमिं वसनं यानं पात्रं धातुविनिर्मितम् ।

विभावयन् विचिन्तयन् स्वरूपे परमात्मनि ॥ ८३ ॥
 प्रेतभूमावित्यादि । प्रेतभूमौ शवं नीत्वा घृतोक्षितं घृताभ्यक्तं
 तं स्नापयित्वा उत्तराभिमुखं कृत्वा चितोपरि तं शाययेत् ॥ ८४ ॥
 सम्बोधनान्तमित्यादि । सम्बोधनान्तं सम्बोधनविभक्त्यन्तं प्रेता-
 ख्यानं प्रेतनाम तद्गोत्रञ्च समुच्चरन् ओं अद्यासुकगोत्रं प्रेत पितरसु-
 कदेवशर्मन्नेष पिण्डस्ते स्मरेति वाक्यमुदीरयन् प्रेतमुखे पिण्डं दत्त्वा
 वह्निमनुं रमिति सन्तं स्मरन् सन् शवं दहेत् ॥ ८५-८६ ॥
 ज्येष्ठे पुत्रे ॥ ८७ ॥

अशौचान्तान्त्यादि । अशौचान्तान्तदिवसे अशौचान्ताद्वासरान्
 परस्मिन् वासरे कृतस्नानः शुचिश्च सञ्चरः ओं अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य
 प्रेतस्य पितरसुकदेवशर्मणः प्रेतत्वविमुक्त्यर्थमसुकगोत्रायासुकदेवशर्मणे
 ब्राह्मणाय दातुं काञ्चनसहितं तिलानहसत्सृजे इति वाक्येन मृत-
 प्रेतत्वमुक्त्यर्थं तिलकाञ्चनसत्सृजेत् ॥ ८८ ॥

भोज्यं बहुविधं दद्यात् प्रेतस्वर्गाय सत्सुतः ॥ ८८ ॥
 गन्धं माल्यं फलं तीर्थं शय्यां प्रियकरौ तथा ।
 यद् यत् प्रेतप्रियं द्रव्यं तत् स्वर्गाय समुत्सृजेत् ॥ ८९ ॥
 ततस्तु वृषभञ्चैकं त्रिशूलाङ्गेन लाञ्छितम् ।
 स्वर्णेनालङ्कृतं कृत्वा त्यजेत् तत्स्वरवाप्तये ॥ ९० ॥
 प्रेतश्चाङ्गोक्तविधिना श्राद्धं कृत्वातिभक्तितः ।
 ब्रह्मज्ञान् ब्राह्मणान् कौलान् क्षुधितानपि भोजयेत् ॥ ९१ ॥
 दानेष्वशक्नो मनुजः कुर्वन् श्राद्धं स्वशक्तितः ।
 बुभुक्षितान् भोजयित्वा प्रेतत्वं मोचयेत् पितुः ॥ ९२ ॥
 आद्यैर्कोद्दिष्टमेतत् प्रेतत्वान्मुक्तिकारणम् ।
 वर्षे वर्षे स्मृततिथौ दद्यादश्वं गतासवे ॥ ९३ ॥
 बहुभिर्विधिभिः किं वा कर्मभिर्बहुभिश्च किम् ।
 सर्वसिद्धिमवाप्नोति मानवः कौलिकार्चनात् ॥ ९४ ॥
 विना होमाज्जपात् श्राद्धात् संस्कारेषु च कर्मसु ।
 सम्पूर्णकार्यसिद्धिः स्यादेकया कौलिकार्चया ॥ ९५ ॥

गामित्यादि । ओं अद्यासुकगोत्रस्य प्रेतस्य पितरसुक-
 देवशर्मणः स्वर्गार्थमसुकगोत्रायासुकदेवशर्मणो ब्राह्मणाय गामि-
 सामहं सम्यग्दे इति वाक्येन सत्युतः प्रेतस्वर्गाय गं दद्यात् ।
 इत्यमेव कल्पितेन तत्तद्वाक्येन भूष्यादिकमपि प्रेतस्वर्गाय दद्यात्
 ॥ ८८ । ९० ॥

तत्स्वरवाप्तये प्रेतस्वर्गावाप्तये ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

बुभुक्षितान् क्षुधितान् ॥ ९३ ॥

आद्येत्यादि । एतदाद्यमेकोद्दिष्टं तत् स्मृतस्य प्रेतत्वान्मुक्तेः
 कारणं भवति । अतः परं वर्षे वर्षे स्मृततिथौ करिष्यमाणे

शुक्तां चतुर्थीमारभ्य शुभकर्माणि कारयेत् ।
 असितां पञ्चमीं यावत् विधिरेषः शिवोदितः ॥ ८७ ॥
 अन्यत्रापि विरुद्धे ऽङ्गि गुर्वर्त्तिकौलिकात्रया ।
 कर्माण्यपरिहार्याणि कर्मार्थी कर्त्तुमर्हति ॥ ८८ ॥
 गृहारम्भः प्रवेशश्च यात्रारत्नादिधारणम् ।
 सम्पूज्याद्यां पञ्चतत्त्वैः कुर्यादेतानि कौलिकः ॥ ८९ ॥
 संचेपयात्रामथवा कुर्यात् साधकसत्तमः ।
 ध्यायन् देवीं जपन्मन्त्रं नत्वा गच्छेद् यथामति ॥ १०० ॥
 सर्व्यासु देवतार्चासु शारदीयोत्सवादिषु ।
 तत्तत्कल्पोक्तविधिना ध्यानपूजां समाचरेत् ॥ १०१ ॥
 आद्यापूजोक्तविधिना वलिहोमं प्रयोजयेत् ।
 कौलार्चनं दक्षिणाञ्च कृत्वा कर्म समापयेत् ॥ १०२ ॥
 गङ्गां विष्णुं शिवं सूर्यं ब्रह्माणं परिपूज्य च ।
 उद्देश्यमर्चयेद्देवं सामान्यो विधिरीरितः ॥ १०३ ॥
 कौलिकः परमो धर्मः कौलिकः परदेवता ।
 कौलिकः परमं तीर्थं तस्मात् कौलं सदा र्चयेत् ॥ १०४ ॥
 सार्द्धत्रिकोटितीर्थानि ब्रह्माद्याः सर्वदेवताः ।
 वसन्ति कौलिके देहे किन्न स्यात् कौलिकार्चनात् ॥ १०५ ॥
 पूर्णाभिषिक्तः सत्कौलो यस्मिन् देशे विराजते ।
 धन्यो मान्यः पुण्यतमः सदेशः प्रार्थ्यते सुरैः ॥ १०६ ॥
 कृतपूर्णाभिषेकस्य साधकस्य शिवात्मनः ।

एकोद्दिष्टाः स्तुतिं प्रोक्तं नोद्धारयेदित्यवगन्तव्यम् गतासने विषय-
 प्राप्ताय ॥ ८४-८६ ॥

पुण्यपापविहीनस्य प्रभावं वेत्ति को भुवि ॥ १०७ ॥

केवलं नररूपेण तारयन्नखिलं जगत् ।

शिक्षयन् लोकयात्राच्च कौलो विहरति क्षितौ ॥ १०८ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

पूर्णाभिषिक्तकौलस्य माहात्म्यं कथितं प्रभोः ।

विधानमभिषेकस्य कृपया आवयस्व माम् ॥ १०९ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

विधानमेतत् परमं गुप्तमासीद् युगत्रये ।

गुप्तभावेन कुर्वन्तो नरा मोक्षं ययुः पुरा ॥ ११० ॥

प्रवले कलिकाले तु प्रकाशे कुलवर्त्तिनः ।

• नक्तं वा दिवसे कुर्यात् सप्रकाशाभिषेचनम् ॥ १११ ॥

नाभिषेकं विना कौलः केवलं मद्यसेवनात् ।

पूर्णाभिषेकात् कौलः स्यात् चक्राधीशः कुलार्चकः ॥ ११२ ॥

तत्राभिषेकपूर्व्वेऽह्नि सर्व्वविघ्नोपशान्तये ।

यथाशक्त्युपचारेण विघ्नेशं पूजयेद्गुरुः ॥ ११३ ॥

गुरुश्चेन्नाधिकारी स्यात् शुभपूर्णाभिषेचने ।

तदाभिषिक्तकौलेन संस्कारं साधयेत् प्रिये ! ॥ ११४ ॥

शुक्लामित्यादि । अमिताम् कृष्णाम् वावदित्यवधौ ॥ ८७-१०८ ॥

पूर्णाभिषेकविधिं श्रोतुमिच्छन्ती श्रीदेव्युवाच । पूर्णाभिषिक्त-
कौलस्येत्यादि ॥ १०९ ॥

एवं प्रार्थितः सन् श्रीसदाशिव उवाच । विधानमित्यादि ॥ ११० ॥

• नक्तं रात्रौ ॥ १११ ॥ ११२ ॥

अथ पूर्णाभिषेकस्य विधानमाह तत्तत्त्यादिविधिः । विघ्नेशम् गण-
पतिम् ॥ ११३ ॥

स्नानार्णं विन्दुसंयुक्तं वीजमस्य प्रकीर्तितम् ॥ ११५ ॥

गणकोऽस्य ऋषिच्छन्दो नीवत् विघ्नस्तु देवता ।

कर्त्तव्यकर्मणो विघ्नशान्त्यर्थे विनियोगिता ॥ ११६ ॥

षड्दीर्घयुक्तमूलेन षडङ्गानि समाचरेत् ।

प्राणायामं ततः कृत्वा ध्यायेद् गणपतिं शिवे ! ॥ ११७ ॥

सिन्दूराभं त्रिनेत्रं पृथुतरजठरं हस्तपद्मैर्द्धानम्

शङ्खं पाशाङ्कुशेष्टान्युक्तकरविलसद्धारुणीपूर्णकुम्भम् ।

गुरुरित्यादि । चेत् यद्यनभिषिक्तत्वात् शुभपूर्णाभिषेचने गुरुरधिकारी न स्यात्तदाभिषिक्तकौलेन पूर्णाभिषेचनं संस्कारं नरः साधयेत् ॥ ११४ ॥

अथ गणपतिपूजाया विधानमेवाह स्नानार्णमित्यादिभिः । विन्दुसंयुक्तमनुस्वारसहितं स्नानार्णं स्वस्थानिमङ्गकाररूपमक्षरमस्य विघ्नेशस्य वीजं प्रकीर्तितम् ॥ ११५ ॥

अथ ऋषिन्यासं विधातुं गणपतिवीजमन्त्रस्य ऋष्यादिकमाह गणक इत्यादिना । अस्य गणपतिवीजमन्त्रस्य गणकऋषिर्नीलच्छन्दो विघ्ने देवता कर्त्तव्यस्य शुभपूर्णाभिषेककर्मणो विघ्नशान्त्यर्थे विनियोगः शिरसि गणकाय ऋषये नमः सुखे नीलच्छन्दसे नमः हृदये विघ्नाय देवतायै नमः इत्यृषिन्यासं विदध्यात् ॥ ११६ ॥

षडित्यादि । ततः षड्दीर्घयुक्तेन मूलेन गणपतिवीजेनाङ्कुशादीनि हृदयादीनि च षडङ्गानि अनिन्यासं समाचरेत् गामङ्कुशाभ्यां नमः गौ तर्जनीभ्यां स्वाहा गू मध्यमाभ्यां वषट् गैमनामिकाभ्यां क्लृप् गौ कनिष्ठाभ्यां वौषट् गं करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् इत्यङ्कुशादिषडङ्गन्यासम् गं हृदयाय नमः गौ शिरसे स्वाहा गू शिखायै वषट् गै कवचाय क्लृप् गौ नेत्रत्रयाय वौषट् गं अस्त्राय फट् इति हृदयादिषडङ्गन्यासं च विदध्यादित्यर्थः ततो गमिति मन्त्रेण प्राणायामं कृत्वा गणपतिं ध्यायेत् ॥ ११७ ॥

गणपतिध्यानमेवाहैकेन सिन्दूराभमित्यादि । हे भक्ता ! गणपतिं

वालेन्दूहीप्रमौलिं करिपतिवदनं बीजपूराद्र्गण्डम् ।
 भोगीन्द्रावद्धभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्गरागम् ॥ ११८ ॥
 ध्यात्वैवं मानसैरिद्धा पीठशक्तीः प्रपूजयेत् ।
 तीव्रा च ज्वालिदी नन्दा भोगदा कामरूपिणी ॥ ११९ ॥
 उग्रा तेजस्वती सत्या मध्ये विघ्नविनाशिनी ।
 पूर्वार्वादितोऽर्चयित्वेताः पूजयेत् कमलासनम् ॥ १२० ॥
 पुनर्ध्यात्वा गणेशानं पञ्चतत्त्वोपचारकैः ।

गणेशानं यूयं भजतेत्यन्वयः कथम्भूतं गणपतिम् सिन्दूराभम् सिन्दूरे-
 ष्याभा दीप्तिर्यस्य यस्मिन् वा तथाभूतम् । पुनः कीदृशम् त्विनेत्रम् त्वि-
 लोचनम् पुनः कीदृशम् पृथुतरजठरम् अतिविशालकुलिम् । पुनः
 कीदृशम् हस्तपद्मैः पाणिभूमलैः शङ्खं पाशाङ्कुशेटानि पाशमङ्कुशं वरं
 च दधानं दधतम् । पुनः कीदृशम् उरुकरविलसद्धारुणीपूर्णकुम्भम् उरौ
 विशाले करे शुगङ्गायां विलसन् भासमानो वारुण्य मदिरया पूर्णः
 कुम्भो यस्य तथाभूतम् । पुनः कीदृशम् बालेन्दूहीप्रमौलिम् बालेन्दुनो-
 द्दीप्तो मौलिः किरीटं यस्य तथाभूतम् । पुनः कीदृशम् करिपतिवदनम्
 करिपतेर्गजराजस्येव वदनं सुखं यस्य तथाभूतम् । पुनः कीदृशम् बीज-
 पूराद्र्गण्डम् बीजपूरेण मदप्रवाहेणाद्गैर्गण्डौ कपोलौ यस्य तथा-
 भूतम् । पुनः कीदृशम् भोगीन्द्रावद्धभूषम् भोगीन्द्रेण सर्पराजेन वद्धा
 भूषा यस्य येन वा तथाभूतम् । पुनः कीदृशम् रक्तवस्त्राङ्गरागम् रक्त-
 वस्त्रेणाङ्गे रागो रक्तत्वं यस्य तथाभूतम् ॥ ११८ ॥

ध्यात्वैवमित्यादि । एवं गणपतिं ध्यात्वा मानसैरुपचारै-
 रिद्धा पूजयित्वा च प्रणवादिनमोऽन्तेन नामसन्त्वेण गन्धपुष्पा-
 दिभिः पीठशक्तीः प्रपूजयेत् । याः शीठशक्तीः प्रपूजयेत्ता आह
 तीव्रा चेत्यादिनैकेन । पूर्वार्वादितः क्रमेणैतास्तीव्राद्या अर्चयित्वा
 प्रणवादिनमोऽन्तनामसन्त्वेण गन्धपुष्पादिभिः कमलासनं, पूज-
 येत् ॥ ११९ । १२० ॥

अभ्यर्थं तच्चतुर्द्विंशु गणेशं गणनायकम् ॥ १२१ ॥

गणनाथं गणक्रीडं यजेत् कौलिकसत्तमः ।

एकदन्तं रक्ततुण्डं लम्बोदरगजाननौ ॥ १२२ ॥

महोदरञ्च विकटं धूम्राभं विघ्ननाशनम् ॥ १२३ ॥

ततो ब्राह्मीमुखाः शक्तौर्द्विक्पालांश्च प्रपूजयन् ।

तेषामस्त्राणि सम्पूज्य विघ्नराजं विसर्जयेत् ॥ १२४ ॥

एवं सम्पूज्य विघ्नेशमधिवासनमाचरेत् ।

भोजयेच्च पञ्चतत्त्वैर्ब्रह्मज्ञानं कुलसाधकान् ॥ १२५ ॥

ततः परदिने स्नातः कृतनित्योदितक्रियः ।

आजन्मकृतपापानां क्षयार्थं तिलकाञ्चनम् ।

उत्सृजेत् कौलतृप्तार्थं भोज्यञ्चैकमपि प्रिये ! ॥ १२६ ॥

अर्घ्यं दत्त्वा दिनेशाय ब्रह्मविष्णुशिवग्रहान् ।

अर्चयित्वा मातृगणान् वसुधारां प्रकल्पयेत् ॥ १२७ ॥

कर्मणोऽभ्युदयार्थाय वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ।

ततो गत्वा गुरोः पार्श्वं प्रणम्य प्रार्थयेद्दिदम् ॥ १२८ ॥

पुनरित्यादि । कौलिकसत्तमः पुनर्गणेशानं ध्यात्वा पञ्चतत्त्वोपचारकैः पूर्वोक्तमन्त्रगोधितैर्नद्यादिभिः पञ्चतत्त्वैरन्यैश्च पाद्यार्घ्याचमनीयादिभिरुपचारैरभ्यर्च्य च तच्चतुर्द्विंशु नमोऽन्तनाममन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिर्गणेशादीन् क्रमतो यजेत् ॥ १२१—१२३ ॥

तत इत्यादि । ततः परं प्रणवादिनमोऽन्तनाममन्त्रेण गन्धपुष्पादिभिर्ब्राह्मीमुखा ब्राह्मीप्रभृतीरष्टशक्तोरिन्द्रादीन् द्विक्पालांश्च प्रपूजयत् तेषां द्विक्पालानामस्त्राणि च सम्पूज्य विघ्नराज ! जमस्तेति वाक्येन विघ्नराजं विसर्जयेत् ॥ १२४ ॥

एवमित्यादि । एवं विघ्नेशं सम्पूज्य वक्ष्यमाणेन विभिना अधिवासनमाचरेत् कुर्यात् ॥ १२५ ॥

चाहि नाथ ! कुलाचार ! नलिनीकुलवल्गव ! ।
 त्वत्पादाश्वोरुहकायां देहि मूर्द्धि कृपानिधे ! ॥ १२८ ॥
 अज्ञां देहि महाभाग ! शुभपूर्णाभिषेचने ।
 निर्विघ्नं कर्मणः सिद्धिमुपैमि त्वत्प्रसादतः ॥ १२९ ॥
 शिवशक्त्याज्ञया वत्स ! कुरु पूर्णाभिषेचनम् ।
 मनोरथमयी सिद्धिर्जायतां शिवशासनात् ॥ १३० ॥
 इत्यमाज्ञां गुरोः प्राप्य सर्वोपद्रवशान्तये ।
 आयुर्लक्ष्मीवलारोग्यावाप्त्यै सङ्कल्पमाचरेत् ॥ १३१ ॥
 ततस्तु कृतसङ्कल्पो वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
 कारणैः शुद्धिसहितैरभ्यर्च्य द्रव्यान् गुरुम् ॥ १३२ ॥

तत इत्यादि । ततो दिनात् परदिने स्नातः कृतनित्योदितक्रियश्च
 सन् ओं अद्यासुकगोत्रः श्रीमदसुकदेवशर्मा आजन्मकृताशेषदुष्कृतजन्य-
 कामोऽसुकगोत्रायासुकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय दातुं काञ्चनसहितं स्तिला-
 नहस्तुष्टजे इति वाक्येनाजन्मकृतपापानां क्षयार्थं तिलकाञ्चनस्तु-
 ष्टजेत् तथैव कल्पितेन वाक्येन कौलट्यप्रार्थमेकं भोज्यमप्युत्-
 ष्टजेत् ॥ १२६-१२८ ॥

यत् प्रार्थयेत्तदाह त्वाहि नाथेत्यादिभ्यां द्वाभ्याम् ॥ १२९-१३० ॥
 इत्यमित्यादि । इत्थं गुरोराज्ञां प्राप्य सर्वोपद्रवशान्तये आयुर्लक्ष्मी-
 वलारोग्यप्राप्त्यै ओं अद्यासुकगोत्रः श्रीमदसुकदेवशर्मा निःशेषोप-
 द्रवध्वंसकाम आयुर्लक्ष्मीवलारोग्यकामश्च शुभपूर्णाभिषेचनसहं करिष्ये
 इति सङ्कल्पमाचरेत् कुर्यात् ॥ १३१ ॥

ततस्त्वित्यादि । ततस्तु कृतसङ्कल्पः शिष्यो वस्त्रालङ्कारभूषणैः
 शुद्धिसहितैर्मर्सादिसहितैः कारणैर्मर्द्यैश्च गुरुमभ्यर्च्य ओम्
 अद्यासुकगोत्रः श्रीमदसुकदेवशर्मासुकगोत्रं श्रीमन्मसुकानन्दनाथं
 गुरुत्वेन भवन्तं वस्त्रादिभिरहं द्रव्ये इति वाक्येन गुरुं वस्त्रा-
 दिभिर्हृष्ययात् ॥ १३२ ॥

गुरुर्मनोहरे गेहे गैरिकादिविचित्रिते ।
 चित्रध्वजपताकाभिः फलपङ्क्तवशोभिते ॥ १३४ ॥
 किङ्किणीजालमालाभिश्चन्द्रातपविभूषिते ।
 घृतप्रदीपावलिभिस्तमोलेशविवर्जिते ॥ १३५ ॥
 कर्पूरसहितैर्धूपैर्यक्षधूपैः सुवासिते ।
 व्यजनैश्चामरैर्वह्निर्ह्यर्पणाद्यैरलङ्किते ॥ १३६ ॥
 सार्द्धहस्तमितां वेदीमुच्चकैश्चतुरङ्गुलाम् ।
 रचयेन्मृण्मयीं तत्र चूर्णैरक्षतसम्भवैः ॥ १३७ ॥
 पीतरक्तासितश्वेतश्यामलैः सुमनोहरम् ।
 मण्डलं सर्वतोभद्रं विदध्यात् श्रीगुरुस्ततः ॥ १३८ ॥
 स्वस्वकलोक्तविधिना मानसार्चावधि क्रियाम् ॥
 कृत्वा पूर्वोक्तमन्त्रेण पञ्चतत्त्वानि शोधयेत् ॥ १३९ ॥

गुरुरित्यादि । ततो गुरुगेहे गृहे सार्द्धहस्तमितामुच्चकै-
 र्भुजैश्च चतुरङ्गुलां चतुरङ्गुलिपरिमितां मृण्मयीं वेदीं रचयेत्
 कल्पयेत् इति चतुर्थश्लोकगतैः पदैरन्वयः । मनोहरैः इत्यादीनि
 सप्तस्यन्तानि पदानि गेहस्य विशेषणानि भवन्तीति ज्ञेयम् । चित्रध्वज-
 पताकाभिश्च शोभिते ॥ १३४ ॥

किङ्किणीजालमालाभिः क्षुद्रघण्टिकासमूहमालाभिश्च भूषिते ॥ १३५ ॥

यक्षधूपैः शालघण्टारसैः वह्निः मयूरपद्मैः ॥ १३६ ॥

तत्र चूर्णैरित्यादि । ततः परं श्रीगुरुस्तत्र रचितायां वेद्यां पीत-
 रक्तासितश्वेतश्यामलैरक्षतसम्भवैश्चूर्णैः सुमनोहरं सर्वतोभद्रं मण्डलं
 विदध्यात् कुर्यात् । अक्षितैर्नीलवर्णैः श्यामलैर्हरिद्वर्णैः ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

स्वस्वेत्यादि ततः स्वस्वकलोक्तविधिना मानसार्चावधिक्रियां मान-
 सपूजापर्यन्तं क्रियां कृत्वा पूर्वोक्तमन्त्रेण मद्यादीनि पञ्चतत्त्वानि
 शोधयेत् ॥ १३९ ॥

संशोध्य पञ्चतत्त्वानि पुरः कल्पितमण्डले ।

स्वार्णं वा राजतं ताम्रं मृण्मयं घटमेव वा ॥ १४० ॥

क्षालितञ्चास्त्रवीजेन दध्यक्षतविचर्चितम् ।

स्थापयेद्ब्रह्मवीजेन सिन्दूरेणाङ्कयेत् श्रिया ॥ १४१ ॥

क्षकाराद्यैरकारान्तैर्वर्णैर्विन्दुविभूषितैः ।

मूलमन्त्रत्रिजापेन पूरयेत् कारणेन तम् ॥ १४२ ॥

अथवा तीर्थतोयेन शुद्धेन पाथसापि वा ॥

नवरत्नं सुवर्णं वा घटमध्ये विनिःक्षिपेत् ॥ १४३ ॥

पनसोडुम्बराश्वत्थवकुलाम्बसमुद्भवम् ।

पल्लवं तन्मुखे दद्यात् वाग्भवेन कृपानिधिः ॥ १४४ ॥

शरावं मार्त्तिकं वापि फलाक्षतसमन्वितम् ।

रमां मायां समुच्चार्य स्थापयेत् पल्लवोपरि ॥ १४५ ॥

संशोध्येत्यादि । मन्त्रेण पञ्चतत्त्वानि संशोध्य पुरःकल्पिते सर्वतो-
भद्रमण्डलेऽस्त्रवीजेन फटा मन्त्रेण क्षालितं धौतं दध्यक्षतविचर्चितं
दध्यक्षतैर्विलिप्तं स्वार्णं सुवर्णं भवं राजतं रजसोद्भवं ताम्रोद्भवं
मृण्मयमेव वा घटं ब्रह्मवीजेन प्रथमेन स्थापयेत् श्रिया श्रीं वीजेन
सिन्दूरेणाङ्कयेच्च ॥ १४० । १४१ ॥

क्षकाराद्यैरित्यादि । ततो विन्दुविभूषितैरनुस्तराण्यङ्कृतैः
क्षकाराद्यैरकारान्तैर्वर्णैः सक्तं मूलमन्त्रस्य त्रिजापेन कारणेन
मद्येनाथवा तीर्थतोयेन शुद्धेन पवित्रेणान्येन पाथसा जलेनापि वा
तं घटं पूरयेत् । ततो घटमध्ये नवरत्नं सुवर्णं वा विनिःक्षिपेत्
॥ १४२ । १४३ ॥

तन्मुखे घटमुखे वाग्भवेन ऐमिति मन्त्रेण ॥ १४४ ॥

शरावमित्यादि । ततः फलाक्षतसमन्वितं सुवर्णादिभवं मार्त्तिकं
मृत्तिकोद्भवं वापि शरावं रमां श्रीमिति मायां ह्रीमिति च वीजं
समुच्चार्य पल्लवोपरि स्थापयेत् ॥ १४५ ॥

बध्नीयाहस्तयुग्मेन ग्रीवां तस्य वरानने ।।

शक्तौ रक्तं शिवे विष्णौ श्वेतवासः प्रकीर्तितम् ॥ १४६ ॥

स्यां स्त्रीं नायां रमां स्मृत्वा स्थिरीकृत्य घटान्तरे ।

निक्षिप्य पञ्चतत्त्वानि नवपात्राणि विन्यसेत् ॥ १४७ ॥

राजतं शक्तिपात्रं स्यात् गुरुपात्रं हिरण्यम् ।

श्रीपात्रन्तु महाशङ्खं ताम्राखन्यानि कल्पयेत् ॥ १४८ ॥

पाषाणदारुलीहानां पात्राणि परिवर्जयेत् ।

शक्त्या प्रकल्पयेत् पात्रं महादेव्याः प्रपूजने ॥ १४९ ॥

पात्राणां स्थापनं कृत्वा गुरुन् देवीं प्रतर्पयेत् ।

ततस्त्वमृतसम्पूर्णघटमभ्यर्चयेत् सुधीः ॥ १५० ॥

दर्शयित्वा धूपदीपौ सर्वभूतवलिं हरेत् ।

पौठदेवान् पूजयित्वा षडङ्गन्यासमाचरेत् ॥ १५१ ॥

प्राणायामं ततः कृत्वा ध्यात्वावाह्यमहेश्वरीम् ।

स्वशक्त्या पूजयेदिष्टां वित्तशाल्यं विवर्जयेत् ॥ १५२ ॥

ननु किं वर्णेन वस्तुयुग्मेन घटस्य ग्रीवां बध्नीयादित्यपेक्षायामनह
शक्तौ रक्तमित्यादि ॥ १४६ ।

स्यां स्त्रीमित्यादि । ततः स्यां स्त्रीं नायां रमां स्मृत्वा स्यां स्त्रीं
श्रीं स्थिरीभवेति मन्त्रं पठित्वा स्थिरीकृतघटान्तरे पञ्चतत्त्वानि निः-
क्षिप्य पूर्वोक्तविधिना नवपात्राणि विन्यसेत् स्थापयेत् ॥ १४७ ॥

ननु किं द्रव्योद्भवानि नवपात्राणि विन्यसेत्तत्राह राजतमित्यादि ।
महाशङ्खं नरकपालम् ॥ १४८ । १४९ ॥

गुरुन् देवीमिति कानन्दभैरवादीनामशुपलक्षणम् । प्रतर्पयेत्
पूर्वोक्तेन तत्तन्मन्त्रेण ॥ १५० ॥

दर्शयित्वेत्यादि । ततो घटं प्रति धूपदीपौ दर्शयित्वा पूर्वोक्त-
मन्त्रेण सर्वभूतवलिं हरेत् दद्यात् ॥ १५१ । १५२ ॥

होमान्तकृत्यं निष्पाद्य कुमारौशक्तिसाधकान् ।
 पुष्पचन्दनवासोभिरर्चयेत् सद्गुरुः शिवे ॥ १५३ ॥
 अतुष्टहन्तु कौला मे शिष्यं प्रति कुलव्रताः ।
 पूर्णाभिषेकसंस्कारे भवद्भिरनुमन्यताम् ॥ १५४ ॥
 एवं पृच्छति चक्रेश तं ब्रूयुर्गुरुमादरात् ।
 महाभायाप्रसादेन प्रभावात् परमात्मनः ।
 शिष्यो भवतु पूर्णस्ते परतत्त्वपरायणः ॥ १५५ ॥
 शिष्येण च गुरुर्देवीमर्चयित्वाञ्जिते घटे ।
 कामं मायां रमां जप्त्वा चालयेद्विमलं घटम् ॥ १५६ ॥
 उत्तिष्ठ ब्रह्मकलश ! देवतात्मक ! सिद्धिदा !
 त्वत्तोयपल्लवैः सिक्तः शिष्यो ब्रह्मरतोऽस्तु ते ॥ १५७ ॥
 इत्थं सञ्चाल्य कलशमुत्तराभिमुखं गुरुः ।
 मन्त्रैरेतैर्वक्ष्यमाणैरभिषिञ्चेत् क्षपान्वितः ॥ १५८ ॥
 शुभपूर्णाभिषेकस्य सदाशिवकृषिः स्मृतः ।
 हृन्दोऽनुष्टुप् देवताया प्रणवं बीजमौरितम् ।
 शुभपूर्णाभिषेकार्थं विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ १५९ ॥

होमान्तकृत्यम् होमपर्यन्तं कर्त्तव्यं कर्म निष्पाद्य स्नादित्वा
 ॥ १५३ । १५४ ॥

परतत्त्वपरायणः परं ब्रह्म तत्परः ॥ १५५ ॥
 शिष्येणेत्यादि । ततो गुरुः शिष्येण देवीमर्चयित्वाञ्जिते पूजिते
 घटे कामं मायां रमां क्लीं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रं जप्त्वा वक्ष्यमाणमन्त्रेण
 विमलं घटं चालयेत् ॥ १५६ ॥

घटचालनमन्त्रमेवाह उत्तिष्ठेत्याद्यम् ॥ १५७ ॥

इत्थमित्यादि । इत्थं कलशङ्कुटं सञ्चाल्य क्षपान्वितो गुरुस्तत्तत्
 भिक्षुखं शिष्यं वक्ष्यमाणैरेतैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् ॥ १५८ ॥

गुरवस्वामिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 दुर्गालक्ष्मीभवान्यस्वामिषिञ्चन्तु मातरः ॥ १६० ॥
 षोडशी तारिणी नित्या स्वाहा महिषमर्द्दिनी ।
 एतास्वामिषिञ्चन्तु मन्त्रपूतेन वारिणा ॥ १६१ ॥
 जयदुर्गा विशालाक्षी ब्रह्माणी च सरस्वती ।
 एतास्वामिषिञ्चन्तु वगला वरदा शिवा ॥ १६२ ॥
 नारसिंही च वाराही वैष्णवी वनमालिनी ।
 इन्द्राणी वारुणी रौद्री त्वामिषिञ्चन्तु शक्तयः ॥ १६३ ॥
 भैरवी भद्रकाली च तुष्टिः पुष्टिरुमा चमा ।
 श्रद्धा कान्तिर्ह्या शान्तिरभिषिञ्चन्तु ते सदा ॥ १६४ ॥
 महाकाली महालक्ष्मीर्म्हानीलसरस्वती ।
 उग्रचण्डा प्रचण्डा त्वामिषिञ्चन्तु सर्वदा ॥ १६५ ॥
 मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नृसिंहो वामनस्तथा ।
 रामो भार्गवरामस्वामिषिञ्चन्तु वारिणा ॥ १६६ ॥
 असिताङ्गी रुक्मिण्यः क्रोधीन्मत्तो भयङ्करः ।
 कपाली भीषणश्च त्वामिषिञ्चन्तु वारिणा ॥ १६७ ॥

अथ पूर्णाभिषेकमन्त्राणामष्टाध्यादिकमाह शुभपूर्णाभिषेकस्तेत्या-
 दिना साङ्गैः । एषां शुभपूर्णाभिषेकमन्त्राणां सदाशिवश्चरितुष्टुप्-
 छन्दः आद्या काली देवता प्रणवो बीजं शुभपूर्णाभिषेकार्थे विनियोगः
 शिरसि सदाशिवाय ऋषये नमः सुखेऽनुष्टुप्छन्दसे नमः हृदये आद्या-
 ये कालिकायै देवतायै नमः गुह्ये प्रणवाय बीजाय नमः शुभपूर्णाभि-
 षेकार्थे विनियोग इत्यष्टाध्यासो विधातव्यः ॥ १५६ ॥

अथ गुरवस्वामिषिञ्चन्तित्यादीनाभिषेकमन्त्रानेवाह गुरव इत्या-
 दि । त्वा त्वाम् ॥ १६०-१६२ ॥

त्वा त्वाम् ॥ १६३ ॥

काली कपालिनी कुक्ता कुरुकुक्ता विरोधिनी ।

विप्रचित्ता महीया त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वदा ॥ १६८ ॥

इन्द्रोऽग्निः शमनो रक्षो वरुणः पवनस्तथा ।

धनदश्च महेशानः सिञ्चन्तु त्वान्दिगीश्वराः ॥ १६९ ॥

रविः सोमो मङ्गलश्च वृधो जीवः सितः शनिः ।

राहुः केतुः सनच्चक्रा अभिषिञ्चन्तु ते ग्रहाः ॥ १७० ॥

नक्षत्रं करणं योगो वाराः पक्षौ दिनानि च ।

ऋतुर्मासो हायनस्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वदा ॥ १७१ ॥

लवणैस्तु सुरासपिर्द्दधिदुग्धजलान्तकाः ।

समुद्रास्त्वामभिषिञ्चन्तु मन्त्रपूतेन वारिणा ॥ १७२ ॥

गङ्गा सूर्य्य सुता रेवा चन्द्रभागा सरस्वती ।

सरयुर्गण्डकी कुन्ती श्वेतगङ्गा च कौशिकी ।

एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु मन्त्रपूतेन वारिणा ॥ १७३ ॥

अनन्ताद्या महानागाः सुपर्णाद्या पतत्रिणः ।

तरवः कल्पवृक्षाद्याः सिञ्चन्तु त्वां महीधराः ॥ १७४ ॥

पातालभूतलव्योमचारिणः क्षेमकारिणः ।

पूर्णाभिषेकस्तुष्टास्त्वामभिषिञ्चन्तु पाथसा ॥ १७५ ॥

दौर्भाग्यं दुर्यग्रो रोगा दौर्धनस्यं तथा शुचः ।

विनश्यन्त्वभिषेकेन परमब्रह्मतेजसा ॥ १७६ ॥

ते इति कर्मणः शेषत्वेन विवक्षितत्वात् पृष्टी ॥ १६४-१६६ ॥

जीवो बृहस्पतिः मित्रः शुक्रः ॥ २७०-१७२ ॥

सूर्य्यसुता सूर्य्यपुत्री यमुना ॥ १७३ ॥

अनन्ताद्याः शेषास्तवः । सुपर्णाद्याः गरुडादयः । पतत्रिणः

पक्षिणः ॥ १७४ । १७५ ॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च ङाकित्यो योगिनीगणाः ।
 विनश्यन्त्वभिषेकेण कालीबीजेन ताडिताः ॥ १७७ ॥
 भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ग्रहा येऽरिष्टकारकाः ।
 विद्रुतास्ते विनश्यन्तु रमाबीजेन ताडिताः ॥ १७८ ॥
 अभिचारकृता दोषा वैरिमन्त्रोद्भवाश्च ये ।
 मनोवाक्कायजा दोषाः विनश्यन्त्वभिषेचनात् ॥ १७९ ॥
 नश्यन्तु विपदः सर्वाः सम्पदः सन्तु सुस्थिराः ।
 अभिषेकेण पूर्णेन पूर्णाः सन्तु मनोरथाः ॥ १८० ॥
 इत्येकाधिकविंशत्या मन्त्रैः संसिक्तसाधकम् ।
 पशोन्मुखास्तन्मन्त्रं पुनः संश्रावयेद् गुरुः ॥ १८१ ॥
 पूर्वोक्तानाम्ना सखोध्य ज्ञापयन् शक्तिसाधकान् ।
 दद्यादानन्दनाथान्तमाख्यानं कौलिको गुरुः ॥ १८२ ॥
 श्रुतमन्त्रो गुरोर्यन्त्रे सम्पूज्य निजदेवतान् ।
 पञ्चतत्त्वोपचारेण गुरुमभ्यर्चयेत्ततः ॥ १८३ ॥
 गोभूहिरण्यवासांसि पानालङ्करणानि च ।
 गुरवे दक्षिणां दत्वा यजेत् कौलान् शिवात्मकान् ॥ १८४ ॥

शुभः शोकाः ॥ १७६ । १७७ ॥

अरिष्टकारकाः अशुभोत्पादकाः ॥ १७८-१८१ ॥

पूर्वोक्तत्वादिति । ततः कौलिको गुरुः शक्तिसाधकान् ज्ञापयन्
 सन् पूर्वोक्तानाम्ना शिष्यं सखोध्य तस्यानन्दनाथान्तमाख्यानं नाम
 दद्यात् यथा असुकदेवशस्त्रं ! तस्मैतद्दिनमारभ्यासुकानन्दनाथाख्यो-
 ऽसीति ॥ १८२ । १८३ ॥

गोभूहिरण्यत्वादिति । ओं अद्येत्यादि कर्तैतच्छुभपूर्णाभिषेकक-
 र्माणः साङ्गतार्थं गोभूहिरण्यदिदक्षिणासुकगोत्रायासुकानन्दनाथाय

कृतकीलार्चनो धीरः शान्तोऽतिविनयान्वितः ।
 श्रीगुरोश्चरणौ स्पृष्ट्वा भक्त्या नत्वेदमर्थयेत् ॥ १८५ ॥
 श्रीनाथ ! जगतां नाथ ! मन्नाथ ! करुणानिधे ! ।
 परामृतप्रदानेन पूरयास्मन्ननोरथम् ॥ १८६ ॥
 आज्ञां मे दीयतां कौलाः प्रत्यक्षशिवरूपिणः ।
 मच्छिष्याय विनीताय ददामि परमामृतम् ॥ १८७ ॥
 चक्रेश ! परमेशान ! कौलपङ्कजभास्कर ! ।
 कृतार्थं कुरु मत्शिष्यं देह्यमुष्मै कुलामृतम् ॥ १८८ ॥
 आज्ञामादाय कौलानां परमामृतपूरितम् ।
 सशुद्धिकं पानपात्रं शिष्यहस्ते समर्पयेत् ॥ १८९ ॥
 हृद्याल्लय गुरुर्देवीं स्तुवसंलग्नभस्मना ।
 स्वस्य शिष्यस्य कौलानां कूर्चं च तिलकं न्यसेत् ॥ १९० ॥
 ततः प्रसादतत्त्वानि कौलेभ्यः परिवेशयन् ।
 चक्रानुष्ठानविधिना विदध्यात् पानभोजनम् ॥ १९१ ॥
 इति ते कथितं देवि ! शुभपूर्णाभिषेचनम् ।
 ब्रह्मज्ञानैकजननं शिवत्वफलसाधनम् ॥ १९२ ॥
 नवरात्रं सप्तरात्रं पञ्चरात्रं त्रिरात्रकम् ।
 अथ वाप्येकरात्रञ्च कुर्यात् पूर्णाभिषेचनम् ॥ १९३ ॥
 संस्कारैर्ऽस्मिन् कुलेशानि ! पञ्चकल्याः प्रकीर्त्तिताः ।
 नवरात्रे बिधातव्यं सर्वतोभद्रमण्डलम् ॥ १९४ ॥

गुरुवे लुभ्यमहं सम्पददे इति वाक्येन यथायक्ति गोभूहिरण्यादीनि
 दक्षिणां गुरुवे दत्त्वा शिवाकृतान् शिवस्वरूपान् कौलान् यजेत् ॥ १८४ ॥

अर्थयेत् याचेत् ॥ १८५ ॥

यत् प्रार्थयेत्तदाह श्रीनाथेत्याद्येकेन ॥ १८६-१९० ॥

नवनाभं सप्तरात्रे पञ्चाब्जं पञ्चरात्रके ।
 त्रिरात्रे चैकरात्रे च पद्ममष्टदलं प्रिये ! ॥ १८५ ॥
 मण्डले सर्वतोभद्रे नवनाभेऽपि साधकैः ।
 स्थापनीया नवघटाः पञ्चाब्जे पञ्चसङ्ख्याकाः ॥ १८६ ॥
 नलिनेऽष्टदले देवि ! घटस्त्वेकः प्रकीर्तितः ।
 अङ्गावरणदेवांश्च केशवादिषु पूजयेत् ॥ १८७ ॥
 पूर्णाभिषेकसिद्धानां कौलानां निर्मलात्मनाम् ।
 दर्शनात् स्पर्शनाद् घ्राणाद् द्रव्यशुद्धिर्विधीयते ॥ १८८ ॥
 शाक्तैर्वा वैष्णवैः शैवैः सौरैर्गाणपतैरपि ।
 कौलधर्माश्रितः साधुः पूजनीयोऽतियत्नतः ॥ १८९ ॥
 शाक्ते शाक्तो गुरुः शस्तः शैवे शैवो गुरुर्मतः ।
 वैष्णवे वैष्णवः सौरे सौरो गुरुरुदाहृतः ॥ २०० ॥
 गाणपे गाणपश्चैव कौलः सर्वत्र सद्गुरुः ।
 अतः सर्वात्मना धीमान् कौलाद् दीक्षां समाचरेत् ॥ २०१ ॥
 पञ्चतत्त्वेन यत्नेन भक्त्या कौलान् यजन्ति ये ।
 उद्धृत्य पुरुषान् सर्वांस्ते यान्ति परमाङ्गतिम् ॥ २०२ ॥
 पशोर्वक्त्रालम्बमन्त्रः पशुरेव न संशयः ।
 वीरालम्बमनुर्वीरः कौलाद्भवति ब्रह्मवित् ॥ २०३ ॥
 शाक्ताभिषेकी वीरः स्यात् पञ्चतत्त्वानि शोधयेत् ।
 स्वेष्टपूजाविधावेव न तु चक्रेऽश्वरो भवेत् ॥ २०४ ॥
 वीरघाती वृथापायी वीराणां स्त्रीगमस्तथा ।

विदध्यात् कुर्यात् ॥ १८१-१८६ ॥

नलिने पद्मे ॥ १८७-२०० ॥

सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन ॥ २०१-२०४ ॥

स्तेयी महापातकिनस्तत्संसर्गी च पञ्चमः ॥ २०५ ॥
 कुलवर्त्म कुलद्रव्यं कुलसाधकमेव च ।
 ये निन्दन्ति दुरात्मानस्ते गच्छन्त्यधमाङ्गतिम् ॥ २०६ ॥
 नृत्यन्ति रुद्रडाकिन्यो नृत्यन्ति रुद्रभैरवाः ।
 मांसास्थिचर्वणानन्दाः सुराः कौलद्विषां नृणाम् ॥ २०७ ॥
 दयालवः सत्यशैलाः सदा परहितैषिणः ।
 तान् गर्हयन्तो नरकान्निष्कृतिं यान्ति न क्वचित् ॥ २०८ ॥
 उक्ता प्रयोगा बहवः कर्माणि विविधानि च ।
 ब्रह्मै कनिष्ठकौलस्य त्यागानुष्ठानयोः समम् ॥ २०९ ॥
 एकमेव परं ब्रह्म जगदावृत्य तिष्ठति ।
 विश्वार्चया तदर्चा स्यात् यतः सर्व्वं तदन्वितम् ॥ २१० ॥
 फलाशक्ताः कामपराः कर्मजालरताः प्रिये ! ।
 पृथक्त्वेन यजन्तोऽपि तत् प्रयान्ति विशन्ति च ॥ २१२ ॥
 सर्व्वं ब्रह्मणि सर्व्वत्र ब्रह्मैव परिपश्यति ।
 ज्ञेयः स एव सत्कौलो जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ २१२ ॥

इति श्रीमहानिर्व्वाणतन्त्रे सर्व्वतन्त्रोत्तमोत्तमे सर्व्वधर्मनिर्णय-

सारे श्रीमदाद्यासदाशिवसंवादे वृद्धिआद्यादिस्मृतक्रिया-

पूर्णभिषेककथनं नाम दशमोक्तासः ।

अथ पञ्चमहापातकिन आह वीरघातोत्याद्येकेन ॥ २०५-२०७ ॥

गर्हयन्तः निन्दन्तः ॥ २०८ । २०९ ॥

तदर्च्चा परब्रह्मार्चनम् । तदन्वितम् परब्रह्मान्वितम् ॥ २१० ॥

फलाशक्ता इत्यादि । अत इति शेषः कर्मजालरताः कर्मसमूहा-

नुरक्ताः । तत्परं ब्रह्म ॥ २११ । २१२ ॥

इति श्रीमहानिर्व्वाणतन्त्रटीकायां दशमोक्तासः ।

एकादशोऽङ्गाः ।

श्रुत्वा शास्त्रवधर्माणि वर्णाश्रमविभेदतः ।

अपर्णा परया प्रीत्या पप्रच्छ शङ्करं प्रति ॥ १ ॥

श्रीदेव्यवाच ।

वर्णाश्रमाचारधर्माः संस्कारा लोकसिद्धये ।

कथिताः कृपया मद्भ्यं सर्वज्ञेन त्वया प्रभो ! ॥ २ ॥

कलौ दुर्वृत्तयो लोकाः कामक्रोधान्वचेतसः ।

नास्तिकाः संशयात्मानः सदेन्द्रियसुखैषिणः ॥ ३ ॥

कलौ लोकानां प्रायशो नास्तिकत्वात् संशयापन्नमानसत्वात्
कामक्रोधाद्यभिभूतत्वात् सर्वदेन्द्रियसुखाकाङ्क्षित्वाच्च सदाशियप्रोक्त-
सन्मार्गाननुष्ठानात्तद्विप्रिद्विदुर्बलनः सेवनाञ्जानेकविधं पापसुत्पद्येत
ततश्च तेषां कथं विसृक्तिरित्याशयवती पार्वती शङ्करं पृच्छति स्मेत्याह
श्रुत्वेत्यादिना । वर्णा ब्राह्मणादयश्चाश्रमौ गार्हस्थ्यभैक्षुकौ च तेषां
विभेदतः शास्त्रवधर्माणि शम्भुप्रोक्तधर्माणि श्रुत्वा अपर्णा व्रतत्यक्त-
पत्वा पार्वती परयोक्तमया प्रीत्या शङ्करं कल्याणकर्त्तारं महादेवं प्रति
पप्रच्छ ॥ १ ॥

किं पप्रच्छेत्याकाङ्क्षायां प्रष्टव्यसेवाभिधातृसुपक्रमते वर्णाश्र-
मेत्यादि वक्तुमर्हतीत्यन्तं श्लोकवयम् । प्रभो ! हे स्वामिन् ! यद्यपि
लोकसिद्धये लोकनिर्वाहनिष्पत्तये वर्णानामाश्रमाणां वाचारा धर्माः
संस्काराश्च सर्वज्ञेन ! सर्वे जानता त्वया कृपया मद्भ्यं मासुद्दिश्य
कथिता उक्ताः ॥ २ ॥

तथापि कलौ लोका जना भवद्भिगदितं भवता कथितं वर्त्म मार्गं

भवन्निगदितं वर्त्म नानुष्ठास्यन्ति दुर्द्धियः ।

तेषाङ्गा गतिरोशान ! विशेषादक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

साधु पृष्टं त्वया देवि ! लोकानां हितकारिणि ! ।

त्वं जगज्जननी दुर्गा जन्मसंसारमोचनी ॥ ५ ॥

त्वमाद्या जगतां धात्री पालयित्री परात्परा ।

त्वयैव धार्यते देवि ! विश्वमेतच्चराचरम् ॥ ६ ॥

नानुष्ठास्यन्तीति द्वितीयेनान्वयः शिवोक्तवर्त्माननुष्ठाने हेतुं दर्शयन् लोकान्विशिनष्टि कलौ दुर्द्धत्तय इत्यादिना । कथम्भूताः लोकाः दुर्द्धत्तयः दुष्टे कर्मणि वृत्तिर्दुष्टा वा वृत्तिर्येषां ते । दुष्टे कर्मणि वर्त्तमाना इत्यर्थः पुनः कामक्रोधान्धचेतसः कामक्रोधाभ्यामन्धज्ञेता येषां तथाभूताः नास्तिका परलोकादिकं नास्तीति बुद्धिशालिनः संशयात्मानः परलोकादिकमस्ति नास्ति वेति सन्देहापन्नमानसाः सदेन्द्रिय-सुखैषिणः सर्वदा रसनादीन्द्रियसुखाकाङ्क्षिणः ॥ ३ ॥

दुर्द्धियः दुर्बुद्धयः देशान ! हे ऐश्वर्यशालिन् ! तेषां लोकानां का गतिः को विस्तारोपायः स्यादिति विशेषादक्तुं कथयितुमर्हसि त्वं भवसि । गतिज्ञानेश्वर्यां च मार्गे यात्राभ्युपाययोरिति कोषः ॥ ४ ॥

शम्भुरिदानीमप्रणामञ्च स्तौति साधु पृष्टमित्यादिना । देवि ! हे द्युतिमति ! त्वया साधु मनोरमं पृष्टम् । साधुप्रश्ने हेतुं वदन्नाह लोकानामिति । कीदृशि देवि ! लोकानां हितकारिणि जनानामभीष्टोत्पादयित्री ! लोकानां हितकारिणीत्वे वीजं दर्शयन्नाह त्वमित्यादि । त्वं जगज्जननी जगतां जनयित्री जगज्जननीत्वान्नलोकानां हितकारिणी लोकानां हितकारिणीत्वाच्च साधु पृष्टमिति योज्यम् । जन्मसंसारमोचनी जन्मनः उत्पत्तेः संसारात् पुनःपुनर्यातायातकर्तुः कञ्चन-उत्पादेश्च मुक्तिकर्त्रीम् । अतएव दुःखेन गम्यते ज्ञायते या सा दुर्गा दुर्ज्ञेया च त्वम् ॥ ५ ॥

त्वमेव पृथ्वी त्वं वारि त्वं वायुस्त्वं हुताशनः ।

त्वं वियत्त्वमहङ्कारस्त्वं महत्तत्त्वरूपिणी ॥ ७ ॥

त्वमेव जीवो लोकेऽस्मिंस्त्वं विद्या परदेवता ।

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्विशेषां त्वं गतिः स्थितिः ॥ ८ ॥

त्वमेव वेदाः प्रणवः स्मृतयस्त्वं हि संहिताः ।

निगमागमतन्त्राणि सर्वं शास्त्रमयो शिवा ॥ ९ ॥

महाकाली महालक्ष्मीमहानीलसरस्वती ।

महोदरी महामाया महारौद्री महेश्वरी ॥ १० ॥

त्वमिति । त्वं जगतामाद्या आदिभूतासि । जगतां धात्री पोष्टी च त्वम् । पालयित्री जगतां रक्षिका च त्वमेव । परात् श्रेष्ठादपि परा श्रेष्ठा च त्वम् । हे देवि ! कान्तिमति ! चराचरं जङ्गमस्यावरमेतद्विश्वं त्वयैव धार्यते ॥ ६ ॥

त्वमेवेति । त्वं बाह्यङ्कारः । महत्तत्त्वरूपिणी च त्वमेव ॥ ७ ॥

त्वमेवेति अस्मिंस्लोके यो जीवस्तद्रूपा च त्वमेव । विद्या आत्मज्ञानरूपा च त्वम् । परदेवता श्रेष्ठदेवता च त्वमेवासि । इन्द्रियाणि नेत्रादीनि मनो हृदयं बुद्धिः शास्त्रादितत्त्वज्ञानम् तत्तद्रूपा च त्वम् भासि विश्वेषां वा गतिः स्थितिश्च तद्रूपा च त्वमेव ॥ ८ ॥

त्वमेवेति । वेदा यजुरादयः तद्रूपा च त्वमेवासि । प्रणव ओङ्काररूपा च त्वम् । स्मृतयो मन्वादिकथितधर्मशास्त्राणि तद्रूपा च त्वम् । संहिता महाभारतादयस्तद्रूपा च त्वमेवासि । निगमः शम्भुप्रश्नः पार्वतीसुखजातः पद्यरूपो पञ्चविशेषः । आगमश्च शिवसुखागतगिरिजाननयातवासुदेवमतः पद्यरूपपञ्चविशेष एव । तत्त्वं चास्मिन्काष्ठदृश्य शिवोक्तो गणेशलिखितो पञ्चविशेष एव तत्तद्रूपा च त्वमेव । सर्वं शास्त्रमयो वेदान्तादिसकलशास्त्ररूपा च त्वम् । शिवा कल्याणैकनिलयभूता च त्वमसि ॥ ९ ॥

महेति । जगत्संहतीत्वान्महाकाली त्वम् । सम्पत्तिबुद्धिहेतुत्वा-

सर्वज्ञा त्वं ज्ञानमयी नास्त्यवेद्यं तवान्तिके ।
 तथापि पृच्छसि प्राज्ञे ! प्रीतये कथयामि ते ॥ ११ ॥
 सत्यमुक्तं त्वया देवि ! मनुजानां विचेष्टितम् ।
 जानन्तोऽपि हितं मत्ताः पापैराशु सुखप्रदैः ॥ १२ ॥
 नाचरिष्यन्ति सद्वर्त्मं हिताहितवहिष्कृताः ।
 तेषां निम्नैर्यसार्थाय कर्त्तव्यं यत्तदुच्यते ॥ १३ ॥
 - अनुष्ठानं निषिद्धस्य त्यागो विहितकर्मणः ।

महालक्ष्मीश्च तमेव । विद्याप्रदात्रीत्वान्महानीलसरस्वती च तमेवासि ।
 अशेषजगत्कुक्षित्वान्महोदरी त्वम् । जगन्मोहयित्रीत्वान्महामाया च
 त्वम् । महारौद्री अत्युग्रा च त्वम् । महेश्वरी महैश्वर्यविशिष्टा
 च त्वम् ॥ १० ॥

सर्वज्ञेति । सर्वज्ञा अशेषपदार्थज्ञात्री । ज्ञानमयी मोक्षविषय-
 प्रज्ञास्वरूपा च त्वमसि अतस्तवान्तिके त्वन्निर्गतेऽवेद्यमप्रज्ञेयं किञ्चि-
 दपि नास्ति । ननु किञ्चिदपि समावेद्यं नास्ति चेत् कथं पृच्छामीत्या-
 शङ्कमानां प्रत्याह तथापीति । यद्यप्येवं तथापि प्राज्ञे ! हे प्रकटज्ञान-
 वति ! प्रीतये पृच्छसि ममेति शेषः अहमपि ते तव प्रीतये कथयामि ।
 ते तवाग्रतः ते त्वम्यनिर्ति वा । काकाक्षिगोलकन्यायेन प्रीतये इति
 पूर्वोत्तराभ्यां क्रियाभ्यां सम्बध्यते ॥ ११ ॥

अधुना पूर्वोक्तमेवानुवदन्नुत्तरं दातुं प्रक्रमते सत्यसुक्तमित्यादि ।
 हे देवि ! मनुजानां मानवानां विचेष्टितं विरुद्धं वेष्टितं त्वया सत्यसु-
 क्तम् । विचेष्टितमेवाह जानन्त इत्यादिना । आत्मनो हितं जानन्तो-
 ऽपि मनुजाः सद्वर्त्मं साधुमार्गं नाचरिष्यन्ति नावुठास्यन्ति । सद्वर्त्मानाव-
 रणे हेतुं यदन्मनुजान् विगिनष्टि कथम्भूता मनुजाः आशु सुखप्रदैर्भ-
 टिति सुखप्रापकैरवैधस्त्रोगमनसुरापानादिभिः पापैः कर्मभिर्मत्ताः
 अतएव हिताहिताभ्यां वहिष्कृताः अतो नाचरिष्यन्तीति भावः तेषां
 मनुजानां निम्नैर्यसार्थाय सुक्तये यत् कर्त्तव्यं विधेयं तदुच्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

नृणां जनयतः पापं क्लेशशोकामयप्रदम् ॥ १४ ॥
 खानिष्टमात्रजननात् परानिष्टोपपादनात् ।
 तदेव पापं द्विविधं जानीहि कुलनायिके ! ॥ १५ ॥
 परानिष्टकरात् पापात् मुच्यते राजशासनात् ।
 अन्यस्मान्मुच्यते मर्त्यः प्रायश्चित्तात् समाधिना ॥ १६ ॥
 प्रायश्चित्तायवा दण्डैर्न पूता ये कृतांहसः ।
 नरकान्न निवर्तन्ते इहामूत्र विगर्हिताः ॥ १७ ॥
 तत्रादौ कथयाम्याद्ये ! नृपशासननिर्णयम् ।

प्रथमतो निषिद्धकर्मभुञ्जानविहितकर्मभुञ्जानाभ्यां पापोत्प-
 त्तिरिति ब्रूते अलुञ्जानमित्यादिना । निषिद्धस्य कर्मणोऽनलुञ्जानमा-
 चरणं विहितकर्मणस्त्यागोऽनाचरणं नृणां क्लेशशोकामयप्रदं दुःखशो-
 कव्याधिप्रदायकं पापं जनयतः उत्पादयतः ॥ १४ ॥

अथ पूर्वोक्तपापस्य सहेतुकं द्वैविध्यं सम्पादयति खानिष्टेत्या-
 दिना । कुलनायिके हे कुलेश्वरि ! खानिष्टमात्रजननादात्मन एवानी-
 प्सितस्योत्पादनात् तथा परानिष्टोपपादनादन्यानाकाङ्क्षितस्यापि
 जननात्तदेव पूर्वोक्तं पापं द्विविधं द्विप्रकारकं जानीहि प्रतीहि ॥ १५ ॥

एवं द्विविधपापोत्पत्तिं प्रदर्शयित्वा तस्माद्विमुक्त्युपायं वदति
 परानिष्टेत्यादिना । परानिष्टकरादन्यस्याप्यनाकाङ्क्षितोत्पादकात् पा-
 पात् राजशासनात् राजदण्डात् मर्त्यो जनो मुच्यते मुक्तो भवति ।
 कर्मकर्त्तरि लट् । अन्यस्मात् खानिष्टमात्रजनकात् पापात् प्रायश्चि-
 त्त्वा प्रायश्चित्तेन समाधिना वित्तवृत्तिनिरोधेन च मुच्यते ॥ १६ ॥

जातद्विविधपापानां प्रायश्चित्तदण्डाभ्यां पूतत्वाभावे सर्वदा नर-
 कस्यायित्वं दर्शयितुमाह प्रायश्चित्तेति । ये कृतांहसः कृतपापा जनाः
 प्रायश्चित्त्वा दण्डैर्न पूताः पवित्रा न बभूवुः इह लोके परलोके च
 विगर्हिता विनिन्दिताः सन्तस्ते नरकान्न निवर्तन्ते तत्रैव तिष्ठन्ती-
 त्यर्थः ॥ १७ ॥

यत्नङ्गनान्महेशानि ! राजा यात्यधमाङ्गतिम् ॥ १८ ॥
 भृत्यान् पुत्रानुदासीनान् प्रियानपि तथाप्रियान् ।
 शासने च तथा न्याये समदृष्टावलोकयेत् ॥ १९ ॥
 स्वयं चेत् कृतपापः स्यात् पीडयेदकृतांहसः ।
 उपवासैश्च दानैस्तान् परितोष्य विशुध्यति ॥ २० ॥
 वधार्हं मन्यमानः स्वं कृतपापो नराधिपः ।
 त्यक्त्वा राज्यं वनं प्राप्य तपसात्मानमुद्धरेत् ॥ २१ ॥
 गुरुदण्डं नैव राजा विदध्यात्तपुपापिषु ।

अथ राजशासननिर्णयं वर्दस्तसङ्गच्छत्यतो भूपतेनरकगामित्वमाह
 तत्त्वादावित्यादिना । हे आद्ये ! हे महेशानि ! तत्र प्रायश्चित्तनृपशा-
 सनयोर्मध्ये आदौ प्रथमतो नृपशासननिर्णयं कथयामि । यस्य लङ्घ-
 नात् राजाऽधमाङ्गतिं याति ॥ १८ ॥

नृपशासननिर्णयस्येवाह भृत्यानित्यादिना । भृत्यान् भर्तृव्यान-
 भ्रात्यादीन् पुत्रानात्मजान् उदासीनान् शत्रुमित्रातिमित्रान् प्रियान्
 हितान् तथा अप्रियान् अहितांश्च शासने तथा न्याये च राजा
 समदृष्ट्या तुल्यदृष्ट्यावलोकयेत् पश्येत् ॥ १९ ॥

नन्वकृतकिल्बिषान् पुरुषान् दण्डयतः स्वयं कृतकल्मषस्य कथं
 दुस्त्रिस्तत्त्वाह स्वयं चेदित्यादिना । चेद्यदि राजा स्वयं कृतपापः स्यात्
 तदा उपवासैर्दानैश्च विशुध्यति । चेद्यदि अकृतांहसोऽकृतपापान्
 अन्यान् पीडयेद्दण्डयेत् तदा दानैस्तानकृतांहसः परितोष्य उपवासै-
 र्दानैश्च विशुध्यति अत्र पापतारतम्यादुपवासदानयोस्तारतम्यं बोद्ध-
 व्यम् ॥ २० ॥

अथात्मानं वधार्हं मन्यमानस्य कृतदुष्कृतस्य भूपतेः प्रायश्चित्त-
 माह वधार्हमित्यादिना । स्वनात्मानं वधार्हं वधयोग्यं मन्यमानः
 कृतपापो नराधिरो राज्यं त्यक्त्वा वनं प्राप्य तपसात्मानमुद्धरेत्
 शोधयेत् ॥ २१ ॥

न लघुं गुरुपापेषु विना हेतुं विपर्यये ॥ २२ ॥
 तस्मिन् यत् शासने शास्या अनेकोन्मार्गवर्त्तिनः ।
 पापेभ्यो निर्भये शस्ती लघुपापे गुरुहर्मः ॥ २३ ॥
 सकृत्कृतापराधेन सत्रपे बहुमानिनि ।
 पापाङ्गीरौ प्रशस्तः स्याद् गुरुपापे लघुहर्मः ॥ २४ ॥
 स्वत्यापराधी कौलश्चेत् ब्राह्मणो लघुपापकृत् ।
 बहुमान्योऽपि दण्ड्यः स्याद्वचोभिरवनीश्वरता ॥ २५ ॥
 न्यायं दण्डं प्रसादं च विचार्य सचिवैः सह ।
 यो न कुर्यान्महीपालः स महापातकी भवेत् ॥ २६ ॥

अथ दण्डवैपरीत्ये हेतावसति लघुपापे गुरुदण्डं गुरुपापे च
 लघुदण्डं निषेधति गुर्वित्यादिना । विपर्यये दण्डं वैपरीत्ये हेतुं
 विना लघुपापिषु जनेषु गुरुदण्डं राजा नैव विदध्यात् कुर्यात् ।
 गुरुपापेषु जनेषु लघुदण्डं न विदध्यात् ॥ २२ ॥

विना हेतुं विपर्यये इत्यनेन वैपरीत्ये कारणसत्त्वे विपरीतदण्डं
 विदध्यादेवेति ध्वनितमतो हेतुदर्शनपूर्वकं विपरीतदण्डं विदधाति
 तस्मिन्नित्यादिना श्लोकद्वयेन । यत् शासने यस्योन्मार्गवर्त्तिनो जनस्य
 शासनेऽनेकोन्मार्गवर्त्तिनो बहवोऽसद्वर्त्तसु वर्त्तमाना जनाः शास्या
 भवन्ति । तस्मिन् पापेभ्यो बहुभ्योऽपि दुरितेभ्यो निर्भये भयहीनेऽपि
 जने लघुपापेऽपि गुरुहर्मः शस्तः ॥ २३ ॥

सकृत्कृतापराधेन सत्रपे सलज्जे बहुमानिनि सबहुमाने पापा-
 देकस्मादपि भीरौ भयशीले जने गुरुपापेऽपि लघुहर्मः प्रशस्तः ॥ २४ ॥

अथ कृतापराधोर्बहुमान्ययोरपि कौलब्राह्मणयोर्दण्डमाह
 स्वत्यापराधीत्यादिना । बहुमान्योऽपि कौलः स्वत्यापराधी चेत् स्यात्
 तादृग् ब्राह्मणोऽपि लघुपापकृत्तेदावनीश्वरता राज्ञा वचोभिर्दण्ड्यः
 स्यात् ॥ २५ ॥

अथ महानात्यैर्विचारमकृत्वेन दण्डादिकं विदधतो महीपालस्य

न त्वजेत् पितरौ पुत्री न त्वज्युर्नृपं प्रजाः ।
 न त्वजेत् स्वामिनं भार्या विनतानतिपापिनः ॥ २७ ॥
 राज्यं धनं जीवनं च धार्मिकस्य महीपतेः ।
 संरक्षेयुः प्रजा यत्रैरन्यथा यान्त्यधोगतिम् ॥ २८ ॥
 मातरं भगिनौश्चापि तथा दुहितरं शिवे ! ।
 गन्तारो ज्ञानतो ये च महागुरुनिघातकाः ॥ २९ ॥
 कुलधर्मं समाश्रित्य पुनस्त्यक्तकुलक्रियाः ।
 विज्ञासघातिनो लोका अतिपातकिनः स्मृताः ॥ ३० ॥
 मातरं भगिनीं कन्यां गच्छतो निधनं दमः ।

महापातकित्वमाह न्यायमित्यादिना । सचिवैर्मन्त्रिभिः सह विचार्य
 न्यायं दण्डं प्रसादं च यो महीपालो न कुर्यात् स महापातकी
 भवेत् ॥ २६ ॥

अथ स्त्रीपुत्रप्रजानां धर्ममाह न त्वजेदित्यादिना । पुत्रः पित-
 रौ मातापितरौ न त्वजेत् । प्रजाः नृपं राजानं न त्वजेयुः भार्या
 स्वामिनं पतिं न त्वजेत् नन्वतिपातकिनोऽपि पित्रादयो न ह्यातव्या-
 स्तत्वाह विनेति । अनतिपापिनस्तान् पित्रादीन्विनतान् । अतिपात-
 किनस्ते त्याज्या एवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

धार्मिकमूपते राज्यादिकमरजन्तीनां प्रजानां दोषमाह राज्य-
 नित्यादिना । धार्मिकस्य महीपते राज्यं धनं जीवनं च प्रजा यत्रैः
 संरक्षेयुः अन्यथा राज्यादिकमरजन्त्यस्ता अधोगतिं यान्ति ॥ २८ ॥

पित्रादयोऽतिपातकिनश्चेत्याज्या इत्युक्तं ते च के इमाकाङ्क्षा-
 यासतिपातकिनो निरूपयति मातरमित्यादिना श्लोकद्वयेन । हे शिवे !
 मातरं जननीं भगिनीं स्वसारं तथा दुहितरं पुत्रीं चापि ज्ञानतो ये
 गन्तारो भवन्ति तथा ज्ञानतो सहायुरूपां मातादीनां निघातकाः
 हन्तारो ये । कुलधर्मं समाश्रित्य पुनस्त्यक्तकुलक्रिया ये । ये च विज्ञा-
 सघातिनो लोकाः तेऽतिपातकिनः स्मृताः ॥ २९ । ३० ॥

तासामपि सकामानां तदेव विहितं शिवे ! ॥ ३१ ॥
 मातापितृस्वसुस्तृप्तं सुषां श्वश्रुं गुरुस्त्रियम् ।
 पितामहस्य वनितां तथा मातामहस्य च ॥ ३२ ॥
 पितृभ्रातुः सुतां जायां भ्रातुःपत्नीं सुतामपि ।
 भागिनेयीं प्रभोः पत्नीं तनयाञ्च कुमारिकाम् ॥ ३३ ॥
 गच्छतां पापिनां लिङ्गच्छेदो दण्डो विधीयते ।
 आसामपि सकामानां दमो नासानिकृन्तनम् ।
 गृहान्निर्य्यापणं चैव पापादस्माद्विसृज्ये ॥ ३४ ॥
 सपिण्डदारतनयाः स्त्रियं विश्वासिनामपि ।
 सर्वस्वहरणं केशवपनं गच्छतो दमः ॥ ३५ ॥

अथ मातादिगामिनः पुरुषस्य सकामानां तासां च दण्डमाह
 मातरमिति । हे शिवे ! मातरं जनयित्रीं तथा भगिनीं तथा कन्यां
 पुत्रीं च गच्छतः पुंसो निधनं मरणमेव दमो दण्डः । सकामानां
 तासामपि तदेव मरणमेव दमनं विहितम् । अथ साहस्रमादिगामिनः
 पुंसां तासामपि सकामानां दण्डमाह मातापितृव्यादिना पापादस्मा-
 द्विसृज्य इत्यन्तेन सार्द्धत्वयेण । मातापितोः स्वसुस्तृप्तं श्वश्रुं नैथुने-
 च्छया गच्छतां तथा सुषां पुत्रवधूं तथा श्वश्रुं श्वशुरपत्नीं तथा गुरु-
 स्त्रियं तथा पितामहस्य मातामहस्य च वनितां स्त्रियं तथा पितृभ्रातुः-
 सुतां मातृवपितृव्ययोः पुत्रीम् । तयोरेव जायां भार्यां च तथा भ्रातुः-
 पत्नीं तस्यैव सुतामपि तथा भागिनेयीं स्वसृतनयाम् । तथा प्रभोः-
 पत्नीं तस्यैव तनयां पुत्रीं च तथा कुमारिकामविवाहितां स्त्रियं गच्छतां
 पापिनां लिङ्गच्छेदः शिञ्जकर्त्तनं दण्डो विधीयते । साहस्रानामासामप्य-
 स्मात् पापात् विसृज्ये नासानिकृन्तनं नासिकाच्छेदनं गृहान्निर्य्यापणं
 च दमो दण्डो विधीयते ॥ ३१-३४ ॥

अथ सपिण्डपत्नीतनयागामिनो विचसितस्त्रीगामिनश्च दण्डमाह
 सपिण्डत्वादिना । सपिण्डानां दारस्तनयाश्च विश्वासिनामपि स्त्रियं

स्त्रीभिरेताभिरज्ञानाद् भवेत् परिणयो यदि ।
 ब्राह्मण वापि शैवेन ज्ञात्वा तास्तत्क्षणं त्यजेत् ॥ ३६ ॥
 सवर्णदारान् यो गच्छेत् अनुलोम परस्त्रियम् ।
 दमस्तस्य धनादानं मासैकं कणभोजनम् ॥ ३७ ॥
 राजन्यवैश्यशूद्राणां सामान्यानां वरानने ! ।
 ब्राह्मणीं गच्छतां ज्ञानाल्लिङ्गच्छेदो दमः स्मृतः ॥ ३८ ॥
 ब्राह्मणीं विकृतां कृत्वा देशान्त्रिर्यापयेन्नृपः ।
 वीरस्त्रीगामिनां तासामिवमेव दमो विधिः ॥ ३९ ॥

गच्छतो जनस्य सखिहरणं सर्वधनादानं केवपनं केवलमुद्धां च दमो ॥
 भवेत् ॥ ३५ ॥

अथ ज्ञानतो वेदोक्तशिवोक्तविधिभ्यां सपिण्डादिभिर्ज्जातविवा-
 हस्य यद्विधेयं तदाह स्त्रीभिरित्यादिना । एताभिः सपिण्डादि-
 तनयादिभिः स्त्रीभिर्ब्राह्मणेण वेदोक्तविधिना शैवेन शिवोक्तविधिना
 वा यद्यज्ञानात् परिणयो विवाहो भवेत् तदा ज्ञात्वा ताः स्त्रीस्तत्-
 क्षणमेव त्यजेत् ॥ ३६ ॥

ननु सवर्णदारान् सवर्णान्तरवर्णदारान्च गच्छतः कथं बुद्धिस्त-
 ताह सवर्णेत्यादिना । यः पुमान् सवर्णदारान् गच्छेत् तथा अनुलोम
 परस्त्रियं च यो गच्छेत् यथा ब्राह्मणः क्षत्रियां क्षत्रियो वैश्यामेवम् ।
 तस्य धनादानं मासैकं कणभोजनं च दमो ज्ञेयः ॥ ३७ ॥

अथ ज्ञानपूर्वकब्राह्मणीगमने क्षत्रियादीनां सकामायास्तस्याश्च
 दण्डमाह राजन्ये च हिना । वरानने ! अष्टवदने ! ज्ञानाद्ब्राह्मणीं
 गच्छतां राजन्यवैश्यशूद्राणां सामान्यानामन्यजानां च लिङ्गच्छेदो
 दमो दण्डः स्मृतः ॥ ३८ ॥

सकामां ब्राह्मण्यामपि विकृतां अथवाङ्गहनीनां कृत्वा नृपो देशा-
 न्त्रिर्यापयेत्सारयेत् । अथ वीरस्त्रियो गच्छतां तासां च दण्डमाह
 दीरेति । वीरस्त्रीगामिनां सकामानां तासो चैवमेव पूर्वोदिते दमो

दुरात्मा यस्तु रमते प्रतिलोम परस्त्रिया ।

दण्डस्तस्य धनादानं त्रिमासं कणभोजनम् ॥ ४० ॥

सकामायाः स्त्रियाश्चापि दण्डस्तद्विधीयते ।

वलात्कारगता भार्या त्याज्या पाल्या भवेत् शिवे ॥ ४१ ॥

ब्राह्मी भार्याथवा शैवी कामतो वाप्यकामतः ।

सर्वथा हि परित्याज्या स्याच्चेत् परगता सकृत् ॥ ४२ ॥

गच्छतां वारनारोषु गवादिपशुयोनिषु ।

शुद्धिर्भवति देवेशि ! तिरात्रं कणभोजनात् ॥ ४३ ॥

विधिर्विधातव्य इत्यर्थः । विधिरिति वि-पूर्वकाद्वाजः उपसर्गे धोः
किरिति कर्मणि किः ॥ ३८ ॥

अथ सवर्णोत्तमवर्ण स्त्रीगामिनां पुंसां तस्याश्च सकामाया दण्ड-
माह दुरात्मत्यादिना । यो दुरात्मा दुष्टचित्तो दुर्बुद्धिर्दुःस्वभावो वा
प्रतिलोम परस्त्रिया सह रमते यथा मूढो वैश्येत्वेवम् । तस्य पुंसां
धनादानं त्रिमासं कणभोजनं च दण्डो भवति ॥ ४० ॥

सकामायाः स्त्रियाश्च तद्वत् पूर्ववद्दण्डो विधीयते । “आत्मा देह-
मनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिष्विति कोषः । अथ वलात्कारेण परपुरुषर-
मिताया अवलायास्त्यागः पालनं च पुंसां विधेयमित्याह वलादित्या-
दिना । हे शिवे ! वलात्कारेण परपुंसा गता या भार्या सा त्याज्या
प्रासादिभिः पालनीया भवेत् ॥ ४१ ॥

अथ कामाकामाभ्यां परगतयोर्ब्राह्मीशैव्योभार्यायोस्त्याग एवोक्ति
इत्याह ब्राह्मीत्यादिना । ब्राह्मी वेदोक्तविधिना परिणीता अथवा शैवी
शिवोक्तविधानेन परिणीता भार्या सकृदेकवारमपि परगता चेत्तदा
हर्षथा सर्वप्रकारेण परित्याज्या स्यात् ॥ ४२ ॥

अथ वेद्यागामिनां पशुयोनिगामिनां च प्रायश्चित्तमाह
गच्छतामित्यादिना । हे देवेशि ! वानारोषु वेद्यासु तथा गवादिपशु-
योनिषु गच्छतां जनानां तिरात्रं कणभोजनाच्छुद्धिर्भवति ॥ ४३ ॥

गच्छतां कामतः पुंसः स्त्रियाः पायुं दुरात्मनाम् ।
वध एव विधातव्यो भूभृता शम्भुशसनात् ॥ ४४ ॥
वलात्कारेण यो गच्छेदपि चाण्डालयोषितम् ।
वधस्तस्य विधातव्यो न चन्तव्यः कदापि सः ॥ ४५ ॥
परिणीतास्तु या नार्यो ब्राह्मैर्वा शैववर्त्मभिः ।
ता एव दारा विज्ञेया अन्याः सर्वाः परस्त्रियः ॥ ४६ ॥
कामात् परस्त्रियं पश्यन् रजः सम्भाषयन् स्पृशन् ।
परिष्वज्योपवासेन विशुध्येद् द्विगुणक्रमात् ॥ ४७ ॥
कुर्वत्येवं सकामा या परपुंसा कुलाङ्गना ।

अथ स्त्रीपुंसयोः पायुं गच्छतां दण्डमाह गच्छतामित्यादिना ।
पुंसः पुरुषस्य स्त्रियाश्च पायुं युद्धं कामतो गच्छतां दुरात्मनां भूभृता
राज्ञा शम्भुशसनाद्वध एव विधातव्यः ॥ ४४ ॥

वलात्कारेण परस्त्रीगामिनामपि वध एव दण्ड इत्याह वलादि-
त्यादिना । वलात्कारेण चाण्डालयोषितमपि यो गच्छेत्तस्यापि वधो
विधातव्यः । कदापि स न चन्तव्यः अपि शब्देन ब्राह्मण्यादिगामिनां
तु सुतरामेव वधो विधातव्य इति ध्वनितम् ॥ ४५ ॥

अथोक्तवक्ष्यमाणेषु तत्तत्स्त्रोकेष्वाकाङ्क्षितत्वात् स्वस्त्रीः परस्त्रीश्च
निरूपयति परिणीता इत्यादिना । ब्राह्मैर्वैदोक्तवर्त्मभिः शिवोक्तवर्त्म-
भिर्वा यास्तु नार्यः परिणीता उद्वाहितास्ता एव दाराः स्वस्त्रियो
विज्ञेयाः अन्यास्तङ्गिन्नाः सर्वाः परस्त्रियो विज्ञेयाः ॥ ४६ ॥

अथ कामतः परस्त्रीदर्शनादिकं कुर्वतः प्रायश्चित्तमाह कामादिद्या-
दिना । कामात् परस्त्रियं पश्यन् तथा रज एकान्ते सम्भाषयन् तथा स-
हालापं कुर्वन् तथा स्पृशन् परिष्वज्य तामालिङ्गा च द्विगुणक्रमादुप-
वासेन जनो विशुध्येत् । यथा कामतः परस्त्रीदर्शने एकोपवारं
सम्भाषणे उपवासद्वयेन स्पर्शने उपवासवत्पट्टयेन आलिङ्गने अष्टभिर्हस्तैः
शुद्धिः ॥ ४७ ॥

उक्तोपवासविधिना स्वात्मानं परिशोधयेत् ॥ ४८ ॥
 ब्रुवन्निन्द्रां वचः स्त्रीषु पश्यन् गुह्यं परस्त्रियाः ।
 हसन् गुरतरं मर्त्तारः शुध्येद् द्विरुपवासतः ॥ ४९ ॥
 दर्शयन्नग्नमात्मानं कुर्वन्नग्नं तथापरम् ।
 विराजमशनं त्यक्त्वा शुद्धो भवति मानवः ॥ ५० ॥
 पत्न्याः पराभिगमनं प्रमाणयति चेत् पतिः ।
 नृपस्तदा तां तज्जारं शास्त्रात् शास्त्रानुसारतः ॥ ५१ ॥
 प्रमाणे यद्यशक्तः स्यात् दयितोपपत्तेः पतिः ।
 त्यक्त्वा तां पोषयेद् आसैस्तिष्ठेच्चेत् पतिशसने ॥ ५२ ॥

अथ सह परपुंसा सन्नामणादिकं कुर्वत्याः सकामायाः स्त्रिया-
 अपि तदेव प्रायश्चित्तमिवाह कुर्वनीत्यादिना । या कुलाङ्गना कुलपा-
 तिका स्त्री सकामा सती परपुंसा सह एवं सन्नामणादिकं कुर्वती वभूव
 सा पूर्वोक्तोपवासविधिना आत्मानं परिशोधयेत् ॥ ४८ ॥

ननु स्त्रीषु दुर्वचो वदतः परस्त्रीगुह्यं पश्यतो गुरतरान् हसतश्च
 कथं शुद्धिस्तत्वाह ब्रुवन्निन्द्रादिना । स्त्रीषु निन्द्रामव्यक्तं वचो ब्रुवन्
 तथा परस्त्रिया गुह्यं गोप्यप्रदेशं पश्यन् तथा गुरतरं हसन्मर्त्यो द्विरुप-
 वासतः शुध्येत् ॥ ४९ ॥

नन्वात्मानं नग्नं दर्शयतः परञ्च तादृशं कुर्वतः कथं शुद्धिस्तत्वाह
 दर्शयन्नित्यादिना । आत्मानं नग्नं दर्शयन् तथापरं नग्नं कुर्वन्मानवो
 विराजमशनं भोजनं त्यक्त्वा शुद्धो भवति ॥ ५० ॥

अथ स्वपतिप्रमाणितान्यपुरुषगमनायाः स्त्रियाः तज्जारश्च च
 दण्डमाह पत्न्या इत्यादिना । पतिश्चेदुद्यदि पत्न्याः पराभिगमनं
 प्रमाणयति तदा नृपस्तां तस्या जारं च शास्त्रानुसारतः पूर्वोक्तविधा-
 नात् शास्त्रात् ॥ ५१ ॥

अथोपपतिप्रमाणाऽशक्तपतिकायाः शङ्कितव्यभिकारायाः स्त्रिया-
 स्त्यागपोषणे विधातव्ये इत्याह प्रमाणेत्यादिना । दयितोपपत्तेः पत्न्या

रममाणामुपपत्तौ पश्यन् पत्नीं पतिस्तदा ।

निम्नन् वनितया जारं वधाह्नीं नैव भूभृतः ॥ ५३ ॥

भर्तुर्निवारणं यत्नं गमने येन भाषणे ।

प्रयाणाद्भाषणात्तत्र त्यागाह्नीं स्यात् कुलाङ्गना ॥ ५४ ॥

मृते पत्नौ स्वधर्मेण पतिबन्धुवशे स्थिता ।

अभावे पितृबन्धूनां तिष्ठन्ती दायमर्हति ॥ ५५ ॥

द्विर्भोजनं परान्नं च मैथुनामिषदूषणम् ।

पर्यङ्कं रक्तवासश्च विधवा परिवर्जयेत् ॥ ५६ ॥

- जारस्य प्रमाणे यदि पतिरशक्तः स्यात्तर्हि तां दयितां त्यक्त्वा चेद् यदि प्रतिशसने तिष्ठेत् भर्तुराज्ञां न लङ्घ्येत तदा आसौ कवचैः तोषयेत् ॥ ५२ ॥

ननु सहोपपत्तिना रमण्यां प्रतीमवलोक्य सजारां तां हतस्तद्भर्तुर्वधाह्वं स्यान्न वेति सन्दिहानां गिरिजां प्रति, ब्रूते रमण्यामित्यादिना । पतिर्भर्ता यदोपपत्तौ रमण्यां प्रतीमपश्यन्नासीत्तदा वनितया सह जारं निम्नन् पतिभूभृतो राज्ञो वधाह्नीं नैव भवेत् तदा निम्नन्निवनेनान्यकाले निम्नतो वधाह्वं स्यादेवेति ध्वनितम् ॥ ५३ ॥

अथ भर्तुर्निवारणस्थाने गच्छन्त्यास्तद्विभिन्नमन्यपुरुषेण सह भाषणं वा कुर्वत्याः स्त्रियास्यागाह्वं विदधाति भर्तुरित्यादिना । यत्नं स्थाने गमने येन पुंसा सह भाषणे च भर्तुर्निवारणं जातं तत्र प्रयाणाद्भाषणाच्च कुलाङ्गनापि त्यागाह्नीं स्यात् ॥ ५४ ॥

अथ प्रसङ्गात् पतिबन्धवादिवशे स्वधर्मेण तिष्ठन्त्या मृतपति-काया दायभाक्तामाह मृत इत्यादिना । पत्नौ मृते सति पतिबन्धुवशे स्वधर्मेण स्थिता । पतिबन्धूनामभावे पितृबन्धूनां वशे तिष्ठन्ती सती स्त्री दायमर्हति ॥ ५५ ॥

अनन्तरोक्तलोके विधवा धर्माण्यामाकाङ्क्षितत्वान्तामिरूपयति दि-

नाङ्गमुदत्तयेद्वासैर्याम्यालापमपि त्यजेत् ।

देवव्रता नयेत् कालं वैधव्यं धर्ममाश्रिताः ॥ ५७ ॥

न विद्यते पिता यस्य शिशोर्माता पितामहः ।

नियतं पालने तस्य मातृबन्धुः प्रशस्यते ॥ ५८ ॥

मातुर्माता पिता भ्राता मातुर्भ्रातुः सुतास्तथा ।

मातुः पितुः सोदराश्च विज्ञेयाः मातृबान्धवाः ॥ ५९ ॥

पितुर्माता पिता भ्राता पितुर्भ्रातुः स्वसुः सुताः ।

पितुः पितुः सोदराश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥ ६० ॥

भोजनमित्यादिहोक्तद्वयेन । विधवा स्त्री द्विर्भोजनं परस्मान्नं मैथुनं रतिम् । आभिषं सांसादिकं भूषणमलङ्कारं पर्यङ्कं खड्गं रक्तवासो रक्तं वस्त्रं च परिवर्जयेत् ॥ ५६ ॥

नाङ्गमिति । वैधव्यं धर्ममाश्रिता विधवा बालैः पिष्टैर्दृष्टैर्वा सुगन्धिद्रव्यैः अङ्गं नोदत्तयेत् नोत्सादयेत् । वासते यैस्ते वासाः करणैश्च । आस्यमालापमपि त्यजेत् ननु आस्यमालापमाभावे कथं कालं क्षिपेत्तत्राह देवत्यादिना । देवव्रता सती कालं नयेत् स्वेष्टनामादिकीर्तनादिना कालं क्षिपेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु नृपतमातापितृपितामहस्य शिशोः पालने पितृबन्धु मातृबन्धो-र्मध्ये कतरस्य प्राशस्त्यमिति पृच्छन्तीं देवीं प्रत्याह न विद्यत इत्यादिना । यस्य शिशोः पिता माता पितामहश्च न विद्यते तस्य पालने नियतं निश्चितं मातृबन्धुः प्रशस्यते ॥ ५८ ॥

ननु के ते मातृबन्धवादय इत्याह मातृरित्यादिना । मातृर्माता मातामही मातुःपिता मातृमहः मातृर्भ्राता मातृलः तथा मातुर्भ्रातुःसुताः मातृलपुत्राः मातुःपितृर्मातामहस्य सोदराश्च मातृबान्धवा विज्ञेयाः ॥ ५९ ॥

अथ पितृबान्धवानाह पितृरित्यादिना । पितृर्भ्राता पितामही पितुःपिता पितामहः पितृर्भ्राता पितृव्यः पितृर्भ्रातुः सोदर्याः सुताः

पत्युर्माता पिता भ्राता पत्युर्भ्रातुः स्वसुः सुताः ।
 पत्युःपितुः सोदराश्च विज्ञेयाः पतिवान्भवाः ॥ ६१ ॥
 पित्रे मात्रे पितुः पित्रे पितामह्यै तथा स्त्रियै ।
 अयोग्यसूनवे पुत्रहीनमातामहाय च ॥ ६२ ॥
 मातामह्यै दरिद्रेभ्य एभ्यो वासस्तथाशनम् ।
 दापयेन्नृपतिः पुंसा यथाविभवमश्विके ॥ ६३ ॥
 दुर्वाच्यं कथयन् पत्नीमैकाहमशनं त्यजेत् ।
 त्राहं सन्ताडयन् रक्तं पातयन् सप्तवासरान् ॥ ६४ ॥
 क्रोधादा मोहतो भार्यां मातरं भगिनीं सुताम् ।

पितुःस्वसुर्भगिन्याश्च सुताः पितुःपितुः पितामहस्य सोदराश्च पितृषा-
 न्भवा विज्ञेयाः ॥ ६० ॥

अथ पतिवान्भवानाह पत्युरित्यादिना । पत्युर्माता श्वश्रुः
 पत्युःपिता श्वशुरः पत्युर्भ्राता सोदरः पत्युर्भ्रातुः सुताः पुत्राः पत्युः
 स्वसुर्भगिन्याश्च सुताः पत्युःपितुः श्वशुरस्य सोदराश्च पतिवान्भवा
 विज्ञेयाः ॥ ६१ ॥

अथ दरिद्रेभ्यः पित्रादिभ्यो भोजनादिकं पुरुषेण नरपतिर्दापये-
 दित्याह पित्रे इत्यादिना द्वयेन हि । अश्विके ! जगज्जननि ! पित्रे
 तथा मात्रे तथा पितुःपित्रे पितामहाय पितामह्यै च तथा अयोग्य-
 सूनवे अयोग्यपुत्रायै स्त्रियै पुत्रहीनमातामहाय च ॥ ६२ ॥

तादृश्यै मातामह्यै च दरिद्रेभ्य एभ्यः पित्रादिभ्यो यथाविभवं
 विभवमनतिक्रम्य वासो वस्त्रं तथाशनं भोज्यं नृपतिः पुंसा दाप-
 येत् ॥ ६३ ॥

अथ पत्यै दुर्वाच्यं कथयतस्तां ताडयतस्तस्या रक्तं च पातयतः
 क्रमतः प्रायश्चित्तमाह दुर्वाच्यमित्यादिना । पत्नीं पतिदुर्वाच्यमव-
 क्रम्य वचः कथयन् जन एकाहमशनं भोजनं त्यजेत् तां सन्ताडयन्स्त्राह-
 मशनं त्यजेत् । तस्या रक्तं पातयन् सप्तवासरानशनं त्यजेत् ॥ ६४ ॥

वदन् पुष्य सप्ताहं विशुध्येच्छिवशासनात् ॥ ६५ ॥
 शण्डे नोद्वाहितां कन्यां कालातीतेऽपि पार्थिवः ।
 जानन्नुद्वाहयेत् भूयो विधिरेषः शिवोदितः ॥ ६६ ॥
 परिणीता न रमिता कन्यका विधवा भवेत् ।
 साप्युद्वाह्या पुनः पित्रा शैवधर्मेष्वयं विधिः ॥ ६७ ॥
 उद्वाहाद् द्वादशे पक्षे पत्यन्तात् गतहायने ।
 प्रसूते तनयं योग्यं न सा पत्नी न सः सुतः ॥ ६८ ॥

क्रोधादसर्गान्मोहतोऽविवेकाद्वा भार्यायां सात्वत्वादि-
 वदतः प्रायश्चित्तमाह क्रोधादित्यादिना । क्रोधादसर्गान्मोहतोऽवि-
 वेकाद्वा भार्यां सातरं जगिनीं सुतां पुत्रीं वा वदन् पुमान् शिवशास-
 नात् सप्ताहस्यपुष्य विशुध्येत् ॥ ६५ ॥

नपुंसकपरिणीताया नार्याः पुनरुद्वाहो राज्ञा विधापयितव्य
 इत्याह शण्डे नेत्यादिना । कालेऽतीतेऽपि जानन् पार्थिवो भूयः शण्डे न
 नपुंसकेनोद्वाहितां कन्यां भूयः पुनरुद्वाहयेत् । ननु वेदाद्यसम्मतत्वा-
 न्नेदं मान्यं तत आह विधिरिति एषः शिवोदितः शिवभाषितो
 विधिः । शराढ इति शमेढे इति ङः ॥ ६६ ॥

अथ परिणीताया मृतभर्तृकायाः कन्यायाः पुनरुद्वाहः पित्रा
 कार्य इत्याह परिणीतेत्यादिना । या परिणीता विवाहिता कन्या
 भर्ता न रमिता सती विधवा भवेत् सा परिणीतापि कन्या पित्रा
 पुनरुद्वाह्या भवेत् । अत्र प्रमाणं दर्शयति शैवेति विधिरयं शैवधर्मे
 निरूपितः ॥ ६७ ॥

अपोद्वाहात् षष्ठे मासि प्रसूतपुष्टतनयाया भर्तृमरणात् प्रसूत-
 तनयायाश्च स्त्रियास्तत्पत्नीत्वं बालस्य तत्सुतत्वञ्च व्यावर्त्तयति उद्वा-
 हादित्यादिना । उद्वाहाद् द्वादशे पक्षे षष्ठे मासि योग्यं पुष्टं यं
 तनयं वा प्रसूते उत्पादयति पत्यन्तात् गतहायने प्रतिमरणात् प्रति-

आगर्भात् पञ्चमासान्तर्गर्भं या स्त्रावयेद्विया ।
तदुपायकृतं ताञ्च यातयेत्तीव्रताङ्गनैः ॥ ६८ ॥
पञ्चमात् परतो मासात् या स्त्री भ्रूणं प्रपातयेत् ।
तत्प्रयोक्तुञ्च तस्याश्च पातकं स्यादधोऽङ्गवम् ॥ ७० ॥
यो हन्ति ज्ञानतो मर्त्तं मानवः क्रूरचेष्टितः ।
बधस्तस्य विधातव्यः सर्वथा धरणीभृता ॥ ७१ ॥
प्रमादाद् भ्रमतोऽज्ञानात् घ्नन्तवरमरिन्दमः ।
द्रविणादानतस्तौव्रताङ्गनैस्तं विशोधयेत् ॥ ७२ ॥

वर्षे यं तनयं प्रसूते सा पत्नी न स्यात् स च सुतो न स्यात् । तां पुंश्च-
क्षीन् च जारजातं विदित्वा तयोस्त्र्यागं कुर्यादिति भावः ॥ ६८ ॥

अथ गर्भाशयमारभ्य पञ्चमासाभ्यन्तर एव गर्भं स्त्रावयन्त्याः स्त्रिया-
स्तदुपायकर्तुञ्च दण्डमाह आगर्भादित्यादिना । आगर्भाद्गर्भमारभ्य
पञ्चमासान्तः पञ्चमासाभ्यन्तरे गर्भं धिया बुद्ध्या या स्त्रावयेत्ताम् ।
तदुपायकृतं गर्भस्त्रावोपायकर्त्तारं च तीव्रताङ्गनैर्भूयो यातयेत्
पीडयेत् ॥ ६८ ॥

अथ पञ्चममासादूर्ध्वं गर्भं स्त्रावयन्त्याः स्त्रियास्तत्प्रयोक्तुञ्च नृव-
धजन्यं पातकमाह पञ्चमादित्यादिना । पञ्चमान्मासात् परतो या स्त्री
भ्रूणं गर्भं प्रपातयेत् तस्यास्तत्प्रयोक्तुर्जनस्य च वधोऽङ्गं मनुष्यबधजन्यं
पातकं स्यात् ॥ ७० ॥

ततश्च कथं विमुक्तिः स्यादिति शृच्छनीं पार्वतीं प्रत्याह य
इत्यादिना । यः क्रूरचेष्टितो मानवो ज्ञानतो मर्त्यं मनुष्यं हन्ति
तस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण धरणीभृता राज्ञा बधो विधातव्यः तत
एव तस्य शुद्धिर्नान्यथेति भावः ॥ ७१ ॥

अथ प्रमादादिभिस्मान्नवं मारयतो विशुद्धिं दर्शयति प्रमादादित्या-
दिना । प्रमादादनवधानत या भ्रमतोऽज्ञानाद्वा यो नरं हन्ति तं

स्वतो वा परतो वापि बधोपायं प्रकुर्वतः ।
 अज्ञानबधिनां दण्डो विहितैस्तस्य पापिनः ॥ ७२ ॥
 मिथः सङ्ग्रामयोद्धारमाततायिनमागतम् ।
 निहत्य परमेशानि ! न पापार्हो भवेन्नरः ॥ ७४ ॥
 अङ्गच्छेदे विधातव्यं भूमृताङ्गनिकृन्तनम् ।
 प्रहारे च प्रहरणं नृषु पापं चिकीर्षुषु ॥ ७५ ॥
 विप्रान् गुरूनवगुरेत् प्रहरेद् यो दुरासदः ।
 धनादानाद्वस्तदाहात् क्रमतस्तं विशोधयेत् ॥ ७६ ॥

ज्ञानं जनसरिन्दसो विपक्षदमनकर्त्ता राजा द्रविणादानतो द्रव्यहरण-
 तस्त्रीव्रताङ्गनैश्च विशोधयेत् ॥ ७२ ॥

अथ स्वतः परतो वा नरबधोपायं कुर्वतो दण्डमाह स्वत इत्या-
 दिना । स्वतः परतो वा यो बधोपायं करोति तस्य बधोपायं प्रकुर्वतः
 पापिनः अज्ञानबधिनामज्ञानतो नरहन्तृणां यो दण्डः स
 विहितः ॥ ७२ ॥

ननु सङ्ग्रामहतयोधकस्य निहतागताततायिनश्च वधार्हत्वं स्याद्
 वेत्याशङ्क्यामाह मिथ इत्यादिना । हे परमेशानि ! मिथः परस्परं
 संग्रामे योद्धारं निहत्य तथाऽगतमाततायिनं च निहत्य नरः
 पापार्हः पापभाक् न भवेत् । आततायिनो यथा-अग्निदो गरदश्चैव
 शस्त्रपाणिधनापहः । ज्वेदारापहारी च षड्भेदे आततायिन
 उच्यते ॥ ७४ ॥

अथाङ्गच्छेदादिकं कुर्वतो दण्डमाह अङ्गेत्यादिना । पापं चिकी-
 र्षुषु कर्त्तुमिच्छुषु नृषु भूमृता भूमेनाङ्गच्छेदे सत्यङ्गनिकृन्तनमङ्गच्छेदं
 प्रहारे च प्रहरणं विधातव्यम् ॥ ७५ ॥

अथ ज्ञात्वाण्यगुरूननार्थं दण्डादिकमुच्यते तस्मान् प्रहरतश्च
 क्रमतः प्रायश्चित्तमाह विप्रानित्यादिना । यो दुरासदो दुष्टो जनो

शस्त्रादिक्षतकायस्य षण्मासात् परतो मृतौ ।
 प्रहर्त्ता दण्डनीयः स्याद् बधार्ही न हि भूमृतः ॥ ७७ ॥
 राष्ट्रविप्लाविनो राज्यं जिहीषून् नृपवैरिणाम् ।
 रहोऽहितैषिणो भृत्यात् भेदकान् नृपसैन्ययोः ॥ ७८ ॥
 योद्धुमिच्छुः प्रजा राज्ञा शस्त्रिणः पान्यपीडकान् ।
 हत्वा नरपतिस्त्वेतान् नैव किल्बिषभाग् भवेत् ॥ ७९ ॥
 यो हन्यान्मानवं भर्तुराज्ञयापरिहार्यया ।
 भर्तुरेव बधस्तत्र प्रहर्त्तुर्न शिवाज्ञया ॥ ८० ॥

विप्रान् युद्धं च हन्तुमिति शेषः । अथगुरेत् दण्डादिकस्य विप्रेत् तान्
 ग्रहरेद्वा तं क्रमतो धनादानात् हस्तदाहद्वारा विशेषयेत् ॥ ७६ ॥

अथ शस्त्रादिक्षतशरीरस्य षण्मासात् परतो मरणे सति प्रहर्त्तु-
 र्दण्डनीयत्वं बधान्हेत्वं चाह शस्त्रादित्यादिना । शस्त्रादिना क्षतः
 कायो यस्य तस्य पुंसः षण्मासात् परतो मृतौ सत्यां प्रहर्त्ता भूमृतो
 राज्ञो दण्डनीयः स्यात् बधार्ही नैव स्यात् ॥ ७७ ॥

अथ देशोपद्रविणः राज्यहरणेच्छून् नृपतिविपक्षाणां रहोऽहिता-
 भाङ्गी नृपसैन्यभेदकमृद्यान् राज्ञा सह योद्धुमिच्छुः प्रजाः पान्यपी-
 डकशस्त्रिणश्च ज्ञातो महीपतेः पातकभागित्वं नेत्याह राष्ट्रेत्यादि स्त्रीक
 द्वयेन । राष्ट्रविप्लाविनो देशोपद्रावकान् राज्यं जिहीषून् राज्यहरणे-
 च्छून् नृपवैरिणां राज्ञः शत्रूणां रहो हितैषिणो रक्षसि हिताकाङ्क्षिणो
 नृपसैन्ययोर्भेदकान् नृपस्य सैन्यस्य च भेदं कुर्वतो मृत्यान् अनात्मादीन्
 तथा राज्ञा सह योद्धुमिच्छुः प्रजाः तथा पान्यपीडकान् शस्त्रिणस्त्वे-
 तान् हत्वा नरपतिः किल्बिषभाङ्गैव भवेत् ॥ ७८ । ७९ ॥

अथापरिहार्यं प्रभाञ्जालङ्घनाशक्तेन शक्तेन मृद्येन मीरुषं धात-
 यतो भर्तुरेव बधो विधातव्यो न मृद्येत्येताह यै इत्यादिना ।
 भर्तुरपरिहार्ययानुलङ्घनीययाज्ञया यो मानवं हन्यात् तस्य प्रहर्त्तु-
 स्तत्र हनने बधः किन्तु शिवाज्ञया भर्तुरेव बधो विहितः अपरिहार्य

अयत्नपुंसः पशुना शस्त्रैर्वा म्रियते नरः ।
 धनदण्डेन वा कायदमेनास्य विशोधनम् ॥ ८१ ॥
 वहिर्मुखान्नृपाज्ञासु नृपाग्रे प्रौढवादिनः ।
 दूषकान् कुलधर्माणां शास्याद्राजा विगर्हितान् ॥ ८२ ॥
 स्थाप्यापहारिणं क्रूरं वञ्चकं भेदकारिणम् ।
 विवादयन्तं लोकांश्च देशान्निर्यापयेन्नृपः ॥ ८३ ॥
 शुल्केन कन्यां दातृं च पुत्रं शण्डे प्रयच्छतः ।
 देशान्निर्यापयेद्राजा पतितान् दुष्कृतात्मनः ॥ ८४ ॥

येत्यनेन भर्ताज्ञालङ्घनशक्तो भृत्यो यदि मानवं हन्यात् तदा तस्मैव
 बध इति सूचितम् ॥ ८० ॥

नन्वनवधानस्य यस्य पुंसः शस्त्रादिभिर्भुङ्क्ष्यो म्रियते तस्य विशुद्धिः
 कथं स्यात्तत्ताह अयत्नेत्यादिना । अयत्नपुंसो यत्नहीनस्य यस्य पुरुषस्य
 पशुना गवाश्चादिना शस्त्रैः खड्गादिभिर्वा नरो म्रियते अस्य पुंसो
 धनदण्डेन कायदण्डेन वा विशोधनं भवेत् ॥ ८१ ॥

अथ राजाज्ञालङ्घिनस्तदप्ये प्रौढवादिनः कुलधर्मदूषकांश्च राजा
 दण्डे प्रदित्याह वहिरित्यादिना । नृपाज्ञासु वहिर्मुखान् राजाज्ञा-
 लङ्घिनो नृपाग्रे प्रौढवादिनः प्रौढं वदतः तथा कुलधर्माणां दूषकांश्च
 विगर्हितान्निन्दितानेतान् राजा शास्यात् ॥ ८२ ॥

अथ न्यासापहारकादिकाग्निजदेशतो नृपो निष्काशयेदित्याह
 स्थाप्येत्यादिना । स्थाप्यापहारिणं न्यासस्यापहर्त्तारं क्रूरं कठिनं
 निर्दयं वा तथा वञ्चकं तथा भेदकारिणं तथा लोकान् विवादयन्तश्च
 जनं नृपो देशान्निर्यापयेन्निष्काशयेत् ॥ ८३ ॥

अथ शुल्कग्रहणपूर्वकं कन्यां पुत्रं च ददतो जनान् भूपो देश-
 न्निसारयेदित्याज्ञापयति शुल्केनेत्यादिना । शुल्केन दाननिमित्तकधनेन
 हेतुना कस्मैचिज्जनाय विशेषतः शण्डे क्लीवे कन्यां दातृन् तथा
 शुल्केनैव कस्मिन् विशेषतः शण्डे पुत्रं च प्रयच्छतो ददतो दुष्कृतात्मनः

मिथ्यापवादव्याजेन परानिष्टं चिकीर्षवः ।

यथापवादं ते शास्या धर्म्मज्ञेन महीभृता ॥ ८५ ॥

यो यत्परिमितानिष्टं कुर्यात्तत् सन्मितं धनम् ।

नृपतिर्द्वापयेत्तेन जनायानिष्टभागिने ॥ ८६ ॥

मणिमुक्ताहिरण्यादिधातूनां स्तेयकारिणः ।

करस्य बाह्वोश्छेदो वा कार्य्यो मूल्यं विचारयन् ॥ ८७ ॥

महिषाश्वगवादीनां रत्नादीनां तथा शिशोः ।

वलेनापहृतां नृणां स्तेयिवदिहितो दमः ॥ ८८ ॥

अन्नानामल्पमूल्यस्य वस्तुनस्तेयिनं नृपः ।

पापहृदयान् पापबुद्धीन् वा पतितान् जनान् राजा देशाज्जिर्याप-
येत् । शण्डे इति सख्यदानस्याधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् सप्तम्यधि-
करणे चेति सप्तमी ॥ ८४ ॥

अथ मिथ्यापवादच्छेने परानिष्टजननाकाङ्क्षिणां दण्डमाह मि-
थ्येत्यादिना । मिथ्यापवादव्याजेन असत्यापवादच्छेनेन परानिष्टमन्या-
नाकाङ्क्षितं चिकीर्षवो ये मानवास्ते धर्म्मज्ञेन धर्म्मज्ञेन जानता मही-
भृता राजा यथापवादं शास्याः गुर्वपवादे गुरुशासनं लघुपवादे च लघु-
शासनं विधेयमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

ननु विनैवापराधं परानिष्टं कुर्वतः पुंसः कोदण्डो विधातव्य-
स्तत्राह य इत्यादिना । यो नरो यस्य यत् परिमितमनिष्टं कुर्यात्तेन
तस्मै अनिष्टभागिने जनाय तत्सन्मितं धनं नृपतिर्द्वापयेत् ॥ ८६ ॥

अथ मणिमुक्तादिधातुस्तेयिनां दण्डमाह मणीत्यादिना ।
मणिमुक्ताहिरण्यादीनां धातूनां स्तेयकारिणो नरस्य करस्य वा-
ह्वोर्वा छेदं मण्यादीनां मूल्यं विचारयन् नृपः कुर्यात् । अल्प-
मूल्यकमण्यादिस्तेये करच्छेदो बल्लमूल्यकमण्यादिस्तेये बाह्वोश्छेदः
कार्य्य इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अथ वनात्प्रायेण महिषाश्वगवादीनामपहारकदण्डमाह महिषेत्या-

विशोधयेत्तं पचैकं सप्ताहं वाशयन् कणम् ॥ ८९ ॥

विश्वासघातके पुंसि कृतघ्ने सुरवन्दिते ! ।

यज्ञैर्ब्रतैस्तपोदानैः प्रायश्चित्तैर्न निष्कृतिः ॥ ९० ॥

ये कूटसाक्षिणी मर्त्या मध्यस्था पक्षपातिनः ।

शास्यात्तांस्तीव्रदण्डेन देशान्त्रिर्यापयेद्वृषः ॥ ९१ ॥

षट् साक्षिणः प्रमाणं स्युश्चत्वारस्तय एव वा ।

अभावे द्वावपि शिवे ! प्रसिद्धौ यदि धार्मिकौ ॥ ९२ ॥

दिना । महिषाश्वगवादीनां पशूनां तथा रत्नादीनां तथा शिशोश्च बले-
नापहृतासुपहरतां नृणां स्तेयवद्भ्यो विहितः ॥ ८८ ॥

अथान्नस्य मखादिभिन्नात्ममूल्यमस्तुनश्च स्तेयिनो विशुद्धिमाह
अन्नानामित्यादिना । अन्नानां तयात्ममूल्यं य वस्तुनश्च स्तेयो
यो नरस्तं पचैकं सप्ताहं वा कणमाशयन् भोजयन्नृपो विशो-
धयेत् ॥ ८९ ॥

अथानेकयज्ञव्रतादिकं कुर्वन् तोरपि विश्वासघातककृतघ्नो रनिष्कृति-
त्वमाह विश्वासेत्यादिना । हे सुरवन्दिते ! विश्वासघातके तथा कृतघ्ने
उपकृतविनाशके च पुंसि यज्ञैरश्वमेधादिभिर्ब्रतैः कच्छ्रचान्द्रायणादि-
भिस्तपोभिर्दानैश्च प्रायश्चित्तैः पापविनाशनैरेतैर्निष्कृतिर्दुष्कृताम्
सुक्तिर्न स्यात् ॥ ९० ॥

अथ साक्षित्वे भित्त्याभिधायिनां पक्षपातिसध्यस्यानां च दण्ड-
माह ये इत्यादिना । कूटसाक्षिणः साक्ष्ये नृप्राभिधायिनो ये मर्त्या-
स्तथा पक्षपातिनो मध्यस्थाश्च ये तान् नृपस्तीव्रदण्डेन शास्यात्तथा
देशान्त्रिर्यापयेत् ॥ ९१ ॥

ननु कति साक्षिणः प्रमाणं भवेद्युरित्यपेक्षायामाह बद्धित्यादिना ।
षट्चत्वारस्तयो वा साक्षिणः प्रमाणं स्युः । हे शिवे ! अभावे त्रि-
चत्वारदिसाध्यसत्त्वे यदि प्रसिद्धौ धार्मिकौ भवेतां तदा द्वावपि सा-
क्षिणौ प्रमाणं स्याताम् ॥ ९२ ॥

देशतः कालतो वापि तथा विषयतः प्रिये ! ।

परस्परमयुक्तञ्चेद् अग्राह्यं साक्षिणां वचः ॥ ८३ ॥

अन्धानां वाक् प्रमाणं स्याद्वधिराणां तथा प्रिये ! ।

मूकानामेङ्मूकानां शिरसाङ्गीकृतिर्लिपिः ॥ ८४ ॥

लिपिः प्रमाणं सर्वेषां सर्वत्रैव प्रशस्यते ।

विशेषादव्यवहारेषु न विनश्ये च्चिरं यतः ॥ ८५ ॥

स्वीयार्थमपरार्थञ्चेत् कुर्वतः कल्पितां लिपिम् ।

दण्डस्तस्य विधातव्यो द्विपाद्यं कूटसाक्षिणः ॥ ८६ ॥

स्थानादिभेदतः परस्परसङ्गतं साक्षिणां वचो न प्रमाणमित्याह देशत इत्यादिना । हे प्रिये ! देशतः स्थानतः कालतो दिनप्रहरभेदतस्तथा विषयतो वस्तुतो वा चेद् यदि परस्परमयुक्तं सम्बन्धं साक्षिणां वचस्तथाऽप्याह्यं स्यात् ॥ ८३ ॥

ननु दर्शनाद्यशक्ता अन्धादयः साक्षिणो भवितुमर्हन्ति न वेत्याशङ्क्यानाह अन्धानामित्यादिना । हे प्रिये ! अन्धानामचक्षुषा तथा वधिराणां श्रोत्रहीनानां वाक् प्रमाणं स्यात् मूकानामवाचां तथा एङ्मूकानां श्रोत्रवचोरहितानां शिरसाङ्गीकृतिः स्वीकारो लिपिरक्षरं च प्रमाणं स्यात् ॥ ८४ ॥

अथान्यप्रमाणास्त्रिपिप्रमाणस्य बहुकालस्यापित्वात् प्राशस्यमाह लिपिरित्यादिना । सर्वत्रैव कर्मणि विशेषात् क्रयविक्रयादिरूपव्यवहारेषु सर्वेषां लिपिः प्रमाणं प्रशस्यते । प्राशस्ये हेतुं दर्शयन्नाह न विनश्येदित्यादिना । यतश्चिरं बहुकालं लिपिर्न विनश्येच्चिरं तिष्ठेदित्यर्थः ॥ ८५ ॥

अथाक्षरं कल्पयतो दण्डमाह स्वीयार्थमित्यादिना । स्वीयार्थमपरार्थं वा कल्पितां लिपिं यः करोति तस्य तादृशीं लिपिं कुर्वतो जनस्य कूटसाक्षिणः साक्ष्येऽमृतं वदतो द्विपाद्यं द्विगुणो दण्डो राज्ञा विधातव्यः ॥ ८६ ॥

अभ्रमस्याप्रमत्तस्य यदङ्गीकरणं सकृत् ।

स्वीयार्थं तत्प्रमाणं स्याद्वचसो बहुसाक्षिणाम् ॥ ८

यथा तिष्ठन्ति पुण्यानि सत्यमाश्रित्य पार्वति ! ।

तथानृतं समाश्रित्य पातकान्यखिलान्यपि ॥ ८८ ॥

अतः सत्यविहीनस्य सर्वपापाश्रयस्य च ।

ताडनाद्मनाद्राजा न पापार्हः शिवान्नया ॥ ८९ ॥

सत्यं ब्रवीमि सङ्कल्प्य सृष्ट्वा कौलं गुरुं द्विजम् ।

गङ्गातीयं देवमूर्त्तिं कुलशास्त्रं कुलामृतम् ॥ १०० ॥

देविनिर्भाल्यमथवा कथनं शपथो भवेत् ।

तत्रानृतं वदन् मर्त्यः कल्पान्तं नरकं व्रजेत् ॥ १०१ ॥

बहुसाक्षिवचोभ्योऽप्रमत्ताऽभ्वान्तजनः स्वयं कर्तैकवारस्वीकार-
रूपप्रमाणस्यातिप्राथम्यं दर्शयितुमाह अभ्रमस्येत्यादिना । अभ्रमस्य
भ्रान्तिरहितस्याप्रमत्तस्य सावधानस्य यत् सकृदेकवारमपि अङ्गीकरणं
स्वीकारस्तत् स्वीयार्थं बहु साक्षिणामपि वचसो भाषणादधिकं प्रमाणं
स्यात् ॥ ८७ ॥

अथाऽसत्यस्याखिलपातकाश्रयत्वं व्याहरंस्तदाश्रयान्मानवान् दण्ड-
यतो राज्ञः पापानर्हत्वमाह यथेत्यादिना शिवान्नयेत्यन्तेन श्लोकद्वयेन ।
हे पार्वति ! यथा सत्यमाश्रित्य पुण्यानि तिष्ठन्ति तथाऽनृतमसत्यं
समाश्रित्याऽखिलान्यपि पातकास्तिष्ठन्ति ॥ ८८ ॥

अतः सत्यविहीनस्य सर्वपापाश्रयस्य च जनस्य ताडनाद्मनाद्राज-
नदण्डाच्च राजा शिवान्नया पापार्हः पापभाक् न स्यात् ॥ ८९ ॥

अथ शपथस्वरूपं निरूपयंस्तत्रानृतं ब्रुवतो मर्त्यस्य नरकगा-
मित्वं विदधाति सत्यमित्यादिना श्लोकद्वयेन । सत्यमहं ब्रवीमीति
सङ्कल्प्य कौलं कुलीनं गुरुं निषेकादिकरं द्विजं ब्राह्मणं गङ्गातीयं
गङ्गाजलं देवमूर्त्तिं देवताप्रतिमां कुलशास्त्रं तन्त्रादिकं कुलामृतमा-

अपापजनिकायाणां त्यागे वा ग्रहणेऽपि वा ।
 तत् कार्यं सर्वथा मर्त्यैः स्वीकृतं शपथेन यत् ॥ १०२ ॥
 स्वीकारोल्लङ्घनाच्छुद्धेत् पक्षमेकमभोजनैः ।
 भ्रमेणापि तमुल्लङ्घ्य द्वादशाहं कणाशनैः ॥ १०३ ॥
 कुलधर्मोऽपि सत्येन विधिना चेन्न सेवितः ।
 मोक्षाय श्रेयसे न स्यात् कौले पापाय केवलम् ॥ १०४ ॥
 सुरा द्रवमयी तारा जीवनिस्तारकारिणी ।
 जननी भोगमोक्षाणां नाशिनी विपदां रुजाम् ॥ १०५ ॥

सर्वम् । देविनिर्मात्यं वा स्मृद्धा कथनं शपथो भवेत् तत्र शपथेऽन्तर्गतं
 मिथ्यां वदन् सत्यैः कल्पान्तं कल्पपर्यन्तं नरकं व्रजेत् नरकान्नरकान्तरं
 गच्छेत् ॥ १०० ॥ १०१ ॥

अथ शपथपूर्वकस्वीकृताऽपापजनककार्याणामवश्यकृत्यत्वमाह अपा-
 पेत्यादिना । न पापस्य जनितृपत्तिर्येभ्यस्तेषां कार्याणां त्यागे
 वा ग्रहणेऽपि वा शपथेन मर्त्यैर्यत् स्वीकृतं तत् सर्वथा कार्यं न
 लङ्घनीयमित्यर्थः । ग्रहणेऽपि वेत्यनेन पापजनककर्माणां त्यागे एव
 यत् स्वीकृतं तस्यैवावश्यकृत्यत्वमिति ध्वनितम् ॥ १०२ ॥

ननुल्लङ्घिनालेकं पक्षमभोजनैर्जनः शुद्ध्येत् भ्रमेणापि तं स्वीका-
 रमुल्लङ्घ्य द्वादशाहं कणाशनैः शुद्ध्येत् ॥ १०३ ॥

अथाऽविधिसेवितस्य कुलधर्मस्यापि पापजनकत्वमाह कुलेत्यादि-
 ना । सत्येन विधिना चेद् यदि सेवितो न स्यात् तदा कुलधर्मोऽपि कौले
 कुलीने मोक्षाय अपवर्गाय तथा श्रेयसे भद्राय च न स्यात् केवलं
 पापायैव भवति अतोऽविधिनैव सेव्यः कुलधर्म इति भावः ॥ १०४ ॥

अथ सुरेत्यादिभिस्त्रिभिः पदयैर्मद्यं स्तौति । सुरा द्रवमयी द्रव-
 रूपा तारा भवति या जीवनिस्तारकारिणी जीवानां निस्तारकर्त्री या
 भोगमोक्षाणां जननी उत्पादयित्री या विपदां विपत्तीनां रुजां रोगाणां
 च नाशिनी ॥ १०५ ॥

दाहिनी पापसङ्खानां पावनी जगतां प्रिये ! ।

सर्वसिद्धिप्रदा ज्ञानबुद्धिविद्याविवर्जिनी ॥ १०६ ॥

सुक्तैर्मुमुक्षुभिः सिद्धैः साधकैः क्षितिपालकैः ।

सेव्यते सर्वदा देवैराद्ये ! स्वाभीष्टसिद्धये ॥ १०७ ॥ १

सम्यग्विधिविधानेन सुसमाहितचेतसा ।

पिबन्ति मदिरां मर्त्या अमर्त्या एव ते क्षितौ ॥ १०८ ॥

प्रत्येकतत्त्वस्त्रीकाराद्विधिना स्याच्छिवो नरः ।

न जाने पञ्चतत्त्वानां सेवनात् किं फलं भवेत् ॥ १०९ ॥

इयञ्चेत् वारुणी देवी निपीता विधिवर्जिता ।

नृणां विनाशयेत् सर्वं बुद्धिमायुर्यशोधनम् ॥ ११० ॥

या पापसङ्खानां पापसमूहानां दाहिनी दग्ध्री । हे प्रिये ! या जगतां पाविनी शुद्धिकर्त्री या सर्वसिद्धिप्रदा सर्वासां सिद्धीनां प्रदात्री या ज्ञानबुद्धिविद्याविवर्जिनी । मोक्षे धीर्ज्ञानम् शास्त्रादितत्त्वज्ञानं बुद्धिः आत्मज्ञानं विद्या तेषां विवर्जयित्री ॥ १०६ ॥

हे आद्ये ! सुक्तैर्मुक्तिशालिभिः सुमुक्षुभिर्मोक्षेप्सुभिः सिद्धैः साधकैः क्षितिपालकैः राजभिर्देवैश्च स्वाभीष्टसिद्धये सर्वदा या सेव्यते सा सुरा द्रवमयी तारा वोढव्येति पूर्वैरुपान्वयः या सेत्यध्याहारजभ्ये ॥ १०७ ॥

सुरेत्यादिश्लोकाव्ययेन मदिरां स्तुत्वेदानीं विधिपूर्वकतत्त्वपानकर्तुः साक्षाद्देवत्वं प्रतिपादयति सम्यगित्यादिना । ये मर्त्याः सम्यग्विधिविधानेन सुसमाहितचेतसाऽतिसावधानमनसा मदिरां पिबन्ति ते क्षितौ प्रथिव्याममर्त्या देवा एव भवन्ति ॥ १०८ ॥

अथ विधिसेवितमद्यादिपञ्चतत्त्वानामनिर्व्वर्चनीयफलत्वं दर्शयति प्रत्येकेत्यादिना । विधिना प्रत्येकतत्त्वस्त्रीकारात् मद्याद्येकैकतत्त्वाङ्गी, काराङ्गरः शिवः स्यात् पञ्चानामपि तत्त्वानां मद्यादीनां सेवनात् किं फलं भवेदिति तु न जाने ॥ १०९ ॥

अत्यन्तपानान्मद्यस्य चतुर्वर्गप्रसाधनी ।

बुद्धिर्विनश्यति प्रायो लोकानां मत्तचेतसाम् ॥ १११ ॥

विभ्रान्तबुद्धेर्मनुजात् कार्याकार्यमजानतः ।

स्वानिष्टं च परानिष्टं जायतेऽस्मात् पदे पदे ॥ ११२ ॥

अतो नृपो वा चक्रेशो मद्ये मादकवस्तुषु ।

अत्याशक्तजनान् कायधनदण्डेन शोधयेत् ॥ ११३ ॥

सुराभेदात् व्यक्तिभेदात् न्यूनेनाप्यधिकेन वा ।

देशकालविभेदेन बुद्धिभ्रंशो भवेन्नृणाम् ॥ ११४ ॥

अथ विधिवर्जितसुरापानस्य बुद्ध्यायुरादिसकलपदार्थविनाशक-
त्वमाह इयमित्यादिना । चेद् यदि विधिवर्जितेयं वारुणी मदिरा देवो
निपीता स्यात्तदा नृणां बुद्धिमायुर्यशोधनमित्यादि सर्वं विना-
शयेत् ॥ ११० ॥

सुरात्यन्तपानस्य बुद्धिविनाशकत्वेऽतिपीतमद्यानां स्वपरानिष्टोत्-
पादकत्वस्य हेतुत्वात्तदत्यासक्तचेतसः पुमांसो नरेशचक्रेशाभ्यां दण्ड्या
इत्याह अत्यन्तेत्यादिना शोधयेदित्यन्तेन श्लोकद्वयेण । मद्यास्यात्यन्त-
पानान्मत्तचेतसां लोकानां चतुर्वर्गप्रसाधनी धर्म्मार्थकाममोक्षाणां साध-
यित्री बुद्धिः प्रायो विनश्यति ॥ १११ ॥

कार्याकार्यमजानतोऽस्माद्विभ्रान्तबुद्धेर्मनुजात् स्वानिष्टं परा-
निष्टं च पदे पदे जायते ॥ ११२ ॥

अतो मद्ये मादकवस्तुषु चात्यासक्तान् जनान् नृपचक्रेशो वा
कायधनदण्डेन शोधयेत् ॥ ११३ ॥

मद्यादिविभेदतो न्यूनस्याधिकस्य च तस्य बुद्धिभ्रंशजनकत्वात्त-
न्मानादत्यन्तपानस्य चात्यमशक्यत्वात् स्खलद्वागादिभिस्तल्लक्षणीयमित्याह
सुरेत्यादिना विचारयेदित्यन्तेन श्लोकद्वयेन । सुराभेदात् व्यक्तिभेदा-
ज्जनविशेषाद्देशकालयोर्विभेदेन च न्यूनेनापि अधिकेन वा मद्येन
नृणां बुद्धिभ्रंशो भवेत् ॥ ११४ ॥

अतएव सुरामानादतिपानं न लक्ष्यते ।

स्खलद्वाक्पाणिपादुद्वग्भिरतिपानं विचारयेत् ॥ ११५ ॥

नेन्द्रियाणि वशे यस्य मदविह्वलचेतसः ।

देवतागुरुमर्थ्यादोल्लङ्घिनो भयरूपिणः ॥ ११६ ॥

निखिलानर्थयोग्यस्य पापिनः शिवघातिनः ।

दहेज्जिह्वां हरेदर्थान् ताडयेत्तं च पार्थिवः ॥ ११७ ॥

विचलत्पादवाक्पाणिं भ्रान्तमुन्मत्तमुद्धतम् ।

तमुग्रं यातयेद्राजा द्रविणं चाहरेत्ततः ॥ ११८ ॥

अप्रवाग्वादिनं मत्तं लज्जाभयविवर्जितम् ।

धनादानेन तं शास्यात् प्रजाप्रीतिकरो नृपः ॥ ११९ ॥

शंताभिषिक्तः कौलश्चेत् अतिपानात् कुलेश्वरि ! ।

अतएव सुरामानादतिपानं न लक्ष्यते किन्तु स्खलद्वाक् पाणिपाद-
द्वग्भिरतिस्ततो विचलद्विर्वचो हस्तपादनेत्रै इति पानं विचारयेत्
लक्ष्येत् ॥ ११५ ॥

अथोल्लङ्घितदेवतागुरुमर्थ्यादाऽवशेन्द्रियमदिरामत्तस्य दण्डमाह
नेन्द्रियाणीत्यादि लोकद्वयेन । यस्येन्द्रियाणि वशे न सन्ति तस्य मदवि-
ह्वलचेतसो मदिराविकृतचित्तस्य देवतागुरुमर्थ्यादोल्लङ्घिनो लङ्घितदेव-
निषेकादिकरमर्थ्यादस्य भयरूपिणो भीतिस्वरूपस्य निखिलानर्थयोग्य-
स्याशेषानर्थार्हस्य पापिनः पातकाश्रयस्य शिवघातिनः शिवाज्ञालङ्घना-
त्तदन्तर्निजभद्रहन्तुर्त्वा नरस्य जिह्वां पार्थिवो दहेत् अर्थान् हरेत् तं च
ताडयेत् ॥ ११६ । ११७ ॥

अथ विचलत्पादादिकस्य मद्यमत्तस्य दण्डमाह विचलदित्यादिना ।
विचलत्पादवाक्पाणिं स्खलच्चरणवचोहस्तं भ्रान्तं भ्रमयुतमुन्मत्तमुन्माद-
वन्मुद्धतमविनीतन् तमुग्रं रौद्रं राजा यातयेत् ततो द्रविणं च
आहरेत् ॥ ११८ ॥

अथाऽवाच्यवादिनो मत्तस्य दण्डमाह अप्रवागित्यादिना । अप-

पशुरेव स मन्तव्यः कुलधर्मवहिष्कृतः ॥ १२० ॥

पिवन्नतिशयं मद्यं शोधितं वाय्वशोधितम् ।

त्यज्यो भवति कौलानां दण्डनीयोऽपि भूभृतः ॥ १२१ ॥

ब्राह्मीं भार्यां सुरां मत्ताः पाययन्तो द्विजातयः ।

शुध्यैयुर्भार्याया साङ्गं पञ्चाहं कणभोजनात् ॥ १२२ ॥

असंस्कृतसुरापानात् शुध्ये दुपवसंस्त्राहम् ।

भुक्त्वाप्यशोधितं सांसमुपवासद्वयं चरेत् ॥ १२३ ॥

असंस्कृते मौनमुद्रे खादन्नपवसेदहः ।

अवैधं पञ्चमं कुर्वन् राज्ञो दण्डेन शुध्यति ॥ १२४ ॥

वाग्वादिनं अवज्ञायं वचो वदन् लज्जाभयविवर्जितं तं मत्तं प्रजाप्री-
तिकरो नृपो धनादानेन शाखात् ॥ ११८ ॥

शताभिषिक्तकौलस्याप्यत्यन्तमद्यपानेन कुलधर्मवहिष्कृतत्वात् पशु-
त्वशालित्वाच्च शतेत्यादिना । चेच्छ्रोऽप्यर्थे । हे कुलेश्वरि ! शता-
भिषिक्तः कौलोऽप्यतिपानात् पशुरेव मन्तव्यः यतः स कुलधर्म-
वहिष्कृतः ॥ १२० ॥

अथ संस्कृतासंस्कृतातिशयितमद्यपायिनो नरस्य राज्ञा दण्डनी-
यत्वं कौलहेयत्वं चाह पिवन्नित्यादिना । शोधितमशोधितं वातिशयं
बहुलं मद्यं पिवन्नर्थः कौलानां त्यज्यो भूभृतो दण्डनीयोऽपि
भवति ॥ १२१ ॥

ननु ब्राह्मीं भार्यां मद्यं पाययन्तो द्विजाः कथं शुध्यैयुस्तत्राह
ब्राह्मीमित्यादिना । ब्राह्मीं वेदोक्तविधिना परिणीतां भार्यां सुरां
पाययन्तो मत्ताः द्विजातयो भार्याया साङ्गं पञ्चाहं कणभोजना-
च्छुध्यैयुः ॥ १२२ ॥

नन्वशोधितमद्यपानात् तादृङ्मसंभक्षणाच्च कथं शुध्येत्तत्राह
असंस्कृतेत्यादिना । असंस्कृतसुरापानात् तत्राहं त्विदिनमुपवसन् शुध्येत्
अशोधितं सांसमपि भुक्त्वा उपवासद्वयं चरेत् कुर्यात् ॥ १२३ ॥

भुञ्जानो मानवं मांसं गोमांसं ज्ञानतः शिवे ! ।

उपोष्य पक्षं शुद्धः स्यात् प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥ १२५ ॥

नराकृतिपशोर्भासं मांसं मांसादनस्य च ।

अत्रा शुध्येन्नरः पापादुपवासैस्त्रिभिः प्रिये ! ॥ १२६ ॥

स्नेच्छानां श्वपचानां च पशूनां कुलवैरिणाम् ।

खादन्नं विशुद्धः स्यात् पक्षमेकमुपोषितः ॥ १२७ ॥

उच्छिष्टं यदि भुञ्जीत ज्ञानादेषां कुलेश्वरि ! ।

अथाशोधितमत्स्यसुदूयोर्भोक्तुरवैभसुरतकर्तुश्च प्रायश्चित्तमाह 'असंस्कृत इत्यादिना । असंस्कृते अशोधिते मीनसुद्वे खादन्नोऽहर्दिन-
मेकमुपवसेत् अवैधं विधिवर्जितं पञ्चमं सुरतं कुर्वन्नरो राक्षो
दण्डेन शुध्यति ॥ १२४ ॥

ननु ज्ञानतो नरमांसं गोमांसञ्च खादतः पुंसः कथं शुद्धिस्तत्राह
भुञ्जान इत्यादिना । हे शिवे ! ज्ञानतो मानवं मानवसम्बन्धिमांसं
गोमांसञ्च भुञ्जानो नरः पक्षमेकमुपोष्य शुद्धः स्यात् इदं तयोर्भज्ये
प्रायश्चित्तं स्मृतम् ॥ १२५ ॥

ननु भुक्तमनुष्याकृतिपशुमांसो मांसादकमांसभक्षकश्च पुमान् कथं
शुध्येत्तत्राह नरेत्यादिना । हे प्रिये ! नराकृतिपशोर्भासं नरादेर्मांसाद-
नस्य मांसभक्षकस्य व्याघ्रादेश्च मांसं मत्वा भुक्त्वा नरस्त्रिभिरुपवासैः
पापात् शुध्येत् ॥ १२६ ॥

अथ भुक्तस्नेच्छाद्यन्नस्य पुंसः प्रायश्चित्तमाह स्नेच्छानामित्यादि-
ना । स्नेच्छानां यवनानां श्वपचानां चाण्डालानां कुलवैरिणां पशूनां
चाङ्गं खादन् जनः पक्षमेकमुपोषितः सन् विशुद्धः स्यात् ॥ १२७ ॥

ननु ज्ञानाज्ञानाभ्यां स्नेच्छाद्युच्छिष्टमन्नादिकं भुञ्जानः कथं
शुध्येत्तत्राह उच्छिष्टमित्यादिना । हे कुलेश्वरि ! ज्ञानादेषां स्नेच्छा-
दीनामुच्छिष्टमन्नादिकं यदि भुञ्जीत तदा मासोपवासेन नरः शुध्येत् ।
अज्ञानाद्यादि भुञ्जीत तदा पक्षोपवासतः शुध्येत् ॥ १२८ ॥

शुद्धेन्नासोपवासेनात्तानात् पक्षोपवासतः ॥ १२८ ॥
 अनुलोमेन वर्णानामन्नं भुक्त्वा सकृत् प्रिये ! ।
 दिनत्रयोपवासेन विशुद्धः स्यान्नमात्रया ॥ १२९ ॥
 पशुश्वपचक्ष्तेच्छानामन्नं चक्रार्पितं यदि ।
 वीरहस्तार्पितं वापि तदन्नमैव पापभाक् ॥ १३० ॥
 अन्नाभावे च दूर्भिर्घ्न्ये विपदि प्राणसङ्कटे ।
 निषिद्धेनादनेनापि रक्षन् प्राणान्न पातकी ॥ १३१ ॥
 करिपृष्ठे तथानेकोवाह्यपाषाणदारुषु ।
 अलक्षितेऽपि दुष्टाणां भक्ष्यदोषो न विद्यते ॥ १३२ ॥

अथ क्रमतः क्षत्रियाद्यन्नमश्रुतां ब्राह्मणादीनां प्रायश्चित्तमाह
 अनुलोमेनेत्यादिना । हे प्रिये ! अनुलोमेन क्रमेण वर्णानां सकृदन्नं
 भुक्त्वा ब्राह्मणादिर्दिनत्रयोपवासेन समात्रया विशुद्धः स्यात् । यथा
 ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यन्नमेवम् ॥ १२८ ॥

अथ चक्रार्पितस्य वीरहस्तार्पितस्य च पशुश्वपचक्ष्तेच्छान्नस्य भोक्तु-
 रपातकित्वमाह पश्वित्यादिना । पशुश्वपचक्ष्तेच्छानामन्नं यदि चक्रार्पितं
 चक्रदत्तं वीरहस्तार्पितं वा स्यात्तदा तदन्नं खादन् नरः पापभाक्
 नैव भवेत् ॥ १३० ॥

ननु दुर्भिर्घ्नादौ निषिद्धवस्तुभोजनेन प्राणान् रक्षतो जनस्य
 पातकं भवेन्न वेत्याशङ्कमानां प्रत्याह अन्नेत्यादिना । दुर्बला भिक्षा
 यत् तत् दुर्भिर्घ्ने समये विपदि च देशोपद्रवप्रलायनादौ अन्नाभावे
 प्राणसङ्कटे सति निषिद्धेनाप्यदनेनाभोज्यस्यापि भोजनेन प्राणान्
 रक्षन् पातकी न भवेत् ॥ १३१ ॥

नौकादावन्नादिकमश्रुतां न दोष इत्याह करीत्यादिना । करिपृष्ठे
 हस्तिनः पृष्ठे तथानेकैरुद्वाह्येषु पाषाणेषु दारुषु च तथा दुष्टाणां
 यवनादीनामलक्षितेऽपि यवनादीनामिदं भवति यवनादयोऽत्र वर्त्तन्ते

पशूनभक्ष्यमांसांश्च व्याधियुक्तानपि प्रिये ! ।
 न हन्याद्देवतार्थेऽपि हत्वा च पातकी भवेत् ॥ १३३ ॥
 कच्छ्व्रतं नरः कुर्याद् गोवधे बुद्धिपूर्वके ।
 अज्ञानादाचरेदङ्गं व्रतं शङ्करशासनात् ॥ १३४ ॥
 न केशवपनं कुर्यात् न नखच्छेदनं तथा ।
 न चारयोगं वसने यावन्न व्रतमाचरेत् ॥ १३५ ॥
 उपवासैर्नयेत् मासं मासमेकं कणाशनैः ।
 मासं भैक्षान्नमश्रोयात् कच्छ्व्रतमिदं शिवे ! ॥ १३६ ॥
 व्रतान्ते वापितशिराः कौलान् ज्ञातींश्च बान्धवान् ।
 भोजयित्वा विमुक्तः स्याद् ज्ञानगोवधपातकात् ॥ १३७ ॥

एवमविज्ञानेऽपि स्थाने यद्वा दुष्टाणां मलमूलादीनामलक्षितेऽपि तत्-
 खपि तेषु तेषामविज्ञानेऽपि भक्ष्यदोषो न विद्यते ॥ १३२ ॥

अथ देवतार्थमभक्ष्यमांसान् व्याधियुतांश्च पशून्निघ्नतः पातकि-
 त्वमाह पशूनित्यादिना । हे प्रिये ! अभक्ष्यमांसान् व्याधियुतांश्च
 पशून् देवतार्थे न हन्यात् अपीति निश्चितम् । ननु इनने कोदोषस्त-
 ताह हत्विति । हत्वा च जनः पातकी भवेत् ॥ १३३ ॥

अथ ज्ञानाज्ञान कृतगोवध प्रायश्चित्तमाह कच्छ्व्रत्यादिना
 प्रिये इत्यन्तेन । ज्ञानपूर्वके गोवधे सति नरः कच्छ्व्रतं
 कुर्यात् । अज्ञानाद्गोवधे सति शङ्करशासनादङ्गं व्रतमाचरेत्
 कुर्यात् ॥ १३४ ॥

न केशेति । यावद् व्रतं नाचरेत् तावत् केशवपनं केशानां
 सुखण्डनं न कुर्यात्, तथा नखच्छेदनं न कुर्यात्, वसने वस्त्रे चारयोगं
 च न कुर्यात् ॥ १३५ ॥

ननु किं नाम कच्छ्व्रतमतस्तन्निरूपयति उपवासैरित्यादिना ।
 हे शिवे ! उपवासैर्मासमेकं नयेत् यापयेत् । मासमेकं कणाशनैर्नयेत्

अपालनवधाज्ञीश्च शुभ्ये दृष्टोपवासतः ।

बाहुजाद्या विशुध्ये युः पादन्यूनक्रमात् शिवे ! ॥ १३८ ॥

गजोद्गमहिषाश्वांश्च हत्वा कौलिनि ! कामतः ।

उपवासैस्त्रिभिः शुभ्ये न्मानवः कृतकिल्बिषः ॥ १३९ ॥

मृगमेषाजमार्जारान् निघ्नन्नुपवसेदहः ।

मयूरशुकहंसांश्च सज्योतिरशनं त्यजेत् ॥ १४० ॥

निहत्य सास्थिजन्तूँश्च नक्तमद्यात् निरामिषम् ।

द्विरस्थिजीविनो हत्वा मनस्तापेन शुद्धयति ॥ १४१ ॥

मासमेकं च भैक्षान्नं भिक्षासम्पन्ननक्षमश्रीयात् इदं कच्छव्रतं
ज्ञेयम् ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

व्रतान्ते इति । व्रतान्ते व्रतसमाप्तौ वापितशिराः सुखित-
भस्तकः सन् कौलान् ज्ञातीन् सगोत्रांश्च भोजयित्वा ज्ञानगोवधपात-
काज्जनो विमुक्तः स्यात् ॥ १३७ ॥

अपालने गोरपालनवधादरक्ष्यतो वधादृष्टोपवासतः शुभ्येत् ।
हे प्रिये ! बाहुजाद्याः क्षत्रियादयः पादन्यूनक्रमाद्विशुध्ये युः । क्षत्रि-
यादिभिः क्रमतः पादपादन्यूनं व्रतं करणीयमिति भावः ॥ १३८ ॥

अथ गजोद्गादिवधप्रायश्चित्तमाह गजोद्गत्यादिना । हे कौलिनि !
गजोद्गमहिषाश्चान् हत्वा काममोहत्वात् कृतकिल्बिषो मानवस्त्रिभिर्उप-
वासैः शुभ्येत् ॥ १३९ ॥

अथ मृगमेषादिवधप्रायश्चित्तमाह मृगेत्यादिना । मृगमेषा-
जमार्जारान् हरिणादिक्लागविडालान् निघ्नन्नुपवसेत् । मयूरशुकहंसांश्च निघ्नन्नुपवसेत् । सद्यो वृत्तमानं
सज्योतिर्दिनमशनं त्यजेत्, दिवसेऽशनं त्यजन्नक्तं याते सद्यो वृत्तमानं
तेत्यर्थः । ज्योतिर्नां भास्करेऽग्नौ च ह्योव खद्योतदृष्टिर्विति
रुद्रः ॥ १४० ॥

अथ ककुत्वासाद्यस्थिनम् क्षुद्रजन्तून् द्विरस्थिजन्तूँश्च निघ्नतो नरस्य

पशुमीनाण्डजान्निघ्नन् सृगयायां महीपतिः ।

न पापार्हो भवेद्देवि ! राक्षो धर्मः संनातनः ॥ १४२ ॥

देवोद्देशं विना भद्रे ! हिंसां सर्वत्र वर्जयेत् ।

कृतायां वैधर्हिंसायां नरः पापैर्न लिप्यते ॥ १४३ ॥

संकल्पितव्रतापूर्त्तौ देवनिर्मात्यलङ्घने ।

अशुची देवतास्पर्शं गायत्रीजपमाचरेत् ॥ १४४ ॥

माता पिता ब्रह्मदाता महान्तो गुरवः स्मृताः ।

प्रायश्चित्तमाह निहत्येत्यादिना । निरस्थिसाहचर्यात् सास्थिजन-
नस्थितमतः ककलासादीन् चुद्धान् शरीरिणो निहत्य नक्तं रात्रौ
निरामिषमाभिषवर्जितमद्यात् भुञ्जीत मयूरादिहृननापेक्षया कक-
लासादिहृनने प्रवृत्तेराधिक्यात्तद्धनननिमित्तकदण्डतः ककलासादिहृन-
ननिमित्तकदण्डस्य गुरुत्वसवगन्तव्यम् । निरस्थिजीविनोऽस्थिरहितज-
नून् हत्वा मनस्तापेन शुध्यति ॥ १४१ ॥

ननु सृगयायां सृगमीनादीन्निघ्नतो महीपालस्य सृगादिवध-
हेतुकं पापं भवेन्न वेति प्रुच्छन्ती प्रत्याह पश्वित्यादिना । हे देवि !
पशुमीनाण्डजान् सृगव्याघ्रादिपतृरूपजिणो सृगयायां निघ्नन् म-
हीपतिः पापार्हो न भवेत् यतोऽयं राक्षः संनातनो नित्यो धर्मो
भवति ॥ १४२ ॥

अथाऽवैधर्हिंसायाः पापजनकत्वादकर्तव्यत्वमाह देवेत्याद्यर्द्धेन ।
हे भद्रे ! भद्रकारिणि देवोद्देश्यं कर्म विना सर्वत्र हिंसां वर्जयेत्
वैधर्हिंसायाः पापाऽजनकत्वात् कर्तव्यतामाह कृतायामित्याद्यर्द्धेन ।
वैधर्हिंसायां कृतायां सत्यां नरः पापैर्न लिप्यते ॥ १४३ ॥

ननु सङ्कल्पितं व्रतसमापयतो देवनिर्मात्यं लङ्घयतोऽशौचान-
प्रगमे देवताः स्मृतस्य पुंसः कथं शुद्धित्वाह सङ्कल्पितेत्यादिना ।
सङ्कल्पितव्रतापूर्त्तौ सङ्कल्पितस्य व्रतस्यासमाप्तौ देवनिर्मात्यलङ्घने सति
अशुचावशौचे देवतास्पर्शे च गायत्रीजपमाचरेत् ॥ १४४ ॥

निन्दन्नेतान् वदन् क्रूरं शुध्येत् पञ्चोपवासतः ॥ १४५ ॥
 एवमन्यान् गुरुन् कौलान् विप्रान् गर्हन्नपि प्रिये ! ।
 सार्द्धद्वयोपवासेन मुक्तो भवति पातकात् ॥ १४६ ॥
 वित्तार्थी मानवो देशानखिलान् गन्तुमर्हति ।
 निषिद्धकौलिकाचारं देशं शास्त्रमपि त्यजेत् ॥ १४७ ॥
 गच्छंस्तु सेच्छया देशे निषिद्धकुलवर्त्मनि ।
 कुलधर्मात् पतेद्भयः शुध्येत् पूर्णाभिषेकतः ॥ १४८ ॥
 तपनोदयमारभ्य यामाष्टकमभोजनम् ।
 उपवासः स विज्ञेयः प्रायश्चित्ते विधीयते ॥ १४९ ॥

• अथ महतो गुरुन्निरूपयंस्तान्निन्दतः क्रूरं वृत्तश्च पुंसः प्रायश्चित्तमाह मातेत्यादिना । माता जननी पिता जनको ब्रह्मदाता वेदाध्यापकश्चैते महान्तो गुरुवः सृष्टाः एतान् महोगुरुन्निन्दन् क्रूरं वदंश्च नरः पञ्चोपवासतः शुध्येत् ॥ १४५ ॥

अथ सात्वाद्यान्य गुरुकौलब्राह्मणनिन्दकानां प्रायश्चित्तमाह एवमित्यादिना । हे प्रिये ! एवमन्यान् सात्वादिभिन्नान् गुरुन् कौला विप्रांश्च गर्हन्निन्दन् अपिवा क्रूरं वदंश्च जनः सार्द्धद्वयोपवासेन पातकात् मुक्तो भवति ॥ १४६ ॥

अथ वित्तोद्देश्यकसर्वदेशगमनार्हस्यापि मानवस्य कौलाचाररहित-
 देशाटनानर्हत्वमाह वित्तार्थीत्यादिना । वित्तार्थी मानवोऽखिलान्
 सर्वान् देशान् गन्तुमर्हति निषिद्धः कौलिकानामाचारो यत्र तं देशं
 तादृशं शास्त्रमपि मानवस्य जेत् ॥ १४७ ॥

अथ धनलोभेन निषिद्धकौलिकाचारं देशं गच्छतो नरस्य कुल-
 धर्मात् पतितत्वं पुनः पूर्णाभिषेकतः पूतत्वञ्चाह गच्छन्नित्यादिना ।
 निषिद्धकुलवर्त्मनि देशे सेच्छया गच्छंस्तु नरः कुलधर्मात् पतेत् भूयः
 पुनः पूर्णाभिषेकतः शुध्येत् ॥ १४८ ॥

अथोक्ततत्तत्कच्छ्रेष्ठाकाङ्क्षितत्वादुपवासं निरूपयति तपनोदयमि-

पिवंस्तोयाञ्चलिच्चैकं भक्षन्नपि समीरणम् ।
 मानवः प्राणरक्षार्थं न भक्ष्ये दुपवासतः ॥ १५० ॥
 उपवासासमर्थश्चेद्भुजा वा जरसापि वा ।
 तदा प्रत्युपवासञ्च भोजयेद्द्वादश द्विजान् ॥ १५१ ॥
 परनिन्दां निजोत्कर्षं व्यसनायुक्तभाषणम् ।
 अयुक्तं कर्म कुर्वाणो मनस्तापैर्विशुध्यति ॥ १५२ ॥
 अन्यानि यानि पापानि ज्ञानाज्ञानकृतान्यपि ।
 नश्यन्ति जपनादेव्याः सावित्र्याः कौलभोजनात् ॥ १५३ ॥

त्यादिना । तपनोदयं सूर्योदयमारभ्य यामाष्टकं प्रहराष्टकं यदभोजनं
 स उपवासी विज्ञेयः प्रायश्चित्ते स विधीयते क्रियते ॥ १४९ ॥

अथ एकाङ्गनितोयपानेनोपवासस्याविनाशित्वं कथयन्नाह पिव-
 न्निति । प्राणरक्षणार्थमेकं तोयाञ्जलिं पिवन् संसारणं वायुं चापि
 भक्षन्मानवः उपवासतो न भक्ष्येत् एकाङ्गनितोयपादादुपवासो न दिन-
 श्येदिति तत्त्वम् ॥ १५० ॥

अथ रोगादिनोपवासं कर्तुंमशक्नुवता जनेन प्रत्युपवासं द्वादश
 ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्याह उपवासेत्यादिना । सजा रौणेय वा
 जरसा जीर्णत्वेन वा चेद्यादि उपवासासमर्थो नरः स्यात् तदा प्रत्यु-
 पवासमुपवासं प्रति द्वादश द्विजान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १५१ ॥

अथ परनिन्दां निजोत्कर्षमात्मोत्कृष्टतां व्यसनायुक्तभाषणं परी-
 वादादिसम्बद्धं कथनम् अयुक्तमनुचितं कर्म च कुर्वाणो नरो मनस्तापै-
 र्विशुध्यति ॥ १५२ ॥

अथ ज्ञानाज्ञानकृतावशिष्टपापानां नाशक्रीजपात् कौलानांकाश-
 नाञ्च विनाश इत्याह अन्यानीपादिना । ज्ञानाज्ञानाभ्यां कृतान्यन्या-
 न्यपि यानि पापानि तानि सावित्र्याः सविष्टदेवताकाया गायत्र्या
 देव्या जपनात् कौलानां भोजनाच्च नश्यन्ति ॥ १५३ ॥

सामान्यनियमान् पुंसां स्त्रीषु षण्डेषु योजयेत् ।

योषितान्तु विशेषोऽयं पतिरेको महागुरुः ॥ १५४ ॥

महारोगान्विता ये च ये नराश्चिररोगिणः ।

स्वर्णदानेन पूताः स्युर्देवे पैत्रेऽधिकारिणः १५५ ॥

अपघातमृतेनापि दूषितं विद्युदग्निना ।

गृहं विशोधयेद्दोमैर्व्याहृत्य शतसंख्यकैः ॥ १५६ ॥

वापीकूपतडागेषु सास्यां शवनिरीक्षणात् ।

उद्धृत्य कुण्ठं तेष्वस्ततस्तान् परिशोधयेत् ॥ १५७ ॥

पूष्णीभिपेकमनुभिर्भ्रान्तिः शुद्धवारिभिः ।

अथ पुरुषाणां साधारणनियमाः स्त्रीषु नपुंसकेष्वपि योजयितव्या इत्याह सामान्येत्यादिना । पुंसांपुरुषाणां सामान्यनियमान् स्त्रीषु षण्डेषु नपुंसकेषु च योजयेत् योषितान्तु पतिरेको महागुरुः स्मृतोऽयं विशेषः ॥ १५४ ॥

अथ कुष्ठादिमहारोगान्वितचिररोगिणोरपि स्वर्णदानेन पूतत्वमन्त्रादेवपितृकर्माधिकारित्वमाह मृदादिगित्यादिना । ये नरा महारोगान्विता ये च चिररोगिणस्तैः स्वर्णदानेन पूज्याः सन्तो देवे पैत्रे च कर्मणि अधिकारिणः स्युः ॥ १५५ ॥

नवपघातमृतेन विद्युदग्निना च दूषितवेष्वनः कथं शुद्धिस्तथाह अपघातेत्यादिना । अपघातमृतेनापघातप्राप्तमृत्युना सपेव्याम्रोदुषन्नादिजातभरणेनेति यावत्, विद्युदग्निना चापि दूषितं गृहं व्याहृत्य भूराद्या शतसंख्यकैर्होमैर्विशोधयेत् ॥ १५६ ॥

अथास्थिमज्जन्तुश्वदूषितवापीकूपादीनां सामान्यतः शोधनमाह वापीत्यादिना । वापीकूपतडागेषु सास्यामस्थिमतां शवनिरीक्षणात् कुण्ठप्रदर्शनात्तेभ्यो वाप्यादिभ्यः कुण्ठं श्वमुद्धृत्य ततस्तान् वाप्यादीनपरिशोधयेत् ॥ १५७ ॥

पूर्णस्त्रिसप्तकुम्भैस्तान् ज्ञावयेदिति शोधनम् ॥ १५८ ॥

यदि स्वल्पजलास्ते स्युः श्वदुर्गन्धिदूषिताः ।

सप्तङ्गं सलिलं सर्वमुद्धृत्याज्ञावयेत्तु तान् ॥ १५९ ॥

सन्ति भूरीणि तोयानि गजदन्त्रानि तेषु च ।

शतकुम्भजलोद्धारैरभिषेकेण शोधयेत् ॥ १६० ॥

यद्येवं शोधिता न स्युर्मृतसृष्टजलाश्रयाः ।

अपेयसलिलास्तेषां प्रतिष्ठामपि नाचरेत् ॥ १६१ ॥

स्नानमेषु जलैरेषां कुर्वन् कर्म त्वया भवेत् ।

दिनमेकं विनाहारः शुध्येत् पञ्चासृताश्रयात् ॥ १६२ ॥

कथं शोधयेदित्याकाङ्क्षायां शोधनप्रकारमाह पूर्णेत्यादिना ।
पूर्णाभिषेकमनुभिः पूर्णाभिषेकस्य मन्त्रैर्मन्त्रितैः शुद्धवारिभिः पवित्रजलैः
पूर्णस्त्रिसप्तकुम्भैरेकविंशतिघटैस्तान् वाप्यादीन् ज्ञावयेत् इति शोधनं
अयं शोधनप्रकारः ॥ १५८ ॥

अथाल्पजलत्वगजमितवस्तुजलत्वाभ्यां वाप्यादीनां भेदवत्वाच्छोध-
नविशेषमाह यदीत्यादिना श्लोकद्वयेन । श्वदुर्गन्धिदूषितास्ते वाप्यादयो
यदि स्वल्पजलाः स्युस्तदा तेभ्यः सप्तङ्गं सर्वं जलमुद्धृत्योक्तप्रकारेण
तानाज्ञावयेत् ॥ १५९ ॥

सन्तीति । तेषु वाप्यादिषु चेत् यदि गजदन्त्रानि हस्तिपरिमा-
णानि भूरीणि वज्रानि तोयानि जलानि सन्ति तदा शतकुम्भजलोद्धार-
ैरेकविंशतिकुम्भजलैरभिषेकेण च तान् शोधयेत् ॥ १६० ॥

अथाशोधितवाप्यादीनामपेयजलत्वं प्रतिष्ठानर्हत्वञ्चाह यदीत्या-
दिना । मृतसृष्टजलाश्रयाः श्वसृष्टवाप्यादयो यद्येवं शोधिता न
स्युस्तदा तेऽपेयसलिला भवन्ति तेषामशोधितवाप्यादीनां प्रतिष्ठामपि
नाचरेत् कुर्यात् ॥ १६१ ॥

अथाशोधितवाप्यादिजलैः स्नानादिकं कुर्वतो नरस्य प्राय-

याचकं धनिनं दृष्ट्वा वीरं युद्धपराङ्मुखम् ।
 दूषकं कुलधर्माणां मद्यपाञ्च कुलस्त्रियम् ॥ १६३ ॥
 मित्रद्रोहकरं मर्त्यं स्वयं पापरतं बुधम् ।
 पश्यन् सूर्यं स्मरन् विष्णुं सचेलः स्नानमाचरेत् ॥ १६४ ॥
 खरकुक्कुटकोलाञ्च विक्रीणन्ती द्विजातयः ।
 नीचवृत्तिं चरन्तःऽपि शुद्धे युस्त्रिदिनव्रतात् ॥ १६५ ॥
 दिनमेकं निराहारो द्वितीयं कणभोजनः ।
 अपरन्तु नयेदङ्गिस्त्रिदिनव्रतमम्बिके ! ॥ १६६ ॥

द्वितीयं क्रियमाणस्य कर्मणो निष्फलत्वञ्चाह स्नाननित्यादिना । एक-
 शोधितवास्यादिषु स्नानं कुर्वन् तथैषां जलैरन्यच्च कर्म कुर्वन् नरो दिन-
 मेकं निराहारः सन् पञ्चाष्टतामनात् शुध्येत् क्रियमाणं कर्म च दृष्ट्वा
 भवेत् ॥ १६३ ॥

अथ दृष्टान्तकथावकयुद्धपराङ्मुखवीरादिकस्य पुंसः प्रायश्चित्त-
 माह याचकं धनिनं दृष्ट्वा वीरं युद्धपराङ्मुखं रणानभिमुखं मद्यपां कुलधर्माणां दूषकं
 जनं कुलान्तरात् मद्यपां मित्रद्रोहकरं मर्त्यं स्वयं पापरतं बुधं
 पण्डितं च दृष्ट्वा सूर्यं पश्यन् विष्णुं स्मरन् सचेलः सवस्त्रः
 स्नानमाचरेत् ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

ननु यद्यप्येवं विक्रीणन्तां नीचवृत्तिं च कुर्वन्तां द्विजातीनां कथं
 युस्त्रिदिनव्रतं चरेज्जाह्नना । खरकुक्कुटकोलान् गर्हभवरणायुष्मत्क-
 रान् विक्रीणन्ती नीचवृत्तिश्चापि चरन्तः कुर्वन्तो द्विजातयो ब्राह्मणा-
 स्त्रिदिनव्रतात् शुद्धाः भवन्ति ॥ १६५ ॥

ननु किं निमित्तव्रतं तत्र आह दिनमित्यादिना । निराहारः सन्
 दिनमेकं भवेत् पातोऽपि कणभोजनः सन् द्वितीयं दिनं नयेत् अपरन्तु

मृहेऽनुवृत्तिद्वारेऽनाहृतः प्रविशन्नरः ।

वारितार्थप्रवक्तापि पञ्चाहमशनं त्यजेत् ॥ १६७ ॥

आगच्छतो गुरुन् दृष्ट्वा नोत्तिष्ठेद्यो मदाम्बितः ।

तथैव कुलशास्त्राणि शुध्येदेकोपवासतः ॥ १६८ ॥

एतस्मिन् शाम्भवे शास्त्रे व्यक्तार्थपदवर्हिते ।

कूटेनार्थं कल्पयन्तः पतिता यान्धधोगतिम् ॥ १६९ ॥

इदं ते कथितं देवि ! सारात्सारं परात्परम् ।

तृतीयं दिनम् अह्निर्जलेनयेत् । हे अम्बिके ! त्विदिनव्रतमिदं
कृतम् ॥ १६६ ॥

अपि पिहितद्वारागारेऽनाहृतस्यैव प्रविशतो वारितार्थं कथयन्तश्च
प्रायश्चित्तमाह मृह इत्यादिना । अनुवृत्तिद्वारे रुद्धद्वारे मृहे अना-
हृत एव प्रविशन्नरो वारितार्थप्रवक्तापि वारितस्यार्थस्य पकथयितापि
नरः पञ्चाहमशनं त्यजेत् ॥ १६७ ॥

आगच्छतः पिप्वादीन् कुलशास्त्राणि च समीच्यानुत्तिष्ठतः पुंसः
प्रायश्चित्तमाह आगच्छत इत्यादिना । आगच्छतो गुरुन् पिप्वादीन्
तत्रैवागच्छन्ति शास्त्राणि च दृष्ट्वा वो मदाम्बितो नोत्तिष्ठेत् स एको-
पवासतः शुध्येत् मदाम्बित इत्यनेन रोगादिनिमित्तकयाऽशक्त्यानुत्तिष्ठ
तस्तु न दोषभागित्वमिति ध्वनितम् ॥ १६८ ॥

अधुना शस्त्रप्रोक्तेऽस्मिन् शास्त्रे शब्दव्याजेनार्थान्तरं कल्पयतां
पतितस्वधोगमसित्वञ्चाह एतस्मिन्नित्यादिना । व्यक्तार्थपदवर्हिते
विश्ववार्थपदवर्हिते शास्त्रे शस्त्रप्रोक्ते एतस्मिन् शास्त्रे कूटेन शब्द-
व्याजेनार्थं कल्पयन्तो नराः पतिताः सन्तोऽधोगतिं यान्ति । सायानि-
श्रययन्तेषु कैतवान्तराशिषु । अयोधने शैलशृङ्गे मीराङ्गे कूटमस्ति-
यामिदमिति ॥ १६९ ॥

इहामुत्पाद्येदं धर्मं पावनं हितकारकम् ॥ १७० ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे सर्वधर्मनिर्णय-

कारे श्रीमदाद्यासदाशिवसंवादे स्वपरानिष्ठ-

जनकप्रायश्चित्तकथनं

नाम एकादशीक्षासः ।

प्रकरार्थसुषुप्तकृच्छ्राह इदमित्यादिना । हे देवि ! सारात्सारं
न्यायादपि नायं परात्परसुत्तनादभ्युत्तमं इहामुत्पाद्येदमित्युक्ते पर-
लोके च फलदं धर्मं धर्मादुत्तमैतं पावनं पावित्र्यकारकं हितकारक-
मिदं ते त्वभ्यं कथितम् । सारो बले स्थितिं च न्याये क्लीवं वरे वि-
जित्यमरः । अर्थोऽभिप्रेत्यैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिविलम्बरः ॥ १७० ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रटीकायामेकादशीक्षासः ।

अथ द्वादशीक्षासः

श्रीसदाशिव उवाच ।

भूयस्ते कथयाम्याद्ये ! व्यवहारान् सनातनान् ।

यान् च न प्रविदन् राजा स्वच्छन्दं पालयेत् प्रजाः ॥ १ ॥

इदानीं लोकसुभाकाङ्क्षया परमकारुणिको महादेवः सनातन-
व्यवहारान् पालयितुं प्रति पुनः कथयितुमाप्नोते भूय इत्यादिना ।
हे आद्ये ! ते त्वभ्यं त्वामि वा तान् सनातनान् शाश्वतान् व्यवहा-
रान् भूयः पुनरहं कथयामि यान् व्यवहारान् रक्षन् पालयन् अविद्वद्
अजानन् राजा स्वच्छन्दं स्वैरं प्रजाः पालयेद्भवेत् ॥ १ ॥

नियमेन विना राज्ञो मानवा धनलोभुपाः ।

मिथस्ते विवदिष्यन्ति गुरुस्वजनबन्धुभिः ॥ २ ॥

व्यतिष्ठन्ति तदा देवि ! स्वार्थिनो वित्तहेतवे ।

पापाश्रया भविष्यन्ति हिंसय च जिहीर्षया ॥ ३ ॥

अतस्तेषां हितार्थाय नियमो धर्मसम्मतः ।

नियोज्यते यन्माश्रित्य न भ्रष्टेयुः शुभाक्षराः ॥ ४ ॥

दण्डयेत् पापिनां राजा यथा पापापनुत्तये ।

तथैव विभजेद्वायान् नृणां सख्यन्वभेदतः ॥ ५ ॥

सख्यन्वो द्विविधो ज्ञेयो विवाहाज्जन्मनस्तथा ।

महोपतेर्नियमस्याभावादुद्रव्याभिज्ञापिणो मनुजाः पित्रादिभिः
साङ्गं मिथो विवादादिकं करिष्यन्ति तद्विराकरण्याय लोकहिताकाङ्क्षः
सदाशिवो नियमं विदधातीत्येवाह नियमेनेत्यादिना शुभाक्षराः
इत्यन्तेन लोकत्वयेण । हे देवि ! यतो राज्ञो नृपस्य नियमेन विना
धनलोभुपाः वित्तविषयकलालसावन्तस्ते मानवा मनुष्या गुरुस्वजन-
बन्धुभिः साकं मिथो विवदिष्यन्ति तथा तदा नियमाभावे स्वार्थिनो
धनार्थिनस्ते वित्तहेतवे धनार्थं व्यतिष्ठन्ति परस्परं हनिष्यन्ति जिहीर्षया
वित्तहरणेच्छया हिंसया च पापाश्रया भविष्यन्ति अतस्तेषां मानवानां
हितार्थाय धर्मसम्मतः स नियमो मया नियोज्यते इत्यर्थे यं निय-
ममाश्रित्य नराः शुभाङ्गश्चात्र भ्रष्टेयुर्न पतेयुः व्यतिष्ठन्तीत्यत्र वर्त्तमान-
नसामीषी वर्त्तमानवद्वेति भविष्यति लट् ॥ २ । ३ । ४ ॥

ननु यद्विषयाश्रयान्मनुष्या भद्राश्च भ्रष्टेयुः कोऽसौ नियमस्त-
त्वाह दण्डयेदित्यादिना । यथा राजा नराधिपः पापापनुत्तये किल्बि-
षनाशाय पापिनो जनान् दण्डयेत्तथैव नृणां मनुष्याणां सख्यन्वभेदतो
दायान् विभवान् विभजेत् विभक्तान् कुर्वीत् । दायो दाने धने पुंनि
वाच्यलिङ्गस्तु दातरि ॥ ५ ॥

अथोद्भाङ्गजननाभ्यां दायविभागोपयोगिनः सख्यन्वस्य द्वैविध्यं

तत्रोद्वाहिकसम्बन्धादपरो बलवत्तरः ॥ ६ ॥

दायेतूर्ध्वतनाज्जग्रायान् सम्बन्धोऽधस्तनः शिवे ! ।

अध-जर्ध्वक्रमादत्र पुमान् सुख्यतरः स्मृतः ॥ ७ ॥

तत्रापि सन्निकर्षेण सम्बन्धो दायमर्हति ।

अनेन विधिना धोरा विभजियुः क्रमादनम् ॥ ८ ॥

मृतस्य पुत्रे पौत्रे च कन्यासु पितरि स्थिते ।

भार्यायामपि दायार्हः पुत्र एव न चापरः ॥ ९ ॥

भावमाणो महादेवस्तत्र वैवाहिकसम्बन्धो जननसम्बन्धेन प्रावर्त्य प्रतिपादयति सम्बन्ध इत्यादिना । विवाहात्तथा जन्मनः उत्पत्तेः सम्बन्धो द्विविधो द्विप्रकारको ज्ञेयो बोद्धव्यः तत्र तयोः सम्बन्धयो- रौद्वाहिकसम्बन्धादपरो जननसम्बन्धो बलवत्तरः ज्ञेयः ॥ ६ ॥

दायहरणे जर्ध्वतनसम्बन्धतोऽधोभवस्यैव सम्बन्धस्य ज्येष्ठत्वमध- जर्ध्वक्रमतो योषिद्वयः पुरुषस्यैव प्रधानतरत्वं चाह दाये त्वित्यादिना । हे शिवे ! दाये तु धने तूर्ध्वतनादूर्ध्वभवात् सम्बन्धादधस्तनोऽधोभवः सम्बन्धो ज्यायान् श्रेष्ठः स्मृतः तु शब्देनाभिवादनादावधस्तनात् सम्बन्धा- दूर्ध्वतनस्यैव सम्बन्धस्य ज्यायस्त्वमिति ध्वनितम् । अत्र दायहरणेऽध- जर्ध्वक्रमात् स्मृतः पुमान् पुरुषो सुख्यतरः प्रधानतरः स्मृतः ॥ ७ ॥

नन्वासन्नानामसन्नयोर्मध्ये कतरस्य दायार्हत्वं स्यात् तत्राह तत्रा- पीति । तत्रापि सुख्यतरेषु पुंसमि सन्निकर्षेण सान्निध्येन सम्बन्धो दायमर्हति धनार्हो भवति अनेन पूर्वोक्तेन विधिना धोरा सनीषियते धनं क्रमाद्विभज्युर्लब्धयेयुः ॥ ८ ॥

ननु प्राप्तपञ्चत्वस्य पुंसो विद्यमानानां पत्नीकन्यानां ताततनव- पौत्राणाञ्च मध्ये कतमस्य तद्धनप्राप्तकत्वमत आह मृतस्येत्यादिना । मृतस्य मानवस्य पुत्रे पौत्रे पितरि च स्थिते कन्यास्वात्मजास्तु च स्थितास्तु भार्यायां पत्यामपि स्थितायां सन्निकृष्टत्वात् पुंस्त्वेन सुख्यत- रत्वादधोभवत्वेन ज्यायत्वाच्च पुत्र एव दायार्हः स्यात् चापर

बहवस्तनया यत्र सर्वे तत्र समांशिनः ।

ज्येष्ठे राज्याधिकारित्वं तत्तु वंशानुसारतः ॥ १० ॥

ऋणं यत् पैतृकं तच्च शोधयेत् पैतृकैर्धनैः ।

तस्मिन् स्थिते विभागार्हं न भवेत् पैतृकं वसु ॥ ११ ॥

विभज्य यदि गृह्णीयुर्विभवं पैतृकं नराः ।

तेभ्यस्तद्वनभाहृत्य पितृणां दापयेद्गृहः ॥ १२ ॥

द्विजः पौत्रादिर्द्वार्यार्हः पौत्रस्य पुत्रतो विप्रकृष्टत्वात् भार्यायाः
कन्यानां च स्त्रीत्वेनाप्रधानत्वात् पितृयोर्द्धुं भवत्वेनाजप्रायस्त्वाद्द्वार्यार्हत्वं
नेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तनु बहुपुत्रस्य प्रसीतस्य पृथ्वीपतेः स्यावरं स्यावरेतरद्रव्येषु
सर्वेषामात्मजानां समांशहारित्वं न्यूनाधिकांशहारित्वं वेत्यत आह
बहुव इत्यादिना । राज्ञो यत्र स्यावरे जङ्गमे वापि द्रव्ये बहुवः
तनयाः पुत्रा भागार्हास्तत्र सर्वे समांशिनस्तुल्यभागिनः स्युर्न तु
नून्याधिकांशिन इत्यर्थः । ननु महीपतेर्ज्येष्ठ एवात्मजे प्रायशो राज्या-
धिकारित्वं श्रूयते दृश्यते च तत् कथमुच्यते सर्वे तत्र समांशिन
इत्यत आह ज्येष्ठे राज्ञः पुत्रे यद्राज्याधिकारित्वं तत्तु वंशानुसा-
रतो ज्ञेयम् । वंशे यदि ज्येष्ठ एव राजपुत्रो राज्यं लभमानो
भवेत्तदा तस्मिन्नेव राज्याधिकारित्वम् । अन्येषां यासांश्चादन-
भाजनत्वम्, अन्यथा तु पृथ्वराष्ट्रिकं सकलं द्रविणं विभज्य सर्वे
गृह्णीयुरिति भावः ॥ १० ॥

पैतृकतन्त्रं दत्त्वाऽवशिष्टं पितृद्रव्यं भ्रातृभिर्विभक्तव्यमित्याह
ऋणमित्यादिना । पैतृकं पितृसम्बन्धि यद्वर्णं तत् पैतृकैः पितृसम्बन्धि-
निर्जनैः शोधयेत् तस्मिन्मृण्ये स्थिते सति पैतृकं वसु धनं विभागार्हं
वस्तुनयोग्यं न भवेत् ॥ ११ ॥

पैतृकवस्तुसंशोधयित्वैव विभज्य गृहीततातद्रव्यैर्नृणां विभ-
क्तव्यं दापयेदित्याह विभज्येत्यादिना । पैतृकं विभवं धनं विभज्य

यथा स्वकृतपापेन निरयं यान्ति मानवाः ।

ऋणेनापि तथा वद्धः स्वयमेव न चापरः ॥ १३ ॥

साधारणं धनं यच्च स्थावरं स्थावरेतरम् ।

अंशिनः प्राप्तुमर्हन्ति स्वं स्वमंशं विभागतः ॥ १४ ॥

अंशिनां सम्प्रतावेव विभागः परिसिद्धति ।

तेषामसम्प्रतौ राजा समदृष्ट्यांश्माचरेत् ॥ १५ ॥

स्थावरस्य चरस्यापि विभागलर्हदस्तुनः ।

मूल्यं वा तदुपसत्स्वमंशिनां विभजेन्नृपः ॥ १६ ॥

नरा यदि गृह्णीयुस्तदा तेभ्यो नरेभ्यस्तत् पौढकं धनमाहृत्य गृह्णीत्वा
नृपो राजा पितृयं तातसम्बन्धुयं तैर्द्वापयेत् ॥ १२ ॥

ऋणानयने ऋणपहीतरेव रुदृष्टान्तं तद्दोषभागित्वमाह यथे-
त्यादिना । यथा स्वकृतपापेन मानवा नरा निरयं नरकं यान्ति तथा
ऋणेनापि स्वयमेव वद्धो भवति न चापरस्तदन्यः कश्चन वद्धो
भवेत् ॥ १३ ॥

सामान्ये स्थावरे जङ्गमे च इव्ये सर्वेषामेव दायादानां तत्स्या-
न्पाङ्कत्वमित्याह साधारणमित्यादिना । स्थावरं स्थवरेतरं जङ्गमं
च यत् साधारणं सामान्यं तत् विभागतः सर्वेऽंशिनः स्वं स्वमंशं
प्राप्तुं लब्धुमर्हन्ति योग्या भवन्ति ॥ १४ ॥

सर्वेषामंशिकानां मिथः सम्प्रतौ सत्यामेव विभागस्य संसिद्धिः
स्यादित्याह अंशिनामित्याद्यर्जेन । अंशिनां भागपाङ्ककाणां सम्प्रता-
वेव सत्यां विभागेः परिसिद्धति निष्पद्यते न त्वन्यथा । ननु पौढक-
इव्यविभागे सर्वेषां दायादानां सम्प्रतेरभावे कथं विभागो भवेत्तत्राह
तेषामित्यादिना । तेषामंशिनामसम्प्रतौ सत्यां राजा समदृष्ट्या तत्स्य-
दृष्ट्या अंशं भागमाचरेत् कुर्यात् ॥ १५ ॥

विभक्तेऽपि धने यस्तु स्त्रीयांशं प्रतिपादयेत् ।
 पुनर्विभज्य तद्रव्यमप्राप्तांशाय दापयेत् ॥ १७ ॥
 कृते विभागे द्रव्याणामंशिनां सञ्जतौ शिवे ! ।
 पुनर्विवादयंस्तत्र ग्रास्यो भवति भूयतः ॥ १८ ॥
 स्थिते प्रेतस्य पौत्रे च भार्यायाञ्च पितर्यपि ।
 पौत्र एव धनार्हः स्यादधस्ताज्जन्मगौरवात् ॥ १९ ॥

हवस्तुनो विभाजनाद्योग्यस्य पदार्थस्य मूल्यमथवा तदुपसत्त्वं तदतिरिक्तं
 तत्र एवोपजातं द्रव्यं नृपो राजा अंशिनां दायादानां विभजेत् तेष्या
 दापयितुं विभक्तं कुर्यात् । अंशिनामिति सम्प्रदानस्य शेषत्वेन
 विवक्षितत्वात् षष्ठी शेषे इति षष्ठी ॥ १६ ॥

अथांशिर्विभज्य नृहोतेष्वपि द्रव्येषु स्त्रीयां भागं साक्षिभि-
 र्दृष्ट्वाप्ये चापयते ज्ञानवाय राजा पुनस्तानि द्रव्याणि विभज्य
 तैर्द्वापयेदित्याह विभक्तेऽप्येत्यादिना । विभक्तेऽपि वस्थितेऽपि धने
 यस्तु सन्नुष्यः स्त्रीयांशमात्मीयं भागं प्रतिपादयेन्नृपस्याप्ये साक्षिभिर्वी-
 धयेत् तस्मै अप्राप्तांशाय सन्नुष्याय पुनस्तत् द्रव्यं विभज्य नृपो
 दायादैर्द्वापयेत् ॥ १७ ॥

सर्वेषां दायादानां सञ्जतौ सत्यां द्रव्यविभागे जाते पुनस्तत्र विवादं
 कुर्वन्नरो सार्द्धोपाखेन शासनीयो भवेदित्याह कृत इत्यादिना । हे
 शिवे ! अंशिना सञ्जतौ सत्यां द्रव्याणां विभागे कृते सति पुनस्तत्र
 द्रव्यविभागे विवादयन् विवादं कुर्वन्नरो भूयतः राज्ञः शास्यः
 शासनीयो भवति ॥ १८ ॥

ननु प्रसीतस्य ज्ञानवस्य विद्यमानानां तातभार्यापौत्राणां मध्ये
 कस्य तज्जनभागित्वमत आह स्थिते इत्यादिना । प्रेतस्य मृतस्य
 सन्नुष्यस्य पौत्रे पितरि चापि स्थिते भार्यायां च स्थितायामधस्ता-
 त्जन्म येषां तेषां गौरवादुपसत्त्वाद्धेतोः पौत्र एव धनार्हो जनयोग्यः
 स्यात् ॥ १९ ॥

अपुत्रस्य स्थिते ताते सीते च पितामहे ।

जन्मतः सन्निकर्षेण पितैश्चाप्य धनं हरेत् ॥ २० ॥

विद्यमानासु कन्यासु सन्निकृष्टास्तपि प्रिये ! ।

मृतस्य पौत्रो धनभाक् यतो सुखतरः पुमान् ॥ २१ ॥

धनं मृतेन पुत्रेण पौत्रं याति पितामहात् ।

अतोऽत्र गीयते लोकैः पुत्ररूपः स्वयं पिता ॥ २२ ॥

औद्वाहिकेऽपि सम्बन्धे ब्राह्मणं भार्या वरीयसी ।

अपुत्रस्य हरदृक्त्वं पत्युर्देहाद्देहारिणी ॥ २३ ॥

नन्वपुत्रस्य मृतस्य पुंसो वर्तमानानां जनकपितामहसमानोद-
र्याणां मध्ये कतमस्य तद्वित्तहारित्वमत आह अपुत्रस्यैत्यादिना ।
अपुत्रस्य मृतस्य जनस्य ताते पितरि सोदरे भ्रातरि पितामहे च
स्थिते सति जन्मनः सन्निकर्षेण सान्निध्येन हेतुनाऽस्याऽपुत्रस्य
धनं पितैव हरेत् गृह्णीयात् ॥ २० ॥

स्वर्थादपुत्रस्यासन्नतरास्तपि कन्यासु स्थितासु पुंसः प्रधान-
तरत्वात् पौत्रस्यैव धनभागित्वमित्याह विद्यमानास्तित्यादिना ।
हे प्रिये ! मृतस्य पुरुषस्य विद्यमानासु सन्निकृष्टास्तसन्नतरास्तपि कन्यासु
यतः पुमान् पुरुषो सुखतरः प्रधानतरो भवेदतः पौत्र एव
धनभाग् भवेत् ॥ २१ ॥

अधुना पितरेव सहेतुकं पुत्ररूपत्वं व्याहरन् पुत्रहीनस्य मृतस्य
पुंसः पौत्रस्यैव धनाधिकारित्वमनुवदति धनमित्यादिना । यतो धनं
पितामहात् सकाशान्मृतेन पुत्रेण पौत्रं याति गच्छति अतोऽत्र
संसारे लोकैर्जनैः पिता स्वयं पुत्ररूप इति गीयते शब्दयते ॥ २२ ॥

इदानीं ब्राह्मणैर्व्योभार्ययोर्मध्ये ब्राह्मणैर्वानिच्छेता पुत्ररहितस्य
मृतस्य पत्युर्वित्तस्य प्राहिका वेत्याह औद्वाहिकेऽपीत्यादिना ।
औद्वाहिकेऽपि विवाहनिमित्तकेऽपि सम्बन्धे ब्राह्मणी वेदोक्तविधिना
परिणीता भार्या शैव्यभार्याया वरीयस्यतिवरा भवेत् पत्युः स्वामिनो

पतिपुत्रविहीना तु सम्प्राप्य स्वामिनो धनम् ।

नैव दातुं न विक्रेतुं समर्था स्वधनं विना ॥ २४ ॥

पितृभिः श्वशुरैर्व्यापि दत्तं यद्वर्त्मसम्मतम् ।

स्वकृत्योपाज्जितं यच्च स्त्रीधनं तत् प्रकीर्तितम् ॥ २५ ॥

तस्यां मृतायां ऋकथं तत् पुनः स्वामिपदं व्रजेत् ।

तदासन्नतरो रिक्त्यमध ऊर्ध्वक्रमाद्धरेत् ॥ २६ ॥

मृते पत्यौ स्वधर्म्येण पतिबन्धुवशे स्थिता ।

तदभावे पितृबन्धोस्तिष्ठन्ती दायमर्हति ॥ २७ ॥

यतो देहाङ्गहारिणी स्यादतो ब्राह्मणैः भार्याऽपुत्रस्य पुत्रहीनस्य
मृतस्य पत्युर्दत्तकृत्यं धनं वस्त्रित्यमरः ॥ २१ ॥

अथ स्वामिपुत्राभ्यां रहिता स्त्री लब्धमर्त्तृविभवा सती तद्भानविक्रयौ
कर्तुं न शक्नोतीत्याह पतिपुत्रोत्यादिना । पतिपुत्रविहीना स्त्री
स्वामिनो धनं सम्प्राप्य लब्ध्वा नैव तद्दातुं न च विक्रेतुं समर्था शक्ता
भवेत् । परन्तु स्वधनं विना, स्वकीयं तु धनं दातुं विक्रेतुं शक्नोती-
त्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु किं नाम स्त्रीधनमत आह पितृभिरित्यादिना । ब्रह्म वचनस्य
बह्वपलक्षकत्वात् पितृभिर्ज्जनकादिभिः श्वशुरैः पतिपितृणादिभिर्लिंगा
धर्मसम्मतं यद्वनं दत्तं यच्च स्वकृत्या स्त्रीयया शिल्पादिक्रियदोपाज्जितं
तत् स्त्रीधनं प्रकीर्तितं कथितम् ॥ २५ ॥

ननु सम्प्राप्तस्वामिवित्ताया योषितो मृतौ सत्यां कस्य तद्विच्छादि-
तेत्यत आह तस्यामित्यादिना । तस्यां सम्प्राप्तस्वामिधनयां स्त्रिय
मृतायां सत्यां तद्वक्तृं धनं पुनः स्वामिपदं व्रजेत्स्वामिपदगतं च
तद्वक्तृमध-ऊर्ध्वक्रमात्तदासन्नतरः स्वामिनोऽतिसच्चिद्विष्टो जनो हरेर्
एतत्तु सामान्यत उक्तं विशेषतस्त्वय्ये वक्ष्यते ॥ २६ ॥

मर्त्तुर्भरणे सति भर्तृदिवान्धुवशे स्वधर्म्येण तिष्ठन्त्येव स्त्री स्वा-
मिनो दायमर्हतीत्याह मृते इत्यादिना । पत्यौ स्वामिनि मृते अति

शङ्कितव्यभिचारापि न पत्युर्द्वायभागिनी ।

लभते जीवनं मातृं भर्तुर्विभवहारिणः ॥ २८ ॥

बह्वयस्येद्विनितास्तस्य स्वर्थातुर्धर्मतत्पराः ।

भजेरन् स्वामिनो वित्तं समांशेन शुचिस्मिते ! ॥ २९ ॥

पत्युर्धनहरायाश्च सृती भर्तृसुतास्थितौ ।

पुनः स्वामिपदं गत्वा धनं दुहितरं व्रजेत् ॥ ३० ॥

पतिवन्धुवशे स्वर्धर्मेण स्थिता तदभावे पतिवन्धुभावे पितृवन्धोर्वशे तिष्ठन्ती स्त्री दायं पत्युर्धनमर्हति ॥ २७ ॥

शङ्कितव्यभिचारा नारी तु स्वासाक्षादनमात्रभागिनी न तु स्वामिधनभागिनी वाह शङ्कितेत्यादिना । शङ्कितव्यभिचारापि स्त्री पत्युर्द्वायभागिनी न भवति किन्तु भर्तुर्विभवहारिणः पुरुषास्त्री-वनं मातृं जीवनमेव लभते प्राप्नोति । अपीति वदता सदाशिवेन प्रकटितव्यभिचाराया नार्या नितरामेव भर्तृदायभाजनत्वं नेति सूचि-तम् । जीव्यते वेनाक्षादिना तज्जीवनम् करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट् । मातृं कर्तुं स्वैवधारणे इत्यमरः ॥ २८ ॥

प्रेतस्य धर्मपरायणा बह्वी भार्याश्चेत् सर्वाः स्वामिनो द्रव्यं विभज्य गृह्णीयुरित्याह बह्व इत्यादिना । हे शुचिस्मिते ! शुभे-प्रज्ञासे पवित्रे प्रज्ञासे वा तस्य स्वर्थातुः स्वर्गगामिनः पुंसो धर्मतत्पराः पुरुषपरायणाश्चेदपि बह्वी वनिताः स्त्रियः सुस्तदा सर्वास्ताः स्वामिनो वित्तं समांशेन तुल्यभागेन भजेरन् सेवेरन् ॥ २९ ॥

लब्धभर्तृविस्तावा वनिताया मरणे सति तद्वित्तं पुनस्तत्स्वामिनं प्राप्य ततश्च तत्तनयां गच्छेदित्याह पत्यु रित्यादिना । पत्युर्धनहरायाः स्वामिनो वित्तहारिण्याः स्त्रियाः सृती भर्तुः सुतायाः स्थितौ च सत्यां धनं पुनस्तत्स्वामिपदं गत्वा दुहितरं तत्सुतां व्रजेद्वच्छेत् भर्तृसुतेति व्याहरण्वादेवः क्रीतादिसुतां तद्धनं न गच्छेदिति सूचयामासौ ॥ ३० ॥

एवं स्थितायां कन्यायामृक्त्वं पुत्रवधूगतम् ।
 तन्मृतौ स्वामिनं प्राप्य स्वपुत्रतत्सुतामियात् ॥ ३१ ॥
 तथा पितामहे सत्त्वे वित्तं नादृतं शिवे ! ।
 तस्यां मृतायां पुत्रेण भर्तृणां स्वशुरगन्धवेत् ॥ ३२ ॥
 मृतस्योर्ध्वगतं वित्तं यथा प्राप्नोति तत्पिता ।
 जनन्यपि तथाप्नोति पतिहीना भवेद्यदि ॥ ३३ ॥
 अतः सत्यां जनन्यां तु विमाता न धनं हरेत् ।
 मृते जनन्यास्तं प्राप्य पितृणां हिमातरम् ॥ ३४ ॥

मृच्छीतपतिद्वयायां नार्था मृतौ सत्यां न ह्यं भर्तृगतं ततः
 स्वशुरगतं च सत् स्वशुरकन्यां यायादिवाहं कथयित्वादिना । एवमनेन
 प्रकारेण कन्यायां स्थितायां सत्यां पुत्रवधूगतं धनं तन्मृते
 पुत्रवधूगते सति स्वामिनं तद्वत्तारं प्राप्य तत्तत् स्वशुरं प्राप्य स्वशु-
 राच्च तत्सुतां स्वशुरतनयामियाद्वच्छेत् । तन्मृते सत्ये न पुंसो भावे क्त
 इति सूत्रेण भावे क्त प्रत्ययः । एतच्च भर्तृणां यादिभ्रातृव्यपर्यन्ता-
 भावे बोद्धव्यम् ॥ ३१ ॥

ननु प्राप्तपुत्रवित्तायां नादृतं पुत्रेण न तद्वित्तभागितेत्यत
 वाहं तथेत्यादिना । हे शिवे ! तथा शैवेन तत्तत् पितामहे सत्त्वे
 वर्तमानो नादृतं जननीप्राप्तं वित्तं धनं तस्यां मातरि मृतायां सत्यां
 पुत्रेणात्मजेन भर्तृणां पत्न्या च स्वशुरगन्धवेत् स्वशुरं गच्छेदित्यर्थः ।
 सन्नेव सत्त्वमिति स्वार्थिकत्वः इदं पुत्रस्य योदराणां तत्पुत्राणाञ्चा-
 सत्त्वे बोध्यम् ॥ ३२ ॥

पुत्रादिपितृपर्यन्तरहितस्य प्राप्तपञ्चत्वः पुंसो जनकस्य जनन्या
 अपि ददित्तवर्तीत्यं तन्मृतौ च तस्य विनाहृत्पीत्याह मृतस्येत्यादि-
 श्वेन । मृतस्य जनस्योर्ध्वगतमूर्ध्वं प्राप्तं वित्तं तत्पिता मृतस्य जनको
 यथाप्नोति लभते तथैव यदि पतिहीना स्वामिरहिता भवेत् तदा
 तज्जनन्याप्नोति ॥ ३३ ॥

अधस्तनानां विरहाद्यथा रिक्तं न यात्यधः ।

येनैवाधस्तनं प्राप्तं तेनैवाङ्गं तदा व्रजेत् ॥ ३५ ॥

अतः स्थितौ पितृव्यस्य धनं स्वसृगतञ्च मत् ।

पत्न्यौ स्थितेऽनपत्न्याया सृतौ पितृव्यमाश्रयेत् ॥ ३६ ॥

अङ्गद्वित्तमधः प्राप्य पुमांसमवलम्बते ।

अतः सत्यां सादरायां वैमात्रेया धनं हरेत् ॥ ३७ ॥

स्थिताया सादरायाञ्च विमातुः पत्नसन्ततौ ।

वैमात्रेयगतं वित्तं वैमात्रेयान्वयी भजेत् ॥ ३८ ॥

अत इति । अतो जनन्यान्तु सत्यां विमाता तस्य धनं न हरेत्
किन्तु मातैः हरेत् जनन्या मृते मरणे तु तद्वनं पुत्रं प्राप्य पित्रा
विमातरं गच्छेत् ॥ ३४ ॥

अधोभवानामृग्णप्राक्काश्यामभावादधस्तादगच्छताः पितृयोर्द्वि-
गामित्वेनापत्यचोनाया लब्धभातवित्तायाः पतिवत्त्राः स्वतुर्भृतौ
सत्यां तद्वनस्य वित्तस्य पितृव्याश्रयत्वं स्यादित्याह अधस्तनानामित्या-
दिहयेन । अधस्तनानामधोभवं जनं धनं प्राप्य तेनैव अनेनो-
ज्जग्रेन्नृच्छेत् ॥ ३५ ॥

अन इत्यादि । अतोऽधस्तनानां विरहादङ्गस्योर्गामित्वादेव
पितृव्यस्थितानपत्न्यायाः पुत्रेण पुत्र्या च रक्षितायाः स्वतुर्भृतौ च
सत्यां पत्न्यौ भगिनीभर्तारि स्थितेऽपि स्वसृगतं च मत् धनं पितृव्य-
माश्रयेन्नृष्टा भ्यात् । पित्रादिना च पितृभातरं भजेत्, अनपत्न्याया इति
विवेकवर्णेनापत्यवत्स्यात्तु सृतौ तद्वनस्य धनस्य तदपश्यगामिनैः स्वसृ-
गच्छेत् ॥ ३६ ॥

अङ्गद्विधः प्राप्य धनस्य पुत्रप्राप्त्यभित्यात् सादरायां विद्वामा-
नामपि वैमात्रेयगामिनैव स्यादित्याह अङ्गादधोभ्याम् । अतो
वित्तं धनसूत्रोदधः प्राप्य पुमांसं पुत्रपमवलम्बते अतः सत्यां सादरायां
भगिन्यां सत्यामपि वैमात्रेयो विमातृजा धनं हरेत् ॥ ३७ ॥

मृतस्य सोदरो भ्राता वैमात्रेयस्तथा शिवे ! ।

धनं पितृगतत्वेन विभजेतां समांशिनौ ॥ ३८ ॥

कन्यायां जीवितायाञ्च तदपत्यं न दायभाक् ।

यत्नं यद्वाधितं वित्तं तन्मृतावपरं ब्रजेत् ॥ ४० ॥

विभजेयुर्दुहितरः पुत्राभावे पितुर्वसु ।

उद्वाहयन्तप्रोज्झन्तु पितुः साधारणैर्धनैः ॥ ४१ ॥

ननु सोदरायां वैमात्रेयसन्तौ च विद्यमानायां वैमात्रेयम-
रण्ये सति तद्वत् वित्तं का प्राप्नुयात्तत्राह स्थितायामित्यादिना ।
सोदरायां भगिन्यां विभातुः पुत्रसन्तौ च स्थितायां सत्यां वैमात्रे-
यगतं वित्तं तन्मरण्ये सति वैमात्रेयान्वयो विभातुजसन्ततिर्भजेत्
सेवेत् ॥ ३८ ॥

पुत्रादिभातपर्यन्तरहितस्य प्रभोतस्य पुंसः सोदरवैमात्रेययो-
रभयोरपि तद्वत् ससभागित्वमित्याह मृतस्येत्यादिना । हे शिवे !
मृतस्य जनस्य सोदरो भ्राता तथा वैमात्रेयसोभौ तद्वत्स्य पितृगत-
त्वेन हेतुना तत् समांशिनौ सन्तौ तद्वत् विभजेतां विभज्य गृह्णी-
यातामित्यर्थः ॥ ३८ ॥

जीवन्त्यां कन्यायां तदपत्यस्य दायभागित्वं जेत्याह कन्याया-
मित्यादिना । कन्यायां जीवितायां सत्यां तदपत्यं दायभागभवेत्,
किन्तु कन्वेव दायभागिनी स्यादित्यर्थः । यत्नं कने यद्वित्तं धनं यद्वा-
धितं भवेत् तन्मृतौ तस्य वाधकजनस्य मरण्ये सति तद्वित्तं तमपरं
जनं ब्रजेत् ॥ ४० ॥

अपरिणीतां भगिनीं सामान्यैस्तातृष्यैर्द्वाहयन्त्यो दुहितरो
मृतस्याऽपुत्रस्य पितुर्द्रविणं सर्वां विभज्य गृह्णीषुरित्याह विभजेयु-
रित्यादिना । पितुः पुत्राभावे सति पितुः साधारणैः सामान्यैर्ध-
नैरनुद्वासपरिणीतां पितुः पुत्रीर्द्वाहयन्त्यो दुहितरः पुत्रः पितुर्व-
सु इत्यं विभजेयुः । तद्वत्त्वेन विवाह्यमानापि पितृद्रव्यं विभ-
जेत् ॥ ४१ ॥

अमन्तत्या कृतायाश्च स्त्रीधनं स्वामिनं भजेत् ।

अन्यत्तु द्रविणं यस्याहामं तत् पदमाश्रयेत् ॥ ४२ ॥

प्रेतलब्धधनैर्नागी विदध्यादात्मपोषणम् ।

पुण्यन्तु तदुपस्वत्वनं शक्ता न विक्रये ॥ ४३ ॥

पितामहस्य प्रायाच्च सत्यां तातविभातरि ।

पितामहगतं रिक्तं तत् पक्षेण कृषां व्रजेत् ॥ ४४ ॥

पितामहे पितृव्ये च तथा भ्रातरि जीवति ।

अधोभवानां लब्धत्वात् भ्रातैव धनभाग् भवेत् ॥ ४५ ॥

अनपत्यायाः पत्नीताया नार्याः स्त्रीधनस्य तत्स्वामिगामित्वन-
परस्य तु तत्स्वामि इत्यत्र यतः प्रामाण्योक्तत्वेन पदमाश्रयत्वमित्याह अम-
न्तत्या इत्यादिना । अमन्तत्याः सन्निरञ्जिताया नार्याः स्त्रीधनं तद्व-
र्त्तारं भजेत् सेवेत् अन्यत्, तद्विचिन्तु द्रविणं द्रव्यं यस्याज्जनादाप्तं
स्वत्वं तत्पदमाश्रयेद्भजेत् ॥ ४२ ॥

प्रेतप्राणानि तिसृणि तत्तुं विज्ञेयं चाणक्यवती नारी भरण-
पर्यन्तं भुञ्जीत तदुपस्वत्वैश्च भर्तृसपि कर्त्तित्वेनाह प्रेतत्वादिना ।
प्रेतलब्धधनैर्नागा यस्याप्तैर्नागी योषितात्मपोषणमात्मनो भरणं
विदध्यात् स्वर्ग्यं भण्यं भूतं तु तदुपस्वत्वैश्च निरञ्जितैस्त एवोपजा-
तैर्धनैर्विदध्यात्, तेषां दाने विक्रये च शक्ता सन्नया न भवेत् ॥ ४३ ॥

ननु पुत्रादिपितृव्यार्थं नञ्चितस्य भूतस्य पुंसो द्रविणस्य तत्-
पितृव्यपत्नीगामित्वं तत्तु विभातरागामित्वं वेत्याशङ्क्यामाह पिताम-
हेत्यादिना । पितामहस्य प्रायाच्च पितामहस्य पत्न्यायां तातविभातरि
च सत्यां विदमानायां पितामहगतं रिक्तं धनं तत्पुत्रेण पितामह-
स्यात्मजेन कृषां पत्न्यधीं व्रजेत् ॥ ४४ ॥

ननु पुत्रादिमात्रपर्यन्तरहितस्य प्रेतस्य पुंसो विदमानायां
पितामहपितृव्यभार्यायां मध्ये कतमस्य तद्वनभागित्वं तत्राह पिता-
मह इत्यादिना श्लोकादयेन । पितामहे पितृव्ये तथा भ्रातरि च

पित्रव्यात् सन्निकर्षेऽत्र तुल्यो भ्रातृपितामहौ ।
 धनं पित्रपदं गत्वा प्रयातुर्भातरं ब्रजेत् ॥ ४६ ॥
 स्थितेऽप्यपत्ये दुहितुः प्रेतस्य पितरि स्थिते ।
 दुहितृपत्यं धनभाग् धनं यस्मादधोमुखम् ॥ ४७ ॥
 स्वःप्रयातुः स्थिते ताने तथा मातरि कालिके ! ।
 पुंसो मुख्यतरत्वेन धनहारी भवेत् पिता ॥ ४८ ॥
 स्थितः स्वपितृमापिण्डो वर्त्तमानेऽपि मातुले ।
 प्रेतस्य धनहारी स्यात् पितुः सम्बन्धगौरवात् ॥ ४९ ॥

जीवति सति अधोभवानां जमानां सुखत्वात् प्रधानत्वाद्भेतोर्भातैव
 धनभाग् भवेत् मृतात् पुत्रात् पितृगतं धनमृतस्य भ्रातैव भजेदि-
 त्वर्थः ॥ ४५ ॥

पितृव्यादिति । अत्र लोके पितृव्यात् सन्निकर्षे शमीये यद्यपि
 भ्रातृपितामहौ तुल्यौ समानौ भवतस्तथाप्यधोभवानां सुखत्वात्
 स्वः प्रयातुर्जनस्य धनं पितृपदं गत्वा भ्रातरं भजेत् ॥ ४६ ॥

ननु पुत्रादिपुत्रीपर्यालङ्घनस्य मृतस्य पुंसो विद्यमानयोस्तान्
 दुहितृपत्ययोर्मध्ये कतरस्य तद्वनद्याहकत्वमत आह स्थित इत्यादिना ।
 प्रेतस्य मृतस्य जनस्य पितरि स्थिते दुहितृपत्येऽपि स्थिते सति
 यस्माद्वनमधोमुखं स्यादतो दुहितृपत्यमेव धनभाग् भवेत् ॥ ४७ ॥

प्रेतस्य पुंसो जीवतोर्भातापितोर्मध्ये पुरुषस्य प्रधानत्वात्
 पितुरेव तद्विस्तृष्टारित्वमित्याह स्वः प्रयातुरित्यदिना । हे कालिके !
 स्वः प्रयातुर्मृतस्य जनस्य ताने पितरि स्थिते सति तथा मातरि
 स्थितायां सत्यां पुंसो मुख्यतरत्वेन हेतुना पिता धनहारी
 भवेत् ॥ ४८ ॥

ननु मृतस्य पुंसो विद्यमानयोर्भातृलपितृसपिण्डयोर्मध्ये
 कतरस्य तद्विस्तृष्टारित्वमत आह स्थित इत्यादिना । मातुले वर्त्तमा-
 नेऽपि पितुः सम्बन्धस्य गौरवाद्भेतोः स्थितः स्वपितृमापिण्डः प्रेतस्य

अधस्ताद्भगनाभावे धनमूर्द्धभवं गतम् ।

तत्रापि पुंसां मुख्यत्वादितं पितृकुलं शिवे ! ।

अतोऽत्र सन्निकृष्टोऽपि मातुलो नाम्नुयाद्भगम् ॥ ५० ॥

अजीवत्पितृकः पौत्रः पितृव्यैः सह पार्वति ! ।

पितामहस्य द्रविणात् स्वपितृर्हायमर्हति ॥ ५१ ॥

भ्रातृहीना तथा पौत्रो पितृव्यैः समभागिनी ।

पितामहधनं सौम्या हरिचेन्मृतमातृका ॥ ५२ ॥

सत्यां पौत्राः पितामह्यां पौत्राः पितृष्वसर्थ्यपि ।

वित्ते पितृगते देवि ! पौत्रो तत्राधिकारिणी ॥ ५३ ॥

धनहारी स्नात् सपिण्ड एव सापिण्डः प्रक्षादिव्यञ्जेति स्वा-
र्थेऽण् ॥ ४६ ॥

ननु पितुः सपिण्डात् सन्निकृष्टस्य मातुलस्यैवं प्रेतधनहर्तृत्वं
सम्भवति न तु विप्रकृष्टस्य पितुः सपिण्डस्येतीमासाशङ्कं परिहरन्नाह
अधस्तादित्यादिधनमित्यन्तं सार्द्धम् । हे शिवे ! अधस्ताद्भगनाभावे
सति प्रेतस्य धनमूर्द्धभवं जनं गतं प्राप्तं भवेत् तत्रायमूर्द्धभवेदपि पुंसां
मुख्यत्वाद्भगं पितृकुलमितं प्राप्तं स्नात् अतो हेतोरत्र लोके सन्निकृष्टो-
ऽप्यासन्नोऽपि मातुलः प्रेतस्य धनं नाहुयान्न लभेत् ॥ ५० ॥

भ्रातृव्योऽविभक्तस्य पुरुषस्य मृतौ सत्यां तत्पुत्रः पितृव्यैः सार्द्धं
पैतामहकद्रव्यात् पैतृकमंशं प्राप्तुयादित्याह अजीवदित्यादिना । हे
पार्वति ! अजीवत्पितृको मृतजनकः पौत्रः पितृव्यैः पितृभ्रातृभिः
सह पितामहस्य द्रविणात् द्रव्यात् स्वपितृर्हायं प्राप्तुमर्हति ॥ ५१ ॥

अजीवन्मातृका भ्रातृरहिता पौत्रपि पितामहात् द्रव्यात् प्रसी-
तस्य पितृरंशं प्राप्तुमर्हतीत्याह भ्रातृहीनेत्यादिना । चेद्यदि मृतमा-
तृका भ्रातृहीना सोदरवैभ्रातृरहिता सौम्या व्यभिचाराख्यदोषहीना
च भवेत् तदा तथा तेन प्रकारेण पौत्रो पुत्रदहिता पितृव्यैः सम-
भागिनी सती पितामहधनं हरेत् गृहीयात् ॥ ५२ ॥

अधोगामिषु वित्तेषु पुमान् ज्यायानधस्तनः ।

ऊर्ध्वगामिधने श्रेष्ठः पुमानूर्ध्वोद्भवो भवेत् ॥ ५४ ॥

अतः स्त्रुषायां पौत्राश्च सत्त्वां दुहितरि प्रिये ! ।

प्रेतस्य विभवं हर्त्तुं नैव शक्नोति तत् पिता ॥ ५५ ॥

यदा पितृकुले न स्यात्पुत्रस्य धनभाजनम् ।

पूर्वोक्तविधिना रिक्तं मातामहकुलं भजेत् ॥ ५६ ॥

मातामहगतं वित्तं मातुलैस्तत्सुतादिभिः ।

ननु प्राप्तपञ्चत्वस्य पुंसो विद्यमानानां जननीभगिनीपुत्रीणां
मध्ये तद्वित्ते काधिकारिणी स्यात् तत्राह सत्याभित्यादिना । हे
देवि ! पौत्राः पितामह्यां तथा पौत्राः पितृष्वप्यर्थपि सत्त्वां
विद्यमानायाधस्ताज्जन्मगौरवात् पौत्री तत्र पितृगते वित्तेऽधिका-
रिणी स्यात् ॥ ५३ ॥

ननु प्रेतस्य स्त्रुषाया दुष्टिपुत्रः पौत्राश्च तज्जनकस्य पुंस्त्वेन
अष्टाद्विद्यमानस्य तस्यैव तज्जनहारित्वं सङ्गृह्यते न तु तत्पुत्रादीना-
जितीमं सन्देहं दूरीकर्तुं चाह अधोगामिष्वित्यादिना तत्पितृयन्त्रं
लोकद्वयम् । अधोगामिषु वित्तेषु धनेष्वधस्तनोऽधोभवः पुमान्
ऊर्ध्वादाज् अधो भवेत्तूर्ध्वोद्भवः ऊर्ध्वगामिधने तूर्ध्वोद्भवः पुमान्
अधो भवेत् ॥ ५४ ॥

स्मृत इति । हे प्रिये ! अतोऽधोगामिधने ऊर्ध्वोद्भवस्याऽश्रेष्ठ-
त्वाद्भेतोः प्रेतस्य स्त्रुषायां पुत्रपार्थ्यायां पौत्रां दुहितरि च सत्त्वां
वर्तमानायां प्रेतस्य विभवं धनं हर्त्तुं शक्नोति तदपि नैव शक्नोति
किन्तु यथाकृच्छं ता एव प्रेतधनं हर्त्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ननु प्रेतपुत्रस्य पितृगते धनप्राप्तकारणे नष्टव्यस्य किं
दुर्लभमित्यत्र आदत्त आह यदेवादिना । यदा पुत्रस्य जनस्य पितृकुले
धनभाजनं धनस्य प्राप्तं न स्यात्तदा पूर्वोक्तविधिना पूर्वकथितविधा-
नेन रिक्तं प्रेतस्य धनं मातामहकुलं भजेत् सेवेत् ॥ ५६ ॥

अथ-जड्जक्रमेणैव पुनांसं स्त्रियमाश्रयेत् ॥ ५७ ॥
 ब्राह्मण्ये विद्यमाने पित्रोः सापिण्डने स्थिते ।
 मृतस्य शैवी तनया न पितुर्द्वायभाग् भवेत् ॥ ५८ ॥
 श्रवौ पत्नी च तत्पुत्रा लभेरन् धनभागिनः ।
 यासमाच्छादनं भद्रे ! स्वप्रयातुयेया धनम् ॥ ५९ ॥
 शैवाद्वाहं प्रकुर्वन्तीं शैवभर्तैव पालयेत् ।
 सौम्याश्चेन्नाधिकारोऽस्याः पित्रादीनां धने प्रिये ॥ ६० ॥

मातामहकुलयातस्य द्रव्यस्याध-जड्जक्रमेणैव पुरुषाश्रयत्वं तदसत्वे
 नार्थाश्रयत्वं च स्यादित्याह मातानहेत्यादिना । मातामहगतं माता-
 महं प्राप्तं वित्तं धनं मातुलैस्तत्सुतादिभिर्मातुलपुत्रादिभिश्चाध-
 जड्जक्रमेण एवं पितृकुले इव पुनासं पुरुषं तदभावे स्त्रियमाश्रयेत्
 सेवेत् ॥ ५७ ॥

अथ प्रेतपुरुषस्य ब्राह्मण्यार्थायाः कन्ये मातापित्रोः सपिण्डे वा
 स्थिते शैवोपुत्रस्य तद्विभवभागित्वं नेत्याह ब्राह्मण्ये इत्यादिना ।
 ब्राह्मण्ये ब्राह्मणा भाव्याया वंशे विद्यमाने पित्रोर्मातुः पितुश्च
 सापिण्डने सपिण्डे वा स्थिते सति शैवी तनयः शैव्याभाव्यायाः पुत्रो
 मृतस्य पितुर्द्वायभाग् न भवेत्, किन्तु विद्यमानयोस्तयोरेव क्रमतः
 तद्वायभागित्वमित्यर्थः । एतेन ब्राह्मण्यस्य मातापित्रोः सपिण्डस्य
 चाभावे शैवीतनयस्यैव मृतजनकदायभागित्वमिति ध्वनितम् ॥ ५८ ॥

ननु ब्राह्मण्यस्यैव पित्रोः सपिण्डस्य वा वर्त्तमानत्वे शैवोपुत्राणां
 मृतपितृदायभागित्वाभावे कषसद्वरभरणादिनिर्वाहस्तत्वाह शैवीत्या-
 दिना । हे भद्रे ! स्वः प्रयातुः स्वर्गतस्य पुत्रः शैवी पत्नी तत्पुत्राः
 शैव्यास्तनयाश्च तस्य धनभागिनः पुरुषाद्याया धनं यथा विभवं यासमा-
 छादनं च लभेरन् प्राप्नुयुः ॥ ५९ ॥

ननु शैवसुद्वाहं कुर्वती नारी पित्वादिभिः पालनीया भवेच्छैवेन
 भर्त्रा पत्न्याश्चाद्यामाह शैवोद्वाहमित्यादिना । हे प्रिये ! अतोऽस्याः

अतः सत्कुलजां कन्यां शैवैरुद्वाहयन् पिता ।

क्रोधाद्वा लोभतो वापि स भवेन्नोकगर्हितः ॥ ६१ ॥

शैवी तदन्वयाभावे सोदको ब्रह्मदो नृपः ।

हरेयुः क्रमतो वित्तं स्रुतस्य शिवशासनात् ॥ ६२ ॥

पिण्डदात् सप्तपुरुषाः सपिण्डाः कथिताः प्रिये ! ।

सोदका दशमान्ताः स्युस्ततः केवलगोत्रजाः ॥ ६३ ॥

शैव्याः स्त्रियाः पितादीनां बनेऽधिकारो नास्त्यतः शैवोद्वाहं प्रकुर्वन्तीं
तां वेद्यदि सौम्यासव्यभिचारिणीं जानीयात्तदा शैवभर्तृव पांलयेत्
रक्षेत् । जानीयादिति त्वध्याहारलभ्यम् । प्रकुर्वन्तोमित्यत्र सुभागमः
त्वर्गः ॥ ६० ॥

अथ शैवेन विधिना सत्कुलजां कन्यामुद्वाहयतो जनकस्य लोक-
निन्द्यत्वं दर्शयितुमाह अत इत्यादिना । अतो ब्राह्मणान्वये मातापितोः
सपिण्डे वा स्थिते भर्तृद्रव्ये स्वपित्वादिद्रव्ये चाधिकारस्याभावा-
ज्जतोः क्रोधाद्वा लोभतो वापि शैवैर्विधिभिः सत्कुलजां सप्तशजातां
कन्यामुद्वाहयन् यः स पिता लोकगर्हितो लोकनिन्दितो भवेत् ॥ ६१ ॥

पुत्रादिशैवीयन्ततिपर्यन्तरहितस्य प्राप्तपञ्चत्वस्य पुरुषस्य स्थावरा-
दिसकलद्रव्येषु सोदकस्य वेदाध्यापकगुरोर्नरपतेश्च क्रमतोऽधिकारित्वम-
स्तीत्याह शैवीत्यादिना । शैवी तदन्वयाभावे सति सोदको ब्रह्मदो
वेदाध्यापकः गुरुः ऋषो राजा च स्रुतस्य वित्तं धनं शिवशासनात्
शिवज्ञातः क्रमतो हरेयुः यथा शैवी तदन्वयाऽसत्वे प्रथमतः सोदको
स्रुतस्य वित्तं हरेत्, तदभावे वेदाध्यापकः तदसत्वे तु राजा
वेति ॥ ६२ ॥

ननु केषां सपिण्डत्वं केषां सोदकत्वं केवलगोत्रजत्वं च केषा-
मत आह पिण्डादित्यादिना । हे प्रिये ! पिण्डदात् पिण्डदातारं
पुरुषमारभ्य सप्तपुरुषाः सपिण्डाः कथिताः तत ऊर्ध्वं दशमान्ताः

विभक्तं द्रविणं यच्च संसृष्टं स्वेच्छया तु चेत् ।
 अविभक्तविधानेन भजेरंस्तद्धनं पुनः ॥ ६४ ॥
 अविभक्ते विभक्ते वा यस्य यादृग्विभागिता ।
 मृतेऽपि तस्य दायादास्तादृग्विभवभगिनः ॥ ६५ ॥
 ये यस्य धनहर्त्तारो भवेयुर्जीविनावधि ।
 दद्युः पिण्डं तएवास्य शैवभार्यासु विना ॥ ६६ ॥
 लोकेऽस्मिन् जन्मसम्बन्धाद् यथाशौचं विधीयते ।
 धनभागित्वसम्बन्धात् विरात्रं विहितं तथा ॥ ६७ ॥

दशमपुरुषान्ताः सोदकाः स्युः ततः परं केवलगोत्रजा भवेयुः ।
 पिण्डदादिति ल्यब्लोपे कर्मेणीति कर्माणि पञ्चमी ॥ ६२ ॥

विभक्तस्य पञ्चात् स्वेच्छया संसृष्टस्य द्रव्यस्याविभक्तविधानेभ्यः
 पुनर्विभागमाह विभक्तमित्यादिना । चेद्यदि विभक्तं यत् द्रविणं
 द्रव्यं स्वेच्छया संसृष्टं मिश्रीकृतं स्यात्तदा तद्धनं पुनरविभक्तविधानेन
 दायादा भजेरन् ॥ ६४ ॥

जीवतो यस्य पुरुषस्य विभक्ताऽविभक्ताश्चिद्व्येषु येषां यादृ-
 ग्विभागित्वं तस्य मरणेऽपि तत्र तेषां तादृग्विभागित्वं स्यादेवेत्याह
 अविभक्ते इत्यादिना । यस्य पुरुषस्याविभक्ते विभक्ते वा द्रव्ये येषां
 दायादानां यादृग्विभागिता स्यात्तस्य पुंसो मृतेऽपि मरणेऽपि ते
 दायादास्तादृग्विभवभागिनो भवेयुः ॥ ६५ ॥

प्रणीतस्य यस्य पुंसो द्रविणं ये लभेरंस्तस्यै यावज्जीवनं
 तएव पिण्डं ददेरन्नित्याह ये इत्यादिना । ये पुमांसो यस्य पुंसो
 धनहर्त्तारो भवेयुस्तएव जीविनावधि जीवनपर्यन्तस्य पुरुषस्य पिण्डं
 दद्युः परन्तु शैवभार्यासु विना तस्य तत्पिण्डदानेऽधिकारो
 नास्तीत्यर्थः । शैवभार्यास्तुतमिति शैव्यास्तद्गृहितादीनां बोधव्य-
 षन् ॥ ६६ ॥

यथा जन्मसम्बन्धात् सर्वेषां वान्धवानां मरणजनननिमित्तकम-

पूर्णेऽग्नौचेऽथवाऽपूर्णे तत्कालाभ्यन्तरे श्रुते ।
 अवगाच्छेपदिवसैर्विष्णुहेऽयुर्विजादयः ॥ ६८ ॥
 कालातीते तु विज्ञाते खण्डेऽग्नौचं न विद्यते ।
 पूर्णे त्रिरात्रं विहितं न चेत्संवत्सरात् परम् ॥ ६९ ॥
 वर्षातीतेऽपि चेन्मातुः पितुर्वा मरणश्रुती ।
 त्रिरात्रमशुचिः पुच्छतया भर्तुः पतिव्रता ॥ ७० ॥

शौचं जायते एवं धनभागित्वसम्बन्धाद्गणहारिणामपि त्रिरात्रमशौचं
 स्यादित्याह लोके इत्यादिना । जन्मसम्बन्धाद्यथास्मिंस्लोके जने
 मरणजनननिमित्तकमशौचं विधीयते तथा धनभागित्वसम्बन्धाद्गण-
 हर्तार्यपि त्रिरात्रमशौचं विहितम् । लोकः खण्डुवने जने इत्य-
 मरः ॥ ६७ ॥

नत्वशौचकालाभ्यन्तर एव पूर्णं खण्डं वाऽग्नौचं शृण्वतामपर-
 देशस्थानां ब्राह्मणादीनामशौचमवगासरादवगिष्टैरेवाभौचवासरै-
 र्विशुद्धिः स्यात्तद्वासरमारव्याप्यैर्वा दण्डादिभिरित्यागङ्गायाभाह
 पूर्णं इत्यादिना । पूर्णेऽग्नौचेऽथवाऽपूर्णे खण्डेऽग्नौचे तत्कालाभ्यन्त-
 रेऽग्नौचकालमध्ये श्रुते सति अवगाढशौचमवगाढवसाच्छेपदिवसै-
 रवगिष्टैर्गोरात्रैर्विजादयो ब्राह्मणादयो विशुध्युः श्रूयतेऽस्मिन्निति
 अवश्यं तस्मात् । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे त्युट् ॥ ६८ ॥

नत्वशौचकालव्यपगमे सति संवत्सराभ्यन्तर एव ज्ञातिमरणं
 शृण्वन्तो ब्राह्मणादयः कियद्गिरहोरात्रैर्विशुध्युः सत आह काला-
 तीते इत्यादिना । कालातीते त्वशौचकालातिक्रमणे तु खण्डेऽग्नौचे
 विज्ञाते सत्यशौचं न विद्यते चेद्यदि संवत्सराद्वर्षात् परमूर्द्धदिनादिक-
 सतीतं न भवेत्तदा ज्ञातीतेऽप्यशौचकाले पूर्णेऽग्नौचे विज्ञाते सति त्रिरात्र-
 मशौचं विहितम् । कान्त्यानीतं कालातीतमिति षष्ठीति सूत्रेण
 षष्ठीतत्पुरुषः । अतीतमित्यन्तर्वादिणो भावे ज्ञाः । नाशौचं प्रसव-
 स्यात्त व्यतीतेषु दिनेष्वपीति देवरावचनात् मरणविषयकमिदं
 वचनम् ॥ ६९ ॥

अशौचाभ्यन्तरे यस्मिन्नशौचान्तरमापतेत् ।

गुर्वशौचेन मर्त्यानां शुद्धिस्तत्र विधीयते ॥ ७१ ॥

अशौचानां गुरुत्वञ्च कालव्यापित्वगौरवात् ।

व्याप्यव्यापकयोर्मध्ये गरीयो व्यापकं स्मृतम् ॥ ७२ ॥

यद्यशौचान्तदिवसे पतेदपरस्तकञ् ।

पूर्वाशौचेन शुद्धिः स्यादद्यवृद्ध्या दिनद्वयम् ॥ ७३ ॥

संवत्सरे व्यतीतेऽपि मातापितृर्क्षरणं शृण्वतः पुत्रश्च स्वामिनो
मरणं शृण्वत्याः पतिव्रतायाश्च त्रिरात्रमशौचं स्वादिद्याह वर्णातीते-
ऽपीत्यादिना । वर्णातीतेऽपि संवत्सरातिश्रान्तेऽप्येव चेद्यदि मातुः
पितृर्क्षा मरणश्रुतिः स्यात्तदा तयोर्क्षरणश्रुतौ मर्त्यां पुत्रः त्रिरात्र-
मशुचिः स्यात् तथा भर्तुः स्वामिनो मरणश्रुतौ पतिव्रता स्त्री त्रिरात्र-
मशुचिः स्यात् ॥ ७० ॥

एकस्मिन्शौचे सति तच्छेषवासराऽसमाप्तावेव विषमकालव्यापका-
शौचान्तरनिपाते सत्यधिकदिनव्यापकेनाशौचेन मर्त्यानां शुद्धिः
स्यादित्याह अशौचाभ्यन्तर इत्यादिना । यस्मिन्शौचे सत्यशौचाभ्यन्तरे-
ऽशौचमध्येऽशौचान्तरं विषमकालव्यापकमपरमशौचमापतेदागच्छेत्त-
स्मिन्शौचे जाते सति गुर्वशौचेनाधिकदिनव्यापकेनाशौचेनापगतेन
मर्त्यानां शुद्धिर्विधीयते ॥ ७१ ॥

अथाशौचानां गुरुत्वं निरूपयति अशौचानामित्यादिना । काल-
व्यापित्वगौरवात् कालव्यापकत्वे गुरुत्वाच्चेतोरशौचानां गुरुत्वं भवेत्,
अधिककालव्यापकत्वादशौचानां गुरुत्वमत्यकालव्यापकत्वाच्च लघुत्व-
मित्यर्थः । व्याप्यव्यापकयोरशौचयोर्मध्ये व्यापकमशौचं गरीयो गुरु-
तरं स्मृतम् ॥ ७२ ॥

गन्धशौचान्तिनेऽप्रस्निग्धशौचे सति ते, पूर्वाशौचेनैव शुद्धिः
स्यात् पराशौचेन नेत्याशङ्कायामाह यदीत्यादिना । अशौचान्तदिवसे

तावत् पितृकुलाशौचं यावन्नोद्बन्धनं स्त्रियाः ।

जाते परिणये पितृभृतौ त्रहसुदाहृतम् ॥ ७४ ॥

विवाहानन्तरं नारी पतिगोत्रेण गोत्रिणी ।

तथा गृहीतगोत्रेण दत्तपुत्रस्य गोत्रिता ॥ ७५ ॥

सुतमादाय सम्भृत्या जनन्या जनकस्य च ।

जननाशौचस्यान्तिसेऽङ्गोरात्रं यद्यपरस्मृतकं तदन्यजननमिदमिदं-
स्वराष्ट्राशौचं पतेत्तदा पत्नीः शैवेनैव व्यग्नेन शुद्धिः स्यात् । यदि त्वशौ-
चान्तिदिवसे पूर्णाशौचान्तरोपनिषाते सद्यश्चिर्भवेत् तदाद्यदृष्ट्या
पूर्णाशौचान्तदिवसावधिकं दिनदयमशौचं स्यात् स्त्रियन्ति तं गृहक-
स्याभ्युपसृज्यम् । तत्राभ्युपेयवगन्तव्यम् ॥ ७३ ॥

ननु स्त्री तातकुल एवशौचे सत्यशौचं भवेत्कृत्स्न एव वा किञ्च-
भयत्वापीत्याशङ्क्यामाह तावदित्यादिना । यावदुपलक्ष्यसुदाहो न
भवेत्तावत्कालपर्यन्तं स्त्रियाः पितृकुलाशौचं पितृकुलसम्बन्धशौचं
स्यात्, एतेन विवाहात् परतो भर्तृकुलसम्बन्धेन स्त्रियाः शौचं भवे-
दिति सूचितम् । नन्दोद्वाहादूर्ध्वसुत्पादकयोस्मात्तापितोरपि गृही-
तार्थाः शौचं न स्यादन् आह जाते इत्यादिना । परिणये विवाहे
जाते सत्यपि पितृभृतौ मातुः पितृस्य मरणे सति स्त्रियाः त्रहं
त्रिदिनमशौचमुदाहृतम् ॥ ७४ ॥

ननु वैवाहिकसम्बन्धजननसम्बन्धय बन्धनरत्ययोऽतत्वात्तार्थाः
पितृकुल एवशौचे सत्यशौचं युक्तं न तु पतिकुलाशौचे सतीत्यत आह
विवाहान्तरमित्यादिना । विवाहान्तरमुदाहृतं परतो नारी स्त्री
पतिगोत्रेण गोत्रिणी स्यात् । विवाहादूर्ध्वं पितृगोत्राद्विभूतत्वात्-
त्वाशौचे सति स्त्रियाः शौचं न स्यादिति भावः । ननु दत्तपुत्रस्य
जनकगोत्रेण गोत्रवत्समादातगोत्रेण वेत सन्देहं निराकुर्वन्नाह
तद्येतादिना । तथा तेन प्रकारेण दत्तपुत्रस्य गृहीतगोत्रेण गोत्रिता
गोत्रवत्ता स्यात् ॥ ७५ ॥

स्वगोत्रनामान्युल्लिख्य संस्तुर्यात् स्वजनैः सह ॥ ७६॥
 औरसेऽपि यथा पित्रोर्धने पिण्डेऽधिकारिता ।
 आदात्रोर्दत्तके तद्व्यतोऽस्य पितरौ हि तौ ॥ ७७॥
 आपञ्चाब्दं शिशुं गृह्णन् सवर्णात् परिपालयेत् ।
 पञ्चवर्षाधिको बालो दत्तको न प्रशस्यते ॥ ७८॥
 भ्रातृपुत्रोऽपि दत्तश्चेद् गृहीतैव भवेत् पिता ।
 उत्पादकः पितृव्यः स्यात् सर्वकर्मसु कालिके ! ॥ ७९॥

इदानीं मातापितोः सम्प्रत्या पुत्रमादाय गृहीत्वा स्वगोत्रनामा-
 न्युच्चार्य तत्संस्कारो विधेय इत्याह सुतमित्यादिना । जनन्या जन-
 यित्या जनकस्योत्पादकस्य च सम्प्रत्या सुतं तत्पुत्रमादाय गृहीत्वा
 स्वगोत्रनामान्युल्लिख्यात्मगोत्रनामध्यान्युच्चार्य यहीता स्वजनैर्वा-
 न्ववैः सह संस्तुर्यात् ॥ ७६ ॥

आदात्रोर्मातापित्रोर्धने पिण्डे च दत्तकपुत्रस्य सदृष्टान्तमधि-
 कारित्वाह औरसेऽपीत्यादिना । अपिशब्दः पिण्डेन योजनीयः ।
 पित्रोर्धने पिण्डेऽपि यथौरसे पुत्रेऽधिकारिता वर्तते तद्वादादत्रोरपि
 धने पिण्डे च दत्तकेऽधिकारिता स्यात् । दत्तकस्यादात्रोः पिण्डादा-
 वधिकारे हेतुं दर्शयन्नाह यत इत्यादिना । यतोऽस्य दत्तकस्य तावा-
 दातारौ हीति निश्चितौ पितरौ स्यातामतस्तन्नपिण्डयोस्तस्याधिका-
 रितेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

ननु कियद्वायनो बालो दत्तकः प्रशस्तोऽत आह आपञ्चाब्दसि-
 त्यादिना । सवर्णात् समानवर्णादापञ्चाब्दं पञ्चाब्दपर्यन्तं शिशुं बालं
 गृह्णन् ब्राह्मणादिः परिपालयेद्भवेत् पञ्चाब्दा वर्षाणि यस्य सपञ्चा-
 ब्दस्तस्मादा इत्यापञ्चाब्दम् । आङ्गुर्यादाभिविध्योरित्यवयवीभावः ।
 पञ्चवर्षाधिको यो बालो असौ दत्तको न प्रशस्यते ॥ ७८ ॥

दत्तस्य भ्रातृपुत्रस्याप्यादाता तत्पितृव्य एव पिता स्यात्तस्मिन्-
 कस्तु तत्पितृव्यः स्यादित्याह भ्रातृपुत्रोऽपीत्यादिना । हे कालिके !

यो यस्य धनहर्त्ता स्यात् स तद्वर्माणि पालयेत् ।

सरचेन्नियमान् तस्य तद्वन्धून् परितोषयेत् ॥ ८० ॥

कानीना गोलकाः कुण्डाः अतिपातकिनश्च ये ।

नाशौचं मरणे तेषां नैव दायाधिकारिता ॥ ८१ ॥

लिङ्गच्छेदे दमो येषां यासां नासानिकृन्तनम् ।

महापातकिनाञ्चापि मृतौ नाशौचमाचरेत् ॥ ८२ ॥

नृणामुद्देशेहीनानां परिवारान् धनान्यपि ।

पालयेद्रक्षयेद्राजा यावद्दहादश्वत्सरम् ॥ ८३ ॥

वेद्यदि भ्रातृपुत्रोऽपि दंतो भवेत्तदा सर्वेषु कर्मसु सहीतैव तस्य
पित्ता भवेत् उत्पादको जनकस्तु तस्य पितृव्यः स्यात् ॥ ७९ ॥

धनहर्त्तारिणं पुरुषेण धनस्वामिनो धर्मां नियमाश्च संरक्षणी-
वास्तद्वाम्बाश्च सन्तोषणीया इत्याह यद्व्यादिना । यः पुमान् यस्य
पुत्रो धनहर्त्ता स्यात् स तस्य धर्माणि पालयेत् तस्य नियमांश्च संरक्षेत्
तस्य बन्धूनापि परितोषयेत् ॥ ८० ॥

कानीनगोलकादीनां दायाधिकारित्वं तेषां मरणेऽशौचं च
नेत्याह कानीना इत्यादिना । ये कानीनाः पितृवैश्यन्यप्रकाशं कन्य-
योत्पादिताः ये च गोलका मृते भर्त्तरि जाराज्जाताः ये च कुण्डः
जोषत्वैव पत्नौ जारजाः ये चोक्तलक्षणा अतिपातकिनस्तेषां मरणे-
ऽशौचं न स्यात् तेषां दायाधिकारिता च नैव स्यात् । अमृते जारजः
कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः इत्यमरः ॥ ८१ ॥

नासाकर्त्तनदण्डकापराधकर्त्रीणां स्त्रीणां लिङ्गच्छेदनदण्डका-
पराधकारिण्यं महापातकिनाञ्च पुंसामपि मृतावशौचं नाचरणी-
यमित्याह लिङ्गच्छेदन इत्यादिना । येषां पुरुषाणां लिङ्गच्छेदः शिश्न-
कर्त्तनं दमो दण्डो विहितस्तेषां यासां नासानिकृन्तनं नासिकार्त्तनं
दण्डस्तासां स्त्रीणां महापातकिनां ब्रह्मघातकादीनाञ्चापि मृतौ
मरणेऽशौचं नाचरेन्न कुर्यात् ॥ ८२ ॥

द्वादशाब्दे गते तेषां दर्भदेहान् विदाहयेत् ।
 त्विरात्वान्ते तत्सुताद्यैः प्रेतत्वं परिमोचयेत् ॥ ८४ ॥
 ततस्तत् परिवारेभ्यः पुत्रादिक्रमतो धनम् ।
 विभज्य नृपतिर्द्वादन्यथा पातकी भवेत् ॥ ८५ ॥
 न कोऽपि रक्षिता यस्य दीनस्यापङ्गतस्य च ।
 तस्यैव नृपतिः पाता यतो भूपः प्रजाप्रभुः ॥ ८६ ॥
 यद्यागच्छेदनुद्दिष्टो विभागान्तेऽपि कालिके ! ।

अनुद्दिष्टानां मनुष्याणां परिवारान् धनानि च द्वादशवर्षपर्यन्तं
 राज्ञा रक्षितव्यानीत्याह नृणामित्यादिना । अद्देशहीनानामनुद्दि-
 ष्टानां नृणां मनुष्याणां परिवारान् यावद् द्वादशवत्सरं द्वादशवर्ष-
 पर्यन्तं राजा पालयेत्, तेषां धनान्यपि स एव रक्षयेत् ॥ ८३ ॥

द्वादशवर्षादूर्ध्वमनुद्दिष्टानां पुंसां कुशमयानि शरीराणि राज्ञा
 तत्पुत्रादिभिर्दोहयितव्यानि त्विरात्वान्ते तेषां प्रेतत्वञ्च मोचयितव्यमि-
 त्याह द्वादशाब्दे इत्यादिना । द्वादशाब्दे द्वादशवर्षे गते याते सति
 तेषां अद्देशहीनानां नृणां दर्भदेहान् कुशशरीराणि राजा तत्सुताद्यै-
 रनुद्दिष्टानां पुत्रादिभिर्विदाहयेत्, त्विरात्वान्ते तेषां प्रेतत्वञ्च तैरेव
 परिमोचयेत् ॥ ८४ ॥

ततः परसुद्देशरक्षितजनस्वामिकं द्रव्यं विभज्य पुत्रादिक्रमत-
 स्तत्परिवारेभ्यो नृपतिर्द्वादत् । नन्वेवमकुर्वतो नरपतेः को दोषो-
 ऽत आह अन्यथेति । अन्यथा एतदकुर्वन्नृपतिः पातकी भवेत् ॥ ८५ ॥

विपत्तिं प्राप्नोऽनन्यरक्षको सत्यो राज्ञैव पालनीय इत्याह न
 कोऽपीत्यादिना । आपङ्गतस्य विपत्तिं प्राप्नस्य दीनस्य दरिद्रस्य यस्य
 पुंसः कोऽपि रक्षिता न विद्यते तस्य नृपतिरेव पाता रक्षकः स्यात्,
 यतो भूप एव प्रजानां प्रभुः स्वामी भवेत् । निस्सु दुर्विधो दीनो
 दरिद्रो दुर्गतोऽपि स इत्यमरः ॥ ८६ ॥

तस्यैव दाराः पुत्राश्च धनं तस्यैव नान्यथा ॥ ८७ ॥

न समर्थः पुमान् दातुं पैटकं स्थावरञ्च यत् ।

स्वजनायाथवान्यस्मै दायादानुमतिं विना ॥ ८८ ॥

यत्तु स्त्रोपार्जितं रिक्तं स्थावरं स्थावरेतरम् ।

अस्थावरं पैटकं च स्वेच्छया दातुमर्हति ॥ ८९ ॥

स्थिते पुत्रेऽथवा पत्न्यां कन्यायां तत्सुतेऽपि वा ।

जनके च जनन्यां वा भ्रातर्यैव स्वसर्थ्यपि ॥ ९० ॥

द्रव्यविभागान्तेऽप्यागतस्यानुद्दिष्टस्यैव पत्न्यादयो भवेयुरित्याह
यदीत्यादिना । हे कालिके ! विभागान्तेऽप्यनुद्दिष्टो जनो यद्याग-
च्छेत् तदा तस्यैव दारा भार्यापुत्राश्च तस्यैव धनमपि तस्यैव एतत्
सर्वमन्यथा न भवेत् ॥ ८७ ॥

अंशिकानामननुमतौ पितृस्वामिकस्यावरद्रव्यं कस्मैचिदपि दातुं
न कोऽपि शक्नुयादित्याह न समर्थ इत्यादिना । नगस्यावरं वेत्यत्रा-
वधारणार्थकञ्च शब्दः पैटकस्यावराभ्यां द्वाभ्यामपि सम्बध्यते तदाय-
मर्थः । दायादानुमतिं विना अंशिकानामनुमतेरभावे पैटकमेव
स्थावरमेव यत् द्रव्यं तत् स्वजनायान्यस्मै वा दातुं पुमान् समर्थः
शक्नो न भवेत् । अन्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये विनियोगे तल्ल्यथो-
गितावधारणहेतुषु पादस्य पूर्णेऽप्युक्तं न वस्तुस्थितौ चाव्ययम् ॥ ८८ ॥

पैटकं स्थावरञ्च यदित्यनेन स्त्रोपार्जितस्यावराद्यखिलद्रव्यखल-
व्यस्य पैटकस्य च जङ्गमद्रव्यस्य स्वच्छन्दं दानं कुर्यादिति सूचितं,
तदेव पुनर्बिस्मययितुमाह यत्पित्यादिना । यत्तु स्त्रोपार्जितं स्थावरं
स्थावरेतरं जङ्गमं च रिक्तं धनं यच्च लब्धं पैटकं पितृसम्बन्धस्यावरं
जङ्गमं धनं तत्तु स्वेच्छया दातुमर्हति ॥ ८९ ॥

अतिसङ्क्षिप्ततरपुत्राद्यननुमतावप्यात्मोपार्जितस्यावरादिसकल-द्र-
व्यं पैटृकञ्चास्थावरधनं दातुं पुमान् समर्थो भवेदित्याह स्थित
इत्यादिना—क्षमो भवेदित्यन्तेन श्लोकद्वयेन । पुत्रे आत्मजेऽपि स्थिते

स्वार्जितं स्थावरधनमस्थावरधनञ्च यत् ।

अस्थावरं पैटकञ्च दातुं सर्व्वं क्षमो भवेत् ॥ ८१ ॥

धनमेवं विधानेन दत्तं वा धर्मसात्कृतम् ।

पुंसा तदन्यथा कर्त्तुं पुत्राद्यैर्नैव शक्यते ॥ ८२ ॥

धर्मार्थं स्थापितं रिक्तं दाता रक्षितुमर्हसि ।

न प्रभुः पुनरादातुं धर्मो ह्यस्य यतः प्रभुः ॥ ८३ ॥

मूलं वा तदुपस्वत्वं यथासङ्कल्पमस्त्विके ! ।

स्वयं वा तत्प्रतिनिधिर्धर्मार्थं विनियोजयेत् ॥ ८४ ॥

सति पत्न्यां भार्यायामथवा कन्यायां दुहितरि स्थितायां तत्सुते कन्यापुत्रे वा जनके पितरि वा स्थिते जनन्यां मातरि स्थितायामेव भ्रातरि सोदरे स्थिते स्वसूर्यपि भगिन्यामपि स्थितायां स्वार्जितमात्मोपार्जितं यत् स्थावरं धनं यज्ञास्थावरधनं जङ्गम-द्रव्यं यच्च पैतृकमप्यस्थावरं धनं तत् सर्व्वं दातुं पुमान् क्षमः समर्थो भवेत् ॥ ८० । ८१ ॥

शङ्करोक्तेन विधानेन पुरुषेण दत्तं धर्मार्थं स्थापितं च द्रव्यं तत् पुत्रादिभिर्नैवान्यथा कर्त्तुं शक्यमित्याह धर्ममित्यादिना । पुंसा पुरुषेणैवं विधानेन शिवोक्तेनैतादृशेन विधिना यत् धनं दत्तं यद्वा धर्मसात्कृतं धर्माधीनं कृतं धर्मार्थं स्थापितमिति यावत् तत् धनं पुत्राद्यैरन्यथा कर्त्तुं नैव शक्यते ॥ ८२ ॥

धर्मार्थं स्थापितद्रव्यस्य धर्मस्वामिकत्वाद्दातुः पुनरप्याहृतं तद्रव्यत्वञ्चाह धर्मार्थमित्यादिना । धर्मार्थं स्थापितं यद्विक्तं धनं तद्रक्षितुं दातार्हति तत् धनं पुनरादातुं मर्हति दाता न प्रभुरधिपः यतोऽस्य धनस्य हीति निश्चितो धर्मः प्रभुः स्वामी ॥ ८३ ॥

मूलधनं तदुपस्वत्वं वात्मनात्मप्रतिनिधिना वा यथासङ्कल्पं धर्मार्थं विनियोजयितव्यमित्याह मूलमित्यादिना । हे अस्त्विके ! यथासङ्कल्पं सङ्कल्पमनतिक्रम्य मूलं वा धनं तदुपस्वत्वं वा तत्प्रति-

स्वोपार्जितधनस्याङ्गं दायादायापि चेत् धनी ।

दद्यात् स्नेहेन तच्चान्यो नान्यथा कर्तुं मर्हति ॥ ८५ ॥

यदि स्वोपार्जितस्याङ्गमेकस्मै धनहारिणाम् ।

ददात्यन्यैश्च दायादैः प्रतिरोद्धुं न शक्यते ॥ ८६ ॥

एकेन पितृवित्तेन यत्र वित्तमुपार्जितम् ।

पितॄन्ने सभांशा दायादा न लाभार्हा विनार्जकम् ॥ ८७ ॥

पैतृकाणि च वित्तानि नष्टेऽप्युद्धारयेत्तु यः ।

निधिरात्मनः प्रतिनिधिर्वा धर्मार्थं विनि-योजयेत् सुखसाभावे
तत्सदृशो य उपादोयते स प्रतिनिधिः ॥ ८४ ॥

ननुपार्जकजनेन प्रेमतो दायहारिणेऽपि दत्तं स्वोपार्जितद्रव्य-
स्याङ्गमन्यः पुमानन्यथा कर्तुं मर्हति न वेत्यत आह स्वोपार्जितधनस्ने-
ह्यादिना । धनी पुमांश्चेद्यदि स्नेहेन प्रेम्णा स्वोपार्जितधनस्याङ्गं
दायादायापि धनहारिणेऽपि दद्यात्तदान्यो जनस्तत्स्नेहेन स्वोपा-
र्जितधनाङ्गमन्यथा कर्तुं नार्हति न योग्यो भवति । इतोऽनन्तरं वक्ष्य-
माणस्य वचनस्य बह्वंशिविषयत्वात् द्वयंशिविषयकमिदं वचनम् ॥ ८५ ॥

ननु बह्वङ्गां दायादानामेकस्मै दीयमानं स्वोपार्जितधनस्याङ्ग-
मन्यं दायादाः प्रतिरोद्धुं शक्नुवन्ति न वेत्यत आह यदीत्यादिना ।
यद्यर्जको धनहारिणां दायादानां मध्ये एकस्मै धनहारिणे स्वोपा-
र्जितस्य द्रव्यस्याङ्गं ददाति तदान्यैर्दायादैः प्रतिरोद्धुं वारयितुं न
शक्यते ॥ ८६ ॥

ननु पैतृकद्रविणेनोपार्जिते वित्ते सर्वे दायादा भागार्हा भवे-
युर्न वेत्याशङ्क्यायामाह एकेनेत्यादिना । यत्नं येषु दायादेषु मध्ये
येनैकेन दायादेन येन पितृवित्तेन पैतृकेण धनेन वित्तं धनमुपा-
र्जितं ते सर्वे दायादास्तस्मिन् पितॄन्ने पैतृके वित्ते सभांशाः समभा-
गिनः स्युः तन्मार्जकं विना लाभार्हास्तु न स्युः किन्त्वर्जक एवैको
न लाभार्जक इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

दायादानां तद्धनेभ्य उद्धर्ता द्वयं शमर्हति ॥६८॥
 पुण्यं वित्तं च विद्या च नाश्रयेद्दशरीरिणम् ।
 शरीरन्तु पितुर्यस्मात् किन्न स्यात् पैटकं वसु ॥६९॥
 पृथगन्नैः पृथग्वित्तैस्मनुजैर्यदुपार्जितम् ।
 सर्वं तत् पितृसंक्रान्तं तदा स्त्रोपार्जितं कुतः ॥१००॥
 अतो महेशि ! स्वायासैर्येन यत् धनमर्जितम् ।
 स्त्रोपार्जितं तदेव स्यात् स तत्स्वामी न चापरः ॥१०१॥

विनष्टानि पैटकाणि द्रव्यं यद्युद्धरतो जनस्य तत्र भागद्वयद्वा-
 रित्वमन्वेषान्तु समभागित्वमित्याह पैटकाणीत्यादिना । दायादानां
 मध्ये यस्तु दायादो नष्टोऽपि नाशोऽपि सति पैटकाणि वित्तान्युद्धा-
 रयेत् स उद्धर्ता तद्धनेभ्यो द्वयं भागद्वयमर्हति अन्ये तु समभागं
 लभन्त इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

वपुषः पैटकत्वेन वपुष्मदास्त्रितानां विद्यावित्तादीनामपि पैटक-
 त्वमन्वात् पृथगन्नद्रव्यैरपि मनुष्यैस्त्रैरेवोपार्जितानां सर्वेषां धनानां
 पितृसम्बन्धिता न यायात् स्त्रोपार्जितत्वं न सिद्धेदतो निजायासै-
 रर्जितानां सकलद्रव्याणां स्त्रोपार्जितत्वमर्जकमात्रस्वामिकत्वञ्च ज्ञातव्य-
 मित्येतदेवाह पुण्यमित्यादिना न चापरः इत्यन्तेन स्त्रोक्तवयेण ।
 यस्माद्धेतोः पुण्यं धर्मं वित्तं धनं च विद्या शास्त्रादितत्त्वज्ञानं
 चाशरीरिणमदेहिनं नाश्रयेद्भावस्त्वैव, किन्तु शरीरिणमेवाश्रयेत्
 शरीरन्तु पितुः पितृसम्बन्धि भवति । अतः किं वसु धनं पैटकं
 पितृसम्बन्धि न भवेदपि तु सर्वं वसु पैटकमेव स्यात् ॥ ६९ ॥
 पृथगन्नैरिति । अतः पृथगन्नैर्विभिन्नभक्तैः पृथग्वित्तैर्विभिन्नधनै-
 रपि मनुजैर्मनुष्यैर्यदुपार्जितं तत्सर्वं पितृसंक्रान्तं पितृसम्बद्धं
 जातं तदा स्त्रोपार्जितं धनं कुतो भवेत्, धनस्य स्त्रोपार्जितत्वं न
 सिद्धेदित्यर्थः ॥ १०० ॥

अत इति । हे महेशि ! अतो हेतोः स्वायासैरात्मपरिश्रमैर्येन

• मातरं पितरं देवि ! गुरुं चैव पितामहान् ।
 मातामहान् करेणापि प्रहरन्नैव दायभाक् ॥ १०२ ॥
 निम्नन्नन्यानापि प्राणैर्न तेषां धनमाप्नुयात् ।
 हतानामन्यदायादा भवेयुर्धनभागिनः ॥ १०३ ॥
 नपुंसकाः पङ्कवश्च यासाच्छादनमम्बिके ! ।
 यावज्जीवनमर्हन्ति न ते स्युर्दायभागिनः ॥ १०४ ॥
 सस्वामिकं प्राप्तधनं पथि वा यत् कुत्रचित् ।
 नृपस्तत् स्वामिने प्राप्ता दापयेत् सुविचारयन् ॥ १०५ ॥

पृथगन्नादिनाऽपृथगन्नादिना वा पुंसा यत् धनमर्जितं तदेव धनं
 सोपार्जितं स्यात् । सोऽर्जक एव तत्स्वामी सोपार्जितस्य धनस्य
 प्रभुर्न चापरोऽर्जकभिन्नः स्वामी ॥ १०१ ॥

मातादीन् पाणिनापि प्रहरतो मानवस्य दायभागित्वं नैव स्यादि-
 त्याह मातरमित्यादिना । हे देवि ! मातरं जननीं पितरं जनकं
 गुरुं मन्त्रोपदेष्टारं बह्वचनस्य बह्वपलक्षकत्वात् पितामहान् पिता-
 महादीन् मातामहान्चापि मातामहादीनपि करेण पाणिनापि प्रह-
 रन्नरो दायभाङ्गैव भवेत् । अपि शब्देन दण्डादिना मातादीन् प्रहर-
 तस्तु सुतरामेव दायभागित्वं न भवेदिति सूचितम् ॥ १०२ ॥

मातादीनपि धनार्थं मारयतः पुरुषस्य हतस्वामिकद्वये
 निरंशकत्वमपरदायादानाञ्च समंशकत्वं स्यादित्याह निम्नन्नित्या-
 दिना । अन्येनानपि जनान् प्राणैर्निम्नन्मारयन्नरस्तेषां हतानां धनं
 नाप्नुयाच्च लभेत किन्तु हतानामन्ये हन्तुर्भिन्ना दायादा धनभागिनो
 भवेयुः ॥ १०३ ॥

अथाऽनृशानां पङ्कवस्त्वानां यावज्जीवनं यासाच्छादनभागित्वं
 स्यादित्याह नपुंसका इत्यादिना । हे अम्बिके ! जगज्जननि ! नपुं-
 सका पङ्कवश्च यावज्जीवनं जीवनपर्यन्तं केवलं यासाच्छादनमर्हन्ति ते
 दायभागिनो न स्युः ॥ १०४ ॥

अस्वामिकानां जीवानामस्वामिकधनस्य च ।

प्राप्ता तत्र भवेत् स्वामी दशमांशं नृपेऽर्पयेत् ॥ १०६ ॥

स्थावरं धनमन्यस्मै स्थिते सान्निध्यवर्त्तिनि ।

योग्ये क्रेतरि विक्रेतुं न शक्तः स्थावराधिपः ॥ १०७ ॥

सान्निध्यवर्त्तिनां ज्ञातिः सवर्णो वा विशिष्यते ।

तयोरभावे सुहृदो विक्रे त्रिच्छा गरीयसी ॥ १०८ ॥

नन्वध्वादौ लब्धस्य सस्वामिकद्रव्यस्य प्राप्तृजनगामित्वं स्यादात्म-
स्वामिगामित्वं वेत्यत आह सस्वामिकमित्यादिना । पृथि मार्गे यत्र
कुलविद्वा स्थाने सस्वामिकं प्राप्तं धनं सुविचारयन्तृपक्षत् स्वामिने
प्राप्तधनस्यापि पतये प्राप्तृा पुंसा दापयेत् ॥ १०५ ॥

नन्वस्वामिकाः प्राप्ता गवाश्वादयो जीवास्तादृशानि प्राप्तानि
धनानि च प्राप्तारं पुमांसं गच्छेयुर्वसुधाधिपं वेत्याशङ्कायामाह अस्वा-
मिकानामित्यादिना । अस्वामिकानां स्वामिरहितानां जीवानां गवा-
श्वादीनामस्वामिकस्य धनस्य च प्राप्ता जनस्तत्र तेषु प्राप्तेषु स्वामी भवेत्
तत्र च दशमंशं प्राप्ता नृपेऽर्पयेद्वात् । जीवानामिति धनस्येति च
कर्त्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी ॥ १०६ ॥

ननु स्थावरद्रव्यस्वामिना दूरस्थं योग्यसमीपस्थयोः क्रायकयोर्मध्ये
कतरस्मै स्थावरं धनं विक्रेतुं शक्यते तत्राह स्थावरमित्यादिना ।
सान्निध्यवर्त्तिनि समीपस्थायिनि योग्ये क्रयार्हे क्रेतरि क्रायके स्थिते
सत्यन्यस्मै दूरवर्त्तिने पुंसे स्थावरं धनं विक्रेतुं स्थावराधिपो जनः
शक्तो न भवेत्, किन्तु सान्निध्यवर्त्तिने एव विक्रेतुं शक्तुयादित्यर्थः ।
सन्निधिरेव सान्निध्यम् । चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानमिति
स्वार्थे ष्यञ् ॥ १०७ ॥

नन्वनेकेषां सन्निधिवर्त्तिनां मध्ये कतमस्य स्थावरद्रव्यक्रयणे
वैशिष्ट्यमत आह सान्निध्येत्यादिना । सान्निध्यवर्त्तिनां मध्ये ज्ञाति-
गोत्रजो विशिष्यते, सवर्णः समानवर्णो वा विशिष्यते, तयोर्ज्ञातिसव-
र्णयोरभावे सुहृदो मित्राणि विशिष्यन्ते । ननु बहूनां गोत्रजानां

निर्णीतमूल्येऽप्यन्येन स्थावरस्य क्रयोद्यमे ।

तन्मूल्यं चेत् समीपस्थोराति क्रोता न चापरः ॥ १०६ ॥

मूल्यं दातुमशक्तश्चेत् सम्मतो विक्रयेऽपि वा ।

सन्निधिस्यस्तदान्यस्मै गृही शक्तोऽतिविक्रये ॥ ११० ॥

क्रीतं चेत् स्थावरं देवि ! परोक्षे प्रतिवासिनः ।

श्रवणादेव तन्मूल्यं दत्वासौ प्राप्तुमर्हति ॥ १११ ॥

सवर्णानां सङ्गृहाद्वा मध्ये कतमस्मै स्थावरं द्रव्यं तत्स्वामी विक्रीणी-
तेत्यत आह विक्रोतिच्छेति विक्रोतुर्विक्रयकर्तुरिच्छा गरीयसी गुरुतरा
भवेत् । क्रमत एव तेषां मध्ये यस्मै विक्रोतुमिच्छेत्तस्मै एव विक्रीणी-
तेति भावः ॥ १०८ ॥

नन्वन्यनिर्णीतमूल्यं स्थावरं वित्तं तन्मूल्यं ददता समीपस्था-
यिना क्रीयेत निर्णीतमूल्येनान्येन वेत्याशङ्कायामाह निर्णीतेत्या-
दिना । स्थावरस्य वित्तस्य क्रयोद्यमे सत्यन्येन समीपस्थभिन्नेन पुंसा
निर्णीतमूल्येऽपि मूल्ये निर्णीतेऽपि सति तन्मूल्यमन्यनिर्णीतमूल्यक-
स्थावरद्रव्यमूल्यं चेद्यदि समीपस्थो जनो राति ददाति तदाऽपरः
समीपस्थभिन्नो जनः क्रोता क्रायको न भवेत्, किन्तु समीपस्थ एव
मूल्यं दत्त्वा क्रीणीयादित्यर्थः ॥ १०९ ॥

स्थावरधनस्य मूल्यं दातुमशक्तुवति तद्विक्रये सम्मतं वापि
कुर्वति समीपस्थायिनि जने दूरस्थाय तद्विक्रोतुं तत्स्वामी शक्तोतीत्यत
आह मूल्यमित्यादिना । सन्निधिस्यः समीपस्थायी जनश्चेद्यदि स्थाव-
रस्य मूल्यं दातुमशक्तो भवेत्, तस्य विक्रयेऽपि वा सम्मतः सम्प्रतिमान्
भवेत्, तदा गृही गृहस्थोऽन्यस्मै सन्निधिस्यभिन्नाय विक्रये शक्तोति
शक्तो भवति ॥ ११० ॥

ननु समीपस्थायिनः परोक्ष एवान्येन क्रीतं स्थावरं वित्तं
क्रीतैव प्राप्तुमर्हति तत् श्रुत्वैव तन्मूल्यं ददत् समीपस्थायी वेत्या-
शङ्कायामाह क्रीतश्चेदित्यादिना । हे देवि ! चेद्यदि प्रतिवासिनः

क्रेता तत्र गृह्णारामान् विनिश्चाति भनक्ति वा ।
 मूल्यं दत्त्वापि नाप्नोति स्यावरं सन्निधिस्थितः ॥ ११२ ॥
 करहीना प्रतिहता वन्द्यारण्यातिदुर्गमा ।
 अनादिष्टोऽपि तां भूमिं सम्पन्नां कर्तुमर्हति ॥ ११३ ॥
 बहुप्रयाससाध्यायास्तस्या भूमेर्भहीभृते ।
 दत्त्वा दशांशं भुञ्जीयात् भूमिस्वामी यतो नृपः ॥ ११४ ॥

सन्निधिस्थायिनो जनस्य परोक्षे स्यावरं द्रव्यमन्येन क्रीतं भवेत्
 तदा श्रवणादेव तन्मूल्यमन्यक्रीतस्यावरद्रव्यं प्राप्तुं नार्हतीति
 सूचितम् ॥ १११ ॥

क्रायकजनविनिर्मितमन्दिरारामं तद्भवनमन्दिरोपवनं वा क्रीतं
 स्यावरधनं मूल्यं दत्त्वापि समीपस्थायी नाप्तुमर्हतीत्याह क्रेतेत्या-
 दिना । क्रेता जनस्तत्र क्रीते स्यावरे यदि गृह्णारामान् गृह्णाण्युप-
 वनानि च विनिर्माति करोति तत्र विनिर्मितानेव तान् भनक्त्यामर्ह-
 यति वा तदा सन्निधिस्थितो जनो मूल्यं दत्त्वापि स्यावरधनं नाप्नोति
 न लभ्यते ॥ ११२ ॥

भूमिपालेनानाज्ञापितेनापि पुंसां जलोद्भवा काननोद्भवा
 च करहीनाखिलाभूमिः सम्पन्ना कर्तव्येत्याह करहीनेत्यादिना ।
 वन्द्या जलोद्भवाऽरण्या काननोद्भवा चातिदुर्गमातएवाऽप्रतिहताखि-
 लाऽतएव करहीना राजपाल्यभागरहिता या भूमिस्तां भूमि-
 मनादिष्टोऽपि भूषेनानाज्ञप्तोऽपि पुरुषः सम्पन्नां शस्यादां कर्तुम-
 र्हति ; वने जले भवा, वन्द्यादित्यादिभ्यो यदिति यत् । प्रयः
 कीलालमसृतं जीवनं भुवनं वनमित्यमरः । अरण्ये भवा अरण्या
 अरण्यास्य इति षः ॥ ११३ ॥

अनेकायाससाध्यवन्द्यारण्यचित्तिजातवस्तुनो दशांशं भूमि-
 स्वासित्वाद्वाज्ञे समर्थावशिष्टं सर्वं स्वयं भोक्तव्यमित्याह बह्वित्या-
 दिना । यतो नृपो राजा भूमिस्वाम्यतो बहुप्रयाससाध्याया अनेक-

वापीकूपतडागानां खननं वृक्षरोपणम् ।
 परानिष्टकरे देशे न गृहं कर्तुमर्हति ॥ ११५ ॥
 देवार्थं दत्तकूपादौ तथा स्रोतस्त्रतीजले ।
 पानाधिकारिणः सर्वे सेचनेऽन्तिकवासिनः ॥ ११६ ॥
 यत्तोयसेचनाल्लोका भवेयुर्जलकातराः ।
 न सिञ्चेयुर्जलं तस्मादपि सन्निधिवर्त्तिनः ॥ ११७ ॥
 धनानामविभक्तानामंशानां सम्पत्तिं विना ।
 तथा निर्णीतवित्तानामसिद्धौ न्यासविक्रयो ॥ ११८ ॥

परिश्रमनिष्पाद्यायास्तस्या वन्याया चरण्यायाश्च भूमेर्जातस्य वस्तुनो
 दशांशं दशमांशं महीभूते राज्ञे दत्त्वाऽवशिष्टं स्वयं भुञ्जीत ॥ ११४ ॥

अन्यानाकाङ्क्षितोत्पादके स्थाने वाष्पादीनां खननं वृक्षाणा-
 मारोपणं गेहस्य निर्माणं च न विधेयमित्याह वापीत्यादिना ।
 वाष्पादिखननवृक्षरोपणगृहकरणसम्भवात् परानिष्टकरेऽन्यानीप्सि-
 तोत्पादके देशे वापीकूपतडागानां खननं तथा वृक्षस्य रोपणं तथा
 वृक्षस्य रोपणं तथा गृहस्यपि कर्तुं जनो नार्हति ॥ ११५ ॥

देवार्थदत्तकूपादिजले नदीजले च सर्वेषां पानाधिकारिता
 सेकाधिकारिता तु तद्विकटस्यायिनामेवेत्याह देवार्थमित्यादिना ।
 देवार्थं दत्तकूपादौ तदा स्रोतस्त्रतीजले नदीवारिणि सर्वे पानाधि-
 कारिणः सेचने त्वन्तिकवासिनो निकटस्यायिन एवाधिकारिणो
 भवेयुः ॥ ११६ ॥

ननु यत् पानीयसेचनतत्त्ववशीपस्यायिनो लोका जना व्याकुला
 भवेयुस्तज्जलं सेचनीयं न वेत्यत आह यत्तोयेत्यादिना । यत्तोयसे-
 चनादस्य कूपादेर्वारिणः सेकाल्लोका जना जलकातराः पानीयव्या-
 कुला भवेयुस्तस्माज्जलं सन्निधिवर्त्तिनोऽपि न सिञ्चेयुः दूरवर्त्तिनान्तु
 का वार्ता ॥ ११७ ॥

दायादा सम्पत्तयोऽविभक्तद्रव्यन्यासविक्रययोर्निर्णय इति उच्यते

स्थाप्यानां वद्वित्तानां ज्ञानान्नष्टेऽप्ययत्नतः ।

तन्मूल्यं दापयेत्तेन स्वामिने सर्वथा नृपः ॥ ११६ ॥

अभिमत्या स्थापकस्य पश्चादिन्यस्तवस्तुनाम् ।

व्यवहारे कृते तत्र धार्ता सम्प्रोषयेत् पशून् ॥ १२० ॥

लाभे नियोजयेद्यत्र स्थावरादीनि मानवः ।

नियमेन विना काललाभयोरन्यथा भवेत् ॥ १२१ ॥

न्यासविक्रययोश्च सिद्धत्वं न भवेदित्याह । धनानामित्यादिना ।
अग्निनां दद्यादानां सम्पत्तिं विना अविभक्तानां धनानां न्यासविक्रया-
वसिद्धौ सिद्धौ न भवेताम् । तथा निर्णीतवित्तानां वित्तानीमान्यस्यैवेति
वित्तानीमानोयनि वेति निर्णयवहितद्रव्याणां स्थापनविक्रयौ सिद्धौ
न स्याताम् ॥ ११८ ॥

यस्यालये न्यस्तद्रव्याणाञ्च ज्ञानपूर्वकादयत्नाद्वाशो भवेत् तेन पुंसां
तन्मूल्यं तत्स्वामिने नृपतिना दापयितव्यमित्याह स्थाप्यानामि-
त्यादिना । ज्ञानादयत्नतो ज्ञानपूर्वकादयत्नात् स्थाप्यानां न्यासवित्तानां
वद्वित्तानाञ्च नष्टेऽपि नाशेऽपि सति यत्नेहे स्थापितानि वद्वानि
च वित्तानि नष्टानि तेन पुंसां तन्मूल्यं स्थापितवद्वित्तमूल्यं स्वामिने
तद्वित्ताधिपतये नृपो राजा सर्वथा सर्वप्रकारेण दापयेत् ; ज्ञानान्नष्टे-
ऽप्ययत्नत इति वदता सदाशिवेन तद्रक्षायै यत्नसत्त्वेऽपि कथञ्चित्पद्माशे
सति तन्मूल्यं नृपेण न दापयितव्यमिति सूचयामास ॥ ११९ ॥

स्थापकसम्पत्त्या कृतन्यस्तपश्चादिवस्तुव्यवहारेणैव पुंसां स्थापिताः
पशवः सम्प्रोषयितव्या इत्याह अभिमत्येत्यादिना । स्थापकस्य
द्रव्यन्यासकस्याभिमत्या सम्पत्त्या पश्चादिन्यस्तवस्तुनां व्यवहारे कृते
सति तत्र तेषु न्यस्तवस्तुषु मध्ये पशून् धार्ता धारकः पुरुषः सन्प्रोष-
येत् । संज्ञापूर्वकविधेरनिरुद्धत्वात् पश्चादिन्यस्तवस्तुनामित्यत्र नामीति
न दीर्घत्वम् । आमजस्याप्यनिरुद्धत्वात् धार्तात्यत्रार्द्धधातुकस्येङ्ङा-
देरिति नेङ्गागमः ॥ १२० ॥

साधारणानि वस्तूनि लाभार्थं नैव योजयेत् ।

सृते पितरि सर्वेषामंशिनां सम्पत्तिं विना ॥ १२२ ॥

क्रमव्यत्ययमूल्येन द्रव्याणां विक्रये सति ।

वृषस्तदन्यथा कर्तुं क्षमो भवति पार्वति ! ॥ १२३ ॥

जननञ्चापि मरणं शरीराणां यथा सक्तत् ।

दानं तथैव कन्याया ब्राह्मोद्वाहः सक्तत् सक्तत् ॥ १२४ ॥

काललाभयोर्नियमं कृत्वैव यस्मिंस्लाभे स्थावरादिद्रव्याणि प्रयो-
ज्यन्ते तस्य अन्यथात्वं भवेदित्याह लाभे इत्यादिना । काललाभयो-
र्नियमेन विना यत्न लाभे फले स्थावरादीनि वस्तूनि मानवो नियोज-
येत् स लाभोऽन्यथा भवेत् । नीचीपरिपणं मूलधनं लोभोऽधिकं
फलमित्यमरः ॥ १२१ ॥

पितुर्मरणादूर्ध्वं सर्वभूतानां सम्पत्तेरभावे सामान्यद्रव्याणि
लाभार्थं नैव प्रयोक्तव्यानीत्याह साधारणानीत्यादिना । पितरि
सृते सति सर्वेषामंशिनां सम्पत्तिं विना साधारणानि सामान्यानि
वस्तूनि लाभार्थं फलार्थं नैव योजयेत् ॥ १२२ ॥

विपरीतक्रमकेण मूल्येन स्थावरादिद्रव्याणां जातं विक्रयणम-
न्यथा कर्तुं नृपेण शक्यत इत्याह क्रमेत्यादिना । हे पार्वति !
क्रमस्य व्यत्ययो विपर्ययो यत्न तथाभूतेन मूल्येन द्रव्याणां विक्रये
सति स्वल्पमूल्येन भूयिष्ठमूल्यानां भूयिष्ठमूल्येन च स्वल्पमूल्यानां
द्रव्याणां विक्रयणे सति तद्विक्रयणमन्यथा कर्तुं नृपो नराधिपः
क्षमो भवति ॥ १२३ ॥

ननु वेदोक्तविधिभिरनेकेनोद्वाहिता कन्या जीवत्येव तस्मिन्मृते
वा पुनस्तैरेव विधिभिरन्वेनोद्वाह्या येन वेत्यत आह जननमित्या-
दिना । यथा शरीराणां जननमपि मरणं सृतिश्चापि सक्त-
देवत्वात्सर्वं भवति, तथैव दानं कन्याया ब्राह्मोद्वाहश्च सक्तत् सक्तदेव
भवति, ब्राह्मोद्वाह इति आहृता महादेवेनैकेनोद्वाहिताया

नैकपुत्रः सुतं दद्यान्नैकस्त्रीकस्तथा स्त्रियम् ।
 नैककन्यः सुतां शैवोद्वाहे पितृहितः पुमान् ॥ १२५ ॥
 दैवे पितॄ च वाणिज्ये राजद्वारे विशेषतः ।
 यद्विदध्यात् प्रतिनिधिस्तन्नियन्तुः कतिर्भवेत् ॥ १२६ ॥
 न दण्डार्हः प्रतिनिधिस्तथा दूतोऽपि सुव्रते ! ।
 नियोक्तृकृतदोषेण विधिरेष सनातनः ॥ १२७ ॥
 ऋणे कृषौ च वाणिज्ये तथा सर्वेषु कर्मसु ।

अपि कन्यायाः शैवविधिभिस्तु पुनरुद्वाहो भवत्येवेति सूचयाम्-
 भूये ॥ १२४ ॥

एकपुत्रेणैकस्त्रीकेणैकपुत्रोक्तेण च पितृहितेन पुंसां पुत्र-
 दानं स्त्रीदानं शैवोद्वाहे कन्यादानञ्च नैव कार्यमित्याह नैकपुत्र-
 दद्यादिना । एकपुत्रः पुमान् सुतं पुत्रं कर्माच्चिन्न दद्यात्, तथैक-
 स्त्रीकः स्त्रियं न दद्यात्, एककन्यश्च शैवोद्वाहे सुतां कन्यां न दद्यात्,
 पुत्रादीनामदाने हेतुं दर्शयन् पुमान् विधिनष्टि कथम्भूतः
 पुमान् पितृहितः यतः पितृभ्यो हितोऽतो न दद्यादि-
 त्वर्थः ॥ १२५ ॥

प्रतिनिधिना विहितं यद्यहैवाहिकं कर्म सर्वमात्मनैव विहितं
 भवेदित्याह दैव इत्यादिना । दैवे पितॄ वाणिज्ये च कर्मणि
 विशेषतो राजद्वारे च प्रतिनिधिर्यद्विदध्यात्तन्नियन्तुः प्रवर्जयितुः
 कतिर्भवेत् दैवे पितॄ वाणिज्ये इति निन्दारणे सप्तमी क्रियते इति
 कतिः । स्त्रियां क्तिन्निति कर्मणि क्तिन् ॥ १२६ ॥

ननु नियन्त्राकृतेनापराधेन प्रतिनिधिदूतौ दण्डनीयौ भवेतां
 न वेत्यत आह नेत्यादिना । हे सुव्रते ! शोभनव्रतशालिनि ! नियो-
 क्तृकृतदोषेण नियन्तृविहितापराधेन प्रतिनिधिः तथा दूतश्चा-
 नोऽपि दण्डार्हौ न भवेत् । एष सनातनो नित्यो विधिर्विधा-
 नम् ॥ १२७ ॥

यद्यदङ्गीकृतं लोकैस्तत् कार्यं धर्मसम्मतम् ॥ १२८ ॥

अधीशेनावितं विश्वं नाशं यान्ति निनञ्चवः ।

तत्पातन् पाति विश्वे शस्तस्मात्लोकहितो भवेत् ॥ १२९ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे सर्वधर्मनिर्णय-

सारे श्रीमहाद्यासदाशिवसंवादे सनातनव्यव-

हारकथनं नाम द्वादशोऽध्यायः ।

ऋणकष्यादावन्येषु च सकलकर्मसु निखिलस्याङ्गीकृतस्यावश्यक-
रणीयतामाह ऋण इत्यादिना । ऋणे कषो वाणिज्ये वणिक्क-
र्मणि च तथान्येषु सर्वेषु कर्मसु लोकैर्जनैर्धर्मसम्मतं यद्यदङ्गीकृतं
तत् सर्वं कार्यं विधातव्यम् । धर्मसम्मतमित्यनेन पापसम्मतं
स्वीकृतं सर्वथा लोकानामकरणीयमिति ध्वनितम् ॥ १२८ ॥

आत्मनो भद्रमभिलष्यद्भिर्मानवैर्लोकहितैरेव भवितव्यमित्याह
अधीशेनेत्यादिना । यतोऽधीशेन जगदीश्वरेणावितं रक्षितं विश्वं
संसारं निनञ्चवो नाशयितुमिच्छवो जनाः स्वयं नाशं यान्ति प्राप्नुवन्ति
तस्मात्तन् विश्वपात्रकांस्तु विश्वेशः पाति रक्षति तस्माद्भूतोर्लोकहितो
जनो भवेत्, नश्यत्यत्मानमवितोऽख्यर्थः ॥ १२९ ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रटीकायां द्वादशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशोऽङ्काः ।

इति निगदितवन्तं देवदेवं महेशं
निखिलनिगमसारं स्वर्गमोक्षैकबीजम् ।
कलिमलकलितानां पावनैकान्तचित्ता
त्रिभुवनजनमाता पार्वती प्राह भक्त्या ॥ १ ॥
देव्युवाच ।

महद्योनेरादिशक्तेऽहं हाकात्या महाद्युतेः ।
सूक्ष्मातिसूक्ष्मभूतायाः कथं रूपनिरूपणम् ॥ २ ॥
रूपं प्रकृतिकार्याणां सा तु साक्षात् परात्परा ।
एतन्मे संशयं देव ! विशेषाच्छेत्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
श्रीसदाशिव उवाच ;

उपासकानां कार्याय पुरैव कथितं प्रिये ! ।
गुणक्रियानुसारेण रूपं देव्याः प्रकल्पितम् ॥ ४ ॥

इतीत्यादिना । निगदितवन्तम् कथितवन्तम् कलिमलकलि-
तानां पावनैकान्तचित्ता कलिमलैः संयुक्तानां जनानां पावने हृद-
यान्तरा ॥ १ ॥

पार्वती महेशं प्रति किमाहेत्यपेक्षायामाह महद्योनेरित्यादिना ।
महद्योनेः महत्तत्त्वोत्पत्तिस्थानभूतायाः ॥ २ ॥

सा महाकाशी एतत् एतम् ॥ ३ ॥

अतोत्तरं श्रीसदाशिव उवाच । उपासकानामित्यादिनिर्द्-
शभिः । हे प्रिये ! उपासकानां जनानां कार्याय गुणक्रियानु-

श्वेतपीतादिको वर्णो यथा कृष्णे विलीयते ।
 प्रविशन्ति तथा कात्यां सर्वभूतानि शैलजे ! ॥ ५ ॥
 अतस्तस्याः कालशक्तेर्निर्गुण्याया निराकृतेः ।
 हितायाः प्राप्तयोगानां वर्णः कृष्णो निरूपितः ॥ ६ ॥
 नित्यायाः कालरूपाया अव्ययायाः शिवात्मनः ।
 अमृतत्वान्नलाटेऽस्याः शशिचिह्नं निरूपितम् ॥ ७ ॥
 शशिसूर्याग्निभिर्नित्यैरखिलं कालिकं जगत् ।
 सम्पश्यति यतस्तस्मात् कल्पितं नयनत्रयम् ॥ ८ ॥
 यसनात् सर्वसत्त्वानां कालदन्तेन चर्वणात् ।
 तद्रक्तसङ्घो देवेश्याः वासो रूपेण भाषितम् ॥ ९ ॥
 समये समये जीवरक्षणं विपदः शिवे ! ।

शारेण देव्या महाकात्या रूपं कल्पितं न तु वास्तवमिति पुनैव
 मया कथितम् ॥ ४ ॥

श्वेतेत्यादिना । हे शैलजे ! पार्वति ! यथा कृष्णे वर्णो श्वेत-
 पीतादिको वर्णो विलीयते विशेषेण लीनो भवति, तथैव कात्यामपि
 भूतानि प्रविशन्ति प्रलीयन्ते अतो हेतोस्तस्याः कात्या वर्णः कृष्णो
 निरूपितः कथित इत्यन्वयः । प्राप्तयोगानाम् लब्धज्ञानरूपमोक्षो-
 पायानाम् ॥ ५ । ६ ॥

नित्याया इत्यादिना । नित्याया दृढत्वान्न्याया अव्ययाया
 अपञ्चयरहितायाः शिवात्मनः कल्याणस्वरूपायाः कालरूपाया
 अस्याः कात्या अमृतत्वाद् हेतोर्बलाटे शशिचिह्नं निरूपितं
 कथितम् ॥ ७ ॥

प्रेरणं स्वस्वकार्येषु वरदाभयभीरितम् ॥ १० ॥
 रज्जोजनितविश्वानि विष्टभ्य परितिष्ठति ।
 अतो हि कथितं भद्रे ! रक्तपद्मासनस्थिता ॥ ११ ॥
 क्रीडन्तं कालिकं कालं पीत्वा मोहमयीं सुराम् ।
 पश्यन्ती चिन्मयी देवी सर्वसान्निस्वरूपिणी ॥ १२ ॥
 एवं गुणानुसारेण रूपाणि विविधानि च ।
 कल्पितानि हितार्थाय भक्तानामल्पमेधसाम् ॥ १३ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

ध्यानं यत् कथितं काल्या जीवनिस्तारहेतवे ।
 तस्यानुरूपतो मूर्तिं मृण्मयीं वा शिलामयीम् ॥ १४ ॥
 दारुधातुमयीं वापि निर्लाभं यदि साधकः ।
 विचित्रभवनं कृत्वा वस्त्रालङ्कारभूषिताम् ॥ १५ ॥
 स्थापयेत्तत्र देवेशीं किं फलं तस्य जायते ।
 प्रतिष्ठा केन विधिना तस्याः प्रतिष्ठतेः प्रभो ! ।
 कर्त्तव्या तदशेषेण कृपया मे प्रकाशयताम् ॥ १६ ॥
 वापीकूपगृहारामदेवप्रतिष्ठन्त्येव ।
 प्रतिष्ठा सूचिता पूर्वं गदिता न विशेषतः ॥ १७ ॥

समये इत्यादिना । हे शिव ! समये समये काले काले विपदः
 शकावात् जीवानां प्रेरणं स्वस्वकार्येषु प्रेरणं च कालिकाया वरदा-
 भयभीरितम् । विपत्तौ जीवानां रक्षणमभयं कथितं स्वस्वकार्येषु
 प्रेरणं वरः कथित इत्यर्थः ॥ १० ॥

विष्टभ्य कथयन्त्यम् ॥ ११ ॥

कालिकम् कालप्रशस्तं जगत् । चिन्मयी ज्ञानस्वरूपा ॥ १२ ॥ १३ ॥
 साक्षायाः कालिकायास्तद्विज्ञानं च देवतानां प्रतिमायाः स्थापनाः

तद्विधानमपि श्रोतुमिच्छामि त्वन्मुखाब्जजात् ।

कथ्यतां परमेशान ! कृपया यदि रोचते ॥ १८ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

गुह्यमेतत् परं तत्त्वं यत् पृष्ठं परमेश्वरि ! ।

कथयामि तव स्नेहात् समाहितमनाः शृणु ॥ १९ ॥

सकामाश्चैव निष्कामा द्विविधा भुवि मानवाः ।

अकामानां पदं मोक्षः कामिनां फलमुच्यते ॥ २० ॥

यो यद्देवप्रतिकृतिं प्रतिष्ठापयति प्रिये ! ।

स तल्लोकमवाप्नोति भोगानपि तदुद्भवान् ॥ २१ ॥

मृगमये प्रतिबिम्बे तु वसेत् कल्पायुतं दिवि ।

दारुपाषाणधातूनां क्रमाद्व्यगुणाधिकम् ॥ २२ ॥

तृणकाष्ठादिरचितं ध्वजवाहनसंयुतम् ।

मन्दिरं देवमुद्दिश्य काममुद्दिश्य वा नरः ।

दीनाञ्च प्रतिष्ठा विधानं, फलं गृहादिप्रदानफलञ्च श्रोतुमिच्छन्ती ।
श्रीदेव्युवाच—ध्यानमित्यादिना । हे प्रभो ! जीवनिस्तारहेतवे काल्या
यद्यानं कथितं तस्य ध्यानस्यानुपपत्तौ मृगस्यैव मृत्तिकाविकारभूतां
शिलास्यैव दारुधातुस्यैव वा मूर्त्तिं निर्माय विचित्रं भवनं कृत्वा तत्र
भवने वस्त्रालङ्कारभूषितां देवेशीं कालीं साधको यदि स्थापयेत्तदा
तस्य साधकस्य किं फलं जायते इत्यन्वयः । प्रतिकृतेः प्रति-
मायाः ॥ १४-१७ ॥

अपिना फलम् ॥ १८ ॥ .

श्रीदेव्यैवं प्रार्थितः सन् श्रीसदाशिव उवाच गुह्यमेतदित्या-
दिना ॥ १९-२१ ॥

प्रतिबिम्बे प्रतिमायाम् अत्र प्रतिष्ठापिते सति इत्यध्याह्वा-
र्यम् ॥ २२ ॥ .

संस्कार्यादुत्सृजेद्वापि तस्य पुण्यं निशामय ॥ २३ ॥
 लघादिनिर्मितं गेहं यो दद्यात् परमेश्वरि ! ।
 वर्षकोटिसहस्राणि स वसेद्देववेश्मनि ॥ २४ ॥
 इष्टकागृहदाने तु तस्माच्छतगुणं फलम् ।
 ततोऽयुतगुणं पुण्यं शिलागेहप्रदानतः ॥ २५ ॥
 सेतुसङ्ग्रामदाताद्ये ! यमलोकं न पश्यति ।
 सुखं सुरालयं प्राप्य मोदते स्त्रिनिवासिभिः ॥ २६ ॥
 वृक्षारामप्रतिष्ठाता गत्वा त्रिदशमन्दिरम् ।
 कल्पपादपवृन्देषु निवसन् दिव्यवेश्मनि ।
 भुङ्क्ते मनोरमान् भोगान् मनसो यानभीक्षितान् ॥ २७ ॥
 प्रीतये सर्वश्रत्वानां ये प्रदद्युर्जलाशयम् ।
 विधूतपापास्ते प्राप्य ब्रह्मलोकमनामयम् ।
 निवसेयुः शतं वर्षानम्भसां प्रतिशीकरम् ॥ २८ ॥
 यो दद्याद्वाहनं देवि ! देवताप्रीतिकारकम् ।
 स तेन रक्षितो नित्यं तल्लोके निवसेच्चिरम् ॥ २९ ॥
 मृगमये वाहने दत्ते यत् फलं जायते भुवि ।
 दारुजे तद्दशगुणं शिलाजे तद्दशाधिकम् ॥ ३० ॥
 रित्तिका कांश्यताम्रादिनिर्मिते देववाहने ।
 दत्ते फलमवाप्नोति क्रमात् शतगुणाधिकम् ॥ ३१ ॥

निशामय शृणु ॥ २३-२७ ॥

जलाशयम् वापीकूपादिकम् क्षनामयम् निरुपद्रवम् प्रतिशीकरम्
 प्रत्यम्बुकरम् ॥ २८ ॥

तल्लोके तस्य देवस्य लोके ॥ २९ ॥ ३० ॥

देव्यागारे महासिंहं वृषभं शङ्करालये ।

गरुडं कौशवे गेहे प्रदद्यात् साधकोत्तमः ॥ ३२ ॥

तीक्ष्णदंष्ट्रः करालास्यः शटाशोभितकन्धरः ।

चतुरङ्घ्रिर्वज्रनखो महासिंहः प्रकीर्तितः ॥ ३३ ॥

शृङ्गायुधः शुद्धकायः चतुष्पादसितक्षुरः ।

वृहत् ककुत् कृष्णपुच्छः श्यामस्त्राभ्यो वृषः स्मृतः ॥ ३४ ॥

गरुडः पक्षिजङ्घसु नरास्यो दीर्घनासिकः ।

पादसङ्कोचसविटः पञ्चयुक्तः क्षताञ्जलिः ॥ ३५ ॥

पताकाध्वजदानेन देवप्रौतिः शतं समाः ।

ध्वजदण्डसु कर्त्तव्यो द्वात्रिंशद्वस्तुसंयुतः ॥ ३६ ॥

सुदृढाश्चरहितः सवलः शुभदर्शनः ।

वेष्टितो रक्तवस्त्रेण कीटौ चक्रसमन्वितः ॥ ३७ ॥

पताका तत्र संयोज्या तत्तद्वाहनचिह्निता ।

प्रशस्तमूला सूक्ष्माग्रा दिव्यवस्तुविनिर्मिता ।

रिक्तिका पिञ्जलम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

महासिंहस्वरूपमाह तीक्ष्णदंष्ट्र इत्याद्येकेन । करालास्यः दन्तु-
वदनः शटाशोभितकन्धरः शट्वा परस्परस्निग्धरोमविशेषसमूहिनः शोभिता-
कन्धरा यस्य तथाभूतः चतुरङ्घ्रिः चतुष्पात् ॥ ३३ ॥

वृषभस्वरूपमाह शृङ्गायुध इत्याद्येकेन । अक्षिचक्षुरः नील-
क्षुरः ॥ ३४ ॥

गरुडस्वरूपमाह गरुड इत्याद्येकेन । नरास्यः सनुषसुखः ॥ ३५ ॥

पताकेत्यादिना । पताकाध्वजदानेन पताकासहितध्वजसमर्पणेन
शतं समाः शतमर्घ्याणि देवप्रौतिर्भवति, तयोर्ध्वो पूर्वं ध्वजस्वरूपमाह
ध्वजदण्ड इत्यादिना साङ्गेन । कीटौ अग्रभागे ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

शोभमाना ध्वजाग्रे या पताका सा प्रकीर्तिता ॥ ३८ ॥
 वासीभूषणपर्यङ्गयानसिंहासनानि च ।
 पानप्राशनताम्बूलभाजनानि पतदग्रहम् ॥ ३९ ॥
 मणिमुक्ताप्रबालादिरत्नान्यात्मप्रियञ्च यत् ।
 यो दद्याद्देवमुद्दिश्य श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
 स तल्लोकं समासाद्य तत्तत् कीटिगुणं लभेत् ॥ ४० ॥
 कामिनां फलमित्युक्तं क्षयिष्णुः स्वप्नराज्यवत् ।
 निष्कामानान्तु निर्वाणं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ ४१ ॥
 जलाशयगृहाराप्रसेतुसंक्रमशास्त्रिणाम् ।
 देवतानां प्रतिष्ठायां वास्तुदैत्यं प्रपूजयेत् ॥ ४२ ॥
 अन्नञ्च यित्वा यो वास्तुं कुर्यात् कर्माणि मानवः ।
 विघ्नन्तस्याचरिद्वास्तुः परिवारगणैः सह ॥ ४३ ॥
 कपिलास्थः पिङ्गकेशो भीषणो रक्तलोचनः ।
 कोटराक्षो लम्बकर्णो दीर्घजङ्घो महोदरः ॥ ४४ ॥
 अश्वतुण्डः काककण्ठो वज्रबाहुर्ब्रतान्तकः ।
 एते परिकरा वास्त्वोः पूजनीयाः प्रपूजितः ॥ ४५ ॥
 मण्डलं गृणु वक्ष्यामि यत्र वास्तुं प्रपूजयेत् ॥ ४६ ॥
 वेद्यां वा समदेशे वा शस्ताङ्गिरूपलेपिते ।

तद्वत् ध्वजदण्डपताकाभाह तत्तद्वाहनचिह्नितेत्यादिना सपाद-
 लोकेन । ध्वजाग्रं ध्वजदण्डाग्रभागे ॥ ३८ ॥

पतदग्रहम् सुखात् पततो जलताम्बूलादेर्वाहकं पात्रविशेषम् ॥ ३९ ॥
 समासाद्य सम्प्राप्य ॥ ४०-४३ ॥

अथ वास्तुदैत्यस्य परिवारानाह कपिलास्थ इत्यादिना साङ्गेन ।
 परिकराः परिवाराः ॥ ४४-४६ ॥

वाय्वीशकोणयोर्मध्ये हस्तमात्रप्रमाणतः ।

सूत्रपातक्रमेणैव रेखामेकां प्रकल्पयेत् ॥ ४७ ॥

ईशानादग्निपर्यन्तमपरां रचयेत्तथा ।

आग्नेयाद्वैऋतं यावत् नैऋतादयवावधि ॥ ४८ ॥

दत्त्वा रेखे चतुष्कोणमेकं मण्डलमालिखेत् ॥ ४९ ॥

कोणसूत्रे पातयित्वा चतुर्धा विभजेत्तु तत् ।

यथा तत्र भवेद्देवि ! मत्स्यपुच्छचतुष्टयम् ॥ ५० ॥

ततो भित्त्वा पुच्छमूलं वारुणादासवावधि ।

कौवेराद् द्याम्यपर्यन्तं दद्याद्देखादयं सुधीः ॥ ५१ ॥

ततश्चतुर्षु कोणेषु कोणरेखान्वितेष्वपि ।

कर्णाकर्णप्रयोगेण न्यसेद्रेखाचतुष्टयम् ॥ ५२ ॥

वास्तुप्रपूजनार्थं मण्डलमेवाह वेद्यां वेत्यादिभिः । वेद्यां वा
अस्ताङ्गिः प्रशस्तेर्जलैरुपलेपिते समक्षे वा वाय्वीशकोणयोर्मध्ये
सूत्रपातक्रमेणैव हस्तमात्रप्रमाणत एकां रेखां प्रकल्पयेत्, तथा
तेनैव प्रकारेण, ईशानादीशानकोणमारभ्याग्निकोणपर्यन्तमपरा-
मन्यां रेखां रचयेत्, तथैवाग्नेयादग्निकोणमारभ्य नैऋतं यावत्
नैऋतकोणावधि नैऋतात् नैऋतमपि कोणमारभ्य वायवावधि
वायुकोणपर्यन्तं क्रमतो द्वे रेखे दत्त्वा एवं विधानेन एकां चतुष्कोणं
मण्डलमालिखेत् ॥ ४७-४९ ॥

कोणसूत्रे इत्यादिना । हे देवि ! तत्र चतुष्कोणं मण्डले
यथा मत्स्यपुच्छचतुष्टयं भवेत्तथा तत् चतुष्कोणं मण्डलं कोणसूत्रे
पातयित्वा चतुर्धा विभजेत् विभक्तं कुर्यात् ॥ ५० ॥

तत इत्यादिना । ततः सुधीर्जनो वारुणात् पश्चिममारभ्य
द्याम्यपर्यन्तं दक्षिणावधि च पुच्छमूलं भित्त्वा रेखादयं
दद्यात् ॥ ५१ ॥

एवं सङ्केतविधिना कोष्ठानां षोडशं लिखन् ।
 पञ्चवर्णेन चूर्णेन रचयेद्यन्त्रमुत्तमम् ॥ ५३ ॥
 चतुर्षु मध्यकोष्ठेषु पद्मं कुर्यात् मनोहरम् ।
 चतुर्दलं पीतरक्तकर्णिकं रक्तकेशरम् ॥ ५४ ॥
 दलानि शुक्लवर्णानि यद्वा पीतानि कल्पयेत् ।
 यथेष्टं पूरयेत् पद्मसन्धिस्थानानि वर्णकैः ॥ ५५ ॥
 शान्भवं कोष्ठमारभ्य कोष्ठानां द्वादशं क्रमात् ।
 श्वेतकृष्णपीतरक्तैश्चतुर्वर्णैः प्रपूरयेत् ॥ ५६ ॥
 दक्षिणावर्त्तयोगेन कोष्ठानां पूरणं प्रिये ! ।
 वामावर्त्तेन देवानां पूजनं तेषु साधयेत् ॥ ५७ ॥
 पद्मे समर्चयेद्वासुदैत्यं विघ्नोपशान्तये ।
 ईशादिद्वादशे कोष्ठे कपिलास्यादिदानवान् ॥ ५८ ॥
 कुशण्डिकोक्तविधिना कुर्वन्नलसंस्कृतिम् ।
 यथाशक्त्याहुतिं दत्त्वा वासुयज्ञं समापयेत् ॥ ५९ ॥

तत इत्यादिना । ततःपरं कोणरेखान्वितेषु चतुर्वर्षि कोष्ठेषु
 कर्णाकर्णप्रयोगेण रेखावतुष्टयं न्यसेत्, अपिना कोणरेखान्वितेषु चतुर्षु
 कोष्ठेषु पश्चिमात् पूर्वोवधि रेखाद्वयसत्तरसादक्षिणावधि च रेखाद्वयं
 न्यसेत् ॥ ५२ ॥

एवमित्यादिना । एवं सङ्केतविधिना इत्थं सङ्केतविधानेन कोष्ठानां
 षोडशमालिखेत् । ननु केन इत्येतेन सङ्केतमालिखेदित्यपेक्षायामाह
 पञ्चवर्णेनेत्यादिना ॥ ५३ ॥

चतुर्वर्षित्यादिना । ततश्चतुर्षु मध्यकोष्ठेषु मनोहरं चतुर्दलं
 चतुस्तकं पीतरक्तकर्णिकं पीतरक्तवर्णबीजकोषकं रक्तकेशरं पद्मं
 कुर्यात् ॥ ५४=५६ ॥

एवं वास्तुमण्डलं कथयित्वेदानीं तत्र सपरिवारस्य वाक्ताः

इति ते कथिता देवि ! वास्तुपूजा शुभप्रदा ।

यां साधयन्नरः कापि वास्तुविघ्नैर्वाध्यते ॥ ६० ॥

देव्युवाच ।

मण्डलं कथितं वास्तोर्विधानमपि पूजने ।

ध्यानं न गदितं नाथ ! तदिदानीं प्रकाशय ॥ ६१ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

ध्यानं वच्मि महेशानि ! श्रूयतां वास्तुरक्षसः ।

यस्यानुशीलनात् सद्यो नश्यन्ति सकलापदः ॥ ६२ ॥

चतुर्भुजं महाकायं जटामण्डितमस्तकम् ।

त्रिलाचनं करालास्यं हारकुण्डलशोभितम् ॥ ६३ ॥

लम्बोदरं दीर्घकर्णं लोमशं पीतवाससम् ।

गदात्रिशूलपरशुखट्वाङ्गं दधतं करैः ॥ ६४ ॥

असिचर्मधरैर्वीरैः कपिलास्यादिभिर्हृतम् ।

शत्रूणामन्तकं साक्षादुद्यदादित्यसन्निभम् ॥ ६५ ॥

ध्यायेद्देवं वास्तुपतिं कूर्मपद्मासनस्थितम् ।

पूजाया विधानमाह वामावर्त्तेनेत्यादिना सार्द्धद्वयेन । तेषु द्वादश-
कोटेषु वामावर्त्तेन देवानां दीप्यतां कपिलास्यादीनां द्वादशानां
पूजनं साधयेत् ॥ ५७=६० ॥

एवं वास्तुमण्डलं तत्र सगतिवारस्य वास्तोः पूजाया विधानम्
श्रुत्वेदानीं वास्तोर्ध्यानं श्रोतुमिच्छन्ती श्रोदेव्युवाच मण्डलमित्या-
दिना ॥ ६१ ॥

एवं प्रार्थितः सन् श्रीसदाशिव उवाच ध्यानमित्यादिना ॥ ६२ ॥

वास्तोर्ध्यानमेवाह चतुर्भुजमित्यादिना सार्द्धद्वयेन ॥ ६३ ॥

अभयम् मण्डलोन्मविशिष्टम् ॥ ६४ ॥

मारौभये रोगभये ङाकिन्यादिभये तथा ॥ ६६ ॥

औत्पातिकापत्यदोषे व्यालरक्षोभयेऽपि च ।

ध्यात्वैवं पूजयेद्वास्तुं परिवारसमन्वितम् ॥ ६७ ॥

तिलाज्यपायसैर्हुत्वा सर्वशान्तिमवाप्नुयात् ।

यथा वास्तुः पूजनीयः प्रोक्तकर्म्मसु सुव्रते ! ॥ ६८ ॥

ग्रहाश्चापि तथा पूज्या दशदिक्पतिभिर्युताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च वाणो लक्ष्मीश्च शङ्करी ॥ ६९ ॥

मातरः सगणेशश्च सम्पूज्या वसवस्तथा ।

पितरो यद्यदृताः स्युः कर्म्मस्वेतेषु कालिके ! ॥ ७० ॥

सर्वन्तस्य भवेद्वर्धं विघ्नश्चापि पदे पदे ।

अतो महेशि ! यत्नेन प्रोक्तसंस्कारकर्म्मसु ॥ ७१ ॥

पितॄणां हस्तयेऽत्राभ्युदयिकं श्राद्धमाचरेत् ।

ग्रहयन्त्रं प्रवक्ष्यामि सर्वशान्तिविधायकम् ॥ ७२ ॥

यत्र सम्पूजिताः सेन्द्रा ग्रहा यच्छन्ति वाञ्छितम् ।

त्रित्रिकोणैर्लिखेयन्त्रं तद्वहिर्दत्तमालिखेत् ॥ ७३ ॥

विदध्याद्दत्तलग्नानि दलान्यष्टौ च तद्वहिः ।

चतुर्द्वारान्वितं कुर्यात् भूपुरं सुमनोहरम् ॥ ७४ ॥

वासवेशानयोर्मध्ये भूपुरस्य वहिःस्थले ।

वृत्तं विरचयेदेकं प्रादेशपरिमाणकम् ॥ ७५ ॥

दक्षोवारुणयोर्मध्ये च परं कल्पयेत्तथा ॥ ७६ ॥

उद्यदादित्यसन्निभम् उद्यत्सूर्यं सदृशम् ॥ ६५=७२ ॥

सेन्द्राः इन्द्रादिदशदिक्पतिसंहिताः यच्छन्ति ददति ॥ ७३ ॥

ग्रहयन्त्रमेवाह त्रित्रिकोणैरित्यादिभिः । प्रथमतस्त्रिकोणैर्वि-

प्रिष्टं यन्त्रं लिखेत् ततस्तद्वहिर्दक्षिणोण्योर्बहिर्दत्तं चतुर्लोकं

नवग्रहाणां वर्णेन नवकोणानि पूरयेत् ।
 मध्यत्रिकोणद्वौ पार्श्वौ सव्यदक्षिणभेदतः ॥ ७७ ॥
 श्वेतपीतौ विधातव्यौ पृष्ठभागः सितेतरः ।
 अष्टदिक्पतिवर्णेन पर्णान्यष्टौ प्रपूरयेत् ॥ ७८ ॥
 सितरक्तासितैश्वर्यैः पुरः प्राकारमाचरेत् ।
 पुरो वह्निःस्थे द्वे वृत्ते देवि ! प्रादेशसन्धिते ॥ ७९ ॥
 उपर्यधःक्रमेणैव रक्तश्वेते विधाय च ।
 सन्धिस्थानानि यन्त्रस्य स्वेच्छया रचयेत् सुधीः ॥ ८० ॥
 यत्कोष्ठे यो ग्रहः पूज्यो यत्पत्रे यश्च दिक्पतिः ।
 यद्द्वारेऽवस्थिता ये च तत्क्रमं शृणु साम्प्रतम् ॥ ८१ ॥
 मध्यकोणे यजेत् सूर्यं पार्श्वयोररुणं शिखाम् ।
 पश्चात् प्रचण्डयोर्दण्डौ पूजयेदंशुमालिनः ॥ ८२ ॥
 भानूर्ध्वकोणे पूर्वस्यामर्चयेद्भजनोकरम् ।

मण्डलमालिखेत्, ततो वृत्तलग्नान्यष्टौ दलानि पत्राणि विदध्यात्
 कुर्यात् तद्वह्निस्तुर्द्वारान्वितं सुमनोहरं भूपुरं कुर्यात्, ततो वास-
 वेशानयोर्मध्ये भूपुरस्य वह्निःस्थले प्रादेशपरिमाणक्रमेण वृत्तं वर्तुलं
 मण्डलं विरचयेत्, ततो दक्षो वरुणयोर्नक्षत्रपश्चिमयोर्मध्ये भूपुरस्य
 वह्निःस्थले तथैव प्रादेशपरिमाणक्रमपरं वृत्तं मण्डलं कल्पयेद्भ-
 जेत् ॥ ७४—७६ ॥

नवग्रहाणामित्यादिना । तत् सूर्यादीनां नवग्रहाणां वर्णेन
 विशिष्टैश्वर्यैर्नवकोणानि पूरयेत्, ततः सव्यदक्षिणभेदतो मध्यत्रि-
 कोणस्य द्वौ पार्श्वौ क्रमतः श्वेतपीतौ विधातव्यौ, मध्यत्रिकोणस्य
 पृष्ठभागः सितेतरः कृष्णवर्णौ विधातव्यः तत इदानीमष्टांशं दिक्प-
 तीनां वर्णनं विशिष्टैश्वर्यैरेष्टौ पत्राणि प्रपूरयेत् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

आग्नेये मङ्गलं ग्राम्ये बुधं नैऋतकोणके ॥ ८३ ॥
 बृहस्पतिं वायुणे च देव्याचार्यं प्रपूजयेत् ।
 शनैश्चरन्तु वायव्ये कौबेरेशानयाः क्रमात् ।
 राहुं केतुं यजेत् चन्द्रं परितस्तारकागणान् ॥ ८४ ॥
 सूरौ रक्तः शशो शुक्लो मङ्गलोऽरुणविग्रहः ।
 बुधजीवौ पण्डुपीतौ श्वेतः शुक्रोऽसितः शनिः ॥ ८५ ॥
 राहुकेतू विचित्राभौ ग्रहवर्णाः प्रकीर्त्तिताः ।
 चतुर्भुजं रविं ध्यायेत् पद्मद्वयवराभयैः ॥ ८६ ॥
 चिन्तयेच्छशिनं दानमुद्राऽसृत्करास्त्रजम् ।
 कुजमौषत्कुलतनुं हस्ताभ्यां दण्डधारिणम् ।
 ध्यायेत् सोमात्मजं बालं भाललोलितकुन्तलम् ॥ ८७ ॥
 यज्ञसूत्रान्वितं ध्यायेत् पुस्तकाचकरं गुरुम् ।

सितेत्यादिना । ततः सितरक्तासितैः श्वेतलोहितकृष्णवर्णैश्च सूर्यैः
 पुरो भूपुरस्य प्राकारमाचरेत् कुर्यात् । हे देवि ! पुरो भूपुरस्य दक्षिणो
 प्रादेशसंस्मृते द्वे दृष्टे वर्तुले मण्डले उपर्यधःक्रमेणैव रक्ताश्वते वि-
 धाय सुभोः साधको यन्त्रस्य सन्धिस्थानानि च्छिन्नेद्यं रज्जयेत्
 ॥ ७८-८३ ॥

परितः सर्व्वतः ॥ ८४ ॥

अथ क्रमतः सूर्यादीनां नवग्रहाणां तर्पणार्हं स्मर इत्यादिना
 साङ्गेन । स्मरः स्तव्यः ॥ ८५ ॥

अथ सूर्यादीनां नवग्रहाणां क्रमतो ध्यानार्हं चतुर्भुजसि-
 त्यादिभिः । पद्मद्वयवराभयैर्विशिष्टं चतुर्भुजं रविं सूर्य्यं ध्यायेत्,
 दानमुद्राऽसृत्करास्त्रजं दानमुद्रां चासृत्तद्वं कराम्बुजयोर्यस्य
 तथाभूतं शशिनं चन्द्रं चिन्तयेत् ॥ ८६ ॥

सोमात्मजम् बुधम् । भाललोलितकुन्तलम् भाले लोलितम् ।

एवं दैत्यगुरुञ्चापि काणं खञ्जं शनैश्चरम् ॥ ८८ ॥
 राहुकेतू शिरःकायौ विकृतौ क्रूरचेष्टितौ ।
 स्वैः स्वैर्ध्यानैर्यं हानिद्या यजेदिन्द्रादिदिक्पतीन् ॥ ८९ ॥
 दलेष्वष्टसु पूर्वादिक्रमतः साधकोत्तमः ।
 सहस्राक्षं यजेदादौ पीतकौषेयवाससम् ॥ ९० ॥
 वज्रपाणिं पीतरुचिं स्थितमैवावतीपरि ।
 रक्ताभं ह्यागवाहस्य शक्तिहस्तं हुताशनम् ॥ ९१ ॥
 ध्यायेत् कालं कुलापस्थं दण्डिनं कृष्णविग्रहम् ।
 निर्वृतिं खड्गहस्तञ्च श्यामलं वाजिवाहनम् ॥ ९२ ॥
 वक्त्रं मकरारूढं पाण्डुहस्तं सितप्रभम् ।
 ध्यायेत् कृष्णविषं वायुं सृगस्थञ्चाङ्गशायुधम् ॥ ९३ ॥
 कुबेरं कनकाकारं रत्नसिंहासनस्थितम् ।
 सुतं यज्ञगणैः सर्वैः पाशाङ्गमकराख्यजम् ॥ ९४ ॥
 द्विगानं वृषभारूढं त्रिशूलारधारिणम् ।
 व्याघ्रचर्माम्बरधरं पूर्णैन्दुसदृशप्रभम् ॥ ९५ ॥
 ध्यात्वा चैतान् क्रमादिष्टा ब्रह्मानन्तो पुरा वहिः ।
 ऊर्ध्वाधोवृत्तयोरञ्चरौ ततोऽर्च्या द्वारदेवताः ॥ ९६ ॥

विहिताः कुलनाः केशा यस्य तथाभूतम् ॥ ८७ । ८८ ॥

इष्टा पूजयित्वा ॥ ८९ ॥

अथ क्रमत इन्द्रादीनामष्टानां दिक्पतीनां ध्यानं वर्णञ्चाह
 सहस्राक्षं वादिभिः । पीतकौषेयवाससम् पीतं कौषेयं कसिको-
 षोत्थं वासो वस्त्रं यद्यन्याभ्याम् ॥ ९० । ९१ ॥

कालम् वसम् । कुलापस्थं दण्डिपक्षं निर्वृतिम् राख-
 सम् ॥ ९२-९५ ॥

ध्यात्वेत्यादिना । एतानिन्द्रादीनघौ दिक्पतीनेव ध्यात्वा

उग्रभीमः प्रचण्डेशो पूर्वहास्याः प्रकीर्तिताः ।
 अयन्तः क्षेत्रपालश्च नकुलेशो बृहत्शिराः ।
 याम्यद्वारे पश्चिमे च वृकाख्यानन्दुर्जयाः ॥ ८७ ॥
 त्रिशिराः पुरजिच्चैव भीमनादो महोदरः ।
 उत्तरद्वारपाञ्चैते सर्वे शस्त्रालपाणवः ॥ ८८ ॥
 शूयतां ब्रह्मणो ध्यानमनन्तस्यापि सुव्रत ! ।
 रक्तोत्पलनिभो ब्रह्मा चतुरास्यश्चतुर्भुजः ॥ ८९ ॥
 हंसारुढ़ा वराभोतिमालापुस्तकपाणिकः ॥ ९० ॥
 हिमकुन्देन्दुधवलः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 सहस्रपाणिवदनो ध्येयाऽनन्तः सुरासुरैः ॥ ९१ ॥
 ध्यान पूजाक्रमश्चापि यन्त्रश्च कथितं प्रिये ! ।
 वास्वादिक्रमतो ह्येषां मन्त्रानपि शृणु प्रिये ॥ ९२ ॥
 क्षकारो ह्यव्यवाहस्यः षड्द्रोघं वरसंगुतः ।
 भूषितो नादविन्दुभ्यां वास्तुमन्त्रः षड्वरः ॥ ९३ ॥

क्रमदिक्का पूजयित्वा च पुरो भूपुराद्वह्निहृद्वाधं श्विनवोर्ध्वं तथोर्म-
 षष्ठ्ययोर्यं ह्येतानौ दिक्पतो क्रमोऽर्थो पूजनीयो ततो द्वारदेवता
 अर्च्याः ॥ ८६ ॥

पूज्या द्वारदेवता एवाह उग्रो भीम इत्यादिना भार्गव-
 जेन ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

ब्रह्मणो ध्यानमगच्छ रक्तोत्पलनिभ इत्यदिना ॥ ८९ ॥ ९० ॥
 क्षत्रानलस्य ध्यानमाह हिमकुन्देन्दुधवल इत्याद्येकेन ॥ ९१ ॥
 एषाम् वास्वादीनामनलानाम् ॥ ९२ ॥

वास्वादीनां क्रमतो मन्त्रानेवाह क्षकार इत्यादिति । ह्यव्य-
 वाहस्यः ह्यव्यवाहो रेकतस्यः अक्षारः षड्द्रोघं वरसंगुतो नादवि-

तारं मायां तीक्ष्णरश्मे ङेऽन्तमाराग्यदं वदेत् ।

वज्रिजायां ततो दत्त्वा सूर्यमन्त्रं सप्तदशरेत् ॥ १०४ ॥

कामो माया च वाणी च ततोऽमृतकरेति च ।

अमृतं प्लावय वन्द्यं स्वाहा साममनुर्मनः ॥ १०५ ॥

ऐं ह्रीं ह्रीं सर्वपदादृष्टान्नाशय नाशय ।

स्वाहावसानो मन्त्रोऽयं मङ्गलस्य प्रकाशितः ॥ १०६ ॥

ह्रीं श्रीं सौम्यपदञ्चाक्ता सर्वान् कामान् ततो वदेत् ।

पूरयान्ते वज्रिजान्तामेष सोमात्मजे मनुः ॥ १०७ ॥

तारिण पुटिता वाणी ततः सुरगुरो ! पदम् ।

न्दुभ्यां भूपितय कर्तव्यः एवञ्च क्षीं क्षीं क्षं क्षौं क्षौं क्षैः इति
षडक्षरो वातुमन्त्र उद्धृत्य च सीत् ॥ १०३ ॥

तारमित्यादिना । पूर्वम् तारं प्रणवं वदेत्, ततो मायां ह्रीं
बीजं वदेत्, तान्तिमाराग्ये इति वदेत्, ततो ङेऽन्तमाराग्यं वदेत्,
ततो वज्रिजायां दत्त्वा सूर्यमन्त्रं सप्तदशरेत् । योजनया श्रीं ह्रीं तिम-
रश्मे आरोग्यदाय स्वाहेति सूर्यमन्त्रं उद्धृत्य आसीत् ॥ १०४ ॥

काम इत्यादिना । श्रीं कामः क्लामिति बीजस्येत ततो
माया ह्रीं बीजस्येत ततो वाणोरोमिति बीजस्येत ततोऽमृत
करेत्युच्येत ततोऽमृतस्येत ततः प्लावयवन्द्यस्येत ततः स्वाहा
व्येत योजनया ह्रीं ह्रीं ऐं अमृतकराऽमृतं प्लावय प्लावय स्वाहेति
सोममनुर्मनः ॥ १०५ ॥

ऐमित्रादिना । पूर्वम् ऐं ह्रीं ह्रीं वदेत् ततः सर्वपदतो दृष्टा-
न्नाशय नाशयेति वदेत् । योजनया ऐं ह्रीं ह्रीं सर्वपदादृष्टान्नाशय नाश-
येति मन्त्रो जगतः स्वाहावसानः स्वाहाचोऽयं मङ्गलस्य मन्त्रः प्रका-
शितः ॥ १०६ ॥

ह्रीमित्यादिना । पूर्वम् ह्रीं श्रीं सौम्यपदं चोक्ता ततः सर्वान्
कामान् वदेत् । ततः पूरयान्ते वज्रिजान्तां वदेत् । योजनया ह्रीं

अभीष्टं यच्छ यच्छेति स्वाहामन्तो बृहस्पतेः ॥ १०८ ॥
 शां शीं शूं शैं ततः शौं शः शुक्रमन्तः समीरितः ॥ १०९ ॥
 ज्ञां ज्ञां ज्ञीं ज्ञीं सर्वशत्रून् विद्रावय पदद्वयम् ।
 मार्त्तण्डसूनुवे पश्चात् नमो मन्त्रः शनैश्चरे ॥ ११० ॥
 रां ज्ञौं भैं ज्ञीं सोमशत्रो शत्रून् विध्वंसय द्वयम् ।
 राहवे नम इत्येष राहोर्भनुर्दाहृतः ॥ १११ ॥
 क्रूं क्रूं क्रौं केतवे स्वाहा केतांश्मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥ ११२ ॥
 लं रं मूं स्त्रूं वं यमिति च हौं ब्रीममिति क्रमात् ।
 इन्द्रायनन्तदिक्पानां द्रशमन्त्राः समीरिताः ॥ ११३ ॥

श्रीं सौम्य सर्वान् कामान् पूरय स्वाहेत्येष सोमात्मजे बुधे मनु-
 र्मतः ॥ १०७ ॥

तारेणेत्यादिना । तारेण प्रणवेन पुटिता आदावन्ते च संयुक्ता
 वाणी यक्तव्या ततः सुरगुरो इति पदं वदेत् । ततोऽभीष्टं यच्छ य-
 च्छेति वदेत् । ततः स्वाहेति वदेत् । योजनया ओम् ऐं औं
 सुरगुरो अभीष्टं यच्छ यच्छ स्वाहेति बृहस्पतेर्मन्त्रो मतः ॥ १०८ ॥

शां शीं शूं शैं शौं शः इति शुक्रमन्तः समीरितः क-
 थितः ॥ १०९ ॥

ज्ञां ज्ञामित्यादिना । पूर्वम् ज्ञां ज्ञां ज्ञीं ज्ञीं सर्वशत्रूनि
 वदेत् । ततो विद्रावयपदद्वयं वदेत् । ततो मार्त्तण्डसूनुवे इति
 वदेत् । पश्चान्नमो वदेत् । योजनया ज्ञां ज्ञां ज्ञीं ज्ञीं सर्वशत्रून्
 विद्रावय विद्रावय मार्त्तण्डसूनुवे नमः इति शनैश्चरे मन्त्रो
 मतः ॥ ११० ॥

रामित्यादिना । पूर्वं रां ज्ञौं भैं ज्ञीं सोमशत्रो शत्रूनि
 वदेत् । ततो विध्वंसयद्वयं वदेत् । ततो राहवे नम इति वदेत् ।
 योजनया रां ज्ञौं भैं ज्ञीं सोमशत्रो शत्रून् विध्वंसय विध्वंसय
 राहवे नम इत्येष राहोर्भनुर्दाहृतः कथितः ॥ १११ । ११२ ॥

अन्येषां परिगणानां नास्त्वन्वाः प्रकीर्तिताः ।
 अनुक्तमखे सर्वेषां विधेयं विधादितः ॥ ११४ ॥
 नमोऽन्तर्गते देवेभ्यः । न तस्यो यो गयेत् बुधः ।
 स्वाहास्तोऽपि तद्यत्तत्त्वे तद्व्यादित्तिवत्तमाम् ॥ ११५ ॥
 ग्रहादिभ्यः प्रदातव्यं पुण्यं वातश्च भूषणम् ।
 तेषां वर्णावस्थानान्यथा प्रातये भवेत् ॥ ११६ ॥
 कुम्भखिलोक्तमिदं तत्तत्संस्थापयत् बुधोः ।
 पुष्पैश्चैव चर्चयेत् । नमस्तस्मिन्महाचरेत् ॥ ११७ ॥
 शास्तिकीणि चैव च चरुहो हव्यवहनः ।
 प्रतिष्ठायां लोकिताः शाल्वहा क्रूरकर्मणि ॥ ११८ ॥
 शान्तौ पुष्टौ महेश्वरिणः । तथा क्रूराऽपि कर्मणि ।
 ग्रहयामां तन्मूर्तिं वातश्चैव तस्मिन्वात्तयात् ॥ ११९ ॥
 यथा प्रतिष्ठा तस्मै देवायै पिष्टतपेणम् ।
 वास्तोषमिदं ग्रहाणां तद्वदेव विधायते ॥ १२० ॥
 यद्येकस्मिन् निजं तद्विधिं प्रातश्चायामकर्म च ।
 तन्नेण तत्र तद्व्याप्यं पिष्टव्यादानिसंस्क्रियाः ॥ १२१ ॥

लक्ष्मिधादिना । लक्ष्मिणि रक्षिणि च्छप्रितिल्लूप्तिरिति यामात
 यमिति लक्ष्मिणि लक्ष्मिणि रक्षिणि च्छप्रितिल्लूप्तिरिति यामात
 लक्ष्मिणि लक्ष्मिणि रक्षिणि च्छप्रितिल्लूप्तिरिति यामात ॥ ११३ । ११४ ॥

वर्जितवत्तमाम् स्वर्जितं पदम् ॥ ११५ ॥

तेषाम् अज्ञानिनाम् ॥ ११६ ॥

समिद्धः नष्टः ॥ ११७ ॥

चरुहो वरुणाया लोहितवातो लोहितावाह्यः शल्वहा शल्व-
 हव्यवहनः ॥ ११८-११९ ॥

जलाशयगृहाराससेतुसंक्रमशाखिनः ।

वाहनासनयानानि वासोऽलङ्करणानि च ॥ १२२ ॥

पानाशनीयपात्राणि देयवस्तूनि यान्यपि ।

असंस्कृतानि देवाय न प्रदद्युः फलिष्णवः ॥ १२३ ॥

काम्ये कर्षाणि सर्वत्र बुधः सङ्कल्पमाचरेत् ।

विधिवाक्यानुसारेण सम्युक्तसुक्तामये ॥ १२४ ॥

संस्कृताभ्यर्चितं द्रव्यं नामोच्चारणपूर्वकम् ।

सम्प्रदानाभिधाद्योक्ता दत्त्वा सम्यक् फलं लभेत् ॥ १२५ ॥

जलाशयगृहाराससेतुसंक्रमशाखिनाम् ।

कथ्यन्ते प्रोक्षणे मन्त्राः प्रयोज्या ब्रह्मविद्यया ॥ १२६ ॥

जीवनाधारः । जीवानां जीवनप्रदः । वारुणः ।

प्रोक्षणे तव दृश्यन्तु जलभूचरखेचराः ॥ १२७ ॥

दृष्टकाष्ठादिमशून्वसेय ब्रह्मणः प्रियः ।

त्वां प्रोक्षयामि तोयेन प्रीतये भव सर्वदा ॥ १२८ ॥

दृष्टकादिसमुद्भूतः । वक्तव्यत्विष्टकामये ॥ १२९ ॥

फलैः पत्रैश्च शाखाद्यैश्छायाभिश्च प्रियङ्कराः ।

तन्त्रेण एकधैव ॥ १२१-१२४ ॥

संस्कृताभ्यर्चितम् गोधितप्रपूजितम् सम्प्रदानाभिधानं सम्यदान-
नामधेयम् ॥ १२५ ॥

ब्रह्मविद्यया गायत्र्या सह ॥ १२६ ॥

तेषां मध्ये प्रयततो जनामयप्रोक्षणमन्त्रमाह जीवनाधार-
जीवानामिति जीवनाधारः । जलाधारः । वारुणः । वरुणदेव-
ताकः । ॥ १२७ ॥

अथ गृहप्रोक्षणमन्त्रमाह दृष्टकाष्ठादिमशून्वेति । वासेव वासः ।
हितः ॥ १२८ ॥

यच्छन्तु मेऽखिलान् कामान् प्रोक्षितास्तीर्थवारिभिः ॥ १३० ॥
 सेतुस्त्वं भवसिन्धूनां पारदः पथिकप्रियः ।
 मया संप्रोक्षितः सेतो ! यथोक्तफलदो भव ॥ १३१ ॥
 संक्रम ! त्वा प्रोक्षयामि लोकानां संक्रमं यथा ।
 ददासीह तथा स्वर्गे संक्रमो मे प्रदीयताम् ॥ १३२ ॥
 आरामप्रोक्षणे मन्त्रो य एष कथितः प्रिये ! ।
 स एव शाखिसंस्कारे प्रयोक्तव्यो मनीषिभिः ॥ १३३ ॥
 प्रणवे वारुणञ्चास्त्रं वीजत्रितयमम्बिके ! ।
 सर्वसाधारणद्रव्यप्रोक्षणे विनियोजयेत् ॥ १३४ ॥
 स्नापनार्हं वाहनं चेत् स्नापयेत् ब्रह्मविद्यया ।
 अन्यत्रैवार्घ्यतोयेन कुशाग्रे ण विशोधयेत् ॥ १३५ ॥
 प्राणप्रतिष्ठामाचर्य तत्तद्वाहनसंज्ञया ।
 पूजितोऽनङ्गतो वाहो देवो भवति दैवते ॥ १३६ ॥

इष्टकादीयादिना । इष्टकादिसमे गृहे प्रोक्षणीये तृणकाष्ठादि-
 सन्नाभूतेऽत्र इष्टकादिसंज्ञकूतेति वक्तव्यम् ॥ १३८ ॥

अथारामप्रोक्षणमन्त्रमाह फलैः पत्तञ्च शाखाद्यैरिति ॥ १३० ॥

अथ सेतुप्रोक्षणमन्त्रमाह सेतुस्त्वं भवसिन्धूनामिति ॥ १३१ ॥

अथ संक्रमप्रोक्षणमन्त्रमाह संक्रम ! त्वा प्रोक्षयामीति । संक्रम्यते
 सस्यक् पादविच्छेपः क्रियते लोकैर्यत्र स संक्रमः सेतुविशेषः तत्सम्बोधने
 संक्रमेति संक्रमम् सस्यग्गमनम् ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

प्रणवमिन्द्रादिना । हे अम्बिके ! प्रणवनोङ्कारं वारुणं वं अस्त्रं
 कङ्कितं वीजत्रितयं सर्वसाधारणद्रव्यप्रोक्षणे विनियोजयेत् ॥ १३४ ॥

ब्रह्मविद्यया गायत्र्या ॥ १३५ ॥

प्राणेत्यादिना । पूर्वोक्तेनोक्तनीयलिङ्गकपदशालिना देवीप्राण

जलाशये पूजनीयो वरुणो यादसाम्पतिः ।

गृहे प्रजापतिर्ब्रह्मारामे सती च संक्रमे ।

पूज्यो विष्णुर्जगत्पाता सर्वात्मा सर्वदृग्विभुः ॥ १३७ ॥

देव्युवाच ।

विविधानि विधानानि कथितान्युक्तकर्मसु ।

क्रमो न दर्शितो येन मानवः कर्म साधयेत् ॥ १३८ ॥

क्रमव्ययकर्मणि ब्रह्मायासकतान्यपि ।

न यच्छन्ति फलं सम्यक् नृणां कर्मानुजीविनाम् ॥ १३९ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

यदुक्तं परमेशानि ! मातेव हितकारिणि ! ।

निश्रेयसमन्तलोकाणां फलव्यापृतचेतसाम् ॥ १४० ॥

एतेषामुक्तकल्याणामनुष्ठानं पृथक् पृथक् ।

वास्तुयागक्रमादेवि ! कथयाम्यवधीयताम् ॥ १४१ ॥

पूर्वेऽङ्गि नियताहारः स्वः प्रातःस्नानमाचरेत् ।

कृत्वा पोर्वाह्निकं कर्म गुरुं नारायणं यजेत् ॥ १४२ ॥

प्रतिष्ठासन्त्वेण वाहनस्य प्राणप्रतिष्ठासावर्थं कृत्वा तत्तद्वाहनसंज्ञया
पूजितोऽलङ्कृतश्च वाहो वाहनं देवते देवो भवति ॥ १३६ ॥

सर्वदृक् सकलपदार्थदृष्टा विभुः व्यापकः ॥ १३७ ॥

अथोक्तकृत्यतत्कर्मक्रमं जिज्ञासुर्देव्युवाच विविधानीत्या-

दिना ॥ १३८ । १३९ ॥

एवमर्थितः सन् श्रीसदाशिव उवाच यदुक्तमित्यादिना ।

फलव्यापृतचेतसाम् फलाय व्यापृतं व्यापारविशिष्टं चेतो येषां ते
तेषाम् ॥ १४० ॥

अनुष्ठानम् साधनम् ॥ १४१ ॥

ततः स्वकाममुद्दिश्य विधिदर्शितवर्त्मना ।
 कृतसङ्कल्पको मन्त्री गणेशादीन् समर्चयेत् ॥ १४३ ॥
 वन्धूकामं त्रिनेत्रं द्विरद्वरमुखं नागयज्ञोपवीतम्
 शङ्खं चक्रं कृपाणं विमलसरसिजं हस्तपद्मेद्धानम् ।
 उद्यद्वालेन्दुमौलिं दिनकरकिरणोद्दीप्तवस्त्राङ्गशोभम्
 नानालङ्कारयुक्तं भजत गणपतिं रक्तपद्मोपविष्टम् ॥ १४४ ॥
 एवं ध्यात्वा यथाशक्त्वा पूजयित्वा गणेश्वरम् ।
 ब्रह्माणञ्च ततो वाणीं विष्णुं लक्ष्मीं समर्चयेत् ॥ १४५ ॥
 शिवं दुर्गां ग्रहांश्चापि तथा षोडश मातृकाः ।
 दृष्टधारास्त्रपि वसूनिष्टा कुर्यात् पितृक्रियाम् ॥ १४६ ॥
 ततः प्रोक्तविधानेन मण्डलं वासुरचसः ।
 निम्नाय पूजयेत्तत्र वासुदैत्यं गणैः सह ॥ १४७ ॥
 ततस्तु स्थण्डिलं कृत्वा वङ्गिं संस्थत्य पूर्ववत् ।
 धाराहीमान्तमाचर्य वासुहीमं समारमेत् ॥ १४८ ॥
 यथाशक्त्वाहुतौस्तस्मै परिवारगणाय च ।
 तथा पूजितदेवेभ्यो दत्त्वा कर्म समापयेत् ॥ १४९ ॥

वासुयागक्रमादुक्तकृत्यानामनुष्ठानस्य क्रममाह पूर्वोऽङ्गीत्वा-
 दिभिः ॥ १४२ । १४३ ॥

अथ गणपतिध्यानमाह वन्धूकाममित्याद्येकेन । वन्धूकामम्
 वन्धूकपुष्पसङ्घद्युतिम् उद्यद्वालेन्दुमौलिम् उद्यत् यो बाल
 इन्दुर्बालवन्दुः स मौलौ किरीटे यस्य तथाभूतम् दिनकरकिरणो-
 द्दीप्तवस्त्राङ्गशोभम् दिनकरकिरणयुद्दीप्तेन वस्त्रेणाङ्गे शोभा यस्य
 तथाभूतम् ॥ १४४ । १४५ ॥

इष्टा पूजयित्वा ॥ १४६ । १४७ ॥

आचर्य विधाय ॥ १४८ ॥

वासुयागे पृथक्कार्यं एष ते कथितः क्रमः ।
 अनेनैव ग्रहाणाञ्च यज्ञोऽपि विहितः प्रिये ॥ १५० ॥
 ग्रहाणामत्र मुख्यत्वान्नाङ्गत्वेन प्रपूजनम् ।
 सङ्कल्पानन्तरं कार्यं वास्वर्चनमिति क्रमः ॥ १५१ ॥
 गणेशायर्चनं सर्वं वासुयागविधानवत् ।
 ग्रहाणां यन्त्रमन्त्रौ च ध्यानं प्रागेव कीर्तितम् ॥ १५२ ॥
 प्रसङ्गात् कथितौ भद्रे ! ग्रहवासुक्रतुक्रमौ ।
 अथ प्रस्तुतकृत्यानामुच्यते कूपसंस्क्रिया ॥ १५३ ॥
 संकल्पं विधिवत् कृत्वा वासुपूजनमाचरेत् ।
 मण्डले कलसे वापि शालग्रामे यथामति ॥ १५४ ॥
 ततः पूज्यो गणपतिर्ब्रह्मा वाणी हरौ रमा ।
 शिवो दुर्गा ग्रहाश्चापि पूज्या दिक्पतयस्तथा ॥ १५५ ॥
 मातरो वसवोऽष्टौ च ततः कार्य्या पितृक्रिया ।
 प्राधान्यं वरुणस्यात्र स हि पूज्यो विशेषतः ॥ १५६ ॥
 नानोपहारैर्वरुणमर्चयित्वा स्वशक्तिः ।
 विधिवत् संस्कृते वक्त्रौ वारुणं होममाचरेत् ॥ १५७ ॥
 पूजितेभ्यश्च देवेभ्यो दत्त्वा प्रत्येकमाहुतिम् ।
 पूर्णाहुत्यन्तकृत्येन होमकर्म समापयेत् ॥ १५८ ॥
 ततो ध्वजपताकास्रग्गन्धांसन्दूरचर्चितम् ।
 उक्तप्रोक्षणमन्त्रेण प्रोक्षयेत् कूपमुत्तमम् ॥ १५९ ॥

तस्मै वास्तुदैव्याय ॥ १४८ ॥

अनेनैव क्रमेण ॥ १५० ॥

अत्र ग्रहयज्ञे ॥ १५१-१५३ ॥

कूपसंस्कारक्रमेणाह संकल्पमित्यादिभिः ॥ १५४ । १५५ ॥

ततः स्वकाममद्दिश्य देवमद्दिश्य वा नरः ।

सर्वभूतप्री ॥ नायात्सृजेत् कूपजलाशयम् ॥ १६० ॥

कृताङ्गलिपुटां भूत्वा प्रार्थयेत् साधकाग्रणीः ।

सुप्रीयन्तां सर्वभूता नभोभूतायवासिनः ॥ १६१ ॥

उत्सृष्टं सर्वभूतभ्यां मयैतज्जलमुत्तमम् ।

दृश्यन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः ॥ १६२ ॥

सामान्यं सर्वजीवेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् ।

ये च केचिद्विपद्यन्ते स्वस्वकर्मविपाकतः ॥ १६३ ॥

तत्पापैर्न प्रलिप्ये ऽहं सफलास्तु मम क्रिया ।

ततस्तु दक्षिणां कृत्वा कृतशान्त्यादिकक्रियः ॥ १६४ ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत् कौलान् दीनानपि बभुक्षितान् ।

जलाशयप्रतिष्ठासु सर्वतैष क्रमः गिवे ॥ १६५ ॥

तडागादौ च कर्त्तव्या नागस्तभजलेचराः ॥ १६६ ॥

मीनमण्डूकमकरकूर्माश्च जलजन्तवः ।

कार्या धत्तुमयाश्चैते कर्त्तृवित्तनमार्गतः ॥ १६७ ॥

मत्स्यौ स्वर्णमयौ कर्त्तव्यात् मण्डूकावपि हेमजौ ।

राजतौ मकरौ कूर्ममिथुनं ताम्ररित्तिकम् ॥ १६८ ॥

अथ कूपसंस्तारे सः वरुणः ॥ १५६ १६० ॥

ननु साधकाग्रणीः किं प्रार्थयेदित्याकाङ्क्षायासाह सुप्रीयन्ता-
नित्यादिभिः ॥ १६१-१६५ ॥

तडागादिप्रतिष्ठायां यो विशेषस्तसाह तडागादौ वेद्यादिभिः
तडागादौ संस्तार्ये सति नागस्तम्भो जलेचराश्च कर्त्तव्याः ॥ १६६ ॥

ननु किं द्रव्यमयाः के वा जलजन्तवः कर्त्तव्या इत्यपेक्षायामाह
मीनमण्डूकेत्यादिना ॥ १६७ ॥

एतैर्जलचरैः सार्द्धं तङ्गागमपि दीर्घिकाम् ।

सागरश्च सप्तसृष्ट्या प्रार्थयन्नागमर्चयेत् ॥ १६८ ॥

अनन्तो वासकिः पद्मा महापद्मश्च तत्तकः ।

कुलारः कर्कटः मङ्गुः पाथसां रत्नका इमे ॥ १७० ॥

इत्यष्टा नागनामानि लिखित्वाश्वत्थपल्लवे ।

स्रुत्वा प्रणवगायत्र्या षटमध्ये विनिःक्षिपेत् ॥ १७१ ॥

चन्द्रार्को साक्षिणौ कृत्वा विलोच्चैर्कं समुद्धरेत् ।

तत्रोत्तिष्ठति यो नागस्तं क्षुर्यात्तावरक्षकम् ॥ १७२ ॥

स्तम्भमेकं समानीय विंशद्वस्तमितं शुभम् ।

सरलं दारुजं तैलैरुक्षितञ्च हरिद्रया ॥ १७३ ॥

स्नापयेत्तीर्थतोयन व्याहृत्या प्रणवेन च ।

ननु किं धातुनयाः कति वा भीमादयो जलजन्तवो विधातव्या
इत्याकाङ्क्षायामाह सत्सौ खर्खमयावित्यादिना ॥ १६८ ॥

एतैरित्यादिना । एतैर्कीर्तिनादिभिर्जलचरैः सार्द्धं तङ्गागं दी-
र्घिकां सागरश्चापि सप्तसृष्ट्यं नागं प्रार्थयन् सप्तर्चयेत् ॥ १६९ ॥

ननु कस्मिन् स्थाने कं वा नागमभ्यर्चयेत् किं वा प्रार्थयेदित्य-
पेक्षायामाह अनन्त इत्यादिना । अनन्त ताडयोऽपि नागाः पाथसां
कुलानां रत्नका भवन्तीत्यन्वयः ॥ १७० ॥

इत्यष्टावित्यादिना । इत्यं तं ज्येष्ठानामित्यष्टौ नागनामान्यश्वत्थ-
पल्लवे लिखित्वा प्रणवगायत्र्या स्रुत्वा षट् मध्ये विनिःक्षि-
पेत् ॥ १७१ ॥

चन्द्रार्कोपित्यादिना । तच्चन्द्रार्को साक्षिणौ कृत्वा निश्चित-
नागनामान्यश्वत्थपल्लवान् विलोच्चैर्कं निश्चननागनामकमश्वत्थपल्लवं
समुद्धरेत्, तत्र वा नाग उत्तिष्ठति न नागं न थरनकं कुर्यात् ॥ १७२ ॥

स्तम्भमित्यादिना । विंशद्वस्तमितं विंशतद्वस्तपारसिं सरल-

तत्र ह्रींश्रीचमाशान्तिसहितं नागमर्चयेत् ॥ १७४ ॥

नाग ! त्वं विष्णुशय्यासि महादेवविभूषणम् ।

स्तम्भमेनमधिष्ठाय जलरक्षां कुरुष्व मे ॥ १७५ ॥

इति प्रार्थ्य ततो नागस्तम्भं मध्ये जलाशयम् ।

समारोप्य तडागञ्च कर्त्ता कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥ १७६ ॥

यूपश्चेत् स्थापितः पूर्वं तदा नागं घटेऽर्चयन् ।

तज्जलं तत्र निक्षिप्य शिष्टं कर्म समापयेत् ॥ १७७ ॥

एवं गृहप्रतिष्ठायां कृतसंकल्पको बुधः ।

वास्त्वादिवसूपूजान्तं पैत्रं कर्म च कूपवत् ॥ १७८ ॥

विधायान्न विशेषेण यजेद्देवं प्रजापतिम् ।

प्राजापत्यञ्च हवनं कुर्यात् साधकसत्तमः ॥ १७९ ॥

नवक्रं दारुजं काष्ठसम्भवं तैलैर्हृदिदद्यात् कोजितमभ्यक्तं शुभमेकं
स्तम्भं समानीय व्याङ्ग्या प्रणयेन तीर्थतोयेन स्नापयेत्, तत्र स्नापिते
स्तम्भे ह्रींश्रीचमाशान्तिसहितं नागमर्चयेत् ॥ १७३ । १७४ ॥

नाग ! त्वमित्यादिना । हे नाग ! त्वं विष्णुशय्यासि महा-
देवविभूषणश्चासि एनं स्तम्भमधिष्ठाय मे सम जलरक्षां कुरुष्व ॥ १७५ ॥

इतीत्यादिना । इति नागं प्रार्थ्य ततो नागस्तम्भं मध्ये-
जलाशयं जलाशयस्य मध्ये समारोप्य कर्त्ता तडागप्रदक्षिणं कुर्यात्
मध्येजलाशयमिति, पारेमध्ये घण्टावेत्यनेनाव्ययीभावः ॥ १७६ ॥

यूप इत्यादिना । वेद्यदि यूपो नागस्तम्भः पूर्वमेव स्थापितो
भवेत् तदा नागं घटेऽर्चयन् कर्त्ता तज्जलं घटसम्बन्धिजलं तत्र
तडागे निःक्षिप्य शिष्टमवशेषं कर्म समापयेत् ॥ १७७ ॥

एवं जलाशयप्रतिष्ठाविधानसङ्ख्याऽथ गृहप्रतिष्ठाविधानसाङ्ग-
यं गृहप्रतिष्ठायामित्यादिभिः ॥ १७८ ॥

अथ गृहसंस्कारे ॥ १७९ ॥

गृहं पूर्वोक्तमन्त्रेण प्रोक्त्य गन्धादिनार्चयन् ।
 ईशानाभिमुखो भूत्वा प्रार्थयेद्विहिताञ्जलिः ॥ १८० ॥
 प्रजापतिपते ! गृहे पुष्पमाल्यादिभूषितः ।
 अस्माकं शुभवासाय सर्वथा सुखदो भव ॥ १८१ ॥
 ततस्तु दक्षिणां कृत्वा शान्द्याशीर्वादमाचरेत् ।
 विप्रान् कुलीनान् दीनांश्च भोजयेदात्मशक्तितः ॥ १८२ ॥
 अन्यार्थन्तु प्रतिष्ठा चेत् तद्वासायात्र यो जपेत् ।
 देवताकृतगृहस्य विधानं शृणु शैलजे ! ॥ १८३ ॥
 इत्थं संस्कृत्य भवनं शङ्खतूर्यादिनिःस्वनैः ।
 देवतासन्निधिं गत्वा प्रार्थयेद्विहिताञ्जलिः ॥ १८४ ॥
 उत्तिष्ठ देवदेवेश ! भक्तानां वाञ्छितप्रद ! ।
 आगत्य जन्मसाफल्यं कुरु मे करुणानिधे ! ॥ १८५ ॥

गृहमित्यादिना । ततः पूर्वोक्तमन्त्रेण गृहं प्रोक्ष्याभिषिच्य
 गन्धादिना गृहमर्चयन् कर्त्ता ईशानाभिमुखो भूत्वा विहिताञ्जलिः
 सन् गृहं प्रार्थयेत् ॥ १८० ॥

गृहं प्रति प्रार्थनामेवाह प्रजापतिपते इत्याद्येकेन । प्रजा-
 पतिः पतिर्यस्य स प्रजापतिपतिः तत्सम्बोधने प्रजापतिपते
 इति ॥ १८१ । १८२ ॥

अन्यार्थन्वित्यादिना । चेद्यद्यन्यार्थं गृहस्य प्रतिष्ठा विधीयते
 तदाऽत्र गृहप्रतिष्ठार्थां कर्त्तव्ये संकल्पे तद्वासावेति यो जपेत् ।
 हे शैलजे ! पार्वति ! देवताधीनकृतगृहस्यदानस्य विधानं त्वं
 शृणु ॥ १८३ ॥

देवताकृतगृहदानविधानमेवाह इत्थमित्यादिभिः । इत्थं
 पूर्वोक्तविधानेन भवनं गृहं संस्कृत्य शङ्खतूर्यादिनिःस्वनैः सह देवता-
 सन्निधिं गत्वा विहिताञ्जलिः सन् देवतां प्रार्थयेत् ॥ १८४ ॥

इत्यभ्यर्थ्य गृहाभ्यर्णे देवमानीय साधकः ।

उपस्थाप्य गृहद्वारि पुरतो वाहनं न्यसेत् ॥ १८६ ॥

त्रिशूलमथवा चक्रं विन्यस्य भवनोपरि ।

रोपयेन्मन्दिरेणानि सप्तताकं ध्वजं सुधोः ॥ १८७ ॥

चन्द्रातपैः किङ्किणोभिः पुष्पस्वक्चूतपल्लवैः ।

शोभयित्वा गृहं सम्यक् छादयेद्दिव्यवाससा ॥ १८८ ॥

उत्तराभिमुखं देवं वक्ष्यमाणविधानतः ।

स्नापयेद्विहितैर्द्रव्यैस्तत्क्रमं वच्मि ते शृणु ॥ १८९ ॥

ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रान्ते मूलमन्त्रं समुच्चरन्

दुग्धेन स्नापयामि त्वां मातैव परिपालय ॥ १९० ॥

प्रोक्तवोज्ज्वल्यस्यान्ते तथा मूलं नियोजयन् ।

दध्ना त्वां स्नापयाम्यद्य भवतापहरो भव ॥ १९१ ॥

यत् प्रार्थयेत्तदाह उक्तिष्टोत्रादिना ॥ १८५ ॥

इतीत्यादिना । साधको जन इत्यभ्यर्थ्य गृहाभ्यर्णे गृहसमीपे देवमानीय गृहद्वार्युपस्थाप्य च तस्य पुरतो वाहनं न्यसेत् स्नापयेत् ॥ १८६ ॥

त्रिशूलं पत्यादिना । सुधीर्जनो भवनोपरि त्रिशूलमथ वा चक्रं विन्यस्य त्रिशूलं पत्यादिना गृहेणानकोणे सप्तताकं पताका-सहितं ध्वजं सुधोः न्यसेत् ॥ १८७ । १८८ ॥

तत्क्रमं वक्ष्यमाणेन विधानेन विहितैः द्रव्यैर्देवस्नापनस्य क्रमम् ॥ १८९ ॥

तत्क्रमेण दध्ना ऐं ह्रीं श्रीमित्यादिभिः । ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रान्ते मूलं च समुच्चरन्, तदन्ते च दुग्धेन स्नापयामि त्वां मातैव परिपालयेति स्तोत्रं त्वां पूर्वं दुग्धेन देवं स्नापयेत् ॥ १९० ॥

प्रोक्तवोज्ज्वल्यस्यान्ते तदा मूलं

पुनर्वीजत्वं मूलं सर्वानन्दकरेति च ।

मधुना स्नापितः प्रीतो मामानन्दमयं कुरु ॥ १८२ ॥

प्राग्वन्मूलं समुच्चार्य सावित्रीं प्रणवं स्मरन् ।

देवप्रियेण हविषा आयुः शुक्रेण तेजसा ।

स्नानं ते कल्पयामीश ! मामरोगं सदा कुरु ॥ १८३ ॥

तद्वन्मूलञ्च गायत्रीं व्याहृतिं समुदीरयन् ।

देवेश ! शर्करातोयैः स्नातो मे यच्छ वाञ्छितम् ॥ १८४ ॥

तथा मूलं समुच्चार्य गायत्रीं वारुणं मनुम् ।

विधात्रा निर्मितैर्दिव्यैः प्रियैः स्निग्धैरलीकिकैः ।

नारिकेलोदकैः स्नानं कल्पयामि नमोऽस्तु ते ॥ १८५ ॥

मन्त्रं विनियोजयन् तदन्ते च, दध्ना त्वं स्नापयाम्ययं भवतापहरो
भवेति, ससृञ्चरन् कर्त्ता दध्ना देवं स्नापयेत् ॥ १८१ ॥

पुनरित्यादिना । पुनरै' ह्रीं श्रीमिति वीजत्वं ससृञ्चरन्,
तदन्ते च मूलं मन्त्रं ससृञ्चरन्, तदन्ते सर्वानन्दकरेति, ससृञ्चरन्,
तदन्ते च, मधुना स्नापितः प्रीतो मामानन्दमयं कुरु, इति ससृञ्च-
रन् कर्त्ता मधुना देवं स्नापयेत् ॥ १८२ ॥

प्राग्वदित्यादिना । प्राग्वदेव मूलं मन्त्रं ससृञ्चार्यं ततः
सावित्रीं गायत्रीं प्रणवमोक्षारं च स्मरन् सन्, देवप्रियेण हविषा
आयुः शुक्रेण तेजसा । स्नानन्ते कल्पयामीश ! मामरोगं सदा कुरु,
इति स्मरन् कर्त्ता एतेन देवं स्नापयेत् । आयुः शुक्रेण आयुः
शुक्रवर्द्धकेन तेजसा तेजोजनकेन ॥ १८३ ॥

तद्वदित्यादिना । तद्वदेव मूलमन्त्रं गायत्रीं व्याहृतिञ्च ससृ-
दीरयन् ततो, देवेश ! शर्करातोयैः स्नातो मे यच्छ वाञ्छितमिति
च ससृदीरयन् कर्त्ता शर्करातोयैर्देवं स्नापयेत् ॥ १८४ ॥

तथेत्यादिना । तथैव मूलं मन्त्रं गायत्रीं वारुणं मनुं वमिति
मन्त्रं च ससृञ्चार्यं ततो, विधात्रा निर्मितैर्दिव्यैः प्रियैः स्निग्धै-

गायत्र्या मूलमन्त्रेण स्नापयेद्दिक्षुजैरसैः ॥ १८६ ॥
 कामवीजं तथा तारं सावित्रीं मूलमीरयन् ।
 कर्पूरागुरुकाश्लोरकस्तूरीचन्द्रनोदकैः ।
 सुस्नातो भव सुप्रीतो भुक्तिमुक्ती प्रयच्छ मे ॥ १८७ ॥
 इत्यष्टकलसैः स्नानं कारयित्वा जगत्पतिम् ।
 गृह्णाभ्यन्तरमानीय स्थापयेदासनोपरि ॥ १८८ ॥
 स्नापनार्हं न चेदर्घा तद्यन्त्रे वापि तन्मनौ ।
 शालग्रामशिलायां वा स्नापयित्वा प्रपूजयेत् ॥ १८९ ॥
 अशक्नौ मूलमन्त्रेण स्नापयेच्छुद्धपाथसाम् ।
 अष्टभिः कलसेयंद्वा पञ्चभिः सप्तभिर्यथा ॥ २०० ॥

रत्नौक्तिकैः नारिकेलोदकैः स्नानं कल्पयामि नमोऽस्तु ते इति
 मञ्जुचरन् कर्त्ता नारिकेलजलैर्देवं स्नापयेत् ॥ १८५ ॥

ततो गायत्र्या मूलमन्त्रेण च दिक्षुजैः रसैर्देवं स्नाप-
 येत् ॥ १८६ ॥

कामवीजमित्यादिना । कामवीजं क्लोमिति बीजं तथा तार-
 मोंकारं सावित्रीं गायत्रीं मूलं मन्त्रं वेरयन्मञ्जुचरन् कर्पूरागुरुका-
 श्लोरकस्तूरीचन्द्रनोदकैः सुस्नातो भव सुप्रीतो भुक्तिमुक्ती प्रयच्छ
 मे इति सोदीरयन् कर्त्ता कर्पूरादिवासितैर्जलैर्देवं स्नापयेत्, काश्ली-
 रम् कुङ्कुमम् ॥ १८७ ॥

इतीत्यादिना । इत्यनेनैव विधानेन क्रमेण चाष्टकलसैरष्ट
 कलसपरिमितैर्दुग्धादिभिः स्नानं कारयित्वा गृह्णाभ्यन्तरमानीय
 जगत्पतिं देवसासनोपरि स्थापयेत् ॥ १८८ ॥

स्नापनार्ह्यादिना । चेद्यदर्घा देवताप्रतिमा स्नापनाह-
 स्नापनयोग्या न भवेत् तदा तद्यन्त्रे देवतायन्त्रे तन्मनौ तद्देवतामन्त्र-
 वा शालग्रामशिलायां वा स्नापयित्वा देवं प्रपूजयेत् ॥ १८९ ॥

घटप्रमाणं प्रागेव कथितं चक्रपूजने ।
 सर्वत्रागमकृत्येषु स एव विहितो घटः ॥ २०१ ॥
 ततो यजेन्महादेवं स्वस्वपूजाविधानतः ।
 तत्रोपचारान् वक्ष्यामि शृणु देवि ! परात्परे ! ॥ २०२ ॥
 आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
 मधुपर्कस्तथाचम्यं स्नानीयं वस्त्रभूषणे ॥ २०३ ॥
 गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा ।
 देवाचमना मुनिर्दिष्टा उपचाराश्च षोडश ॥ २०४ ॥
 पादमर्घ्यञ्चाचमनं मधुपर्काचमौ तथा ।
 गन्धादिपञ्चकं चैते उपचारा दश स्मृताः ॥ २०५ ॥
 गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यञ्चापि कालिके ! ।
 पञ्चोपचाराः कथिता देवतायाः प्रपूजने ॥ २०६ ॥
 अस्त्रेणार्घ्यान्मसा द्रव्यं प्रोक्ष्य धेनुं प्रदर्शयन् ।
 सम्पूज्य गन्धपुष्पाभ्यां द्रव्याख्यानं समुत्तिखेत् ॥ २०७ ॥
 वक्ष्यमाणमनुं स्मृत्वा मूलञ्च देवतराभिधाम् ।
 सचतुर्थीं समुच्चार्य त्यागार्थं वचनं पठेत् ॥ २०८ ॥

अशक्तावित्तादि । दुग्धादिभिर्देवतायाः स्नापनेऽशक्तौ सत्यां
 मूलमन्त्रेण शुद्धपायसां शुद्धानां जलानामष्टभिः सप्तभिः पञ्चभिर्वा
 कलसैर्यथावद्देवं स्नापयेत् ॥ २०० । २०१ ॥

महादेवम् महान्तं देवम्, तत्र देवयजने ॥ २०२ ॥

उपचारानेवाहं आसनमित्यादिभिः ॥ २०३ ॥

निर्दिष्टाः कथिताः ॥ २०४=२०६ ॥

अथासनादिमप्रेषणविधिसाह चक्षुषेत्वादित्ना । अस्त्रेण
 फडितिमन्त्रेणार्घ्यान्मसार्घ्यं जलेन द्रव्यमासनादिकं प्रोक्ष्यामिप्रोक्ष्य तद्-

निवेदनविधिः प्रोक्तो देवे देयेषु वस्तुषु ।
 अनेन विधिना विद्वान् द्रव्यं दद्याद्दिवौकसे ॥ २०८ ॥
 आद्यार्चनविधौ पूर्वं पाद्यार्घ्यादिनिवेदनम् ।
 अर्पणं कारणादीनां सर्वमेव प्रदर्शितम् ॥ २१० ॥
 अनुक्तमन्त्रा ये तत्र तानेवात्र शृणु प्रिये ! ।
 आसनाद्युपचाराणां प्रदाने त्वनियोजयेत् ॥ २११ ॥
 सर्वभूतान्तरस्थाय सर्वभूतान्तरात्मने ।
 कल्पयाम्युपवेशार्थमासनन्ते नमो नमः ॥ २१२ ॥
 उक्तक्रमेण देवेशि ! प्रदायासनमुत्तनम् ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा स्वागतं प्रार्थयेत्ततः ॥ २१३ ॥
 देवाः स्वाभीष्टसिद्ध्यर्थं यस्य वाञ्छन्ति दर्शनम् ।
 सुस्वागतं स्वागतस्मै तस्मै ते परमात्मने ॥ २१४ ॥

परि श्रेष्ठं सुदृशं प्रदर्शयन् साधको गन्धपुष्पाभ्यां द्रव्यं सम्यक् दद्यात्-
 स्नानं द्रव्यनाम ससृज्जिह्वेडुञ्जारेव, वक्ष्यमाणं मनुं स्मृत्वा मूकं मन्त्रं
 सप्तश्रीं देवताभिर्धां च सप्तज्ञार्थं त्वागार्थं वचनं पठेत् ॥ २०७ ॥ २०८ ॥

दिवौकसे देवाय ॥ २०८-२११ ॥

आद्यार्चनविधौ अनुक्तमन्त्रान्वानेव क्रमेणाह सर्वभूतान्तरस्था-
 येत्यादिना । हे देव ! सर्वेषां भूतानामन्तरे तिष्ठतीति सर्वभूतान्-
 रस्थस्मै सर्वभूतान्तरस्थाय सर्वेषां भूतानामन्तरात्मने ते द्रव्यमुपवे-
 शार्थमासनं कल्पयामि समर्पयामि ते द्रव्यं नमो नमोऽस्तु अनेन
 मन्त्रेण देवादासनं दद्यात् ॥ २१२ ॥

उक्ते आदिना । हे देवेशि ! उक्तक्रमेण देवाद्योत्तममासनं प्रदाय
 ततः कृताञ्जलिपुटो भूत्वा देवाः स्वाभीष्टसिद्ध्यर्थमिच्छादिमन्त्रद्वय-
 मदीरयन्सुकदे ! त्वया स्वागतं सुस्वागतिमिति स्वागतं भक्त्या
 देवेभ्योऽति प्रार्थयेत् ॥ २१३ ॥

अद्य मे सफलं जन्म जीवनं सफलाः क्रियाः ।

स्वागतं यत्त्वया तन्मे तपसां फलमागतम् ॥ २१५ ॥

देवमामन्त्रं संप्रार्थ्य स्वागतप्रश्नमम्बिके ! ।

विहितं पादमादाय मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥ २१६ ॥

यत्पादजलसंस्पर्शाच्छुद्धिमाप जगत्त्रयम् ।

तत्पादाब्जप्रोक्षणार्थं पादयन्ते कल्पयाम्यहम् ॥ २१७ ॥

परमानन्दसन्दोहो जायते यत्प्रसादतः ।

तस्मै सर्वात्मभूताय आनन्दार्थं समर्पये ॥ २१८ ॥

जातीलवङ्गकक्षोलैर्जलं केवलमेव वा ।

प्रोक्षितार्चितमादाय मन्त्रेणानेन चार्पयेत् ॥ २१९ ॥

देवा इत्यादिना । हे परमात्मन् ! यस्य भवतो दर्शनं देवा अपि स्वाभीष्टसिद्धिर्थां वाञ्छन्ति तेन त्वया मे सदर्शनं स्वागतं सुस्वागतं तन्मे परमात्मने ते त्वभ्यं नमः ॥ २१४ ॥

अद्येत्यादि । हे देव ! यद्यतस्त्वया स्वागतं ततो हेतोरद्य मे मम जन्मजीवनञ्च सफलं जातं क्रिया अपि सफला जाताः मे मम तपसा अपि फलमागतम् ॥ २१५ ॥

देवमित्यादि । हे अम्बिके ! देवमामन्त्रं सम्बोध्य उक्तमन्त्रत्रयमुदीरयन् स्वागतप्रश्नं सम्प्रार्थ्य विहितं पादमादाय गृहीत्वा एतं मन्त्रमुदीरयेद्देव ॥ २१६ ॥

यं मन्त्रमुदीरयेत्तस्माच्च यत्पादजलेति । हे परमेश्वर ! यत्पादजलसंस्पर्शाच्छुद्धिमाप जगत्त्रयं तत्पादाब्जप्रोक्षणार्थं ते त्वभ्यं पादमहं कल्पयामि समर्पयामि इमं मन्त्रमुदीर्य देवाय पादं दद्यात् ॥ २१७ ॥

परमानन्दसन्दोह इत्यादि । परमानन्दसन्दोहः परमानन्दसमूहः अनेन मन्त्रेण देवायार्थं दद्यात् ॥ २१८ ॥

यदुच्छिष्टमपस्पृष्टं शुद्धिमैत्र्यखिलं जगत् ।
 तस्मै सुखारविन्दाय आचमं कल्पयामि ते ॥ २२० ॥
 मधुपर्कं समादाय भक्त्यानेन समर्पयेत् ॥ २२१ ॥
 तापत्रयविनाशार्थमखण्डानन्दहेतवे ।
 मधुपर्कं ददास्यद्य प्रसीद परमेश्वर ! ॥ २२२ ॥
 अशुचिः शुचितामेति यत्स्पृष्टस्पर्शमात्रतः ।
 अस्मिंस्ते वदनाभोजे पुनराचमनीयकम् ॥ २२३ ॥
 स्नानार्थं जलमादाय प्राग्वत् प्रोक्षितमर्चितम् ।
 निधाय देवपुरतो मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥ २२४ ॥
 यत्तेजसा जगद्ग्राप्तं यतो जातमिदं जगत् ।
 तस्मै ते जगदाधार ! स्नानार्थं तोयमर्पये ॥ २२५ ॥
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
 अन्यद्रव्यप्रदानान्ते दद्यात्तोयं सकृत् सकृत् ॥ २२६ ॥

जातीत्यादि । प्रोक्षितमर्चितं च जातीलवङ्गकक्कोलैर्वार्षितं
 जलं केवलमेव वा जलमादायानेन वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण देवाद्या-
 र्पयेत् ॥ २१६ ॥

तमेव मन्त्रमाह यदुच्छिष्टमिति । एति प्राप्नोति चनेन मन्त्रे-
 णाचमनीयं देवतासुखे दद्यात् ॥ २२० ॥

ततो भक्त्या मधुपर्कं समादायानेन वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण देवाय
 समर्पयेत् ॥ २२१ ॥

तमेव मन्त्रमाह तापत्रयविनाशार्थमिति ॥ २२२ ॥

ततः अशुचिः शुचितामेतीत्यादिना मन्त्रेण पुनर्देवतासुखे
 आचमनीयं दद्यात् ॥ २२३ ॥

स्नानार्थमित्यादि । ततः प्राग्वत् प्रोक्षितमर्चितं च स्नानार्थं
 जलमादाय देवपुरतो निधाय संस्थाप्य चेत मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २२४ ॥

वस्त्रमानीय देवाय शोधितं पूर्ववर्त्मना ।
 धृत्वा कराभ्यामुत्तोल्य पठेदेतं मनुं सुधीः ॥ २२७ ॥
 सर्वावरणहीनाय मायाप्रच्छन्नतेजसे ।
 वाससी परिधानाय कल्पयामि नमोऽस्तु ते ॥ २२८ ॥
 नानाभरणमादाय स्वर्णरौप्यादिनिर्मितम् ।
 प्रोक्ष्यार्चयित्वा देवाय दद्यादेतं समुच्चरन् ॥ २२९ ॥
 विश्वाभरणभूताय विश्वशीभैकयोनये ।
 मायाविग्रहभूषार्थं भूषणानि समर्पये ॥ २३० ॥
 गन्धतन्मात्रया सृष्टा येन गन्धधरा धरा ।
 तस्मै परात्मने तुभ्यं परमं गन्धमर्पये ॥ २३१ ॥
 पुष्पं मनोहरं रम्यं सुगन्धं देवनिर्मितम् ।
 मया निवेदितं भक्त्या पुष्पमेतत् प्रगृह्यताम् ॥ २३२ ॥
 वनस्पतिरसी दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः ।
 आग्नेयः सर्वभूतानां धूपो घ्राणाय तेऽर्प्यते ॥ २३३ ॥

यं मन्त्रसुदीरयेत्तमाह, यत्तेजसा जगद्व्याप्तमित्यादिना ।
 अनेन मन्त्रेण देवाय स्नानार्थं जलं दद्यात् ॥ २२५-२२७ ॥

यं मनुं पठेत्तमाह सर्वावरणहीनायेत्यादिना । अनेन मन्त्रेण
 देवाय वस्त्रे दद्यात् ॥ २२८ । २२९ ॥

यं मन्त्रं समुच्चरन् देवाय भूषणानि दद्यात् तमेव मन्त्रमाह
 विश्वाभरणभूतायेत्यादिना ॥ २३० ॥

गन्धतन्मात्रयेत्यादिना । धरा पृथ्वी अनेन मन्त्रेण देवाय गन्धं
 दद्यात् ॥ २३१ ॥

पुष्पमित्यादिना मन्त्रेण देवाय पुष्पं दद्यात् ॥ २३२ ॥

वनस्पतिरस इत्यादि । वनस्पतिरसः वृक्षविशेषरसः अनेन
 मन्त्रेण देवाय धूपं दद्यात् ॥ २३३ ॥

सुप्रकाशो महादीप्तः सर्वतस्त्रिमिरापहः ।
 सबाह्याभ्यन्तरज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ २३४ ॥
 नैवेद्यं स्वादुसंयुक्तं नानाभक्ष्यसमन्वितम् ।
 निवेदयामि भक्त्ये दं जुषाण परमेश्वर ! ॥ २३५ ॥
 पानार्थं सलिलं देव ! कर्पूरादिसुवासितम् ।
 सर्वदृष्टिकरं स्वच्छमर्पयामि नमोऽस्तु ते ॥ २३६ ॥
 ततः कर्पूरखदिरलवङ्गैर्लादिभिर्युतम् ।
 ताम्बूलं पुनराचम्यं दत्त्वा वन्दनमाचरेत् ॥ २३७ ॥
 उपचाराधारदाने साधारद्रव्यमुत्तिष्ठेत् ।
 दद्याद्वा पृथगाधारं तत्तन्नाम समुच्चरन् ॥ २३८ ॥
 इत्यमर्चितदेवाय दत्त्वा पुष्पाञ्जलित्रयम् ।
 साच्छादनं गृहं प्रोक्ष्य पठेदेतं कृताञ्जलिः ॥ २३९ ॥
 गेह ! त्वं सर्वलोकानां पूज्यः पुण्ययशःप्रदः ।
 देवतास्थितिदानेन सुमेरुसदृशो भव ॥ २४० ॥
 त्वं कैलासस्य वैकुण्ठस्त्वं ब्रह्मभवनं गृह ! ।
 यत्त्वया विधृतो देवस्तस्मात्त्वं सुरवन्दितः ॥ २४१ ॥
 यस्य कुक्षौ जगत् सर्वं वरीवर्त्ति चराचरम् ।
 मायाविधूतदेहस्य तस्य मूर्तेर्विधारणात् ॥ २४२ ॥

सुप्रकाश इत्यादिना मन्त्रेण देवाय दीपं दद्यात् ॥ २३४ ॥
 नैवेद्यमित्यादि । देवाय नैवेद्यं दद्यात् ॥ २३५ ॥
 पानार्थं सलिलमित्यादि । कर्पूरादिसुवासितं पानार्थं
 जलं देवाय दद्यात् ॥ २३६-२३८ ॥
 एतं कः पठेदित्याकाङ्क्षायामाह कृताञ्जलिः गेहत्वमित्यादि
 ॥ २४०-२४१ ॥

देवमाहसमस्त्वं हि सर्वतीर्थमयस्तथा ।

सर्वकामप्रदो भूत्वा शान्तिं मे कुरु ते नमः ॥ २४३ ॥

इत्यभ्यर्थ्य त्रिरभ्यर्च्य गृहं चक्रादिसंयुतम् ।

आत्मनः कामसुद्दिश्य दद्याद्देवाय साधकः ॥ २४४ ॥

विश्वावासाय वासाय गृहं ते विनिवेदितम् ।

अङ्गीकुरु महेशान ! कृपया सन्निधोयताम् ॥ २४५ ॥

इत्युक्त्वा र्पितगेहाय देवाय दत्तदक्षिणः ।

शङ्खतूर्यादिघाघैस्तं स्थापयेद्देविकोपरि ॥ २४६ ॥

सृष्ट्वा देवपदद्वन्द्वं मूलमन्त्रं समुच्चरन् ।

स्थां स्थीं स्थिरो भवेत्युक्त्वा वासस्ते कल्पितो मया :

इति देवं स्थिरीकृत्य भवनं प्रार्थयेत् पुनः ॥ २४७ ॥

गृह ! देवनिवासाय सर्वथा प्रीतिदो भव ।

उत्सृष्टे त्वयि मे लोकाः स्थिराः सन्तु निरामयाः ॥ २४८ ॥

द्विसप्तातीतपुरुषान् द्विसप्तानागतानपि ।

कुक्षौ लदरे ॥ २४२ । २४३ ॥

इतीत्यादि । इति गृहमभ्यर्थ्य त्रिस्तवारभ्यर्च्य च साधकश्चक्रादिसंयुतं गृहमात्मनः कामसुद्दिश्य देवाय दद्यात् ॥ २४४ ॥

विश्वेत्यादि । विश्वमावासो गृहं यस्य स विश्वावासः तस्मै ॥ २४५ ॥

इतीत्यादि । इति प्रार्थनावाक्यं देवं प्रत्युक्त्वा अर्पितं दत्तं गेहं यस्मै सोऽर्पितगेहः तस्मै अर्पितगेहाय देवाय दत्तदक्षिणः सन् साधकः शङ्खतूर्यादिघाघैस्तं देवं देविकोपरि स्थापयेत् ॥ २४६ ॥

सृष्ट्वेत्यादि । ततो देवपदद्वन्द्वं सृष्ट्वा पूर्वं मूलमन्त्रसंयुतेन स्थां स्थीं स्थिरो भव वासस्ते कल्पितो मयेति मन्त्रेण देवं स्थिरीकृत्य पुनर्भवनं गृहं प्रार्थयेत् ॥ २४७ ॥

मां च मे परिवारांश्च देवधान्नि निवासय ॥ २४९ ॥
 यजनात् सर्वयज्ञानां सर्वतीर्थनिषेवणात् ।
 यत्फलं तत्फलं मेऽद्य जायतां त्वत्प्रसादतः ॥ २५० ॥
 यावत् वसुन्धरा तिष्ठेत् यावदेते धराधराः ।
 यावद्दिवानिशानाथौ तावन्मे वर्त्ततां कुलम् ॥ २५१ ॥
 इति प्रार्थ्य गृहं प्राज्ञः पुनर्देवं समर्चयन् ।
 दर्पणाद्यन्यवस्तूनि ध्वजं चापि निवेदयेत् ॥ २५२ ॥
 ततस्तु बाहनं दद्यात् यस्मिन् देवे यथोदितम् ।
 शिवाय वृषभं दत्त्वा प्रार्थयेद्विहिताञ्जलिः ॥ २५३ ॥
 वृषभ ! त्वं महाकायस्तीक्ष्णशृङ्गोऽरिघातकः ।
 पृष्ठे वहसि देवेशं पूज्योऽसि त्रिदशैरपि ॥ २५४ ॥
 क्षुरेषु सर्वतीर्थानि रोमिन्नि वेदाः सनातनाः ।
 निगमागमतन्त्राणि दशनाम्ने वसन्ति ते ॥ २५५ ॥
 त्वयि दत्ते महाभाग ! सुप्रीतः पार्वतीपतिः ।
 वासं ददातु कैलासे त्वं मां पालय सर्वदा ॥ २५६ ॥
 सिंहं दत्त्वा महादेव्यै गरुडं विष्णवे तथा ।
 यथास्तूयान्महेशानि ! तन्मे निगदतः शृणु ॥ २५७ ॥

ननु भवनं प्रति किं प्रार्थयेदित्यपेक्षायामाह गृह ! देवनिवासावे-
 त्यादिना । उत्सृष्टे दत्ते निरामयाः उपद्रवशून्याः ॥ २४८-२५० ॥

धराधराः पर्वताः ॥ २५१-२५३ ॥

ननु वृषभं प्रति किं प्रार्थयेदित्यपेक्षायामाह वृषभ ! त्वमि-
 त्यादि ॥ २५४ ॥

दशनाम्ने दन्ताम्ने ॥ २५५ ॥

सुप्रीतः भवतु इति शेषः ॥ २५६ । २५७ ॥

सुरासुरनियुद्धेषु महाबलपराक्रमः ।

देवानां जयदो भीमो दनुजानां विनाशकृत् ॥ २५८ ॥

सदा देवौप्रियाऽसि त्वं ब्रह्मविष्णुशिवप्रियः ।

देव्यै समर्पितो भक्त्या जहि शत्रून्ममोऽस्तु ते ॥ २५९ ॥

गरुत्मन् ! पतगञ्चेष्ट ! औपतिप्रीतिदायक ! ।

वज्रचक्षो ! तौक्ष्णनख ! तव पक्षा हिरण्मयाः ।

नमस्तेऽस्तु खगेन्द्राय पक्षिराज ! नमोऽस्तु ते ॥ २६० ॥

यथा करपुटेन त्वं संस्थितो विष्णुसन्निधौ ।

तथा मामरिदर्पघ्न ! विष्णोरग्रे निवासय ॥ २६१ ॥

त्वयि प्रीते जगन्नाथः प्रीतः सिद्धिं प्रयच्छति ।

देवाय दत्तद्रव्याणां दद्याद्देवाय दक्षिणाम् ॥ २६२ ॥

तथा कर्मफलञ्चापि भक्त्या तस्मै समर्पयेत् ॥ २६३ ॥

नृत्यैर्गीतैश्च वादित्वैः सामात्यः सहवान्भवः ।

वेश्मप्रदक्षिणं कृत्वा देवं नत्वाशयेद्दिजान् ॥ २६४ ॥

देवागारप्रतिष्ठायां य एष कथितः क्रमः ।

आरामसेतुसंक्रामशाखिनामौरितोऽपि सः ॥ २६५ ॥

विशेषेणात्र कृत्वेषु पूज्या विष्णुः सनातनः ।

पूजाहोमौ तथा सर्वं गृहदानविधानवत् ॥ २६६ ॥

अप्रतिष्ठितदेवाय नैव दद्यात् गृहादिकम् ।

सिंहस्तुतिर्मेव विदधाति सुरासुरेत्यादिभ्यां द्वाभ्याम् ॥ २५८-२५९ ॥

अथ गरुडस्तुतिं विदधाति गरुत्मन्त्रित्यादिभिस्त्रिभिः । गरुत्मन्

गरुडः पतगञ्चेष्ट ॥ २६०-२६२ ॥

तस्मै देवाय ॥ २६३ ॥

प्रतिष्ठितेऽर्चिते देवे पूजादानं विधीयते ॥ २६७ ॥

अथ तत्र श्रीमदाद्याप्रतिष्ठाक्रम उच्यते ।

येन प्रतिष्ठिता देवी तूर्णं यच्छति वाञ्छितम् ॥ २६८ ॥

तद्दिने साधकः प्रातः स्नातः शुचिरुदङ्मुखः ।

संकल्पं विधिवत् कृत्वा यजेद्वास्वीश्वरं ततः ॥ २६९ ॥

ग्रहदिक्पतितहेरम्बाद्यर्चनं पितृकर्म च ।

विधाय साधकैर्विप्रैः प्रतिमासन्निधिं ब्रजेत् ॥ २७० ॥

प्रतिष्ठितगृहे यदा कुत्रचित् शोभनस्थले ।

अनीयार्चामर्चयित्वा स्नापयेत् साधकोत्तमः ॥ २७१ ॥

भस्मना प्रथमं स्नानं ततो वल्मीकमृत्क्षया ।

वराहदन्तिदन्तोत्थमृत्तिकाभिस्ततः परम् ।

वेश्याद्वारमृदा चापि प्रयुम्नहृदजातया ॥ २७२ ॥

ततः पञ्चकषायेण पञ्चपुष्पैस्त्रिपत्रकैः ।

कारयित्वा गन्धतैलैः स्नापयेत् प्रतिमां सुधीः ॥ २७३ ॥

वाय्वालबदरीजम्बुकुलाः शाल्मलिस्तथा ।

एते निगदिताः स्नाने कषायाः पञ्च भूरुहाः ॥ २७४ ॥

आशयेत् भोजयेत् ॥ २६४-२६८ ॥

श्रीमदाद्याक्रममेवाह तद्दिने साधक इत्यादिना । तद्दिने श्रीम-
दाद्याप्रतिष्ठादिने ॥ २६९ ॥

हेरम्बो गणेशः ॥ २७० ॥

प्रतिष्ठितेत्यादि । ततः साधकोत्तमः प्रतिष्ठितगृहे कृत्वा

विच्छोभनस्थाने वा अर्चाम् प्रतिमासानीयार्चयित्वा च स्नापयेत् ॥ २७१ ॥

ननु केन द्रव्येण प्रतिमां स्नापयेदित्यपेक्षायामाह भस्मनेत्या-
दिना ॥ २७२ । २७३ ॥

करवीरं तथा जातौचम्पकं सरसीरुहम् ।
 पाटलीकुसुमञ्चापि पञ्चपुष्पं प्रकीर्तितम् ॥ २७५ ॥
 वर्वरातुलसीबिल्वं पत्रत्रयमुदाहृतम् ॥ २७६ ॥
 एतेषु प्रोक्तद्रव्येषु जलयोगो विधीयते ।
 पञ्चाहते गन्धतैले तोययोगं विवर्जयेत् ॥ २७७ ॥
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं मूलमुच्चरन् ।
 एतद्द्रव्यस्य तोयेन स्नापयामि नमो वदेत् ॥ २७८ ॥
 ततः प्रागुक्तविधिना दुग्धाद्यैरष्टभिर्घटैः ।
 कवोष्णसलिलैश्चापि स्नापयेत् प्रतिमां बुधः ॥ २७९ ॥
 सितगोधूमचूर्णेन तिलकल्केन वा शिवाम् ।
 शालीतण्डलचूर्णेन मार्जयित्वा विरुक्षयेत् ॥ २८० ॥
 तीर्थान्भसामष्टघटैः स्नापयित्वा सुवाससा ।
 सम्मार्जिताङ्गीं प्रतिमां पूजास्थानं समानयेत् ॥ २८१ ॥
 अशक्तौ शुद्धतोयानां पञ्चविंशतिसंख्यकैः ।
 कलसैः स्नापयेदर्चां भक्त्या साधकसत्तमः ॥ २८२ ॥
 ज्ञाने ज्ञाने महादेव्याः शक्त्या पूजनमाचरेत् ।

ननु कैः पञ्चकषायैः, कैः पञ्चपुष्पैस्त्रिपत्रकैश्च कैः, प्रतिमां
 स्नापयेदित्याकाङ्क्षायामाह वाक्यालेत्यादिना ॥ २७४ । २७६ ॥

ननु केवलैर्भस्मादिभिः प्रतिमां स्नापयेज्जलसंयुक्तैर्वा इत्यपेक्षा-
 यामाह एतेष्वित्यादिना ॥ २७७ ॥

ननु केन सन्त्वेण भस्मादिभिः प्रतिमां स्नापयेदित्यपेक्षायामाह
 सव्याहृतिमित्यादिना । पूर्वं सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीमुच्चरन्, तत
 एतद्द्रव्यस्य तोयेन स्नापयामि नम इति वदेत् । अनेनैव सन्त्वेण
 जलसंयुक्तैः भस्मादिभिः प्रतिमां स्नापयेत् ॥ २७८ ॥

कवोष्णसलिलैः दीपद्रव्यैर्जलैः ॥ २७९=२८१ ॥

ततो निवेश्य प्रतिमामासने सुपरिष्कृते ।
 पादार्घ्याद्यैरर्चयित्वा प्रार्थयेद्विहिताञ्जलिः ॥ २८३ ॥
 नमस्ते प्रतिमे ! तुभ्यं विश्वकर्माविनिर्मिते ! ।
 नमस्ते देवतावासे ! भक्ताभीष्टप्रदे ! नमः ॥ २८५ ॥
 त्वयि सम्पूजयाम्याद्यां परमेशीं परात्पराम् ।
 शिल्पदोषावशिष्टाङ्गं सम्पन्नं कुरु ते नमः ॥ २८६ ॥
 ततस्तत्प्रतिमामूर्द्ध्वं पाणिं विन्यस्य वाग्यतः ।
 अष्टोत्तरशतं मूलं जप्त्वा गात्राणि संस्पृशेत् ॥ २८७ ॥
 षडङ्गमाटकान्यासं प्रतिमाङ्गे प्रविन्यसन् ।
 षड्दीर्घभाजा मूलेन षडङ्गन्यासमाचरेत् ॥ २८८ ॥
 तारमायारमाद्यैश्च नमोऽन्तैर्बिन्दुसंयुतैः ।
 अष्टवर्गैर्देवताङ्गे वर्णन्यासं प्रकल्पयेत् ॥ २८९ ॥
 मुखे स्वरान् कवर्गञ्च कण्ठदेशे न्यसेत् बुधः ।
 चवर्गमुदरे दक्षबाहौ टाद्यक्षराणि च ॥ २९० ॥
 तवर्गञ्च वामबाहौ दक्षवामोरुयुग्मयोः ।
 पवर्गञ्च यवर्गञ्च शवर्गं मस्तके न्यसेत् ॥ २९१ ॥

अर्चाम् प्रतिमाम् ॥ २८२=२८४ ॥

ननु प्रतिमां प्रति किं प्रार्थयेदित्यपेक्षायामाह नमस्ते प्रतिमे !
 तुभ्यमित्यादिना ॥ २८५=२८७ ॥

षडङ्गत्वादि । ततः पूर्वविधिना प्रतिमाङ्गे षडङ्गमाटका-
 न्यासं प्रविन्यसन् साधकः षड् दीर्घभाजा मूलेन सन्तोषापि प्रतिमाङ्गे
 षडङ्गन्यासमाचरेत् कुर्यात् ॥ २८८ ॥

तारेत्यादिना । ततः तारमायारमाद्यैरोङ्कारह्रस्वीमाद्यैर्न-
 मोऽन्तैर्बिन्दुसंयुतैरनुस्वारसहितैराष्टवर्गैर्देवताङ्गे वर्णन्यासं प्रकल्पयेत्
 कुर्यात् ॥ २८९ ॥

वर्णन्यासं विधायैतत् तत्त्वन्यासं समाचरेत् ॥ २८२ ॥
 पादयोः पृथिवीतत्त्वं तीयतत्त्वञ्च लिङ्गके ।
 तेजस्तत्त्वं नाभिदेशे वायुतत्त्वं हृदम्बुजे ॥ २८३ ॥
 आस्ये गगनतत्त्वञ्च चक्षुषी रूपतत्त्वकम् ।
 घ्राणयोगन्धतत्त्वञ्च शब्दतत्त्वं श्रुतिहये ॥ २८४ ॥
 जिह्वायां रसतत्त्वञ्च स्पर्शतत्त्वं त्वचि न्यसेत् ।
 मनस्तत्त्वं भ्रुवोर्मध्ये सहस्रदलपङ्कजे ॥ २८५ ॥
 शिवतत्त्वं ज्ञानतत्त्वं परतत्त्वं तथोरसि ।
 जीवप्रकृतितत्त्वे च विन्यसेत् साधकाग्रणीः ।
 महत्तत्त्वमहङ्कारतत्त्वं सर्वाङ्गके क्रमात् ॥ २८६ ॥
 तारमायारमाद्ये न छे नमोऽन्ते न विन्यसेत् ॥ २८७ ॥
 सविन्दुमातृकावर्णपुटितं मूलमुच्चरन् ।
 नमोऽन्तं मातृकास्थाने मन्त्रन्यासं प्रयोजयेत् ॥ २८८ ॥
 सर्वयज्ञमयं तेजः सर्वभूतमयं वपुः ।
 द्वयं ते कल्पिता मूर्तिरत्र त्वां स्थापयाम्यहम् ॥ २८९ ॥

ननु कस्मिन् कस्मिन् देवताङ्गे कं कं वर्गं न्यसेदित्याकाङ्क्षाया-
 माह सुखे स्वरानित्यादिना ॥ २८०=२८२ ॥

ननु कस्मिन् कस्मिन् देवताङ्गे किं किं तत्त्वं न्यसेदित्याकाङ्क्षाया-
 माह पादयोः पृथिवीतत्त्वमित्यादिना ॥ २८३=२८६ ॥

ननु केन मन्त्रेण पृथिवीतत्त्वादिकं पादादौ न्यसेदित्यपेक्षायांमाह
 तारेत्यादिना । तारमायारमाद्येन ओं ह्रीं श्रीमादिना नमोऽन्तेन
 पृथिवीतत्त्वादिना मन्त्रेण पृथिवीतत्त्वादिकं पादादौ विन्यसेत् ॥ २८७ ॥

सविन्द्वित्यादि । ततः सविन्दुमातृकावर्णपुटितं सानुसारैर्मातृ-
 कावर्णैरादावन्ते च संयुक्तं नमोऽन्तं मूलं मन्त्रमुच्चरन् मातृकास्थाने
 मन्त्रन्यासं प्रयोजयेत् विदध्यात् ॥ २८८ ॥

ततः पूजाविधानेन ध्यानमावाहनादिकम् ।
 प्राणप्रतिष्ठां सम्पाद्य पूजयेत् परदेवताम् ॥ ३०० ॥
 देवगेहप्रदाने तु ये ये मन्त्राः समोरिताः ।
 त एवात्र प्रयोक्तव्या मन्त्रलिङ्गेन पूजने ॥ ३०१ ॥
 विधिवत् संस्कृते वज्रावर्चितेभ्योऽर्चिताहुतिः ।
 आवाह्य देवीं सम्पूज्य जातकर्माणि साधयेत् ॥ ३०२ ॥
 जातनाम्नी निष्क्रमणमन्त्रप्राशनमेव च ।
 चूड़ोपनयनं चैते षट्संस्काराः शिवोदिताः ॥ ३०३ ॥
 प्रणवं व्याहृतिं चैव गायत्रीं मूलमन्त्रकम् ।
 सामन्त्र्याभिधानं ते जातकर्मादि नाम च ॥ ३०४ ॥
 सम्पादयाम्यग्निकान्तां समुच्चार्य विधानवित् ।
 पञ्चपञ्चाहुतीर्दद्यात् प्रति संस्कारकर्मणि ॥ ३०५ ॥
 दत्तनाम्नाहुतिशतं मूलोच्चारणपूर्वकम् ।
 देव्यै दत्ताहुतेरंशं प्रतिमामूर्द्धि निःक्षिपेत् ॥ ३०६ ॥
 प्रायश्चित्तादिभिः शेषं कर्म सम्पादयन् सुधीः ।
 भोजयेत् साधकान् विप्रान् दीनानाथांश्च तोषयेत् ॥ ३०७ ॥
 उक्तकर्मस्वशक्त्येत् पाथसां सप्तभिर्घटैः ।
 स्नापयित्वा च यन् शक्त्या आवयेन्नाम देवताम् ॥ ३०८ ॥
 इति ते श्रीमदाद्यायाः प्रतिष्ठा कथिता प्रिये ! ।
 एवं दुर्गादिविद्यानां महेशादिदिवौकसाम् ॥ ३०९ ॥

ततः सर्ववज्रमयं तेज इत्यादि । देवीं प्रार्थयेत्, वपुः तत्रेति
 शेषः ॥ २८९=३०३ ॥

ननु केन मन्त्रेणेत्याकाङ्क्षायासाह प्रणवमित्यादि प्रणवमोहान्
 ततो व्याहृतिं भूरादिं ततो गायत्रीं ततो मूलमन्त्रं ततः सामन्त्र्या-

चलतः शिवलिङ्गस्य प्रतिष्ठायामयं विधिः ।

प्रयोक्तव्यो विधानत्रैमन्त्रेणामोहपूर्वकम् ॥ ३१० ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे सर्वधर्मनिर्णयसारे

श्रीमद्वायसदाशिवसंवादे आद्याप्रतिष्ठाशुष्ठाने

वास्तुपञ्चयागजलाशयादिप्रतिष्ठादेवगृहदाना-

द्यादिसर्वदेवप्रतिष्ठाकथनं नाम

त्रयोदशोऽश्लोकाः ।

विधानमानन्त्रणसहितदेवीनाम ततस्ते इति पदं ततो जातकर्मादि-
नाम ततः सम्पादयामीति पदं ततोऽग्निकान्तां स्वाहेति पदञ्च सप्त-
स्वार्य विधानवित् साधको देव्या जातकर्माणि साधयेदिति पूर्वणान्वयो
विधेयः ॥ ३०४=३१० ॥

इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रटीकायां त्रयोदशोऽश्लोकाः ॥

अथ चतुर्दशोऽश्लोकाः ।

श्रीदेव्युवाच ।

आद्यशक्तेरनुष्ठानात् कृपया भूरिसाधनम् ।

कथितं मे कृपानाथ ! त्वमास्मि तव भावतः ॥ १ ॥

सचलस्येश्वरलिङ्गस्य प्रतिष्ठाविधिरीरितः ।

अचलस्य प्रतिष्ठायां किं फलं विधिरेव कः ॥ २ ॥

एवं सकलदेवानां सचलस्य शिवलिङ्गस्यापि प्रतिष्ठायां विधिं
फलञ्च स्वत्वेदानीमचलस्य शिवलिङ्गस्य प्रतिष्ठायाः फलं विधिं च ओढ-
मिच्छन्ती श्रीदेव्युवाच आद्यशक्तेरित्यादिना । भावतः प्रीतितः ॥१४३॥

कथ्यतां जगतां नाथ ! सविशेषेण साम्प्रतम् ।
 इदं हि परमं तत्त्वं प्रष्टुं वद ह्यहोमि कम् ॥ ३ ॥
 त्वत्तः को वास्ति सर्वज्ञो दयालुः सर्वविद्भिभुः ।
 आशुतोषो दीननाथो ममानन्दविवर्द्धनः ॥ ४ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

शिवलिङ्गस्थापनस्य माहात्म्यं किं ब्रवीमि ते ।
 यत्स्थापनान्महापापैर्भुक्तो याति परं पदम् ॥ ५ ॥
 स्वर्णपूर्णमहीदानाद्वाजिमेधायुतार्ज्जनात् ।
 निस्तोये तोयकरणात् दीनार्त्तपरितीक्षणात् ॥ ६ ॥
 यत् फलं लभते मर्त्यस्तस्मात् कोटिगुणं फलम् ।
 शिवलिङ्गप्रतिष्ठायां लभते नात्र संशयः ॥ ७ ॥
 लिङ्गरूपी महादेवो यत्र तिष्ठति कालिके ! ।
 तत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च सेन्द्रास्तिष्ठन्ति देवताः ॥ ८ ॥
 सार्धत्रिकोटितीर्थानि दृष्टादृष्टानि यानि च ।
 पुण्यक्षेत्राणि सर्वाणि वर्तन्ते शिवसन्निधौ ॥ ९ ॥
 लिङ्गरूपधरं शम्भुं परितो दिग्विदिक्षु च ।
 शतहस्तप्रमाणेन शिवक्षेत्रं प्रकीर्तितम् ॥ १० ॥
 द्वैशक्षेत्रं महापुण्यं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ।
 यत्नामरा विराजन्ते सर्वतीर्थानि सर्वदा ॥ ११ ॥

परमकारुणिकमाशुतोषं सर्वज्ञमपरं कञ्चित् शृण्व मां किं दुःखः
 पुनः शृण्वसि तत्राह इदं हि परमं तत्त्वमित्यादिना ॥ ३ ॥

सर्वविद् सर्वविचारकः ॥ ४ ॥

प्रथमतः शिवलिङ्गप्रतिष्ठायाः फलं श्रीसदाशिव उवाच शिव-
 लिङ्गस्थापनस्येत्यादिभिः ॥ ५-९ ॥

क्षणमात्रं शिवक्षेत्रे यो वसेद्भावतत्परः ।
 स सर्वपापनिर्मुक्तो यात्यन्ते शङ्करालयम् ॥ १२ ॥
 अत्र यत् क्रियते कर्म स्वल्पं वा बहुलं तथा ।
 प्रभावाद्भूर्जटेस्तस्य तत्तत् कोटिगुणं भवेत् ॥ १३ ॥
 यत्र तत्र कृतात् पापात् मुच्यते शिवसन्निधौ ।
 शैवक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपसमं प्रिये ! ॥ १४ ॥
 पुरश्चर्यां जपं दानं आङ्गं तर्पणमेव च ।
 यत् करोति शिवक्षेत्रे तदनन्ताय कल्पते ॥ १५ ॥
 पुरश्चर्याशतं कृत्वा ग्रहे शशिदिनेशयोः ।
 यत् फलं तदवाप्नोति सकलज्ज्ञा शिवान्तिके ॥ १६ ॥
 गयागङ्गाप्रयागेषु कोटिपिण्डप्रदो नरः ।
 यत् प्राप्नोति तदत्रैव सकलत् पिण्डप्रदानतः ॥ १७ ॥
 अतिपातकिनो ये च महापातकिनश्च ये ।
 शैवतीर्थे कृतआङ्गास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ १८ ॥
 लिङ्गरूपी जगन्नाथो देव्या श्रीदुर्गया सह ।
 यत्रास्ति तत्र तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ॥ १९ ॥
 स्थापितेशस्य माहात्म्यं किञ्चिदेतत् प्रकाशितम् ।
 अनादिभूतभूतेशमहिमा वागगोचरः ॥ २० ॥
 महापीठे तवार्चयामस्मृश्वस्यर्शद्रूपणम् ।
 विद्यते सुव्रते ! नैतल्लिङ्गरूपधरे हरे ॥ २१ ॥

परितः सर्वतः ॥ १०=१२ ॥

अत्र शिवक्षेत्रे भूर्जटेः शिवस्य ॥ १३—१५ ॥

ग्रहे यज्ञे ॥ १६ । १७ ॥

कृतं आङ्गं येषां ते कृतआङ्गाः ॥ १८—२४ ॥

यथा चक्रार्चने देवि ! कोऽपि दोषो न विद्यते ।
 शिवचेत्रे महातीर्थे तथा जानीहि कालिके ! ॥ २२ ॥
 बहूनात्र किमुक्तेन तवाग्रे सत्यमुच्यते ।
 प्रभावः शिवलिङ्गस्य मया वक्तुं न शक्यते ॥ २३ ॥
 अयुक्तवेदिकं लिङ्गं युक्तं वेदिकयापि वा ।
 साधकः पूजयेद्भक्त्या स्वाभीष्टफलसिद्धये ॥ २४ ॥
 प्रतिष्ठापूर्वसायाङ्गे देवतां योऽधिवासयेत् ।
 सोऽश्वमेधायुतफलं लभते साधकोत्तमः ॥ २५ ॥
 मही गन्धः शिला धान्यं दुर्वा पुष्पं फलं दधि ।
 घृतं स्वस्तिकसिन्दूरं शङ्खकज्जलरोचनाः ॥ २६ ॥
 सिद्धार्थं काञ्चनं रौप्यं ताम्रं दीपश्च दर्पणम् ।
 अधिवासविधौ विंशत् द्रव्याख्ये तानि योजयेत् ॥ २७ ॥
 प्रत्येकं द्रव्यमादाय मायया ब्रह्मविद्यया ।
 अनेनामुष्यपदतः शुभमस्त्वधिवासनम् ॥ २८ ॥
 इति स्पृशेत् साध्यभालं मञ्चाद्यैः सर्व्ववस्तुभिः ।
 ततः प्रशस्तिपात्रेण त्रिधैवमधिवासयेत् ॥ २९ ॥
 अनेन विधिना देवमधिवास्य विधानवित् ।

अथाचलस्य शिवलिङ्गस्य प्रतिष्ठाया विधिमाह प्रतिष्ठापूर्वसायाङ्गे
 इत्यादिभिः ॥ २५-२७ ॥

ननु केन केन वस्तुना देवतामधिवासयेदित्याकाङ्क्षायामाह प-
 त्येकमित्यादि । प्रत्येकं मञ्चादिद्रव्यमादाय गृहीत्वा मायया ह्यौ
 बीजेन विशिष्टया ब्रह्मविद्यया गायत्र्या संयुक्तेनानेन द्रव्येणास्य-
 दैवतस्य शुभमधिवासनमस्तु इति मन्त्रेण मञ्चाद्यैः सर्व्ववस्तुभिः
 साध्यदेवस्य भालं स्पृशेत्, ततः परं प्रशस्तिपात्रेण त्रिधा त्रिवारमेवं
 विधित्वा देवमधिवासयेत् ॥ २८ । २९ ॥

गृहदानविधानेन दुग्धाद्यैः स्नापयेत्ततः ॥ ३० ॥
 सम्भार्य वाससा लिङ्गं स्थापयित्वासनोपरि ।
 पूजानुष्ठानविधिना गणेशादीन् समर्चयेत् ॥ ३१ ॥
 प्रणवेन करन्यासौ प्राणायामं विधाय च ।
 ध्यायेत् सदाशिवं शान्तं चन्द्रकोटिसमप्रभम् ॥ ३२ ॥
 व्याघ्रचर्मपरौधानं नागयज्ञोपवीतनम् ।
 विभूतिलिप्तसर्वाङ्गं नागालङ्कारभूषितम् ॥ ३३ ॥
 धूम्रपीतारुणश्चेतरक्तैः पञ्चभिराननैः ।
 युक्तं चिनयनं बिम्बज्जटाजूटधरं विभुम् ॥ ३४ ॥
 गङ्गाधरं दशभुजं शशिरोभितमस्तकम् ।
 कपालं पावकं पाशं पिनाकं परशुं करैः ॥ ३५ ॥
 वामैर्द्वौ धानं दक्षैश्च शूलं वज्राङ्गुशं शरम् ।
 वरञ्च बिभ्रतं सर्वैर्हृद्वैभ्यो निवरैः सुतम् ॥ ३६ ॥
 परमानन्दसन्दोहोल्लसत्कुटिललोचनम् ।
 हिमकुन्देन्दुसङ्काशं वृषासनविराजितम् ॥ ३७ ॥
 परितः सिद्धगन्धर्वैरप्सरोभिरहर्निशम् ।
 गीयमानमुनाकान्तमेकान्तशरणप्रियम् ॥ ३८ ॥
 इति ध्यात्वा महेशानं मानसैरुपचारकैः ।
 संपूज्यावाह्य तस्मिन्ने यजेच्छक्त्या विधानवित् ॥ ३९ ॥
 आसनाद्युपचाराणां दाने मन्त्राः पुरोदिताः ।
 मूलमन्त्रमतुं वक्ष्ये महेशस्य महात्मनः ॥ ४० ॥
 बिभ्रत् बिभ्रतम् । सुपां सुलुगित्यमोर्लुक् ॥ ३४ । ३५ ॥
 बिभ्रतं दधतम् ॥ ३६ ॥
 परमानन्दसन्दोहोल्लसत्कुटिललोचनम् परमानन्दसन्दोहेनोल्ल-

माया तारः शब्दबीजं सन्ध्यर्णान्ताक्षरान्वितम् ।

अर्द्धेन्दुविन्दुभूषाढ्यं शिवबीजं प्रकीर्तितम् ॥ ४१ ॥

सुगन्धिपुष्पमाल्येन वाससाच्छाद्य शङ्करम् ।

निवेश्य दिव्यशय्यायां वेदीमेवं विशोध्यते ॥ ४२ ॥

वेद्यां प्रपूजयेद्देवीमेवमेव विधानतः ।

माययात्र करन्यासौ प्राणायामं समाचरेत् ॥ ४३ ॥

उद्यद्भानुसहस्रकान्तिममलां वज्रप्रकचन्द्रे क्षणम्

सुक्तायन्वितहेमकुण्डललसत्स्मेराननाम्बोरुहाम् ।

हस्ताञ्जैरभयं वरञ्च दधतीं चक्रं तथाञ्जं दधत्

पीनोत्तुङ्गप्रयोधरां भयहरां पीताम्बरां चिन्तये ॥ ४४ ॥

रन्ति कुटिलानि च लोचनानि यस्य तथाभूतम् । सन्दोहः

समूहः ॥ ३७—४० ॥

महेशस्य मूलमन्त्रमेवाह मायेत्यादि । पूर्वं मायां ह्रीं बीज-
सन्ध्यते ततस्तारः प्रणवो वाच्यः ततः सन्ध्यर्णान्ताक्षरान्वितं सन्ध्य-
चुरान्ताक्षरसंयुक्तमर्द्धेन्दुविन्दुभूषाढ्यञ्च शब्दबीजं हकाररूपमक्षरं
वाच्यम् । सकलपदयोजनया ह्रीं ओं ह्रौं इति शिवबीजं प्रकी-
र्तितम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

मायया ह्रींबीजेन ॥ ४३ ॥

अथ महादेव्याध्यानमाहैकेन उद्यद्भान्वित्यादिना । महादेवीमहं
चिन्तये कथम्भूतां महादेवीम्, उद्यद्भानुसहस्रकान्तिम् उद्यतां भानूनां
सूर्याभ्यां सहस्रेभ्यो व कान्तिर्दीप्तिर्यस्याः तथाभूताम् । पुनः कीदृशीम्,
अमलां निर्मलाम् । पुनः कीदृशीम्, वज्रप्रकचन्द्रे क्षणम् वज्रप्रकचन्द्राः
ईक्ष्णानि लोचनानि यस्यस्तथाभूताम् । पुनः कीदृशीम्, सुक्तायन्वि-
तहेमकुण्डललसत्स्मेराननाम्बोरुहाम्, सुक्ताभिर्यन्विताभ्यां सप्तद्वाभ्यां
हेमकुण्डलाभ्यां लसद्दीप्यमानं स्मेरमीषद्वसनशीलप्राननाम्बोरुहं सुख-

इति ध्यात्वा महादेवो पूजयेन्निजशक्तिः ।
ततस्तु दश दिक्पालान् दृषभञ्च समर्चयेत् ॥ ४५ ॥
भगवत्या मनुं वक्ष्ये येनाराध्या जगन्मयी ॥ ४६ ॥
मायां लक्ष्मीं समुच्चार्य सान्तं षष्ठस्वरान्वितम् ।
बिन्दुयुक्तं तदन्ते च योजयेद्दक्षिवल्लभाम् ॥ ४७ ॥
पूर्ववत् स्थापयन् देवीं सर्वदेवबलिं हरेत् ।
दधियुक्तमाषभक्तं शर्करादिसमन्वितम् ॥ ४८ ॥
ऐशान्यां बलिमादाय वारुणेन विशोधयेत् ।
संपूज्य गन्धपुष्पाभ्यां मन्त्रेणानेन चार्पयेत् ॥ ४९ ॥
सर्वे देवाः सिद्धगणा गन्धर्वीरगराक्षसाः ।
पिशाचा मातरो यक्षा भूताश्च पितरस्तथा ॥ ५० ॥
ऋषयो येऽन्यदेवाश्च बलिं गृह्णन्तु संयताः ।
परिवार्य महादेवं तिष्ठन्तु गिरिजामपि ॥ ५१ ॥

पद्मं वस्त्राः तथाभूताम् । पुनः कीटशीम्, हस्ताजैः पाणिकसलैरभयं
वरं चक्रं तथा सुगन्धादिकं दधदजं कमलं च दधतीम् । पुनः कीट-
शीम्, पीनोत्तुङ्गपयोधराम्, पीनौ मङ्गलान्बुत्तुङ्गाबुत्ततौ पयोधरौ
स्तनौ यस्यास्तथाभूताम् । पुनः कीटशीम्, भयहराम्, भयहर्त्रीम्, पुनः
कीटशीम्, पीताम्बराम्, पीतमम्बरं वस्त्रं यस्यास्तथाभूताम् ॥ ४४=४६ ॥

भगवत्या मन्त्रसेवाह सायामित्यादि । मायां ह्रींवीजं लक्ष्मीं
त्रीं वीजं च समुच्चार्य ततः षष्ठस्वरान्वितं बिन्दुयुक्तं च सान्तं वर्यं
समुच्चार्य तदन्ते, वक्षिवल्लभां योजयेत् । सकलपदयोजनया ह्रीं
त्रीं हं स्वाहेति मन्त्रो जातः ॥ ४७ ॥

पूर्ववदित्यादि । ततः पूर्ववच्छिवलिङ्गवत् सुगन्धिपुष्पमाख्येन
वाससा चाच्छाद्य दिव्यशय्यायां देवीं स्थापयन् सन् दधियुक्तं शर्करा-
दिसमन्वितं च माषभक्तं सर्वदेवबलिं हरेद्दद्यात् ॥ ४८ ॥

ततो जपेन्महादेव्या मन्त्रमेतं यथेक्षितम् ।
 गीतवाद्यादिभिः सङ्घिर्विदध्यान्मङ्गलक्रियाम् ॥ ५२ ॥
 अधिवासं विधायेत्यं परेऽङ्घ्रि विहितक्रियः ।
 संकल्पं विधिवत् कृत्वा पञ्च देवान् प्रपूजयेत् ॥ ५३ ॥
 मातृपूजां वसोर्द्धारिं वृद्धियाङ्गं समाचरन् ।
 महेश्वारपालांश्च यजेत् भक्त्या समाहितः ॥ ५४ ॥
 नन्दी महाबलः कौशवदनो गणनायकः ।
 द्वारपालाः शिवस्यैते सर्वे शस्त्रास्त्रपाणयः ॥ ५५ ॥
 ततो लिङ्गं समानीय वेदीरूपां न्व तारिणीम् ।
 मण्डले सर्वतोभद्रे स्थापयेद्वा शुभासने ॥ ५६ ॥
 अष्टभिः कलसैः शम्भुं मनुना त्रप्रम्बकेन च ।
 स्नापयित्वा चर्चयेत् भक्त्या षोडशैरुपचारकैः ॥ ५७ ॥
 वेदीं च मूलमन्त्रेण तद्वत् संस्थाप्य पूजयन् ।
 कृताञ्जलिपुटः साधुः प्रार्थयेत् शङ्करं शिवम् ॥ ५८ ॥
 आगच्छ भगवन् शम्भो ! सर्वदेवनमस्कृत ! ।

ननु केन विधिना सर्वदेवबलिं दद्यादित्याकाङ्क्षायामाह रेशा-
 न्यामित्यादि । वारुणेन वसिति मन्त्रेण ॥ ४९ ॥

सर्वदेवबलिसमर्पणमन्त्रमेवाह सर्वे देवाः सिद्धिं कृणा इत्या-
 दि ॥ ५० ॥ ५१ ॥

एतम् ह्रीं श्रीं ह्रं स्वाहेतीमम् ॥ ५२ ॥

पञ्च देवान् ब्रह्मादीन् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

सम्पूज्यान्महेश्वारपालानाह नन्दीत्यादिनैकेन ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

मनुना ह्रीमो ह्री इति मन्त्रेण त्रप्रम्बकेन त्रप्रम्बकं यजामहे
 इत्यादि मन्त्रेण ॥ ५७ ॥

मूलमन्त्रेण ह्रीं श्रीं ह्रं स्वाहेति मन्त्रेण ॥ ५८ ॥

पिनाकपाणि ! सर्वेश ! महादेव ! नमोऽस्तु ते ॥ ५८ ॥
 आगच्छ मन्दिरे देव ! भक्तानुग्रहकारक ! ।
 भगवत्वा सहागच्छ कृपां कुरु नमो नमः ॥ ६० ॥
 मातर्देवि ! महामाये ! सर्वकल्याणकारिणि ! ।
 प्रसीद शम्भुना सार्धं नमस्तेऽस्तु हरप्रिये ! ॥ ६१ ॥
 आयाहि वरदे ! देवि ! भवनेऽस्मिन् वरप्रदे ! ।
 प्रीता भव महेशानि ! सर्वसम्पत्करी भव ॥ ६२ ॥
 उत्तिष्ठ देवदेवेशि ! स्वैः स्वैः परिकरैः सह
 सुखं निवसतां गृहे प्रीयेतां भक्तवत्सली ॥ ६३ ॥
 इति प्रार्थ्यं शिवं देवीं मङ्गलध्वनिपूर्वकम् ।
 प्रदक्षिणं त्रिधा वेष्ट्य कारयित्वा प्रवेशयेत् ॥ ६४ ॥
 पाषाणखनिते गर्त्ते इष्टकारचितेऽपि वा ।
 अधस्त्रिभागलिङ्गस्य रोपयेन्मूलमुच्चरन् ॥ ६५ ॥
 यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत् पृथ्वी च सागराः ।
 तावदत्र महादेव ! स्थिरो भव नमोऽस्तु ते ॥ ६६ ॥
 मन्त्रेणानेन सुदृढं कारयित्वा सदाशिवम् ।
 उत्तराग्रां तत्र वेदीं मूलेनैव प्रवेशयेत् ॥ ६७ ॥
 स्थिरा भव जगद्धात्रि ! सृष्टिस्थित्यन्तकारिणि ! ।
 यावद्विहानिशानाथौ तावदत्र स्थिरा भव ॥ ६८ ॥

मनु शङ्करं शिवाञ्च प्रति किं प्रार्थयेदित्यपेक्षायासाह आगच्छ
 भगवन् शम्भो इत्यादि ॥ ५८=६४ ॥
 पाषाणेत्यादि । ततो मूलं मन्त्रमुच्चरन् साधकः पाषाणे खनिते
 इष्टकारचितेऽपि वा गर्त्ते लिङ्गस्याधस्त्रिभागमधो रोपयेत् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 मन्त्रेणेत्यादि ।

अनेन सुदृढोक्त्य लिङ्गं स्पृष्ट्वा पठेदिमम् ॥ ६६ ॥

व्याघ्रभूताः पिशाचाश्च गन्धर्वाः सिद्धचारणाः ।

यक्षा नागाश्च वेतालाः लोकपाला महर्षयः ॥ ७० ॥

मातरो मणनाथाश्च विष्णुर्ब्रह्मा ब्रह्मस्यतिः ।

यस्य सिंहासने युक्ता भूचराः खेचरास्तथा ॥ ७१ ॥

आवाहयामि तं देवं तत्रचमीशानमव्ययम् ।

आगच्छ भगवन्नत्र ब्रह्मनिर्मितयन्त्रके ॥ ७२ ॥

ध्रुवाय भव सर्वेषां शुभाय च सुखाय च ।

ततो देवप्रतिष्ठोक्तविधिना स्नापयन् शिवम् ॥ ७३ ॥

प्राग्वद्धात्वा मानसोपचारैः सम्पूजयेत् प्रिये ! ।

विशेषमर्थ्यं संस्थाप्य समर्थं गणदेवताः ।

पुनर्ध्यात्वा महेशानं पुष्पं लिङ्गोपरि न्यसेत् ॥ ७४ ॥

पाशाङ्कुशपुटा शक्तिर्यादिसान्ताः सविन्दुकाः ।

ह्रीं हंस इति मन्त्रेण तत्र प्राणान् निवेशयेत् ।

अनेन यावज्जन्तश्च सूर्यश्चैत्यादिमन्त्रेण सदाशिवं सुदृढं कारयित्वा
मूलेनैव मन्त्रेण तत्र सदाशिवे वेदीं प्रवेशयेत् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

सुदृढोक्त्य वेदीमिति शेषः ॥ ६९ ॥

इमं कं पठेदित्याकाङ्क्षायामाह व्याघ्रभूता इत्यादिना ॥ ७०=७४

पाशेत्यादिना । पाशाङ्कुशपुटा पाशाङ्कुशाभ्यामाक्रो'वीजाभ्यां

पुट अक्षयन्तयोः संयोगो यस्यास्तथाभूता शक्तिं ह्रीं वीजं पूर्वमुच्येत,

ततः सविन्दुकाः बाहुस्वारा यादिसान्तवर्णा वक्त्रव्याः ततो ह्रीं हंस

इत्युच्येत योजनया अं ह्रीं क्रो' यं रं जं वं शं षं सं ह्रीं हंस इति

मन्त्रो जातः, अनेन मन्त्रेण प्रायुक्तविधानेन तत्र लिङ्गे प्राणादिनि-

वेशयेत् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

चन्दनागुरुकाश्मीरैर्विलिप्य गिरिजापतिम् ॥ ७५ ॥
यजेत् प्रागुक्तविधिना षोडशैरुपचारकैः ।
जातनामादिसंस्कारान् कृत्वा पूर्वविधानवत् ॥ ७६ ॥
समाप्य सर्वं विधिवत् वेद्यां देवों महेश्वरीम् ।
अभ्यर्च्य तत्र देवस्य मूर्त्तोरिष्टो प्रपूजयेत् ॥ ७७ ॥
शवः क्षितिः समुद्दिष्टा भवा जलमुदाहृता ।
रुद्रोऽग्निरुग्रो वायुः स्यात् भीम आकाशशब्दितः ॥ ७८ ॥
पशोः पतिर्यजमानो महादेवः सुधाकरः ।
ईशानः सूर्य इत्येते मूर्त्तयोऽष्टौ प्रकौर्त्तिताः ॥ ७९ ॥
प्रणवादिनमोऽन्तेन प्रत्येकाह्वानपूर्वकम् ।
पूर्वादीशानपर्यन्तमष्ट मूर्त्तीः क्रमाद्यजेत् ॥ ८० ॥
इन्द्रादिदिक्पतीनिष्टा ब्राह्मणाद्याष्ट मातृकाः ।
वृषं वितानं गेहादि दद्यादीशाय साधकः ॥ ८१ ॥
ततः कृताञ्जलिर्भक्त्या प्रार्थयेत् पार्वतीपतिम् ॥ ८२ ॥
गृहेऽस्मिन् करुणासिन्धो ! स्थापितोऽसि मया प्रभो !
प्रसीद भगवन् शम्भो ! सर्वकारणकारण ! ॥ ८३ ॥

तत्र वेद्यामेव ॥ ७७ ॥

महादेवस्य प्रपूज्या अष्टौ मूर्त्तीराह शवः क्षितिरित्यादिभ्यां
द्वाभ्याम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

ननु केन विधिना महादेवस्याष्टौ मूर्त्तीः प्रपूजयेदित्याकाङ्क्षाया-
माह प्रणवादीत्यादि । प्रणवादिनमोऽन्तेन नाममन्त्रेण पूर्वात्
पूशमारभ्य यथा शर्व क्षितिमूर्त्ते इहागच्छेह तिष्ठेह सन्निधेहि मम
पूजां गृहाणेत्याह्वय ओं शर्वाय क्षितिमूर्त्तये नम इति मन्त्रेण वेद्यां
पूर्वदेशे गन्धपुष्पादिभिः शर्वं क्षितिमूर्त्तिं यजेत् । एवमेवाग्नेयादिषु
क्रमतोऽन्या अपि सप्त मूर्त्तीर्यजेत् । इहा पूजयित्वा ॥ ८० ॥ ८१ ॥

यावत् ससागरा पृथ्वी यावत् शशिदिवाकरौ ।
 तावदस्मिन् गृहे तिष्ठ नमस्ते परमेश्वर ! ॥ ८४ ॥
 गृहेऽस्मिन् यस्य कस्यापि जीवस्य मरणं भवेत् ।
 न तत्पापैः प्रलिप्येऽहं प्रसादात्तव धूर्जटे ! ॥ ८५ ॥
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य गृहं व्रजेत् ।
 प्रभाते पुनरागत्य स्नापयेच्चन्द्रशेखरम् ॥ ८६ ॥
 शुद्धैः पञ्चामृतैः स्नानं प्रथमं प्रतिपादयेत् ।
 ततः सुगन्धितोयानां कलसैः शतसंख्यकैः ॥ ८७ ॥
 संपूज्य तं यथाशक्त्या प्रार्थयेत् भक्तिभावतः ॥ ८८ ॥
 विधिहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं यदर्चितम् ।
 सम्पूर्णमस्तु तत् सर्वं स्वत्प्रसादादुमापते ! ॥ ८९ ॥
 यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत् पृथ्वी च सागराः ।
 तावन्मे कौर्त्तिरतुला लोके तिष्ठतु सर्वदा ॥ ९० ॥
 नमस्त्यक्त्वाय रुद्राय पिनाकवरधारिणे ।
 विष्णुब्रह्मेन्द्रसूर्याद्यै रर्चिताय नमो नमः ॥ ९१ ॥
 ततस्तु दक्षिणां दत्त्वा भोजयेत् कौलिकान् द्विजान् ।
 भक्ष्यैः पेयैश्च वासोभिर्दरिद्रान् परितोषयेत् ॥ ९२ ॥
 प्रत्यहं पूजयेद्देवं यथाविभवमात्मनः ।

ननु पार्वतीपतिं किं प्रार्थयेदित्याकाङ्क्षायासाह गृहेऽस्मिन्
 करुणासिन्धो ! इत्यादि ॥ ८२=८६ ॥

ननु केन द्रव्येण शिवं स्नापयेदित्यपेक्षायासाह शुद्धैरि-
 त्यादि ॥ ८७ ॥

तम् शिवम् ॥ ८८ ॥

स्यावरं शिवलिङ्गन्तु न कदापि विचालयेत् ॥ ८३ ॥

अचलस्थे शलिङ्गस्य प्रतिष्ठा कथितेति ते ।

सङ्क्षेपात् परमेशानि ! सर्वागमसङ्गृह्यता ॥ ८४ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

यद्यकस्माद्देवतानां पूजाबाधो भवेद्भिभो ! !

विधेयं तत्र किं भक्तैस्तन्मै कथय तत्त्वतः ॥ ८५ ॥

अपूजनीया कैर्दोषैर्भवेयुर्देवमूर्तयः ।

त्याज्या वा केन दोषेण तदुपायश्च भण्यताम् ॥ ८६ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

एकाहमर्चनाबाधे द्विगुणं देवमर्चयेत् ।

दिनद्वये तद्विगुणं तद्वैगुण्यं दिनत्रये ॥ ८७ ॥

ततः षण्मासापर्यन्तं यदि पूजा न सम्भवेत् ।

तदाष्टकलसैर्देवं स्नापयित्वा यजेत् सुधीः ॥ ८८ ॥

षण्मासात् परतो देवं प्राक्संस्कारविधानतः ।

पुनः सुसंस्कृतं कृत्वा पूजयेत् साधकाग्रणीः ॥ ८९ ॥

खण्डितं स्फुटितं व्यङ्गं संस्पृष्टं कुष्ठरोगिणा ।

पतितं दुष्टभूस्यादौ न देवं पूजयेत् बुधः ॥ ९० ॥

होनाङ्गं स्फुटितं भग्नं देवं तोये विसर्जयेत् ।

सर्पादिदोषदुष्टन्तु संस्कृत्य पुनरर्चयेत् ॥ ९१ ॥

ननु शिवं किं प्रार्थयेदित्याकाङ्क्षायामाह विधिहीनमि-
त्यादि ॥ ८८=८४ ॥

श्रीदेव्युवाच यदीत्यादि । तत्र पूजाबाधे सति ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

एवं प्राशियः सन् श्रीसदाशिव उवाच एकाहमर्चनाबाधे कृत्वा-
दि ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

महापीठेऽनादिलिङ्गे सर्वदोषविवर्जिते ।

सर्वदा पूजयेत्तत्र स्वं स्वमिष्टं सुखामये ॥ १०२ ॥

यद्यत्सृष्टं महामाये ! नृणां कर्मानुजीविनाम् ।

निःश्रेयसाय तत् सर्वं सविशेषं प्रकौर्त्तितम् ॥ १०३ ॥

विना कर्म न तिष्ठन्ति चणार्द्धमपि देहिनः ।

अनिच्छन्तोऽपि विवशाः क्लृप्त्यन्ते कर्मवायुना ॥ १०४ ॥

कर्मणा सुखमश्नन्ति दुःखमश्नन्ति कर्मणा ।

जायन्ते च प्रलीयन्ते वर्तन्ते कर्मणो वशात् ॥ १०५ ॥

अतो बहुविधं कर्म कथितं साधनान्वितम् ।

प्रवृत्तयेऽल्पबोधानां दुष्टेष्टितनिवृत्तये ॥ १०६ ॥

यतो हि कर्म द्विविधं शुभञ्चाशुभमेव च ।

अशुभात् कर्मणो यान्ति प्राणिनस्तीव्रयातनाम् ॥ १०७ ॥

कर्मणोऽपि शुभाद्देवि ! फलेष्वासक्तचेतसः ।

प्रयान्त्यायान्द्यमुत्रेह कर्मशृङ्खलयन्विताः ॥ १०८ ॥

यावन्न क्षीयते कर्म शुभं वाशुभमेव वा ।

तावन्न जायते मोक्षो नृणां कल्पशतैरपि ॥ १०९ ॥

यथा लौहमयैः पाशैः पाशैः स्वर्णमयैरपि ।

तथा बद्धो भवेज्जीवः कर्मभिश्चाशुभैः शुभैः ॥ ११० ॥

व्यङ्गम् विगताङ्गम् ॥ १००=१०७ ॥

एवं नानाविधानि सुखप्रापकाणि प्रचुरसाधनसंयुतानि कर्माणि
व्याहृत्येदानीं ब्रह्मज्ञानेनैव लोका मुक्तिमधिगच्छेयुर्न तु कर्मभिरिति
व्याहृत्युत्पन्नमते कर्मणोऽपि शुभादित्यादि । हे देवि ! शुभादपि
कर्मणो हेतोः फलेष्वासक्तचेतसो जनाः कर्मशृङ्खलयन्विताः कर्मरूपेण
निगड्य बद्धाः सन्तो लोकादस्मादसुख परलोके प्रयान्ति तस्माच्च

कर्वाणः सततं कर्म कृत्वा कष्टयतान्यपि ।
 तावन्न लभते मोक्षं यावत् ज्ञानं न विन्दति ॥ १११ ॥
 ज्ञानं तत्त्वविचारिण निष्कामिणापि कर्मणा ।
 जायते क्षीणतमसां विदुषां निम्नैलात्मनाम् ॥ ११२ ॥
 ब्रह्मादिदृष्टयर्थं मायया कल्पितं जगत् ।
 सत्यमेकं परं ब्रह्म विदित्वैव सुखी भवेत् ॥ ११३ ॥
 विहाय नामरूपाणि नित्ये ब्रह्मणि निश्चले ।
 परिनिश्चिततत्त्वो यः स मुक्तः कर्मबन्धनात् ॥ ११४ ॥
 न मुक्तिर्जननादौ मादुर्गवासशतैरपि ।
 ब्रह्मैवाहमिति ज्ञात्वा मुक्तो भवति देहभृत् ॥ ११५ ॥
 आत्मा साक्षो विभुः पूर्णः सत्योऽद्वैतः परात्परः ।
 देहस्थोऽपि न देहस्थो ज्ञात्वाैव मुक्तिभाग् भवेत् ॥ ११६ ॥
 बालक्रीडनवत् सर्वं रूपानामादिकल्पनम् ।
 विहाय ब्रह्मनिष्ठो यः स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ११७ ॥
 मनसा कल्पिता मूर्तिर्नृणां चेन्मोक्षसाधनी ।

लोकात् पुनरिहायान्ति मुक्तिभाजिनस्तु न भवन्तीत्यर्थः ॥ १०८=११० ॥

न विन्दति न लभते ॥ १११ ॥

ननु मोक्षैकसाधनं ज्ञानं कथमुत्पद्यते तत्राह ज्ञानमित्यादिना ।
 तत्त्वविचारेण ब्रह्मणो विचारेण क्षीणतमसाम् क्षीणज्ञानरूपाम्ब-
 काराणाम् निम्नैलात्मनाम् विमलान्तःकरणानाम् ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

विहायेत्यादि । नित्ये अविनाशिनि निश्चले पूर्वरूपापरित्या-
 गिनि, परिनिश्चितं संख्यङ्निर्णीतं तत्त्वं याथावत् येन स परिनिश्चित-
 तत्त्वः ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

स्वप्नलब्धेन राज्येन राजानो मानवास्तथा ॥ ११८ ॥
 मृच्छिलाधातुदार्वादिमूर्त्तावीश्वरबुद्धयः ।
 क्लिश्यन्तस्तपसा ज्ञानं विना मोक्षं न चान्तिं ते ॥ ११९ ॥
 आहारसंयमक्लिष्टा यथेष्टाहारतुन्दिलाः ।
 ब्रह्मज्ञानविहीनाश्चेन्निष्कृतिं ते व्रजन्ति किम् ॥ १२० ॥
 वायुपर्णकणातोयव्रतिनो मोक्षभागिनः ।
 सन्ति चेत् पन्नगा मुक्ताः पशुपक्षिजलेचराः ॥ १२१ ॥
 उत्तमो ब्रह्मसद्भावो ध्यानभावस्तु मध्यमः ।
 स्तुतिर्जपोऽधमो भावो बहिः पूजाऽधमाधमा ॥ १२२ ॥
 योगो जीवात्मनोरैक्यं पूजनं सेवकेशयोः ।
 सर्वं ब्रह्मैति विदुषो न योगी न च पूजनम् ॥ १२३ ॥
 ब्रह्मज्ञानं परं ज्ञानं यस्य चित्ते विराजते ।
 किन्तस्य जपयज्ञाद्यैस्तपोभिर्नियमव्रतैः ॥ १२४ ॥

आत्मेत्यादि । साक्षी शुभाशुभद्वष्टा विभुः व्यापकः पूर्णः अख-
 ण्डस्वरूपः अद्वैतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यः ॥ ११६-११८ ॥

तपसा कृच्छ्र चान्द्रायणादिना ॥ ११९ ॥

निष्कृतिम् निस्तारम् व्रजन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १२० । १२१ ॥

उत्तम इत्यादि । ब्रह्मैव सत् सद्भिन्नं सर्वभसदित्युत्तमो
 भावः । उत्तमं भजनं भवतीत्येवमन्वयः ध्यानभावः ध्यानरूपं
 भजनम् ॥ १२२ ॥

योग इत्यादि । सर्वं ब्रह्मैव भवतीति विदुषो जानतो जनस्य
 जीवात्मनोरैक्यमेव योगो भवति सेवकेशयोः सेवकेश्वर्योरैक्य-
 मेव पूजनं भवति तद्भिन्नो योगो नास्ति तद्भिन्नं पूजनमपि नास्ति
 तस्य ॥ १२३ ॥

सत्यं विज्ञानमानन्दमेकं ब्रह्मेति पश्यतः ।
 स्वभावात् ब्रह्मभूतस्य किं पूजा ध्यानधारणा ॥ १२५ ॥
 न पापं नैव सुकृतं न स्वर्गो न पुनर्भवः ।
 नापि धियो न वा ध्याता सर्वं ब्रह्मेति जानतः ॥ १२६ ॥
 अयमात्मा सदा मुक्तो निर्लिप्तः सर्ववस्तुषु ।
 किं तस्य बन्धनं कस्मान्मुक्तिमिच्छन्ति दुर्धियः ॥ १२७ ॥
 स्वमायारचितं विश्वमवितर्क्य सुरैरपि ।
 स्वयं विराजते तत्र ह्यप्रविष्टः प्रविष्टवत् ॥ १२८ ॥
 बहिरन्तर्यथाकाशं सर्वेषामेव वस्तुनाम् ।
 तथैव भाति सदृशो ह्यात्मा साक्षी स्वरूपतः ॥ १२९ ॥
 न बाल्यमस्ति वृद्धत्वं नात्मनो यौवनं जनुः ।
 सदैकरूपस्थिमात्रो विकारपरिवर्जितः ॥ १३० ॥
 जन्मयौवनवार्द्धक्यं देहस्यैव न चात्मनः ।
 पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति मायाप्रावृतबुद्धयः ॥ १३१ ॥

सत्यमित्यादि । विज्ञानं विज्ञानस्वरूपम् एकम् अद्वैतम् धारणा
 निवृत्तिनिरोधः ॥ १२५ ॥

न पुनर्भवः न पुनरुत्पत्तिः ॥ १२६ ॥

निर्लिप्तः अनासक्तः ॥ १२७ ॥

नवात्मनो देहरूपं बन्धनमस्यैव कथय्यते अयमात्मा सदा
 मुक्त इत्यादि तत्राह स्वमायेत्यादि । अविनर्क्यम् अनूहना-
 यम् ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

जनुः जन्म आत्मनो बालत्वादेरभावे हेतूनाह सदैकरूप इत्या-
 द्यर्थेन ॥ १३० ॥

तर्हि कस्य जन्मादिकं भवति तत्राह जन्मेत्यादि ॥ १३१ ॥

यथा शरावतीयस्थं रविं पश्यत्यनेकधा ।
 तथैव मायया देहे बहुधात्मानमीक्षते ॥ १३२ ॥
 यथा सलिलचाञ्चल्यं मन्यन्ते तद्गते विधौ ।
 तथैव बुद्धेऽष्टाञ्चल्यं पश्यन्त्यात्मन्यकोविदाः ॥ १३३ ॥
 घटस्थं यादृशं व्योम घटे भग्नेऽपि तादृशम् ।
 नष्टे देहे तथैवात्मा समरूपो विराजते ॥ १३४ ॥
 आत्मज्ञानमिदं देवि ! परं मोक्षैकसाधनम् ।
 जानन्निहैव मुक्तः स्यात् सत्यं सत्यं न संशयः ॥ १३५ ॥
 न कर्मणा विमुक्तः स्यान्न सन्तत्या धनेन वा ।
 आत्मनात्मानमाज्ञाय मुक्तो भवति मानवः ॥ १३६ ॥
 प्रियी ह्यात्मैव सर्वेषां नात्मनोऽस्यपरं प्रियम् ।
 लोकेऽस्मिन्नात्मसम्बन्धात् भवन्त्यन्ये प्रियाः शिवे ! ॥ १३७ ॥
 ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता त्रितयं भाति मायया ।
 विचार्यमाणे त्रितये आत्मैवैकोऽवशिष्यते ॥ १३८ ॥
 ज्ञानमात्मैव चिद्रूपो ज्ञेयमात्मैव चिन्मयः ।
 विज्ञाता स्वयमेवात्मा यो जानाति स आत्मवित् ॥ १३९ ॥
 एतत्ते कथितं ज्ञानं साक्षान्निर्वाणकारणम् ।
 चतुर्विधावधूतानामेतदेव परं धनम् ॥ १४० ॥

श्रीदेव्युवाच ।

द्विविधावाश्रमी प्रोक्तौ गार्हस्तो भैक्षुकस्तथा ।
 किमिदं श्रूयते चित्रमवधूताश्चतुर्विधाः ॥ १४१ ॥
 ननु तत्तद्देहस्थित आत्मा नानारूपः प्रतीयते कथमुच्यते सदै-
 करूप इति तत्राह यथेत्यादि ॥ १४२ ॥

तद्गते विधौ सलिलगते चन्द्रे अकोविदाः अविद्वांसः ॥ १३३-१४० ॥

श्रुत्वा वेदितुमिच्छामि तत्त्वतः कथय प्रभा ! ।

चतुर्विधावधूतानां लक्षणं सविशेषतः ॥ १४२ ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

ब्रह्ममन्त्रोपासका ये ब्राह्मणचक्रियादयः ।

गृहाश्रमे वसन्तोऽपि ज्ञेयास्ते यतयः प्रिये ! ॥ १४३ ॥

पूर्णाभिषेकविधिना संस्कृता ये च मानवाः ।

शैवावधूतास्ते ज्ञेयाः पूजनीयाः कुलार्चिते ! ॥ १४४ ॥

ब्राह्मावधूताः शैवाश्च स्वाश्रमाचारवर्तिनः ।

विदध्युः सर्वकर्माणि मदुदीरितवर्त्मना ॥ १४५ ॥

विना ब्रह्मार्पितं चैते तथा चक्रार्पितं विना ।

निषिद्धमन्नं तोयञ्च न गृह्णोयुः कदाचन ॥ १४६ ॥

ब्राह्मावधूतकौलानां कौलानामभिषेकिणाम् ।

प्रागिव कथितो धर्म आचारश्च वरानने ! ॥ १४७ ॥

स्नानं सन्ध्याशनं पानं दानं च दाररक्षणम् ।

सर्वमागममार्गेण शैवब्राह्मावधूतयोः ॥ १४८ ॥

उक्तावधूतो द्विविधः पूर्णापूर्णाभिषेकतः ।

पूर्णः परमहंसाख्यः परिव्राट्परः प्रिये ! ॥ १४९ ॥

उक्तावधूतसंस्कारो यदि स्यात् ज्ञानदुर्बलः ।

चतुर्विधानामवधूतानां लक्षणं विज्ञातुमिच्छन्ती श्रीदृष्युवाच
द्विविधावित्यादि ॥ १४१ । १४२ ॥

श्रीदेव्यैवं प्रार्थितः सन् श्रीसदाशिव उवाच ब्रह्ममन्त्रोपासका
ये इत्यादि ॥ १४३ । १४४ ॥

विदध्युः कुर्युः ॥ १४५-१४८ ॥

तदा लोकालये तिष्ठन्नात्मानं स तु शोधयेत् ॥ १५० ॥
 रचन् स्वजातिचिह्नञ्च कुर्वन् कर्माणि कौलवत् ।
 सदा ब्रह्मपरो भूत्वा साधयेत् ज्ञानमुत्तमम् ॥ १५१ ॥
 ओं तत्सन्मन्त्रमुच्चार्य सोऽहमस्मीति चिन्तयन् ।
 कुर्यादात्मोचितं कर्म सदा वैराग्यमाश्रितः ॥ १५२ ॥
 कुर्वन् कर्माण्यनासक्तो नलिनीदलनीरवत् ।
 यतेतात्मानमुद्धत्तं तत्त्वज्ञानविवेकतः ॥ १५३ ॥
 ओं तत्सदिति मन्त्रेण यो यत् कर्म समाचरेत् ।
 गृहस्थो वाप्युदासीनस्तस्याभीष्टाय तद् भवेत् ॥ १५४ ॥
 जपो होमः प्रतिष्ठा च संस्काराद्यखिलाः क्रियाः ।
 ओं तत्सन्मन्त्रनिष्पन्नाः सम्पूर्णः स्थानं संशयः ॥ १५५ ॥
 किमन्यैर्बहुभिर्भग्नैः किमन्यैर्भूरिसाधनैः ।
 ब्राह्मणेणानेन मन्त्रेण सर्वकर्माणि साधयेत् ॥ १५६ ॥
 सुखसाध्यमवाहुष्यं सम्पूर्णफलदायकम् ।
 नास्त्येतस्मान्नहामन्त्रादुपायान्तरमन्त्रिके ! ॥ १५७ ॥
 पुरः प्रदेशे देहे वा लिखित्वा धारयेदिदम् ।
 गृहस्तस्य महातीर्थं देहः पुण्यमयो भवेत् ॥ १५८ ॥
 निगमागमतन्त्राणां सारात्सारतरो मनुः ।
 ओं तत्सदिति देवेशि ! तवाग्रे सत्यमीरितम् ॥ १५९ ॥

अपरः चूर्णः ॥ १४६—१५३ ॥

अथ ओं तत्सदिति मन्त्रस्य साहाय्यमाह ओं तत्सदिति
 मन्त्रेणेत्यादिभिः । समाचरेत् कुर्यात् ॥ १५४-१५७ ॥

इदम् ओं तत्सदिति मन्त्रम् ॥ १५८-१६० ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशानां भित्त्वा तालुगिरःशिखाः ।
 प्रादुर्भूतोऽयमो तत्सत् सर्वमन्त्रोत्तमोत्तमः ॥ १६० ॥
 चतुर्विधानामन्नानामन्येषामपि वस्तुनाम् ।
 मन्त्रान्यैः शोधनेनालं स्याच्चेदेतेन शोधितम् ॥ १६१ ॥
 पश्यन् सर्वत्र सद्रूपं जपंस्तत्सन्महामनुम् ।
 खेच्छाचारः शुद्धचित्तः स एव भुवि कौलराट् ॥ १६२ ॥
 जपादस्य भवेत् सिद्धो मुक्तः स्यादर्थचिन्तनात् ।
 साक्षात् ब्रह्मसमो देही सार्थमेनं जपन् मनुम् ॥ १६३ ॥
 त्रिपदोऽयं महामन्त्रः सर्वकारणकारणम् ।
 साधनादस्य मन्त्रस्य भवेन्मृत्युञ्जयः स्वयम् ॥ १६४ ॥
 युग्मं युग्मपदं वापि प्रत्येकपदमेव वा ।
 जप्त्वा तस्य महेशानि ! साधकः सिद्धिभाग् भवेत् ॥ १६५ ॥
 शैवावधतसंस्कारविधूताखिलकर्मणः ।
 नापि देवे न वा पित्रे नार्षे कृत्येऽधिकारिता ॥ १६६ ॥
 चतुर्णामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते ।
 त्रयोऽन्ये योगभोगाख्या मुक्ताः सर्वे शिवोपमाः ॥ १६७ ॥
 * हंसो न कुर्यात् स्त्रीसङ्गं न वा धातुपरिग्रहम् ।
 प्रारब्धमश्रन् विहरन्निषेधविधिवर्जितः ॥ १६८ ॥

चतुर्विधानामित्यादि । चतुर्विधानाम् भक्ष्यवर्त्य लेह्ययोश्चा-
 णाम् ॥ १६१-१६७ ॥

अश्रन् भुञ्जानः ॥ १६८ ॥

त्वजित् स्वजातिचिह्नानि कर्माणि गृहमेधिनाम् ।
 तुरीयो विचरेत् क्षौणीं निःसङ्कल्पो निरुद्यमः ॥ १६८ ॥
 सदात्मभावसन्तुष्टः शोकमोहविवर्जितः ।
 निर्निकेतस्ति तित्तुः स्यान्निःशङ्कोः निरुपद्रवः ॥ १७० ॥
 नार्पणं भक्ष्यपेयानां न तस्य ध्यानधारणाः ।
 मुक्तोऽविरक्तो निर्द्वन्द्वो हंसाचारपरो यतिः ॥ १७१ ॥
 इति ते कथितं देवि ! चतुर्णां कुलयोगिनाम् ।
 लक्षणं सविशेषेण साधूनां मत्स्वरूपिणाम् ॥ १७२ ॥
 एतेषां दर्शनस्पर्शादालापात् परितोषणात् ।
 सर्वतीर्थफलावाप्तिर्जायते मनुजन्मनाम् ॥ १७३ ॥
 पृथिव्यां योनि तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि यानि च ।
 कुलसत्र्यासिनां देहे सन्ति तानि सदा प्रिये ! ॥ १७४ ॥
 ते धन्यास्ते कृतार्थाश्च ते पुण्यास्ते कृताध्वराः ।
 यैरर्चिताः कुलद्रव्यैर्मानवैः कुलसाधवः ॥ १७५ ॥
 अशुचिर्याति शुचितामसृश्यः सृश्यतामियात् ।
 अभक्ष्यमपि भक्ष्यं स्यात् येषां संस्पर्शमात्रतः ॥ १७६ ॥

गृहमेधिनाम्, गृहस्थानाम् । निरुद्यमः, आत्मशरीरनिर्वाहा-
 थव्यापारशून्यः ॥ १६८ ॥

सदात्मत्वादि । भावः, चिन्तनम् । निर्निकेतः, नियतसततवास-
 शून्यः । तितित्तुः, सहनशीलः ॥ १७०—१७२ ॥

अथावधूतानां माहात्म्यमाह एतेषामित्यादिभिः ॥ १७३।१७४ ॥

कुलद्रव्यैः मद्यादिभिः ॥ १७५ । १७६ ॥

प्राताः पापिनः क्रूराः पुलिन्दा यवनाः खसाः ।
 शान्तिं येषां संस्पर्शात्तान् विना कोऽन्यमर्चयेत् ॥ १७७ ॥
 लतत्त्वैः कुलद्रव्यैः कौलिकान् कुलयोगिनः ।
 अर्चयन्ति सकृत् भक्त्या तेऽपि पूज्या महीतले ॥ १७८ ॥
 लघुर्मात् परो धर्मो नास्त्येव कमलानने ! ।
 त्वजोऽपि यमाश्रित्य पूतः कौलपदं व्रजेत् ॥ १७९ ॥
 रिपादे विलीयन्ते सर्वप्राणिपदा यथा ।
 लघुर्मे निमज्जन्ति सर्वे धर्मास्तथा प्रिये ! ॥ १८० ॥
 हो पुण्यतमाः कौलास्त्रीरूपः स्वयं प्रिये ! ।
 पुनन्त्यात्मसम्बन्धान् स्नेच्छस्वपचपामरान् ॥ १८१ ॥
 ह्यायां पतिताभ्यांसि यान्ति गाङ्गेयतां यथा ।
 लाचारे विशन्तोऽपि सर्वे गच्छन्ति कौलताम् ॥ १८२ ॥
 शार्णवगतं वारि न पृथग्भावमाप्नुयात् ।
 या कुलाम्बुधौ मग्ना न भवेयुर्जनाः पृथक् ॥ १८३ ॥
 प्राद्यन्त्यजपर्यन्ता द्विपदा येऽत्र भूतले ।
 सर्वेऽस्मिन् कुलाचारे भवेयुरधिकारिणः ॥ १८४ ॥
 लङ्घिताः कुलधर्मेऽस्मिन् ये भवन्ति पराङ्मुखाः ।
 बन्धुर्धर्मपरिभ्रष्टास्ते गच्छन्त्यधमां गतिम् ॥ १८५ ॥
 अर्चयन्ति कुलाचारं ये केचिदपि मानवाः ।
 न वञ्चयन् कुलीनोऽपि रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ १८६ ॥

लिङ्गाः साण्डालविशेषाः ॥ १७७ ॥

लतत्त्वैः मांसादिभिः । कुलद्रव्यैः मद्यैः ॥ १७८—१८६ ॥

चाण्डालं यवनं नीचं मत्वा स्त्रियमवज्ञया ।
 कीलं न कुर्व्यात् यः कीलः सोऽधमो यात्यधीगतिम् ॥ १८० ॥
 शताभिषेकात् यत् पुण्यं पुरश्चर्याशतैरपि ।
 तस्मात् कीटिगुणं पुण्यमेकस्मिन् कीलिके कृते ॥ १८१ ॥
 ये ये वर्णाः क्षितौ सन्ति यद्यधर्ममुपाश्रिताः ।
 कीला भवन्तस्ते पापैर्गुक्ता यान्ति परं पदम् ॥ १८२ ॥
 शैवधर्माश्रिताः कृत्वा तीर्थरूपाः शिवात्मकाः ।
 स्नेहेन श्रद्धया प्रेम्णा पूज्या मान्याः परस्परम् ॥ १८३ ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन तवाग्रे सत्यमुच्यते ।
 भवाब्धितरणे सेतुः कुलधर्मो हि नापरः ॥ १८४ ॥
 क्रियन्ते सश्रयाः सर्वे क्षीयन्ते पापसञ्चयाः ।
 दहन्ते कर्मजालानि कुलधर्मनिषेवणात् ॥ १८५ ॥
 सत्यव्रता ब्रह्मनिष्ठाः कृपयाह्वय मानवान् ।
 पावयन्ति कुलाचारैस्ते ज्ञेयाः कीलिकोत्तमाः ॥ १८६ ॥
 प्रति ते कथितं देवि ! सर्वकर्मविनिर्णयम् ।
 महानिर्वाणतन्त्रस्य पूर्वार्धं लोकपावनम् ॥ १८७ ॥
 य इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वापि मानवान् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सोऽन्ते निर्वाणमाप्नुयात् ॥ १८८ ॥
 सर्वागमानां तन्त्राणां सारात्सारं परात्परम् ।
 तन्त्रराजमिदं ज्ञात्वा जायते सर्वशास्त्रवित् ॥ १८९ ॥
 किन्तस्य तीर्थभ्रमणैः किं यज्ञैर्जपसाधनैः ।
 जानन्नेतन्महातन्त्रं कर्मपाशैर्विमुच्यते ॥ १९० ॥
 श्रवणं च तिरस्क्रियया ॥ १८७-१८८ ॥